Eric HOBSBAWM

CARTIER® istoric
CODEX 2000

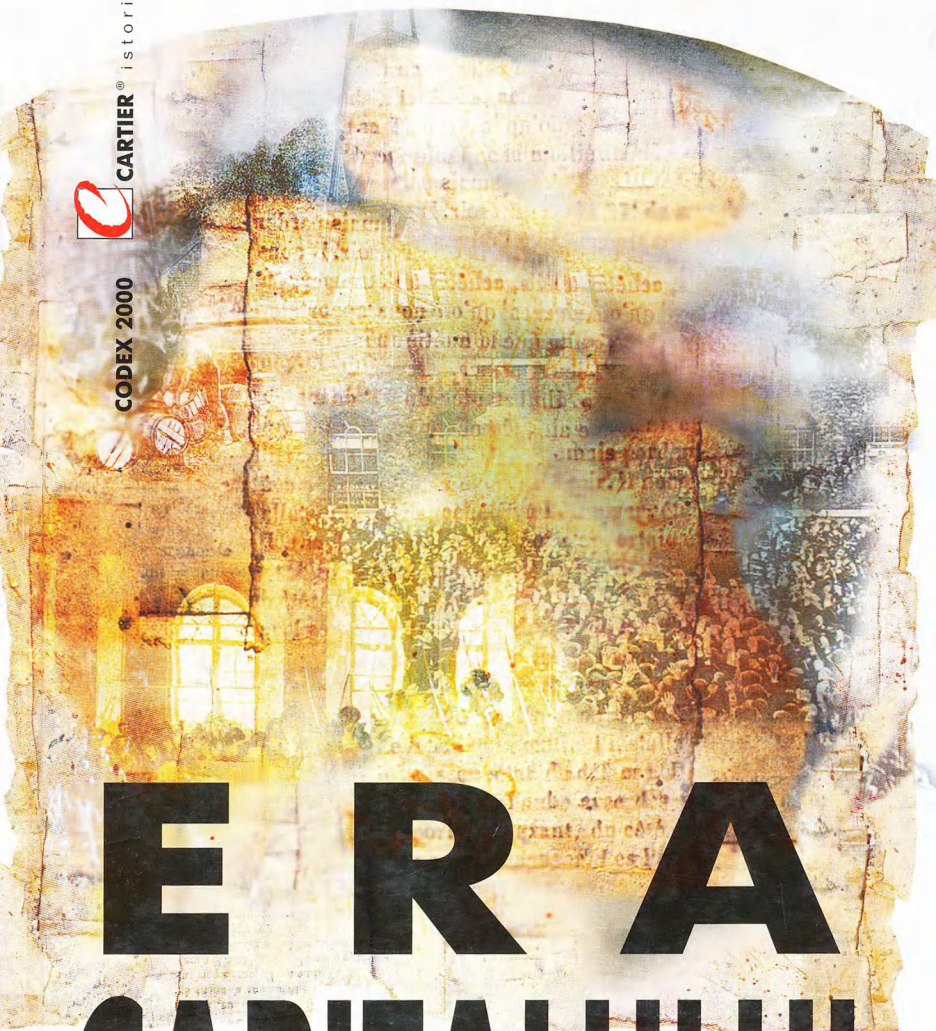

ERA CAPITALULUI

1848-1875

ERIC HOBSBAWM s-a născut în Alexandria în 1917. Şi-a făcut studiile la Viena, Berlin, Londra şi Cambridge. Membru al Academiei Britanice şi al Academiei Americane de Arte şi Ştiinţe, deţine titluri onorifice ale universităţilor din o serie de ţări. A predat la Colegiul Birkbeck al Universităţii din Londra. Actualmente predă la New Scool for Social Research din New York. Profesor universitar emerit de istorie.

Alte lucrări ale lui Eric Hobsbawm:

ERA REVOLUŢIEI 1789-1848
ERA IMPERIULUI 1875-1914
ERA EXTREMELOR 1914-1991

Eric HOBSBAWM

ERA CAPITALULUI

1848-1875

Traducere din engleză
de Andreea CONDRUC şi Florin SICOIE

CODEX 2000

CARTIER® istoric

CARTIER®
Editura Cartier, SRL, str. Bucureşti, nr. 68, Chişinău, MD2012.
Tel./fax: 022/24 05 87, tel.: 24 77 99. E-mail: cartier@mdl.net
Editura Codex 2000, SRL, Strada Toamnei, nr. 24, sectorul 2, Bucureşti.
Tel./fax: 01/210 80 51. GSM: 094 30 49 15.
Difuzare:
Bucureşti: Strada Toamnei, nr. 24, sectorul 2.
Tel./fax: 01/210 80 51. GSM: 094 30 49 15.
Chişinău: bd. Mircea cel Bătrîn, nr. 9, sectorul Ciocana. Tel.: 022/34 64 61.

Cărţile CARTIER pot fi procurate în toate librăriile bune din România
şi Republica Moldova.
LIBRĂRIILE CARTIER
Casa Cărţii Ciocana, bd. Mircea cel Bătrîn, nr. 9, Chişinău. Tel.: 34 64 61.
Librăria din Hol, str. Bucureşti, nr. 68, Chişinău. Tel.: 24 10 00.
Curtea Cărţilor Cartier, str. 31 august 1989, nr. 74, Chişinău

Colecţia *Cartier istoric* este coordonată de Em. Galaicu-Păun
Traducere: Andreea Condruc, Florin Sicoie
Lectori: Inga Druţă, Em. Galaicu-Păun
Coperta seriei: Vitalie Coroban
Coperta: Vitalie Coroban
Design: Victoria Dumitraşcu
Procesare de text: Editura Cartier
Tehnoredactare computerizată: Victoria Dumitraşcu
Prepress: Editura Cartier
Tipar: Combinatul Poligrafic

ERIC HOBSBAWM. *THE AGE OF CAPITAL 1848-1875*
© Eric Hobsbawm, 1975.
Publicată pentru prima dată în Marea Bitanie de
Weidenfeld and Nicolson Ltd 1975
Publicată de Abacus în 1997.
Retipărită în 1980, 1984, 1985, 1988, 1989, 1991, 1992, 1995 (de două ori), 1997, 1998
© Codex 2000, Cartier, pentru prezenta ediţie, 2002.
Această ediţie a apărut în 2002 la Editura Cartier.
Toate drepturile rezervate.

Această carte a apărut cu sprijinul Fundaţiei Soros-Moldova şi al Institutului Societăţii Deschise, Budapesta.

Hobsbawm Eric. *Era Capitalului*; trad.: Andreea Condruc, Florin Sicoie — Ed. 1. Cartier, 2002, 400 pag. — (Colecţia *Cartier istoric*).
Titlul original (în engleză): *The Age of Capital 1848-1875*

ISBN 9975-79-135-2

Cuprins

PREFAŢĂ 7

INTRODUCERE 13

PARTEA ÎNTÎI. **PRELUDIUL REVOLUŢIONAR** 19

Capitolul 1. "PRIMĂVARA POPOARELOR" 21

PARTEA A DOUA. **EVOLUŢII** 41

Capitolul 2. MARELE AVÎNT ECONOMIC 43

Capitolul 3. LUMEA UNIFICATĂ 64

Capitolul 4. CONFLICTE ŞI RĂZBOI 88

Capitolul 5. CREAREA NAŢIUNILOR 102

Capitolul 6. FORŢELE DEMOCRAŢIEI 120

Capitolul 7. ÎNVINŞII 140

Capitolul 8. ÎNVINGĂTORII 161

Capitolul 9. SCHIMBAREA SOCIETĂŢII 183

PARTEA A TREIA. **REZULTATELE** 199

Capitolul 10. PĂMÎNTUL 201

Capitolul 11. DEPLASAREA OAMENILOR 224

Capitolul 12. ORAŞUL, INDUSTRIA, CLASA MUNCITOARE 241

Capitolul 13. LUMEA BURGHEZĂ 266

Capitolul 14. ŞTIINŢA, RELIGIA, IDEOLOGIA 290

Capitolul 15. ARTELE 319

Capitolul 16. ÎNCHEIERE 349

TABELE 355

HĂRŢI 361

NOTE 367

LECTURI SUPLIMENTARE 382

INDICE DE NUME 391

PREFAŢĂ

Deşi această carte e gîndită ca fiind autonomă, ea se întîmplă să fie volumul de mijloc dintr-o serie de trei, care vor încerca să cerceteze istoria lumii moderne de la Revoluţia Franceză la Primul Război Mondial, volume dintre care primul e disponibil de multă vreme sub titlul *Era Revoluţiei, 1789-1848*, iar ultimul aşteaptă, încă, să fie scris. Prin urmare, e probabil ca această carte să fie citită de unii care cunosc volumul anterior, ca şi de alţii care nu-l cunosc. Celor dintîi le cer scuze pentru că am inclus, aici şi acolo, materiale care le sînt deja familiare, în scopul de a furniza suportul necesar pentru cei din urmă. În mod similar, am încercat, pe scurt, mai ales în Concluzii, să ofer cîteva repere pentru viitor. Bineînţeles, am încercat să reduc materialul care dublează *Era Revoluţiei* la un minimum şi să-l fac suportabil, distribuindu-l pe tot cuprinsul textului. Dar cartea poate fi citită în mod autonom, atîta vreme cît cititorii poartă în minte faptul că ea se ocupă nu de o perioadă autonomă, care poate fi, în bună rînduială, separată de ceea ce s-a petrecut înainte şi s-a produs după aceea. Istoria nu e aşa.

În toate împrejurările, cartea trebuie să fie inteligibilă oricărui cititor cu un minimum de educaţie generală, pentru că ea se adresează, în mod deliberat, unui nespecialist. Dacă istoricii ar urma să justifice resursele pe care societatea le dedică subiectului lor, aşa modeste cum sînt, ei ar trebui să nu scrie exclusiv pentru alţi istorici. Cu toate acestea, o familiarizare elementară cu istoria europeană va fi un avantaj. Presupun că cititorii s-ar putea descurca, la nevoie, fără cunoştinţe anterioare despre căderea Bastiliei sau despre Războaiele Napoleoniene, dar asemenea cunoştinţe vor fi de ajutor.

Perioada de care se ocupă această carte este comparativ scurtă, dar sfera ei geografică e largă. Să scrii despre lumea de la 1789 la 1848 cu referire la Europa — de fapt la Anglia şi Franţa — nu e nerealist. Cu toate acestea, deoarece tema majoră a sfertului de secol de aici înainte este extinderea economiei capitaliste la întreaga lume şi, deci, imposibilitatea

de a mai scrie o istorie pur europeană, ar fi absurd să scrii despre ea fără să acorzi o atenţie substanţială altor continente. Să o fi scris, totuşi, într-o manieră prea eurocentrică? Posibil. În mod inevitabil, un istoric european nu numai că ştie mult mai multe despre propriul său continent decît despre altele, dar nici nu se poate împiedica să vadă peisajul universal care-l înconjoară din poziţia sa avantajoasă. În mod inevitabil, un istoric american, să spunem, va vedea acelaşi peisaj într-un mod oarecum diferit. Fără îndoială, la jumătatea secolului al nouăsprezecelea dezvoltarea capitalismului mondial era centrată încă în Europa. De exemplu, deşi SUA apăreau, deja, ca ceea ce avea să fie, pînă la urmă, cea mai importantă economie industrială din lume, ele erau încă oarecum marginale şi închise. Nici nu reprezentau, în realitate, o societate neobişnuit de mare: în 1870, populaţia lor nu depăşea cu mult populaţia Angliei, fiind cam de aceeaşi mărime cu aceea a Franţei şi ceva mai mică decît a ceea ce era pe cale să devină Imperiul German.

Abordarea mea e împărţită în trei părţi. Revoluţiile de la 1848 formează un preludiu la o parte asupra principalelor evoluţii ale perioadei. Pe acestea le discut atît dintr-o perspectivă continentală, cît şi, acolo unde este necesar, dintr-una globală, mai degrabă decît ca pe o serie de istorii "naţionale" autonome, deşi în cele două capitole asupra lumii ne-europene ar fi şi nerealist, şi absurd să nu te ocupi, în mod specific, de cîteva regiuni şi ţări importante, mai ales de SUA şi Japonia, China şi India. Capitolele sînt structurate mai curînd tematic decît cronologic, deşi principalele subperioade ar trebui să fie clar perceptibile. Acestea sînt liniştiţii, dar expansioniştii ani '850, mai agitaţii ani '860, avîntul şi prăbuşirea din anii '870. Cea de-a treia parte constă dintr-o serie de secţiuni transversale prin economia, societatea şi cultura celui de-al treilea pătrar al secolului al nouăsprezecelea.

Obiectivul meu n-a fost atît să fac rezumatul faptelor cunoscute sau chiar să arăt ce şi cînd s-a întîmplat, ci, mai degrabă, să strîng laolaltă faptele într-o sinteză istorică generală, "să fac înţeles" cel de-al treilea pătrar al secolului al nouăsprezecelea şi să urmăresc rădăcinile lumii prezente înapoi, pînă la acea perioadă în măsura în care era raţional s-o fac. Dar el este şi acela de a scoate în evidenţă caracterul extraordinar al unei perioade care, într-adevăr, nu are paralelă în istorie şi a cărei totală unicitate o face ciudată şi izolată. Dacă *Era Capitalului* reuşeşte "să facă înţeleasă" şi să aducă la viaţă această perioadă, trebuie lăsat la judecata cititorilor. Dacă interpretările ei sînt valabile, mai ales atunci cînd sînt în

dezacord cu unele mai mult acceptate, vor decide colegii mei istorici, care, evident, nu sînt cu toţii de acord cu mine. Rezist tentaţiei autorului a cărui lucrare a fost pe larg şi cu pasiune analizată, în termeni cuprinşi de la entuziasm la iritare, să intru în polemică cu recenzenţii, deşi am încercat, în această ediţie, să elimin cîteva greşeli de tipar şi unele erori clare asupra cărora unii dintre ei mi-au atras atenţia, să îndrept cîteva confuzii sintactice care au condus, în mod evident, la neînţelegere şi să iau în seamă, cel puţin în formulările mele, anumite critici care mi s-au părut îndreptăţite. Textul rămîne, în mod substanţial, aceleaşi ca şi înainte.

Fără îndoială, aş dori să elimin o neînţelegere care se pare că există, mai ales printre analiştii ale căror simpatii naturale sînt atît de îndreptate către societatea burgheză pe cît nu sînt ale mele. Deoarece este de datoria istoricului să-l lase pe cititor să ţină seama şi de preferinţa lui, am scris (vezi Introducerea, p. 17): "Autorul acestei cărţi nu-şi poate ascunde o anumită antipatie, poate un anumit dispreţ, pentru epoca de care se ocupă, deşi unele sînt temperate de admiraţia pentru realizările materiale titanice ale acesteia şi de efortul de a înţelege chiar şi ceea ce îi displace". Acest lucru a fost interpretat de către unii ca o declaraţie de intenţie de a fi nedrept faţă de burghezia victoriană şi faţă de epoca triumfului ei. Cum unii oameni sînt, în mod evident, incapabili să citească ce este pe pagină, deoarece diferă de ceea ce cred ei că trebuie să fie acolo, aş dori să spun limpede că nu este aşa. De fapt, aşa cum cel puţin un analist a recunoscut în mod corect, triumful burghez nu numai că este principiul de organizare al prezentului volum, dar şi "burghezia este aceea care beneficiază de cea mai mare parte a tratamentului plin de simpatie din carte". Bună sau rea, a fost epoca ei, şi eu am încercat s-o prezint ca atare, chiar cu preţul — cel puţin în această scurtă perioadă — de a vedea alte clase nu atît în dreptul lor, cît în relaţie cu burghezia.

Nu pot pretinde că sînt expert în tot imensul subiect al acestei cărţi, ci doar într-o mică parte a lui, şi a trebuit să mă bazez aproape în întregime pe informaţii de mîna a doua sau a treia. Dar acest lucru este inevitabil. S-a scris deja un volum enorm despre secolul al nouăsprezecelea, şi fiecare an adaugă înălţimii şi mormanului muntelui straturi care întunecă cerul istoric. Cum nivelul intereselor istorice se lărgeşte pentru a include practic fiecare aspect al vieţii în care noi, cei de la sfîrşitul secolului al douăzecilea, sîntem interesaţi, cantitatea de informaţie care trebuie absorbită este mult prea mare pînă şi pentru cel mai erudit şi enciclopedic savant. Chiar şi acolo unde acesta îşi dă seama de ceva, adesea e necesar, în contextul

unei sinteze de o largă clasificare, ca respectiva chestiune să fie redusă la un paragraf sau două, un rînd, o menţiune în trecere sau doar o nuanţă de abordare sau să fie omisă cu regret. Şi trebuie să te bazezi în mod necesar, într-o manieră tot mai superficială, pe lucrările altora.

Din nefericire, asta face imposibil de urmat admirabila convenţie prin care savanţii îşi aduc punctual la cunoştinţă sursele şi, mai ales, îndatorările, astfel încît nimeni, cu excepţia autorilor iniţiali, n-ar putea pretinde. că propriile cercetări au fost puse în mod liber la dispoziţia tuturor. În primul rînd, mă îndoiesc că aş putea urmări nestingherit toate sugestiile şi ideile pe care le-am împrumutat pînă la originea lor dintr-o anumită carte sau articol, conversaţie sau discuţie. Nu pot decît să le cer celor ale căror lucrări le-am "prădat", în mod conştient sau nu, să-mi ierte lipsa de curtoazie. În al doilea rînd, chiar încercarea de a proceda astfel ar fi încărcat cartea cu un aparat de informaţii nepotrivit ei. Totuşi, există un ghid general pentru lecturi suplimentare, ghid care include unele din lucrările pe care le-am considerat mai utile şi cărora aş dori să le manifest îndatorarea mea.

Referinţele au fost, aproape în întregime, limitate la sursele citatelor, statisticilor şi altor cifre, ca şi ale anumitor afirmaţii controversate sau surprinzătoare. Majoritatea celorlalte cifre neprecizate sînt luate din surse standard sau din compendii nepreţuite ca *Dicţionarul de statistică* al lui Mulhall. Referirile la beletristică — de exemplu, la romanele ruseşti — sînt făcute numai la titlu, deoarece există într-o varietate de ediţii. Ediţia consultată de autor poate să nu fie aceea aflată la dispoziţia cititorului. Referirile la lucrările lui Marx şi Engels, care sînt nişte comentatori contemporani importanţi din această perioadă, sînt şi la titlul familiar al lucrării sau la data scrisorii, şi la volumul şi pagina ediţiei standard existente (Berlinul de Est, 1956-71), citată ca *Werke*. Numele de locuri au fost date în forma englezească, acolo unde există una (de exemplu, Munich), în celelalte cazuri în forma utilizată în mod general în publicaţiile timpului (de exemplu, Pressburg). Aceasta nu implică o prejudecată naţionalistă, într-un fel sau în altul. Acolo unde a fost necesar, numele actual e adăugat în paranteze (de exemplu, Laibach [-Ljubljana]).

Regretaţii Sigurd Zienau şi Francis Haskell au avut amabilitatea de a-mi citi capitolele despre ştiinţe şi arte şi de a-mi corecta unele erori. Charles Curwen mi-a răspuns la întrebările legate de China. Nimeni, în afara mea, nu e răspunzător pentru greşeli sau omisiuni. W. R. Rodgers, Carmen Claudin şi Maria Moisá m-au ajutat enorm, ca asistenţi cercetători

în perioade diferite. Andrew Hobsbawn şi Julia Hobsbawn m-au ajutat să aleg ilustraţiile, ca şi Julia Brown. Îi sînt, de asemenea, profund îndatorat editorului meu, Susan Loden.

E. J. H.

Februarie 1974

INTRODUCERE

În anii '860, un nou cuvînt intra în vocabularul economic şi politic al lumii: "capitalism"*. Din acest motiv, pare oportun să numim volumul de faţă *Era Capitalului*, titlu care ne reaminteşte şi de faptul că lucrarea majoră a celui mai formidabil critic al capitalismului, *Das Kapital* (1867) a lui Karl Marx, a fost publicată în acei ani. Pentru triumful global al capitalismului, ea reprezintă tema majoră a istoriei din deceniile de după 1848. A fost triumful unei societăţi care credea că acea creştere economică se bizuia pe întreprinderea privată competitivă, pe succesul în a cumpăra orice de pe cea mai ieftină piaţă (inclusiv munca) şi de a-l vinde pe cea mai scumpă. O economie cu astfel de baze, edificată în mod natural pe temeliile sănătoase ale unei burghezii alcătuite din cei ale căror energie, merit şi inteligenţă îi ridicaseră şi îi menţinuseră pe poziţiile lor, n-avea să creeze numai — se credea — o lume de bogăţie materială distribuită corespunzător, ci şi de instrucţiune, raţiune şi prilejuri favorabile în continuu progres, o dezvoltare a ştiinţelor şi artelor, pe scurt, o lume de progres continuu şi accelerat, material şi moral. Puţinele obstacole rămase în calea dezvoltării neînfrînate a întreprinderii private aveau să fie înlăturate. Instituţiile lumii sau, mai degrabă, ale acelor părţi ale lumii care nu mai erau excluse de tirania tradiţiei şi superstiţiei sau de nefericitul fapt de a nu avea pielea albă (preferabil de origine din părţile centrale sau nord-vestice ale Europei) aveau să se apropie, în mod gradat, de modelul internaţional al unui "stat-naţiune" definit teritorial, cu o constituţie garantînd proprietatea şi drepturile civile, cu adunări reprezentative alese şi guverne responsabile în faţa acestora şi, unde era oportun, cu o participare în politică a oamenilor obişnuiţi, în astfel de limite încît să garanteze ordinea socială burgheză şi să evite riscul răsturnării ei.

---

*Originea lui poate coborî pînă înainte de 1848, după cum se sugerează în *Era Revoluţiei* (Introducere), dar cercetări amănunţite sugerează că el arareori apare înainte de 1849 sau intră într-o circulaţie mai largă înainte de anii '860.

Cartea de faţă nu-şi propune să traseze dezvoltarea timpurie a acestei societăţi. E de ajuns să ne reamintim faptul că aceasta îşi realizase deja breşa istorică atît pe frontul economic, cît şi pe cel politico-ideologic în cei şaizeci de ani dinainte de 1848. Anii de la 1789 la 1848 (discutaţi într-un volum anterior [*Era Revoluţiei*, vezi Prefaţa, p. 7, sus] la care se va face referire, din cînd în cînd, pentru cititori) au fost dominaţi de o revoluţie dualistă: transformarea industrială, iniţiată în Anglia şi limitată, în mare măsură, la aceasta, şi transformarea politică, legată de Franţa şi limitată, în mare măsură, la ea. Ambele au implicat triumful unei noi societăţi, dar faptul că ea avea să fie societatea capitalismului liberal triumfător a ceea ce un istoric francez a numit "burghezie cuceritoare" li se părea încă mai puţin sigur contemporanilor decît ni se pare nouă. În spatele ideologilor politici burghezi stăteau masele, gata să transforme revoluţiile liberale moderate într-unele sociale. Dedesubtul şi împrejurul întreprinzătorilor capitalişti, nemulţumiţii şi strămutaţii "săraci truditori" se agitau şi făceau valuri. Anii '830 şi '840 au reprezentat o epocă de criză, al cărei rezultat corect doar optimiştii s-au îngrijit să-l prevadă.

Cu toate acestea, dualismul revoluţiei de la 1789 faţă de cea de la 1848 dă istoriei acelei perioade şi unitate, şi simetrie. Într-un sens, e uşor de scris şi de citit despre asta, pentru că pare a fi o temă clară şi o formă clară, iar limitele ei cronologice sînt definite în măsura în care avem dreptul să ne aşteptăm în problemele omeneşti. O dată cu revoluţia de la 1848, care constituie punctul de plecare al acestui volum, simetria anterioară s-a spart, forma s-a schimbat. Revoluţia politică s-a retras, revoluţia industrială a progresat. O mie opt sute patruzeci şi opt, celebra "primăvară a popoarelor", a fost prima şi ultima revoluţie europeană în sensul (aproape) literal al cuvîntului, realizarea de moment a visurilor stîngii, coşmarurile dreptei, răsturnarea, practic simultană, a vechilor regimuri în cea mai mare parte a Europei continentale de la vest de Imperiile Rus şi Otoman, de la Copenhaga la Palermo, de la Braşov la Barcelona. Fusese aşteptată şi prezisă. Părea să fie punctul culminant şi produsul logic al erei revoluţiei dualiste.

S-a prăbuşit, universal, rapid şi — deşi lucrul acesta n-a fost înţeles, vreme de cîţiva ani, de către refugiaţii politici — definitiv. În viitor, n-avea să mai existe nici o revoluţie socială generală de tipul imaginat înainte de 1848 în ţările "avansate" ale lumii. Centrul de gravitaţie al unor asemenea mişcări sociale revoluţionare şi, în consecinţă, al regimurilor socialiste şi comuniste din secolul douăzeci trebuia să fie în regiunile marginale şi

înapoiate, deşi, în perioada de care se ocupă această carte, mişcările de acest tip au rămas episodice, arhaice şi "subdezvoltate" ele însele. Brusca, vasta şi aparent nelimitata expansiune a economiei capitaliste mondiale a furnizat alternative politice în ţările "avansate". Revoluţia industrială (engleză) înghiţise revoluţia politică (franceză).

Istoria perioadei de care ne ocupăm este, de aceea, strîmbă. Ea este, în primul rînd, aceea a progresului masiv al economiei mondiale a capitalismului industrial, a ordinii sociale pe care o reprezenta, a ideilor şi convingerilor care păreau s-o legitimeze şi s-o valideze: în raţiune, ştiinţă, progres şi liberalism. Este epoca burgheziei triumfătoare, deşi burghezia europeană ezita încă să se angajeze în conducerea politică publică. În această — şi poate numai în această — privinţă, epoca revoluţiei n-a fost moartă. Clasele de mijloc ale Europei erau şi au rămas înspăimîntate de popor: "democraţia" era considerată încă a fi preludiul sigur şi rapid al "socialismului". Oamenii care se aflau în fruntea treburilor ordinii burgheze victorioase la momentul ei de triumf erau: un nobil de ţară profund reacţionar din Prusia, o imitaţie de împărat în Franţa şi o succesiune de moşieri aristocraţi în Anglia. Teama de revoluţie era reală, insecuritatea fundamentală pe care o demonstra, profund înrădăcinată. Chiar la sfîrşitul perioadei de care ne ocupăm, singurul exemplu de revoluţie într-o ţară avansată, o insurecţie aproape localizată şi cu o viaţă scurtă de la Paris, a produs o mai mare baie de sînge decît orice altceva de la 1848 şi o agitaţie de schimburi diplomatice nervoase. Cu toate acestea, la acel moment, conducătorii statelor avansate din Europa, cu mai multă sau mai puţină reticenţă, începeau să recunoască nu numai că "democraţia", adică o constituţie democratică bazată pe un larg sufragiu, era inevitabilă, dar şi că avea să însemne o bătaie de cap neprimejdioasă numai din punct de vedere politic. Această descoperire fusese făcută de multă vreme de către conducătorii Statelor Unite.

De aceea, anii de la 1848 şi pînă la mijlocul anilor '870 n-au fost o perioadă care să-i inspire pe cititorii cărora le place spectacolul de dramă şi de grandoare în sensul convenţional. Războaiele din epocă — şi ea a cunoscut considerabil mai multe războaie decît precedenţii treizeci sau următorii patruzeci de ani — au fost fie scurte operaţiuni decise de superioritatea tehnologică şi organizatorică, asemeni majorităţii campaniilor europene de peste mări şi rapidelor şi decisivelor războaie prin mijlocirea cărora s-a constituit, între 1864 şi 1871, Imperiul German, fie masacre conduse greşit la care pînă şi patriotismul ţărilor beligerante a refuzat să sălăşluiască

alături de plăcere, ca Războiul Crimeei dintre 1853 şi 1856. Cel mai măreţ dintre toate războaiele acestei perioade, Războiul Civil American, a fost cîştigat, în ultimă instanţă, de forţa puterii economice şi de resursele superioare. Sudul perdant avea armate mai bune şi generali mai buni. Exemplele ocazionale de eroism romantic şi pitoresc ieşeau în relief, ca Garibaldi cu buclele curgîndu-i şi cămaşă roşie, prin raritatea lor. Nu exista nici prea multă dramă în politică, unde criteriile succesului aveau să fie definite de către Walter Bagehot ca posedarea de "păreri obişnuite şi de calităţi neobişnuite". În mod vizibil, Napoleon III a considerat mantia marelui său unchi, cel dintîi Napoleon, ca incomod de purtat. Lincoln şi Bismarck, ale căror imagini publice au beneficiat de pe urma severităţii chipurilor şi a frumuseţii limbii vorbite de ei, au fost, într-adevăr, oameni mari, dar realizările lor efective s-au datorat înzestrărilor de politicieni sau diplomaţi, ca şi cele ale lui Cavour în Italia, care era cu totul lipsit de ceea ce privim acum ca fiind harul lor.

Cea mai evidentă dramă a acestei perioade era economică şi tehnologică: fierul, revărsîndu-se în milioane de tone pe tot cuprinsul lumii, şerpuind în panglici de şine de cale ferată de-a curmezişul continentelor, cablurile submarine traversînd Atlanticul, construcţia Canalului Suez, mari oraşe, asemeni Chicago-ului, ţîşnite din solul virgin al Vestului Mijlociu american, marile valuri de emigranţi. Era drama puterii europene şi nord-americane, cu lumea la picioarele ei. Dar cei care exploatau această lume cucerită erau, dacă exceptăm zona, puţin numeroasă, de aventurieri şi pionieri, oameni sobri în haine sobre, răspîndind respectabilitate şi un sentiment de superioritate rasială o dată cu uzine de gaz, linii de cale ferată şi împrumuturi.

Era drama *progresului*, acel cuvînt-cheie al epocii: masiv, luminat, sigur de sine, mulţumit de sine, dar, dincolo de toate, inevitabil. Cu greu ar fi sperat cineva, printre oamenii cu putere şi influenţă, la toate evenimentele din lumea occidentală, să-l oprească. Doar cîţiva gînditori şi, poate, un număr ceva mai mare de critici intuitivi au prezis că avansarea lui inevitabilă avea să producă o lume foarte diferită de aceea către care se părea că se îndreaptă: poate chiar opusul ei. Nici unul dintre ei — nici măcar Marx, care prevăzuse revoluţia de la 1848 şi deceniul care i-a urmat — nu se aştepta la o răsturnare imediată. Chiar aşteptările lui erau, în jurul anilor '860, pe termen lung.

"Drama progresului" este o metaforă. Dar, pentru două feluri de oameni, ea a fost, literalmente, o realitate. Pentru milioanele de săraci, duşi

într-o lume nouă, adesea peste frontiere şi oceane, însemna o schimbare cataclismică de viaţă. Pentru popoarele din lumea din afara capitalismului, care erau acum înşfăcate şi clătinate de el, însemna alegerea între o rezistenţă condamnată în termenii vechilor lor tradiţii şi obiceiuri şi un proces traumatizant de însuşire a armelor Occidentului şi de întoarcere a lor împotriva cuceritorilor. Lumea celui de-al treilea pătrar al secolului al nouăsprezecelea a fost una de învingători şi victime. Drama ei consta în situaţia dificilă nu a celor dintîi, ci, în primul rînd, a celor din urmă.

Istoricul nu poate fi obiectiv în legătură cu perioada care constituie subiectul lui. Prin aceasta el se diferenţiază (spre avantajul său intelectual) de ideologii cei mai reprezentativi ai acelei epoci, care credeau că progresul tehnologiei , "ştiinţa pozitivă" şi societatea făceau posibil să-şi înfăţişeze prezentul cu imparţialitatea indiscutabilă a savantului ştiinţelor naturale, ale cărui metode credeau ei înşişi (în mod eronat) că le înţeleg. Autorul acestei cărţi nu-şi poate ascunde o anumită antipatie, poate chiar un anumit dispreţ, pentru epoca de care se ocupă, deşi unele sînt temperate de admiraţia pentru realizările materiale titanice ale acesteia şi de efortul de a înţelege chiar şi ceea ce îi displace. El nu împărtăşeşte dorul nostalgic pentru exactitatea, încrederea în sine a lumii burgheziei de la mijlocul secolului al nouăsprezecelea, care-i ispiteşte pe mulţi ce privesc în urmă spre ea din lumea occidentală apăsată de crize de un secol mai tîrziu. Simpatiile lui se îndreaptă către cei pe care puţini îi ascultau în urmă cu un secol. În orice caz, atît exactitatea, cît şi încrederea în sine erau greşite. Triumful burghez era scurt şi instabil. Chiar în momentul în care a părut complet, s-a dovedit a nu fi monolitic, ci plin de fisuri. La începutul anilor '870, expansiunea economică şi liberalismul păreau irezistibile. La sfîrşitul decadei, nu mai erau aşa.

Acest punct de cotitură marchează sfîrşitul erei de care se ocupă prezenta carte. Spre deosebire de revoluţia de la 1848, care-i constituie punctul de plecare, ea nu e marcată de nici o dată convenabilă şi universală. Dacă ar trebui aleasă o astfel de dată, ar fi 1873, echivalentul victorian al Crahului de pe Wall Street din 1929. Pentru că atunci a început ceea ce un observator al timpului numea "o perturbare şi o depresiune a afacerilor, comerţului şi industriei dintre cele mai curioase şi, în multe aspecte, fără precedent", pe care contemporanii au numit-o "Marea Depresiune" şi care este, de obicei, datată între 1873 şi 1896.

"Trăsătura cea mai demnă de remarcat şscria acelaşi observatorî a fost universalitatea ei; afectînd naţiuni care au fost implicate în război, ca şi pe cele care au păstrat pacea; pe cele care aveau o monedă stabilă... şi pe cele care aveau o monedă instabilă...; pe cele care trăiesc într-un sistem de liber schimb de mărfuri şi pe cele ale căror schimburi sînt mai mult sau mai puţin restricţionate. A fost cumplită în vechi comunităţi asemeni Angliei şi Germaniei, şi la fel de cumplită în Australia, Africa de Sud şi California, care reprezintă noile comunităţi; a fost o calamitate la fel de greu de suportat de locuitorii sterpelor Newfoundland şi Labrador, ca şi de cei ai însoritelor, rodnicelor insule de zahăr din Indiile de Est şi de Vest; şi nu i-a îmbogăţit pe cei situaţi în centrele schimburilor mondiale, ale căror cîştiguri sînt, de obicei, cele mai mari atunci cînd afacerile sînt cu totul fluctuante şi nesigure."

Aşa scria un eminent nord-american în acelaşi an în care, la sugestia lui Karl Marx, a fost înfiinţată Internaţionala Socialistă şi aceea a Muncii. Depresiunea a iniţiat o nouă eră şi poate, din acest motiv, să ofere în mod potrivit data de încheiere a erei vechi.

PARTEA ÎNTÎI

PRELUDIUL REVOLUŢIONAR

Capitolul întîi

"PRIMĂVARA POPOARELOR"

Te rog să citeşti ziarele cu mare atenţie — acum merită să le citeşti... Această Revoluţie va schimba forma pămîntului — şi aşa şi trebuie! Vive la République!

Poetul Georg Weerth către mama sa, 11 martie 1848[1]

Într-adevăr, dacă aş fi mai tînăr şi mai înstărit decît, din nefericire, sînt, aş emigra astăzi în America. Nu din laşitate — pentru că vremurile îmi pot face mie personal tot atîta rău pe cît le pot face eu lor —, ci din cauza unui dezgust de neîndurat faţă de putreziciunea morală care, ca să folosesc expresia lui Shakespeare, duhneşte pînă la Ceruri.

Poetul Joseph von Eichendorff unui corespondent, 1 august 1849

I

La începutul anului 1848, eminentul gînditor politic francez, Alexis de Tocqueville, s-a ridicat în Camera Deputaţilor ca să-şi exprime sentimentele pe care le împărtăşeau majoritatea europenilor: "Dormim pe un vulcan... Nu vedeţi că pămîntul se cutremură din nou? Suflă un vînt de revoluţie, furtuna e la orizont". Cam în acelaşi timp, doi exilaţi germani, Karl Marx, în vîrstă de treizeci de ani, şi Friedrich Engels, în vîrstă de douăzeci şi opt de ani, exprimau principiile revoluţiei proletare împotriva căreia de Tocqueville îşi avertiza colegii, în programul pe care fuseseră însărcinaţi să-l alcătuiască cu cîteva săptămîni mai înainte de către Liga Comunistă Germană şi care a fost publicat anonim la Londra, în jur de 24 februarie 1848, sub titlul (german) de *Manifestul Partidului Comunist*, "tipărit în limbile engleză, franceză, germană, italiană, flamandă şi daneză"*. Într-un interval de ordinul săptămînilor, în cazul *Manifestului*,

*El a fost, de fapt, tradus şi în poloneză şi suedeză în cursul acelui an, deşi e corect de afirmat că reverberaţiile lui politice în afara micilor cercuri de revoluţionari germani au fost nesemnificative, pînă cînd a fost retipărit, la începutul anilor '870.

într-adevăr, într-un interval de ordinul orelor, speranţele şi temerile profeţilor au părut să fie la limita realizării. Monarhia franceză a fost răsturnată de insurecţie, s-a proclamat Republica, şi începuse revoluţia europeană.

Au existat o mulţime de revoluţii mai mari în istoria lumii moderne şi, cu siguranţă, unele mai pline de succes. Cu toate acestea, n-a fost nici una care să se răspîndească mai rapid şi mai larg, alergînd, ca un foc de tufişuri, de-a curmezişul frontierelor, ţărilor şi chiar oceanelor. În Franţa, centrul şi detonatorul natural al revoluţiilor europene (Vezi *Era Revoluţiei*, capitolul 6, p. 120), Republica a fost proclamată pe 24 februarie. Pînă în 2 martie, revoluţia cucerise sud-vestul Germaniei, pînă în 6 martie Bavaria, pînă în 11 martie Berlinul, pînă în 13 martie Viena şi, aproape imediat, Ungaria, pînă în 18 martie Milano şi, de aici, Italia (unde o revoltă independentă punea deja stăpînire asupra Siciliei). La acea vreme, cel mai rapid serviciu de informaţii aflat la dispoziţia oricui (cel al Băncii Rothschild) nu putea să ducă veştile de la Paris la Viena în mai puţin de cinci zile. Într-un interval de ordinul săptămînilor, nici un guvern n-a fost lăsat să rămînă într-o regiune a Europei care e ocupată, astăzi, pe de-a-ntregul sau în parte, de zece state*, fără să mai socotim repercusiunile mai mici dintr-un număr de alte state. Mai mult decît atît, revoluţia de la 1848 a fost prima revoluţie potenţial globală, a cărei influenţă directă poate fi detectată în insurecţia din 1848 de la Pernambuco (Brazilia) şi, cîţiva ani mai tîrziu, în îndepărtata Columbie. Într-un sens, aceasta era paradigma tipului de "revoluţie mondială" la care aveau să viseze de acum înainte răzvrătiţii şi pe care, în rare momente, ca în cazul consecinţelor marilor războaie, au crezut că o pot recunoaşte. În realitate, astfel de explozii simultane pe cuprinsul unui continent sau al lumii sînt extrem de rare. În Europa, revoluţia de la 1848 este singura care a afectat atît părţile "dezvoltate", cît şi pe cele înapoiate ale continentului. Ea a fost, în acelaşi timp, cea mai răspîndită şi cea mai puţin plină de succes dintre revoluţiile de acest tip. La mai puţin de şase luni de la izbucnirea acesteia, înfrîngerea ei universală era, fără nici un risc, previzibilă; la mai puţin de optsprezece luni de la izbucnirea ei toate regimurile (cu excepţia unuia) pe care le-a răsturnat fuseseră restaurate, iar excepţia (Republica Franceză) se distanţa cît se putea de mult de insurecţia căreia îi datora existenţa.

*Franţa, Germania Occidentală, Germania de Răsărit, Austria, Italia, Cehoslovacia, Ungaria, o parte din Polonia, Iugoslavia şi România. Efectele politice ale revoluţiei pot fi privite ca serioase în Belgia, Elveţia şi Danemarca.

De aceea, revoluţiile de la 1848 rămîn într-o relaţie curioasă cu conţinutul acestei cărţi. În lipsa producerii lor şi a temerilor legate de reapariţia acestora, istoria Europei din următorii douăzeci şi cinci de ani ar fi fost foarte diferită. O mie opt sute patruzeci şi opt a fost foarte departe de a reprezenta "punctul de cotitură în care Europa n-a reuşit să se schimbe". Ceea ce n-a reuşit Europa să facă a fost să se schimbe într-o manieră revoluţionară. Pentru că n-a făcut-o, anul revoluţiilor rămîne izolat, o uvertură, iar nu opera principală, o poartă al cărei stil arhitectonic nu prea îl face pe cineva să se aştepte la trăsăturile pe care le vom descoperi cînd trecem prin ea.

II

Revoluţia a triumfat pe tot cuprinsul marelui miez central al continentului european, şi nu la periferia acestuia. Ea includea ţări prea îndepărtate sau prea izolate, în istoria lor, pentru a fi direct sau imediat afectate în orice proporţie (de exemplu, Peninsula Iberică, Suedia şi Grecia), prea înapoiate pentru a deţine straturile sociale explozive, din punct de vedere politic, ale zonei revoluţionare (de exemplu, Rusia şi Imperiul Otoman), dar şi ţările deja industrializate, al căror joc politic se derula potrivit unor reguli cu totul diferite, Anglia şi Belgia*. Cu toate acestea, zona revoluţionară, constînd, în esenţă, din Franţa, Confederaţia Germană, Imperiul Austriac care se întindea departe în Europa de Sud-Est şi Italia, era destul de eterogenă, incluzînd regiuni înapoiate şi diferite cum ar fi Calabria şi Transilvania, dezvoltate ca Renania şi Saxonia, alfabetizate ca Prusia şi analfabete ca Sicilia, îndepărtate unele de altele cum ar fi oraşele Kiel şi Palermo, Perpignan şi Bucureşti. Cele mai multe dintre ele erau conduse de ceea ce se poate numi, în mare, monarhi sau prinţi absoluţi, dar Franţa era deja un regat constituţional şi cu adevărat burghez, iar unica republică semnificativă a continentului, Confederaţia Helvetică, iniţiase, de fapt, anul revoluţiei printr-un scurt război civil, la sfîrşitul lui 1847. Statele afectate de revoluţie se clasificau, ca mărime, de la cele 35 de milioane de locuitori ai Franţei la cele cîteva mii ai principatelor de operetă din

*Este şi cazul Poloniei, împărţită, din 1796, între Rusia, Austria şi Prusia, care ar fi luat cu siguranţă parte la revoluţie dacă nu se întîmpla faptul că stăpînirea rusească şi cea austriacă au reuşit să mobilizeze ţărănimea împotriva micii nobilimi (revoluţionare) de la ţară. Vezi p. 213, în cele ce urmează.

Germania centrală; ca statut, de la marile puteri independente ale lumii la provinciile sau sateliţii sub stăpînire străină; ca structură, de la state centralizate şi uniforme la conglomerate haotice.

Mai presus de toate, istoria — structura socială şi economică — şi politica împărţeau zona revoluţionară în două părţi, ale căror extreme păreau să aibă puţine lucruri în comun. Structura lor socială diferă în mod fundamental, cu excepţia preponderenţei substanţiale şi aproape universale a oamenilor din mediul rural faţă de orăşeni, a oraşelor mici faţă de marile oraşe; un fapt uşor de trecut cu vederea, pentru că populaţia urbană, şi mai ales marile oraşe, predominau în mod disproporţionat în politică*. În Apus, ţăranii erau liberi, din punct de vedere legal, iar marile latifundii relativ neimportante; în cea mai mare parte din Răsărit, ei erau încă şerbi, iar proprietatea asupra pămîntului era concentrată, într-un grad înalt, în mîinile moşierilor nobili (vezi Capitolul 10, în cele ce urmează). În Apus, "clasa de mijloc" însemna bancheri, comercianţi, întreprinzători capitalişti indigeni, cei care practicau "profesiuni liberale" şi funcţionari superiori (inclusiv profesori universitari), deşi unii dintre aceştia se simţeau ca aparţinînd unui strat superior (*haute bourgeoisie*), gata să concureze cu nobilimea posesoare de pămînt, cel puţin ca şi cheltuieli. În Răsărit, stratul urban echivalent consta, în mare măsură, din grupuri naţionale distincte de populaţia băştinaşă, ca germanii şi evreii, şi era, în orice caz, mai redus. Echivalentul real al "clasei de mijloc" era sectorul educat şi/sau înclinat spre afaceri al micilor proprietari şi micilor nobili de ţară, un strat care era surprinzător de larg în anumite zone (vezi *Era Revoluţiei*, p. 16, 183-184). Zona centrală a Prusiei, nordul Italiei, Italia nord-centrală, ca şi cea de sud, care au fost, într-un sens, miezul ariei revoluţiei, îmbina caracteristicile regiunilor relativ "dezvoltate" şi înapoiate în diferite moduri.

Din punct de vedere politic, zona revoluţionară era la fel de eterogenă. Cu excepţia Franţei, în discuţie nu era doar substanţa politică şi socială a statelor, ci forma însăşi sau chiar existenţa lor. Germanii năzuiau să construiască o "Germanie" — trebuia să fie oare unitară sau federală? — dintr-un ansamblu de numeroase principate germane de mărime şi caracter variabile. În mod similar, italienii încercau să transforme ceea ce cancelarul austriac Metternich, în mod dispreţuitor, dar nu nepotrivit, a

*Dintre delegaţii "pre-parlamentului" german din Renania, patruzeci şi cinci reprezentau oraşe mari, douăzeci şi patru oraşe mici şi numai zece mediul rural, unde trăia 73 la sută din populaţie.[3]

descris ca fiind o "expresie numai geografică" într-o Italie unită. Şi unii, şi alţii, cu obişnuita viziune piezişă de naţionalişti, includeau în proiectele lor oameni care nu erau şi adesea nu se simţeau ca fiind germani sau italieni, cum ar fi cehii. Germanii, italienii şi, într-adevăr, toate mişcările revoluţionare implicate în revoluţie, cu excepţia celei franceze, s-au descoperit împiedicîndu-se de marele imperiu multinaţional al dinastiei habsburgice, care se întindea pînă în Germania şi Italia, şi îi includea pe cehi, unguri şi un procent substanţial din polonezi, români, iugoslavi şi alte popoare slave. Unii dintre aceştia sau, cel puţin, purtătorii lor politici de cuvînt priveau Imperiul ca pe o soluţie mai atrăgătoare decît absorbirea de către un anumit naţionalism expansionist, cum ar fi cel al germanilor sau maghiarilor. "Dacă Austria n-ar exista deja, se bănuieşte că ar fi spus purtătorul ceh de cuvînt, profesorul Palacky, ar fi fost necesar să fie inventată." De aceea, pe cuprinsul zonei revoluţionare politica opera simultan de-a lungul cîtorva dimensiuni.

După cum se ştie, radicalii aveau o soluţie simplă: o republică unitară, centralizată şi democratică, a Germaniei, Italiei, Ungariei sau oricărei alte ţări s-ar fi întîmplat să fie, construită potrivit principiilor verificate ale Revoluţiei Franceze, pe ruinele tuturor regilor şi principilor, şi înălţînd propria variantă de tricolor care, ca de obicei, după modelul francez, era modelul de bază al steagului naţional (vezi *Era Revoluţiei*, p. 128-129). Pe de altă parte, moderaţii erau prinşi într-o plasă de calcule complexe, bazate, în esenţă, pe teama de democraţie pe care o considerau echivalentă cu revoluţia socială. Acolo unde masele nu-i măturaseră încă pe prinţi, ar fi fost neînţelept să le încurajezi să submineze ordinea socială, iar unde o făcuseră, ar fi fost de dorit să fie retrase de pe străzi şi să se desfacă acele baricade care erau simbolurile esenţiale ale lui 1848. Aşa că întrebarea era care dintre prinţi, paralizaţi, dar nu răsturnaţi de revoluţie, puteau fi convinşi să susţină cauza cea dreaptă. Cum anume urma să se înfăptuiască o Germanie sau o Italie federală şi liberală, sub ce formulă constituţională şi sub auspiciile cui? Putea ea să-i cuprindă şi pe regele Prusiei, şi pe Împăratul Austriei (aşa cum gîndeau moderaţii susţinători ai "Germaniei Mari", care nu trebuie confundaţi cu radicalii democraţi ce erau, prin definiţie, adepţii de un alt tip ai "Germaniei Mari") sau ar fi trebuit să fie o "Germanie Mică", adică să fie exclusă Austria? În mod similar, moderaţii din Imperiul Habsburgic practicau jocul născocirii unor constituţii federale şi multinaţionale, care n-avea să înceteze decît o dată cu prăbuşirea acestuia, în 1918. Acolo unde a izbucnit acţiunea sau războiul revoluţionar,

n-a mai fost destul timp pentru astfel de speculaţii constituţionale. Acolo unde nu s-a întîmplat aşa, ca în cea mai mare parte a Germaniei, a existat o deplină libertate de acţiune. Deoarece o mare partre din liberalii moderaţi de acolo consta din profesori universitari şi funcţionari — 68 la sută dintre deputaţii Adunării din Frankfurt erau funcţionari de stat, 12 la sută aparţineau "profesiunilor liberale" —, dezbaterile acestui parlament cu o viaţă scurtă au devenit o întruchipare a futilităţii inteligente.

De aceea, revoluţiile de la 1848 necesită un studiu detaliat după stat, popor şi regiune, pentru care nu e locul aici. Fără îndoială că ele au multe în comun, nu în ultimul rînd faptul că s-au produs aproape simultan, că sorţile lor au fost îngemănate şi că ele au avut, toate, un aer şi un stil comun, o curioasă atmosferă romantico-utopică şi o retorică similară, pentru care francezii au inventat expresia *quarante-huitard* (paşoptist, **n.t.**). Orice istoric o recunoaşte imediat: bărbile, eşarfele fluturînde şi pălăriile cu boruri largi ale militanţilor, tricolorul, baricadele omniprezente, sensul iniţial de eliberare, de imensă speranţă şi de confuzie optimistă. A fost "primăvara popoarelor" — şi asemeni primăverii, n-a durat. Trebuie să examinăm acum trăsăturile lor caracteristice.

În primul rînd, ele s-au succedat şi s-au năruit rapid şi, în majoritatea cazurilor, total. Pe parcursul primelor cîtorva luni, toate guvernele din zona revoluţionară au fost măturate sau reduse la neputinţă. Toate s-au prăbuşit sau s-au retras, practic, fără să opună rezistenţă. Cu toate acestea, într-o perioadă relativ scurtă, revoluţia pierduse iniţiativa aproape pretutindeni: în Franţa, la sfîrşitul lui aprilie, în restul Europei revoluţionare, în timpul verii, deşi mişcarea şi-a păstrat o anumită capacitate de contraatac în Viena, Ungaria şi Italia. În Franţa, primul moment hotărîtor al reînvierii conservatoare a fost cel al alegerilor din aprilie, în care sufragiul universal, deşi a ales doar o minoritate de monarhişti, a trimis la Paris o largă majoritate de conservatori, aleşi prin voturile unei ţărănimi care era mai degrabă neexperimentată din punct de vedere politic decît reacţionară, şi la care stînga cu totul urbanizată nu ştia încă în ce fel să apeleze. (De fapt, în 1849, regiunile rurale franceze "republicane" şi de stînga, familiare cercetătorilor politicii franceze de mai tîrziu, apăruseră deja, iar aici — în Provence, de exemplu — avea să fie întîlnită cea mai amarnică rezistenţă faţă de abolirea Republicii, în 1851.) Cel de-al doilea moment decisiv a fost izolarea şi îngenuncherea muncitorilor revoluţionari la Paris, înfrînţi în insurecţia din iunie (vezi mai jos, p. 28).

În Europa Centrală, punctul de cotitură a venit atunci cînd armatei habsburgice, cu libertatea de manevră crescută prin fuga din mai a împăratului, i s-a îngăduit să se regrupeze, să înfrîngă insurecţia radicală de la Praga, în iunie — nu fără sprijinul clasei de mijloc moderate, cehe şi germane —, recucerind, prin aceasta, teritoriile boemiene, miezul economic al Imperiului, în timp ce, la scurtă vreme după aceea, a recăpătat controlul Italiei de Nord. O revoluţie tîrzie şi de scurtă durată din Principatele Dunărene a fost înfrîntă prin intervenţia rusă şi turcească.

Între lunile verii şi sfîrşitul anului, vechile regimuri şi-au recîştigat puterea în Germania şi Austria, deşi s-a dovedit necesar ca oraşul Viena, aflat în efervescenţă revoluţionară, să fie recucerit, în octombrie, prin forţa armelor, cu preţul a patru mii de vieţi. După aceasta, regele Prusiei şi-a încordat toate puterile ca să-şi restabilească, fără probleme, autoritatea asupra berlinezilor rebeli, iar restul Germaniei (cu excepţia unei anumite opoziţii, în sud-vest) a intrat rapid în rînd, lăsînd parlamentul german sau, mai degrabă, adunarea constituantă, aleasă în zilele pline de speranţe ale primăverii, ca şi mai radicalele adunări prusiene şi de alt fel, cu discuţiile lor, în timp ce-şi aşteptau dizolvarea. În iarnă, numai două regiuni se mai aflau în mîinile revoluţiei — părţi din Italia şi Ungaria. Au fost recucerite, în urma unei mai modeste reînvieri a acţiunii revoluţionare din primăvara lui 1849, la jumătatea acelui an.

După capitularea maghiarilor şi veneţienilor în august 1849, revoluţia era moartă. Cu o unică excepţie, a Franţei, toţi vechii conducători au fost readuşi la putere — în anumite situaţii, ca în Imperiul Habsburgic, la o putere mai mare decît vreodată înainte —, iar revoluţionarii împrăştiaţi în exil. Din nou cu excepţia Franţei, practic, toate schimbările instituţionale, toate visurile politice şi sociale ale primăverii lui 1848 au fost în curînd anulate; pînă şi în Franţa Republica nu mai avea decît încă doi ani şi jumătate de trăit. Nu existase decît o singură schimbare majoră ireversibilă: abolirea şerbiei în Imperiul Habsburgic*. Cu excepţia acestei unice, deşi recunoscute ca importantă, realizări, revoluţia de la 1848 este acea revoluţie din istoria modernă a Europei care îmbină cele mai mari promisiuni, cea

*Vorbind pe larg, abolirea şerbiei şi a drepturilor senioriale asupra ţăranilor din restul Europei Occidentale şi Centrale (inclusiv în Prusia) avusese loc în perioada revoluţionară franceză şi în cea napoleoniană (1789-1815), deşi unele rămăşiţe de dependenţă din Germania au fost abolite în 1848. Şerbia a durat pînă în anii '860 în Rusia şi în România (vezi Capitolul 10, în cele ce urmează).

mai mare libertate şi cel mai mare succes iniţial imediat, cu cel mai clar şi rapid eşec. Într-un fel, ea se aseamănă cu un alt fenomen de masă din anii '840, Mişcarea Cartistă din Anglia. Obiectivele ei specifice au fost atinse, pînă la urmă — dar nu prin revoluţie sau într-un context revoluţionar. Nici aspiraţiile ei mai largi nu s-au pierdut, dar mişcările care aveau să le adopte şi să le ducă înainte aveau să fie cu totul diferite de acelea din 1848. Nu e un accident că documentul care a avut efectul cel mai de durată şi cel mai semnificativ al acelui an asupra istoriei lumii este *Manifestul Comunist*.

Toate revoluţiile au avut altceva în comun, care explică, în mare măsură, eşecul lor. Au fost, în realitate sau într-o perspectivă imediată, revoluţii sociale ale truditorilor săraci. De aceea, ele i-au înspăimîntat pe liberalii moderaţi pe care i-au împins spre putere şi eminenţă — şi chiar pe unii dintre politicienii mai radicali — cel puţin la fel de mult ca pe sprijinitorii vechilor regimuri. Contele Cavour al Piemontului, viitorul arhitect al Italiei unificate, pusese degetul pe rană cu cîţiva ani mai devreme (1846):

> "Dacă ordinea socială ar fi cu adevărat ameninţată, dacă marile principii pe care se sprijină ea s-ar găsi în faţa unor riscuri serioase, atunci mulţi dintre cei mai hotărîţi opozanţi, dintre cei mai entuziaşti republicani ar fi, sîntem convinşi, cei dintîi care să se alăture partidului conservator."[8]

Acum, cei care au făcut revoluţia erau, fără îndoială, truditorii săraci. Ei au fost cei care au murit pe baricadele oraşelor: la Berlin, n-au fost decît cam cincisprezece reprezentanţi ai claselor instruite, cam treizeci de maiştri meşteşugari, printre cele trei sute de victime ale confruntării din martie; la Milano, doar doisprezece studenţi, lucrători cu gulere albe sau moşieri printre cei 350 de morţi ai insurecţiei[5]. Foamea lor a fost cea care a dat forţă demonstraţiilor ce s-au transformat în revoluţii. Zona rurală a regiunilor vestice ale revoluţiei a fost relativ liniştită, deşi sud-vestul Germaniei a văzut mult mai multe răzvrătiri ţărăneşti decît de obicei, dar, în alte părţi, teama de revolta ţărănească a fost suficient de pronunţată ca să ocupe locul realităţii ei, deşi nimeni n-avea nevoie să-şi folosească prea mult imaginaţia în regiuni ca Italia de Sud, unde ţăranii de peste tot au mărşăluit cu steaguri şi tobe ca să-şi împartă marile latifundii. Dar teama singură era de ajuns ca să concentreze, straşnic, minţile proprietarilor de pămînt. Speriată de zvonuri false despre o uriaşă răscoală a şerbilor sub conducerea poetului S. Petöfi (1823-1849), Dieta Maghiară — o adu-

nare cu o majoritate zdrobitoare de moşieri — a votat imediata abolire a şerbiei începînd cu 15 martie, dar numai cu cîteva zile înainte ca guvernul imperial, căutînd să-i izoleze pe revoluţionari de baza lor agrară, să decreteze imediata abolire a şerbiei în Galiţia, abolirea muncii forţate şi a altor obligaţii feudale în teritoriile cehe. Nu exista nici o îndoială că "ordinea socială" era în pericol.

Acel pericol nu era la fel de pregnant pretutindeni. Ţăranii puteau fi — şi au fost — cumpăraţi de către guvernele conservatoare, mai ales acolo unde s-a întîmplat ca marii lor latifundiari sau arendaşii şi cămătarii care-i exploatau să aparţină unei alte naţionalităţi care s-ar fi putut să fie foarte bine "revoluţionară", poloneză, maghiară sau germană. E puţin probabil ca acele clase de mijloc germane, inclusiv oamenii de afaceri din Renania, aflaţi într-o ascensiune sigură, să fie cu disperare îngrijorate de perspectiva imediată a comunismului proletar sau chiar de aceea a puterii proletare, care era de mică importanţă, cu excepţia celor din Köln (unde Marx şi-a stabilit cartierul general) şi din Berlin, unde un tipograf comunist, Stefan Born, a organizat o mişcare destul de importantă a clasei muncitoare. Cu toate acestea, aşa cum clasele europene mijlocii din anii '840 au crezut că recunosc forma viitoarelor lor probleme sociale în ploaia şi fumul din Lancashire, la fel au crezut că recunosc o altă formă a viitorului, în spatele baricadelor din Paris, acel mare anticipator şi exportator de revoluţii. Iar revoluţia din februarie nu numai că a fost înfăptuită de "proletariat", ci a fost şi o revoluţie socială conştientă. Obiectivul ei n-a fost doar o republică oarecare, ci "republica democratică şi socială". Liderii ei erau socialişti şi comunişti. Guvernul ei provizoriu a inclus, într-adevăr, un muncitor autentic, un mecanic pe nume Albert. Vreme de cîteva zile, n-a fost sigur dacă steagul ei trebuia să fie tricolorul sau flamura roşie a răzvrătirii sociale.

Cu excepţia situaţiilor unde au existat probleme legate de autonomie sau independenţă naţională, opoziţia moderată a anilor '840 nici nu voise, nici nu lucrase în mod serios pentru revoluţie, şi chiar în problema naţională moderaţii preferaseră confruntării negocierea şi diplomaţia. Fără îndoială că ei ar fi preferat mai mult decît atît, dar erau pregătiţi să accepte concesii pe care s-ar putea sprijini în mod raţional toate absolutismele, cu excepţia celor mai stupide şi încrezătoare în sine, asemeni celui al ţarului, aveau să fie silite, mai devreme sau mai tîrziu, să le recunoască, sau schimbări internaţionale care, mai devreme sau mai tîrziu, era probabil să fie acceptate de către oligarhia "marilor puteri" care decidea în asemenea chestiuni. Împinşi în revoluţie de forţele săracilor şi/sau de exemplul Pari-

sului, ei au încercat, bineînţeles, să întoarcă o situaţie neaşteptat de favorabilă în avantajul lor. Cu toate acestea, ei erau, cu siguranţă, în ultimă analiză şi, adesea, într-adevăr, de la început, mult mai îngrijoraţi de pericolul de stînga decît de vechile regimuri. Din momentul în care s-au ridicat baricadele la Paris, toţi liberalii democraţi (şi, după cum observa Cavour, o parte destul de mare dintre radicali) au fost potenţial conservatori. Cum opinia moderată trecea, mai mult sau mai puţin rapid, dintr-o parte în alta sau se prăbuşea, muncitorii, intransigenţii dintre democraţii radicali au fost lăsaţi izolaţi sau, ceea ce era încă şi mai funest, au trebuit să facă faţă unei uniuni a forţelor conservatoare şi foste moderate, alături de vechile regimuri: un "partid al ordinii", după cum l-au numit francezii. O mie opt sute patruzeci şi opt s-a prăbuşit pentru că s-a dovedit că decisiva confruntare n-a fost între vechile regimuri şi "forţele unite ale progresului", ci între "ordine" şi "revoluţie socială". Confruntarea crucială n-a fost aceea de la Paris, din februarie, ci aceea de la Paris, din iunie, cînd muncitorii, împinşi la o insurecţie izolată, au fost înfrînţi şi masacraţi. Au luptat şi au murit din greu. Cam 1500 de oameni au căzut în luptele de stradă — aproape două treimi dintre ei în tabăra guvernului. E caracteristic pentru ferocitatea urii bogaţilor faţă de săraci faptul că aproape trei mii au fost măcelăriţi după înfrîngere, în timp ce alţi doisprezece mii au fost arestaţi, majoritatea pentru a fi deportaţi în lagărele de muncă algeriene[6].*

De acum înainte, revoluţia şi-a menţinut dinamismul numai acolo unde radicalii au fost îndeajuns de puternici şi îndeajuns de legaţi de mişcarea populară ca să-i tragă pe moderaţi înainte sau ca să lucreze fără ei. Acest lucru era cel mai probabil să se producă în ţări în care problema crucială era eliberarea naţională, un scop care necesita mobilizarea continuă a maselor. Iată de ce revoluţia a durat cel mai mult în Italia şi, mai presus de toate, în Ungaria.†

*Revoluţia din februarie de la Paris a costat aproape 370 de vieţi.

† În Franţa, unitatea şi independenţa naţională nu erau o problemă. Naţionalismul german era preocupat de unificarea a numeroase state separate, dar ceea ce împiedica acest lucru nu era dominaţia străină, ci — în afară de interesele particulare legitime — atitudinea a două mari puteri care erau considerate ele însele germane, Prusia şi Austria. Aspiraţiile naţionale slave se confruntau, în primul rînd, cu acelea ale naţiunilor "revoluţionare", ca germanii şi maghiarii, şi au rămas, din acest motiv, în surdină, dacă nu, de fapt, favorabile contrarevoluţiei. Chiar şi stînga cehă privea Imperiul Habsburgic ca pe o pavăză împotriva absorbirii într-o Germanie naţională. Polonezii n-au jucat deloc un rol important în această revoluţie.

În Italia, moderaţii, raliindu-se în spatele regelui antiaustriac al Piemontului şi cărora li s-au alăturat, după insurecţia de la Milano, cu considerabile rezerve mintale, principatele minore, au preluat conducerea luptei împotriva opresorului, uitîndu-se mereu peste umăr la republicani şi la revoluţia socială. Graţie slăbiciunii militare a statelor italiene, ezitărilor Piemontului şi, poate mai presus de toate, refuzului de a face apel la francezi (care, se credea, ar fi întărit cauza republicană), ele au fost sever înfrînte de armata austriacă regrupată la Custozza, în iulie. (Se poate remarca, în treacăt, că marele republican G. Mazzini [1805-1872], cu instinctul său statornic pentru zădărnicia politică, s-a opus unui apel la francezi.) Înfrîngerea i-a discreditat pe moderaţi şi a trecut conducerea eliberării naţionale radicalilor, care au cîştigat putere în cîteva state italiene pe durata toamnei, întemeind, într-adevăr, pînă la urmă, o republică romană, la începutul lui 1849, ceea ce i-a oferit lui Mazzini ample ocazii pentru retorică. (Veneţia, sub conducerea unui avocat sensibil, Daniele Manin [1804-1857], devenise deja o republică independentă, care s-a menţinut la distanţă de necazuri pînă cînd, inevitabil, a fost recucerită de către austrieci — mai tîrziu chiar decît maghiarii, după cum se ştie — la sfîrşitul lui august 1849.) Radicalii nu erau, din punct de vedere militar, pe potriva Austriei; atunci cînd ei au făcut Piemontul să declare din nou război, în 1849, austriecii au cîştigat cu uşurinţă la Novara, în martie. Mai mult decît atît, deşi mai hotărîţi să alunge Austria şi să unifice Italia, radicalii împărtăşeau, în general, teama moderaţilor de o revoluţie socială. Pînă şi Mazzini, cu tot zelul lui pentru omul de rînd, prefera ca acesta să-şi îndrepte interesele spre problemele spirituale, detesta socialismul şi s-a opus oricărui amestec în proprietatea privată. După eşecul ei iniţial, revoluţia italiană a trăit, după aceea, într-un timp care nu-i mai aparţinea. Ironia sorţii, printre cei care au suprimat-o au fost armatele unei Franţe de-acum nerevoluţionare, care au recucerit Roma la începutul lui iunie. Expediţia romană a fost o încercare de a reafirma, în Peninsulă, influenţa diplomatică franceză împotriva Austriei. Ea a beneficiat şi de avantajul accidental de a fi populară printre catolici, pe al căror sprijin s-a bazat regimul postrevoluţionar.

Spre deosebire de Italia, Ungaria era deja o entitate mai mult sau mai puţin unită din punct de vedere politic ("teritoriile Coroanei Sfîntului Ştefan"), cu o constituţie eficientă, un grad de autonomie deloc neglijabilă şi, într-adevăr, cu majoritatea elementelor unui stat suveran, cu excepţia independenţei. Slăbiciunea ei a constat în faptul că aristocraţia maghiară care guverna această regiune vastă şi preponderent agricolă domnea nu

numai asupra ţărănimii maghiare din marea cîmpie, ci şi asupra unei populaţii care poate în proporţie de 60 la sută era alcătuită din croaţi, sîrbi, slovaci, români şi ucraineni, ca să nu mai amintim o substanţială minoritate germană. Aceste popoare de ţărani nu erau lipsite de simpatie pentru o revoluţie care i-a eliberat pe şerbi, dar erau contrariate de refuzul chiar şi al majorităţii radicalilor budapestani de a face vreo concesie în legătură cu diferenţa lor naţională faţă de maghiari, aşa cum reprezentanţii lor erau contrariaţi de politica feroce de maghiarizare şi de încorporarea, în anumite moduri pînă în zilele noastre, de regiuni de frontieră autonome într-un stat maghiar centralizat şi unitar. Curtea de la Viena, urmînd maxima imperialistă obişnuită, "divide şi stăpîneşte", le-a oferit sprijin. O armată croată avea să fie aceea care, sub baronul Jellacic, prieten cu Gaj, pionierul naţionalismului iugoslav, avea să conducă asaltul asupra Vienei şi Ungariei revoluţionare.

Fără îndoială, în interiorul zonei care reprezintă, în mare, Ungaria de astăzi, revoluţia şi-a păstrat sprijinul de masă al poporului (maghiar) din raţiuni atît naţionale, cît şi sociale. Ţăranii considerau că li se dăduse libertatea nu de către împărat, şi de către Dieta revoluţionară Maghiară. Aceasta a fost singura parte a Europei în care înfrîngerea revoluţiei a fost urmată de ceva de tipul unei gherile rurale, pe care celebrul bandit Sandor Rósza a menţinut-o cîţiva ani. Cînd a izbucnit revoluţia, Dieta, constînd dintr-o Cameră Superioară de magnaţi ameninţaţi sau moderaţi şi o Cameră Inferioară dominată de mici nobili de ţară şi avocaţi radicali, de-abia a putut să exprime proteste faţă de acţiune. Totul s-a făcut prompt, sub conducerea unui abil avocat, ziarist şi orator, Lajos Kossuth (1802-1894), care avea să devină cea mai cunoscută figură revoluţionară a lui 1848 pe plan internaţional. Din motive practice, Ungaria, sub un guvern de coaliţie moderat-radical, autorizat fără tragere de inimă de către Viena, a fost un stat autonom reformat, cel puţin pînă cînd Habsburgii s-au găsit în poziţia de a o recuceri. După bătălia de la Custozza, ei au crezut că ajunseseră în această situaţie şi, anulînd legile reformatoare maghiare din martie şi invadînd ţara, au pus în faţa maghiarilor alegerea între capitulare şi radicalizare. În consecinţă, sub conducerea lui Kossuth, Ungaria şi-a dat foc la corăbii, detronîndu-l pe împărat (fără să proclame formal o republică) în aprilie 1849. Sprijinul popular şi conducerea generalului Görgei le-a permis maghiarilor să facă mai mult decît să nu se dea bătuţi în faţa armatei austriece. Ei n-au fost înfrînţi decît atunci cînd Viena, disperată, a făcut apel la cea din urmă armă a reacţiunii, forţele ruseşti. Acest lucru a fost

decisiv. Pe 13 august, rămăşiţele armatei maghiare au capitulat — nu în faţa comandantului austriac, ci a celui rus. Unică printre revoluţiile de la 1848, revoluţia maghiară nu s-a prăbuşit sau a părut măcar că se prăbuşeşte nu din cauza slăbiciunii şi conflictului intern, ci din cauza cuceririi militare copleşitoare. Bineînţeles că e adevărat că şansele ei de a evita o astfel de cucerire după prăbuşirea tuturor celorlalte erau nule.

Exista o alternativă la acest *débâcle* general? Aproape sigur, nu. Dintre principalele grupuri sociale implicate în revoluţie, burghezia, aşa cum am văzut, a descoperit că prefera ordinea şansei de a-şi pune în aplicare programul complet, atunci cînd a fost pusă faţă în faţă cu ameninţarea proprietăţii. Moderaţii liberali "roşii" ai revoluţiei şi conservatorii, aflaţi în confruntare, s-au strîns laolaltă. "Notabilităţile" Franţei, adică familiile respectabile, influente şi înstărite care conduceau afacerile politice din acea ţară, au pus capăt vechii lor vrajbe dintre sprijinitorii Bourbonilor, Orléaniştilor, chiar ai republicii, şi au dobîndit o conştiinţă naţională de clasă prin intermediul unui proaspăt înfiinţat "partid al ordinii". Figurile-cheie din monarhia habsburgică restaurată aveau să fie ministrul de interne, Alexander Bach (1806-1867), un fost opozant moderat liberal, şi magnatul naval şi comercial K. von Bruck (1798-1860), o figură-cheie în înfloritorul port Triest. Bancherii şi întreprinzătorii din Renania, care vorbeau în numele liberalismului burghez prusac, ar fi preferat o monarhie limitată constituţional, dar s-au plasat confortabil ca piloni ai unei Prusii restaurate care, cu toate ocaziile, a evitat un sufragiu democratic. În schimb, regimurile conservatoare restaurate erau cu totul pregătite să facă anumite concesii liberalismului economic, juridic, chiar şi cultural al oamenilor de afaceri, atîta vreme cît acest lucru nu implica o retragere politică. Aşa cum vom vedea, reacţionarii ani '850 aveau să fie, în termeni economici, o perioadă de liberalizare sistematică. În 1848-1849, liberalii moderaţi din Europa Apuseană au făcut, aşadar, două importante descoperiri: că revoluţia era periculoasă şi că unele din cererile lor esenţiale (mai ales în chestiuni economice) puteau fi atinse în lipsa revoluţiei. Burghezia a încetat să mai fie o forţă revoluţionară.

Marele corp al claselor mijlocii inferioare radicale, al meşteşugarilor nemulţumiţi, al micilor prăvăliaşi etc. şi chiar al agricultorilor, ai căror reprezentanţi şi lideri erau intelectuali, în special unii tineri şi marginali, au format o forţă revoluţionară semnificativă, dar arareori o alternativă politică. Intelectualii au rămas, în general, la stînga democratică. Stînga germană a cerut noi alegeri, pentru că radicalismul ei şi-a făcut o apariţie

puternică, în multe zone, la sfîrşitul lui 1848 şi la începutul lui 1849, deşi atunci ea era lipsită de focarul marilor oraşe, care fuseseră recucerite de către reacţiune. În Franţa, radicalii democraţi au obţinut 2 milioane de voturi în 1849, faţă de 3 milioane pentru monarhişti şi 800.000 pentru moderaţi. Intelectualii le-au furnizat activiştii, deşi poate numai la Viena "Legiunea Academică" de studenţi a format adevărate trupe de şoc. A numi revoluţia de la 1848 "revoluţia intelectualilor" este o greşeală. Intelectualii n-au fost, în cadrul ei, mai pregnanţi decît în majoritatea altor revoluţii care s-au produs, cum s-a întîmplat, în mare măsură, cu aceasta, în ţări relativ înapoiate în care majoritatea straturilor de mijloc constă din oameni caracterizaţi de studii şi stăpînirea cuvîntului scris: absolvenţi de toate tipurile, ziarişti, profesori, funcţionari. Dar nu încape îndoială că intelectualii erau importanţi: poeţi ca Petöfi, în Ungaria, Herwegh şi Freiligrath, în Germania (el se afla în colegiul de redacţie al *Neue Rheinische Zeitung* al lui Marx), Victor Hugo şi consecventul moderat Lamartine, în Franţa; universitari în număr mare (mai ales în partea moderată), în Germania*; personalităţi din domeniul medical ca C.G. Jacoby (1804-1851), în Prusia, Adolf Fischhof (1816-1893), în Austria; savanţi ca F. V. Raspail (1794-1878), în Franţa; şi un mare număr de ziarişti şi publicişti dintre care Kossuth era, la acel moment, cel mai cunoscut, iar Marx avea să se dovedească a fi cel mai formidabil.

Ca indivizi, astfel de oameni puteau juca un rol decisiv; ca membri ai unui strat social specific sau ca reprezentanţi ai micii burghezii radicale, nu puteau. Radicalismul "oamenilor mărunţi", care şi-a găsit expresia în solicitarea pentru "o constituţie de stat democratic, fie constituţional, fie republican, dîndu-le majoritatea lor şi aliaţilor lor, ţăranii, ca şi un guvern local democratic, care le-ar fi dat controlul asupra proprietăţii municipale şi asupra unei serii de funcţii îndeplinite acum de birocraţi"[7], era îndeajuns de autentic, chiar dacă, pe de o parte, criza străveche, ameninţînd modul tradiţional de viaţă al meşteşugarilor şi al celor asemenea lor, şi, pe de altă parte, depresiunea economică temporară îi dădeau o tentă specială de amărăciune. Radicalismul intelectualilor era mai puţin adînc înrădăcinat. El se baza, în mare măsură, pe capacitatea (care s-a dovedit temporară) noii societăţi burgheze dinainte de 1848 de a furniza suficiente posturi pentru un statut adecvat al celor instruiţi pe care i-a produs într-un număr

*Profesorii francezi, deşi suspecţi pentru guverne, fuseseră liniştiţi sub monarhia din iulie şi păreau a se fi raliat "ordinii", în 1848.

fără precedent şi ale căror recompense erau atît de modeste faţă de ambiţiile lor. Ce s-a întîmplat cu aceşti studenţi radicali de la 1848 în prosperii ani '850 şi '860? Au întemeiat modelul biografic atît de familiar şi cu adevărat acceptat pe continentul european prin care copiii burgheziei îşi trăiesc tinereţea politică şi sexuală din plin, înainte de "a se aşeza". Şi existau o mulţime de posibilităţi de aşezare, mai ales că retragerea vechii nobilimi şi preocuparea de a face bani a burgheziei din zona afacerilor lăsau o sferă tot mai largă pentru cei ale căror calificări erau, în primul rînd, şcolare. În 1842, 10 la sută dintre profesorii francezi de liceu proveneau încă din "notabilităţi", dar în 1877 nici unul. În 1868, Franţa producea numai cu ceva mai mulţi absolvenţi de liceu (*bacheliers*) decît în anii '830, dar mult mai mulţi dintre aceştia puteau să intre, ulterior, în domeniul bancar, al comerţului, al jurnalisticii de succes şi, după 1870, în politica profesionistă.[8]

Mai mult decît atît, atunci cînd au fost confruntaţi cu revoluţia roşie, chiar şi radicalii foarte democraţi au avut tendinţa de a se retrage în retorică, sfîşiaţi între simpatia lor autentică pentru "popor" şi simţul lor de proprietate şi al banului. Spre deosebire de burghezia liberală, ei nu şi-au schimbat taberele. Doar au oscilat, deşi niciodată foarte departe de dreapta.

În ceea ce-i privea pe truditorii săraci, ei erau lipsiţi de organizare, de maturitate, de conducere, poate înainte de toate de conjunctura istorică, pentru a oferi o alternativă politică. Îndeajuns de puternici ca să agite perspectiva reală şi ameninţătoare a revoluţiei sociale, ei erau prea slabi pentru a face mai mult decît să-şi sperie inamicii. Forţele lor erau active într-un mod disproporţionat, atîta vreme cît erau concentrate în mase flămînde din localităţile cele mai sensibile din punct de vedere politic, în marile oraşe şi, în special, în capitale. Asta ascundea anumite slăbiciuni majore: în primul rînd, deficienţa lor numerică — ei nu erau întotdeauna nici măcar majoritari în oraşe, care ele însele nu includeau, în general, decît o minoritate modestă a populaţiei — şi, în al doilea rînd, imaturitatea lor politică şi ideologică. Cel mai conştient şi activ din punct de vedere politic strat al lor consta din meseriaşii preindustriali (folosind termenul în sensul englezesc actual pentru zilieri, meşteşugari, muncitori manuali calificaţi din ateliere nemecanizate etc.). Purtaţi spre ideologia social-revoluţionară, chiar socialistă şi comunistă, din Franţa iacobină şi *sans-culotte*, ţelurile lor erau în mod clar mai modeste în Germania, după cum a realizat tipograful Stefan Born la Berlin. Săracii şi muncitorii necalificaţi din oraşe şi, în afara Angliei, proletariatul industrial şi minier ca întreg,

nu aveau încă o ideologie politică dezvoltată. În zona industrială din nordul Franţei pînă şi republicanismul şi-a croit foarte greu drum înainte de sfîrşitul Celei de-a Doua Republici. O mie opt sute patruzeci şi opt a văzut oraşele Lille şi Roubaix preocupate exclusiv de problemele lor economice, îndreptîndu-şi răzmeriţele nu împotriva regilor sau burgheziei, ci a muncitorilor imigranţi belgieni încă şi mai înfometaţi.

Acolo unde plebeii oraşelor sau, mai rar, noii proletari au intrat în raza ideologiei iacobine, socialiste sau democratic-republicane ori — ca la Viena — a activiştilor studenţi, au ajuns o forţă politică, cel puţin ca elemente turbulente. (Participarea lor la alegeri era, pînă atunci, slabă şi imprevizibilă, spre deosebire de aceea a reprezentanţilor pauperizaţi şi extenuaţi din zona rurală care, ca în Saxonia sau Anglia, erau în mare măsură radicalizaţi.) În mod paradoxal, acest lucru era rar în Franţa iacobină în afara Parisului, în timp ce în Germania Liga Comunistă a lui Marx furniza elementele unei reţele naţionale pentru extrema stîngă. În afara acestei sfere de influenţă, truditorii săraci erau nesemnificativi din punct de vedere politic.

Bineînţeles că n-ar trebui să subestimăm potenţialul chiar şi al unei forţe sociale atît de tinere şi imature ca "proletariatul" de la 1848, pînă atunci de-abia conştient de sine ca şi clasă. Într-un sens, într-adevăr, potenţialul său revoluţionar era mai mare decît avea să fie mai tîrziu. Generaţia de fier a paupertăţii şi crizei dinainte de 1848 îi încurajase pe puţini să creadă că capitalismul ar fi putut sau măcar ar fi vrut să le acorde condiţii decente de viaţă sau că, măcar, avea să dăinuie. Tinereţea şi slăbiciunea extremă a clasei muncitoare, născîndu-se încă din masa de truditori săraci, meşteşugari independenţi şi mici prăvăliaşi, a favorizat o concentrare exclusivă asupra solicitărilor economice printre ei toţi, cu excepţia celor mai ignoranţi şi izolaţi. Solicitările *politice*, fără de care nu e făcută nici o revoluţie, nici măcar una pur socială, au fost alcătuite după situaţie. Obiectivul popular în 1848, "republica democratică şi socială", era şi social şi politic. Experienţa clasei muncitoare i-a insuflat, cel puţin în Franţa, elemente instituţionale inedite, bazate pe practica activităţii sindicale şi cooperatiste, deşi n-a creat elemente atît de neaşteptate şi de puternice ca *sovietele* Rusiei de la începutul secolului al douăzecilea.

Pe de altă parte, organizarea, ideologia şi conducerea erau extrem de nedezvoltate. Pînă şi forma cea mai elementară, mişcarea sindicală, era restrînsă la grupuri de cîteva sute, cel mult cîteva mii de membri. Destul de des, chiar organizaţiile pionierilor calificaţi ai sindicalismului nu şi-au făcut apariţia decît în timpul revoluţiei — tipografii, în Germania, pălă-

rierii, în Franţa. Socialiştii şi comuniştii organizaţi erau chiar şi mai reduşi din punct de vedere numeric: cîteva duzini, cel mult cîteva sute. Cu toate acestea, revoluţia de la 1848 a fost prima revoluţie în care socialiştii sau, mai exact, comuniştii — pentru că socialismul dinainte de 1848 a fost, în mare, o mişcare politică pentru construirea de utopii cooperative — au apărut în prim-planul scenei de la bun început. A fost nu numai anul lui Kossuth, A. Ledru-Rollin (1807-1874) şi Mazzini, ci şi al lui Karl Marx (1818-1883), Louis Blanc (1811-1882) şi L.A. Blanqui (1805-1881) (neînduplecatul răzvrătit care a întrerupt o condamnare la închisoare pe viaţă doar atunci cînd, pentru scurtă vreme, a fost eliberat de revoluţii), al lui Bakunin, chiar al lui Proudhon. Dar ce altceva însemna socialismul pentru adepţii săi decît un nume pentru o clasă muncitoare conştientă de sine, cu propriile ei aspiraţii pentru o societate diferită de capitalism şi bazată pe răsturnarea lui? Nici măcar duşmanul ei nu era clar definit. Se vorbea mult despre "clasa muncitoare" sau chiar despre "proletariat", dar, inclusiv în timpul revoluţiei, nu s-a vorbit deloc despre "capitalism".

Într-adevăr, care erau perspectivele politice ale unei clase muncitoare, chiar socialiste? Karl Marx însuşi nu credea că revoluţia proletară era de actualitate. Pînă şi în Franţa, "proletariatul din Paris era încă incapabil să meargă dincolo de republica burgheză altfel decît în *idei*, în *imaginaţie*". "Necesităţile lui imediate, recunoscute, nici nu l-au făcut să-şi dorească să răstoarne, prin forţă, burghezia, nici nu era la înălţimea acestei sarcini." Maximum ce putea fi realizat a fost o republică burgheză care a scos la iveală adevărata natură a viitoarei lupte — aceea dintre burghezie şi proletariat — şi care, în schimb, avea să unească restul straturilor mijlocii cu muncitorii, "pe măsură ce poziţia lor devenea mai de nesuportat, iar antagonismul lor faţă de burghezie mai acut"[9]. Era, la prima vedere, o republică democratică, iar la cea de-a doua, tranziţia de la o revoluţie burgheză incompletă la una proletar-populară şi, în cele din urmă, la dictatura proletariatului sau, după expresia care reaminteşte părerile lui Blanqui şi care reflectă apropierea în timp a celor doi mari revoluţionari din perioada imediat următoare lui 1848, "revoluţia permanentă". Dar, spre deosebire de Lenin în 1917, Marx nu s-a gîndit la substituirea revoluţiei burgheze prin revoluţia proletară pînă după înfrîngerea revoluţiei de la 1848; şi, în măsura în care a formulat ulterior o perspectivă comparabilă cu aceea a lui Lenin (inclusiv "susţinerea revoluţiei printr-o reeditare a războiului ţărănesc", după cum formula Engels), el n-a făcut asta multă vreme. N-avea să existe nici o reeditare a revoluţiei de la 1848 în Europa

Centrală şi de Vest. Clasa muncitoare, după cum avea să recunoască el în curînd, avea să urmeze un drum diferit.

Deci, revoluţiile de la 1848 au izbucnit şi au fost înfrînte asemeni unui mare val care lasă puţin în urmă, cu excepţia mitului şi promisiunilor. Ele ar fi trebuit să fie revoluţii burgheze, dar burghezia s-a dat înapoi în faţa lor. Ele s-ar fi putut întări reciproc, sub conducerea Franţei, prevenind sau amînînd restaurarea vechilor conducători şi ţinîndu-l în şah pe ţarul rus. Dar burghezia franceză a preferat o stabilitate socială acasă recompenselor şi pericolelor de a fi, o dată mai mult, *la grande nation*, şi, din motive similare, liderii moderaţi ai revoluţiei au ezitat să ceară intervenţia franceză. Nici o altă forţă socială nu era destul de puternică pentru a le da coerenţă şi imbold, exceptînd, în cazuri speciale, lupta pentru independenţă naţională împotriva unei puteri dominante din punct de vedere politic, dar pînă şi aceasta a înregistrat un eşec, pentru că luptele naţionale erau izolate şi, în orice caz, prea slabe ca să facă faţă forţei militare a vechilor puteri. Figurile măreţe şi caracteristice ale lui 1848 şi-au jucat rolurile de eroi pe scena Europei vreme de cîteva luni, ca să dispară pentru totdeauna — cu excepţia lui Garibaldi, care avea să cunoască un moment încă şi mai glorios peste doisprezece ani. Kossuth şi Mazzini şi-au trăit lungile vieţi în exil, contribuind puţin, în mod direct, la autonomia sau unificarea ţărilor lor, deşi au fost răsplătiţi printr-un loc stabil în panteonurile lor naţionale. Ledru-Rollin şi Raspail n-au mai cunoscut un alt moment de celebritate asemănător Celei de-a Doua Republici, iar profesorii universitari meşteri la vorbă din Parlamentul de la Frankfurt s-au retras la studiile şi auditoriul lor. De la pasionaţii exilaţi ai anilor '850, care făceau planuri mari şi guverne rivale în ceaţa Londrei, n-a supravieţuit nimic în afara operei celor mai izolaţi şi atipici, Marx şi Engels.

Şi totuşi, 1848 n-a fost numai un scurt episod istoric lipsit de consecinţe. Dacă schimbările pe care le-a realizat n-au fost nici cele pe care le intenţionau revoluţionarii, nici chiar uşor de definit în termeni de regimuri, legi şi instituţii politice, ele au fost, cu toate acestea, profunde. Anul 1848 a marcat, cel puţin în Europa Apuseană, sfîrşitul politicii de tradiţie, al monarhiilor care credeau că popoarele lor (cu excepţia nemulţumiţilor din clasa de mijloc) acceptau, şi chiar întîmpinau cu bucurie regimul dinastiilor de sorginte divină, care se găseau în fruntea unor societăţi stratificate ierarhic, aprobate de religia tradiţională, regimul credinţei în drepturile şi îndatoririle patriarhale ale superiorilor sociali şi economici.

După cum scria, în mod ironic, poetul Grillparzer, el însuşi cîtuşi de puţin revoluţionar, despre, după cîte s-ar putea presupune, Metternich:

> Aici zace, cu toată celebritatea uitată,
> Faimosul Don Quijote al legitimităţii
> Care, răstălmăcind adevărul şi faptele, s-a considerat înţelept
> Şi a sfîrşit prin a crede în propriile minciuni;
> Un prost bătrîn, care fusese escroc în tinereţe:
> Nu mai era capabil să recunoască adevărul.[10]

De acum înainte, forţele conservatorismului, privilegiilor şi averii trebuiau să se apere în noi moduri. Chiar şi ţăranii primitivi şi ignoranţi din Italia de Sud, în măreaţa primăvară a lui 1848, au încetat să sprijine absolutismul, aşa cum făcuseră cu cincizeci de ani mai înainte. Atunci cînd au mărşăluit ca să ocupe ţara, au exprimat arareori ostilitate faţă de "constituţie".

Apărătorii ordinii sociale au trebuit să înveţe politica poporului. Aceasta a fost inovaţia majoră adusă de revoluţiile de la 1848. Pînă şi cei mai arhireacţionari iuncheri prusaci au descoperit, în acel an, că aveau nevoie de un ziar capabil să influenţeze "opinia publică" — în sine un concept legat de liberalism şi incompatibil cu ierarhia tradiţională. Cel mai inteligent dintre arhireacţionarii prusaci de la 1848, Otto von Bismarck (1815-1898), avea să-şi demonstreze, mai tîrziu, lucida înţelegere a naturii politicii societăţii burgheze şi stăpînirea tehnicilor acesteia. Totuşi, cele mai semnificative inovaţii politice de acest tip s-au produs în Franţa.

Acolo, înfrîngerea din iunie a insurecţiei clasei muncitoare lăsase în urmă un puternic "partid al ordinii", capabil să învingă revoluţia socială, dar nu şi să dobîndească prea mult sprijin din partea maselor sau chiar din partea a numeroşi conservatori care nu doreau ca, prin faptul că apărau "ordinea", să se angajeze tocmai sub făclia republicanismului moderat care era acum la putere. Oamenii erau încă prea mobilizaţi ca să îngăduie o limitare a alegerilor: pînă în 1850, o parte substanţială din "mulţimea de rînd" — adică, cam o treime în Franţa, cam două treimi în Parisul radical — n-a fost exclusă de la vot. Dar, dacă în decembrie 1848 francezii n-au ales un moderat pentru noua preşedinţie a Republicii, ei n-au ales nici un radical. (N-a existat nici un candidat monarhist.) Cîştigătorul, cu o majoritate covîrşitoare — 5,5 din cele 7,4 milioane de voturi exprimate — a fost Louis Napoleon, nepotul Marelui Împărat. Deşi s-a dovedit a fi un politician remarcabil de perspicace, el părea, atunci cînd a venit în Franţa,

la sfîrşitul lui septembrie, să nu aibă nici o avere, cu excepţia unui nume prestigios şi a susţinerii financiare din partea unei devotate metrese englezoaice. Evident că el nu putea fi un revoluţionar social, dar nu era nici un conservator; e adevărat că susţinătorii săi au făcut unele manevre legate de interesul lui de tinereţe pentru saint-simonism (vezi, în continuare, p. 74) şi presupusa simpatie pentru cei săraci. Dar, în mare, el a cîştigat pentru că ţăranii au votat masiv cu el sub sloganul: "Gata cu dările, jos bogaţii, jos Republica, trăiască Împăratul"; cu alte cuvinte, după cum remarca Marx, muncitorii au votat pentru el împotriva republicii celor bogaţi, pentru că, în ochii lor, el însemna "concedierea lui Cavaignac [care înăbuşise revolta din iunie], îndepărtarea republicanismului burghez, anularea victoriei din iunie"[11], mica burghezie, pentru că el nu părea să reprezinte marea burghezie.

Alegerea lui Louis Napoleon a însemnat că pînă şi democraţia sufragiului universal, acea instituţie identificată cu revoluţia, era compatibilă cu menţinerea ordinii sociale. Chiar şi o masă zdrobitoare de nemulţumiţi nu era obligată să aleagă conducători devotaţi "răsturnării societăţii". Învăţămintele mai largi ale acestei experienţe n-au fost însuşite imediat, pentru că Louis Napoleon în persoană a abolit în curînd Republica şi s-a transformat în împărat, fără să uite, totuşi, niciodată avantajele politice ale unui sufragiu universal bine administrat, pe care l-a reintrodus. El avea să fie cel dintîi dintre şefii moderni de stat care au condus nu prin simpla forţă armată, ci prin tipul de demagogie şi de relaţii publice care sînt mult mai uşor de exploatat din fruntea statului decît de oriunde altundeva. Experienţa lui a demonstrat nu numai că "ordinea socială" se putea deghiza într-o forţă capabilă să facă apel la sprijinitorii "stîngii", ci şi că, într-o ţară sau într-o epocă în care cetăţenii erau mobilizaţi să participe la politică, trebuia să se facă asta. Revoluţiile de la 1848 au clarificat faptul că clasele de mijloc, democraţia politică, naţionalismul, chiar clasele muncitoare reprezentau, de acum înainte, trăsături permanente ale peisajului politic. S-ar putea ca înfrîngerea revoluţiilor să le îndepărteze, temporar, din prim-planul vieţii politice, dar, atunci cînd au reapărut, ele aveau să influenţeze acţiunile chiar ale acelor oameni de stat care le purtau cea mai mică simpatie.

PARTEA A DOUA

EVOLUȚII

Capitolul al doilea

MARELE AVÎNT ECONOMIC

Aici omul care este stăpîn pe armele păcii, capitalului şi tehnicii le foloseşte ca să ofere confort şi distracţie publicului, al cărui servitor este, şi de aceea devine bogat în timp ce îi îmbogăţeşte pe alţii cu serviciile lui.

William Whewell, 1852[1]

Un popor poate atinge bunăstarea materială fără tactici subversive dacă e docil, lucrează din greu şi se dedică în mod constant perfecţionării de sine.

Din statutul *Société contre l'ignorance* din Clermont-Ferrand, 1869[2]

Aria locuită a lumii se extinde cu rapiditate. Noi comunităţi, adică noi pieţe, se ivesc zilnic în regiunile, pînă azi nelocuite, ale Lumii Noi în Apus şi în insulele, tradiţional fertile, ale Lumii Vechi în Răsărit.

"Philoponos", 1850[3]

I

Puţini observatori, în 1849, ar fi prezis că revoluţia de la 1848 avea să fie ultima revoluţie generală din Apus. Solicitările politice ale liberalismului, radicalismului democratic şi naţionalismului, mai puţin "republica socială", aveau să fie realizate, în mod gradat, în următorii şaptezeci de ani în cele mai dezvoltate ţări, fără mişcări interne majore, iar structura socială a părţii dezvoltate a continentului avea să se dovedească în stare să reziste la loviturile catastrofale din secolul al douăzecilea, cel puţin pînă în prezent (1977). Principalul motiv constă în extraordinara transformare şi expansiune economică din anii dintre 1848 şi începutul anilor '870, care constituie subiectul acestui capitol. Aceasta a fost perioada în care lumea a devenit capitalistă, iar o minoritate semnificativă de ţări "dezvoltate" au devenit economii industriale.

Această epocă de progres economic fără precedent a început cu un avînt care era cu atît mai spectaculos, cu cît fusese înfrînat de evenimentele

din 1848. Revoluţiile fuseseră precipitate de către ultima, şi poate cea mai mare, criză economică de tip vechi, aparţinînd unei lumi care depindea de soarta recoltelor şi anotimpurilor. Noua lume a "ciclului comercial", pe care, pînă atunci, numai socialiştii au recunoscut-o ca ritm de bază şi mod de operare al economiei capitaliste, îşi avea propria structură de fluctuaţii economice şi propriile dificultăţi vechi. Cu toate acestea, la mijlocul anilor '840, epoca sumbră şi nesigură a dezvoltării capitaliste părea că se îndreaptă către un sfîrşit, iar marele salt înainte începea. Anii 1847-1848 au cunoscut o prăbuşire bruscă a ciclului comercial, şi una severă, agravată, probabil, prin reapariţia problemelor de tip vechi. Fără îndoială, dintr-un punct de vedere pur capitalist, nu era decît o scufundare destul de puternică în ceea ce părea deja o curbă cu totul ascendentă a afacerilor. James de Rothschild, care privea situaţia economică de la începutul lui 1848 cu o satisfacţie notabilă, era un om de afaceri sensibil, deşi un slab profet politic. Partea cea mai rea a "panicii" părea să se fi încheiat, iar perspectivele pe termen lung erau prielnice. Şi, cu toate acestea, deşi producţia industrială şi-a revenit practic destul de repede, chiar din paralizia lunilor revoluţionare, atmosfera generală a rămas nesigură. Nu putem fixa data de pornire a marelui avînt global înainte de 1850.

Ceea ce a urmat a fost atît de extraordinar, încît oamenii erau în încurcătură în ceea ce priveşte un precedent. Niciodată, de exemplu, exporturile britanice n-au crescut mai rapid decît în primii şapte ani ai anilor '850. Produsele britanice de bumbac, avangarda penetrării pieţei vreme de o jumătate de secol, şi-au mărit, de fapt, *rata* de creştere faţă de deceniile anterioare. Între 1850 şi 1860, ele pur şi simplu aproape că s-au dublat. În cifre absolute, performanţa este chiar mai izbitoare: între 1820 şi 1850, aceste exporturi crescuseră cam la 1100 de milioane de metri, iar în singurul deceniu dintre 1850 şi 1860, ele au crescut pînă la mult mai mult de 1300 de milioane de metri. Numărul muncitorilor calificaţi din domeniul bumbacului crescuse cu 100.000 între 1819-1821 şi 1844-1846, dar cu dublul acestei proporţii în anii '850[4]. Şi aici ne ocupăm de o industrie vastă şi întemeiată de mult, şi, mai mult decît atît, de una care a pierdut, de fapt, teren pe pieţele europene din acel deceniu datorită vitezei dezvoltărilor industriale locale. Exportul de fier din Belgia a fost mai mult decît dublu între 1851 şi 1857. În Prusia, în sfertul de secol dinainte de 1850, fuseseră întemeiate şaizeci şi şapte de companii cu capital social, cu un capital total de 45 de milioane de taleri, dar numai între 1851 şi 1857 au fost întemeiate 115 astfel de companii — exclusiv companiile de căi ferate —,

cu un capital care însuma 114,5 milioane; aproape toate, în anii de euforie dintre 1853 şi 1857[5]. Nu e cîtuşi de puţin necesar să înmulţim asemenea statistici, deşi oamenii de afaceri contemporani, mai ales proprietarii de companii, le citeau şi le difuzau cu aviditate.

Ce a făcut acest avînt atît de mulţumitor pentru oamenii de afaceri lacomi de profit a fost îmbinarea capitalului ieftin şi a rapidei creşteri a preţurilor. Crizele (de tipul ciclului comercial) însemnau întotdeauna preţuri scăzute, în toate împrejurările din secolul al nouăsprezecelea. Avîntul producea inflaţie. Chiar şi aşa, creşterea de aproape o treime a nivelului preţurilor din Anglia, între 1848-1850 şi 1857, a fost deosebit de mare. Profiturile care, aparent, îi aşteptau pe producători, comercianţi şi, mai presus de toţi, pe proprietari erau, de aceea, aproape irezistibile. La un moment dat, în timpul perioadei în discuţie, rata profitului în cazul capitalului amortizat al *Crédit mobilier* din Paris, compania financiară care reprezenta simbolul expansiunii capitaliste din această perioadă (vezi, în continuare, Capitolul 12), a atins 50 la sută[6]. Şi oamenii de afaceri nu erau singurii care beneficiau. Aşa cum s-a sugerat deja, locurile de muncă au crescut în salturi, atît în Europa, cît şi peste mări, unde bărbaţi şi femei emigrau acum în număr mare (vezi, în continuare, Capitolul 11). Nu ştim aproape nimic despre şomajul real, dar chiar în Europa există o dovadă hotărîtoare. Creşterea bruscă a costului cerealelor (adică a elementului principal în costul vieţii) între 1853 şi 1855 n-a mai condus la revolte ale înfometaţilor nicăieri, cu excepţia unor regiuni cu totul înapoiate ca Italia de Nord (Piemont) şi Spania. Numărul mare de locuri de muncă şi uşurinţa de a încuviinţa creşteri temporare de salariu, acolo unde era necesar, a tocit limita nemulţumirii populare. Dar, pentru capitalişti, amplele rezerve de muncă, pătrunzînd acum pe piaţă, erau relativ ieftine.

Urmarea politică a acestui avînt era bogată în consecinţe. Ea le-a dat guvernelor clătinate de revoluţie un nepreţuit spaţiu de respiraţie şi, dimpotrivă, a înecat speranţele revoluţionarilor. Pe scurt, politica a intrat în hibernare. În Anglia, cartismul a murit, iar faptul că dispariţia lui a fost amînată mai mult decît presupuneau istoricii n-a făcut-o mai puţin definitivă. Pînă şi Ernest Jones (1819-1869), liderul lui cel mai rezistent, a renunţat la încercarea de a reînvia o mişcare independentă a claselor muncitoare la sfîrşitul anilor '850 şi a împărtăşit, asemeni majorităţii vechilor cartişti, soarta celor care au vrut să-i organizeze pe muncitori ca pe un grup de presiune asupra stîngii radicale a liberalismului. Reforma parlamentară a încetat să-i mai preocupe pe politicienii britanici pentru o vreme,

lăsîndu-i liberi să-şi danseze complicatele balete parlamentare. Chiar radicalii clasei mijlocii, Cobden şi Bright, după ce au reuşit abolirea Legilor Rachiului, în 1846, constituiau acum o margine izolată în politică.

Pentru monarhiile restaurate şi pentru acel copil făcut fără voie al Revoluţiei Franceze, Cel de-al Doilea Imperiu, al lui Napoleon III, spaţiul de respiraţie era încă şi mai vital. Lui Napoleon i s-au dat acele majorităţi electorale considerate autentice şi impresionante, care au creat aparenţa de adevăr pretenţiilor lui de a fi un împărat "democrat". Vechilor monarhii şi principate li s-a dat timp pentru redresare politică şi pentru legitimarea stabilităţii şi prosperităţii, care era acum mai relevantă, din punct de vedere politic, decît legitimitatea dinastiilor lor. Li s-au dat şi beneficii, fără necesitatea de a consulta adunări de reprezentanţi şi alte grupuri de interese generatoare de necazuri, iar exilaţii lor politici au fost lăsaţi să-şi muşte mîinile şi să se atace unii pe alţii cu sălbăticie, într-un exil neputincios. Pentru momentul respectiv, vechile regimuri au rămas slabe în problemele internaţionale, dar puternice pe plan intern. Pînă şi Imperiul Habsburgic, care nu fusese restaurat decît în 1849, prin intervenţia armatei ruseşti, era acum capabil, pentru prima şi singura dată din istoria lui, să-şi administreze toate teritoriile — inclusiv pe cele ale recalcitranţilor maghiari — ca un unic absolutism birocratic centralizat.

Această perioadă de calm a ajuns la capăt o dată cu depresiunea din 1857. Vorbind în termeni economici, nu era decît o întrerupere a epocii de aur a creşterii capitaliste, care s-a repetat, pe o scară încă şi mai mare, în anii '860 şi şi-a atins punctul culminant în avîntul anilor 1871-1873. Din punct de vedere politic, ea a transformat situaţia. După cum se ştie, ea a risipit speranţele revoluţionarilor, care se aşteptaseră ca aceasta să producă un alt 1848, deşi admiteau că "masele vor fi devenit al dracului de letargice, ca urmare a prosperităţii prelungite"[7]. Cu toate acestea, politica a reînviat cu adevărat. Într-un scurt interval de timp, toate vechile chestiuni ale politicii liberale au apărut din nou pe agendă — unificarea naţională italiană şi germană, reforma constituţională, libertăţile civice şi celelalte. În timp ce expansiunea economică din perioada 1851-1857 se produsese într-un vid politic, după 1859 ea a coincis cu o activitate politică în curs de intensificare. Pe de altă parte, deşi întrerupţi de diferiţi factori externi, cum ar fi Războiul Civil American din 1861-1865, anii '860 au fost relativ stabili din punct de vedere economic. Următoarea criză a ciclului comercial (care s-a produs, în funcţie de tendinţă şi regiune, cam între 1866 şi 1868) n-a fost la fel de concentrată, de globală sau de dramatică în comparaţie

cu aceea din 1857-1858. Pe scurt, politica a reînviat într-o perioadă de expansiune, dar ea nu mai era politica revoluţiei.

II

Dacă Europa ar fi trăit încă în epoca prinţilor baroc, ar fi fost plină de baluri mascate, procesiuni şi opere spectaculoase, punînd în scenă reprezentaţii alegorice ale triumfului economic şi dezvoltării industriale pentru conducătorii ei. De fapt, triumfătoarea lume a capitalismului avea echivalentul lor. Epoca victoriei ei globale a fost iniţiată şi subliniată prin gigantice ritualuri noi de autofelicitare, Marile Expoziţii Universale, închise, fiecare, într-un preţios monument dedicat bunăstării şi progresului tehnic — Palatul de Cristal la Londra (1851), Rotonda ("mai mare decît cupola Catedralei Sf. Petru din Roma") la Viena, prezentînd, fiecare, numărul şi varietatea în creştere de manufacturi, atrăgînd, fiecare, turişti indigeni şi străini într-un număr astronomic. Paisprezece mii de firme au expus la Londra, în 1851 — maniera a fost inaugurată, destul de potrivit, în chiar leagănul capitalismului —, 24.000 la Paris, în 1855, 29.000 la Londra, în 1862, 50.000 la Paris, în 1867. Nedezminţindu-şi pretenţiile, cea mai măreaţă dintre toate a fost Centenarul de la Philadelphia, din 1876, din Statele Unite, deschis de către Preşedinte, în prezenţa împăratului şi împărătesei Braziliei — capete încoronate acum obişnuite să se încline în faţa produselor industriei — şi a 130.000 de cetăţeni ovaţionînd. Ei au fost primii, din cele zece milioane, care au plătit, cu acea ocazie, tribut "Progresului Epocii".

Care erau cauzele acestui progres? De ce a fost atît de spectaculos accelerată expansiunea economică în perioada noastră? Întrebarea trebuie, de fapt, răsturnată. Ceea ce ne izbeşte, retrospectiv, în legătură cu prima jumătate a secolului al nouăsprezecelea este contrastul dintre potenţialul productiv al industrializării capitaliste, enorm şi aflat într-o creştere rapidă, şi incapacitatea lui reală de a-şi lărgi baza, de a rupe lanţurile care-l încătuşau. El putea creşte în mod dramatic, dar părea incapabil să-şi extindă piaţa pentru produsele sale, debuşeele profitabile pentru capitalul lui care se acumula, lăsînd la o parte capacitatea de a genera locuri de muncă într-o proporţie comparativă sau cu salarii adecvate. E instructiv de amintit că, pînă şi la sfîrşitul anilor '840, observatori inteligenţi şi informaţi din Germania — în ajunul exploziei industriale din acea ţară — puteau încă pretinde, aşa cum fac astăzi în ţările subdezvoltate, că nici o industrializare imaginabilă nu putea furniza locuri de muncă pentru marele şi în perma-

nentă creştere "surplus de populaţie" al celor săraci. Din acest motiv, anii '830 şi '840 au fost o perioadă de criză. Revoluţionarii speraseră că putea fi finalul, dar chiar şi oamenii de afaceri se temuseră că aceasta le putea strangula sistemul industrial. (Vezi *Era Revoluţiei*, capitolul 16.)

Din două motive aceste speranţe sau temeri s-au dovedit neîntemeiate. În primul rînd, economia industrială incipientă a descoperit — mulţumită, în mare măsură, presiunii propriei acumulări de capital în căutare de profit — ceea ce Marx a numit "realizarea ei de apogeu": calea ferată. În al doilea rînd — şi, parţial, datorită căii ferate, vaporului cu aburi şi telegrafului "care, în cele din urmă, au reprezentat mijloacele de comunicaţie adecvate mijloacelor de producţie moderne"[8] — dimensiunea geografică a economiei capitaliste s-a putut mări dintr-o dată, pe măsură ce creştea intensitatea tranzacţiilor de afaceri. Întregul glob a devenit parte a acestei economii. Crearea unei singure lumi extinse este, probabil, cea mai semnificativă dezvoltare din perioada noastră (vezi, în continuare, capitolul 3). Uitîndu-se în urmă, după aproape o jumătate de secol, H.M. Hyndman, om de afaceri din perioada victoriană, dar şi marxist (deşi atipic în ambele roluri), compara, foarte potrivit, cei zece ani din 1847 la 1857 cu epoca marilor descoperiri geografice şi a cuceririlor lui Columb, Vasco da Gama, Cortez şi Pizzaro. Deşi n-au fost făcute noi descoperiri dramatice şi n-au existat (cu excepţii relativ minore) decît cîteva cuceriri formale ale noilor conchistadori militari, din motive practice o întreagă nouă lume economică a fost adăugată celei vechi şi integrată în ea.

Acest lucru a fost, în mod deosebit, crucial pentru dezvoltarea economică deoarece a furnizat baza pentru acel gigantic avînt al exportului — şi de bunuri, şi de capital, şi de oameni — care a jucat întotdeauna un rol atît de mare în expansiunea ţării capitaliste aflate încă în poziţia cea mai importantă, Anglia. Economia de larg consum se situa încă în viitor, cu excepţia, poate, a Statelor Unite. Piaţa internă a celor săraci, în măsura în care nu era acoperită de ţărani şi mici meşteşugari, nu era considerată încă drept o bază majoră pentru un progres economic cu adevărat spectaculos*. Era, bineînţeles, departe de a fi neglijabilă la un moment în care populaţia lumii dezvoltate, în acelaşi timp, creştea rapid şi îşi îmbunătăţea, probabil, standardul mediu de viaţă (vezi, în continuare, capitolul 12). Cu toate acestea, enorma extindere laterală a pieţei atît pentru bunurile

*În timp ce exporturile de bunuri de bumbac englezeşti s-au triplat cantitativ între 1850 şi 1875, consumul de bumbac pe piaţa internă engleză a crescut de-abia cu două treimi.[9]

de consum, cît şi, poate mai presus de toate, pentru bunurile necesare construirii noilor uzine industriale, întreprinderilor de transport, utilităţilor publice şi oraşelor era indispensabilă. Capitalismul avea acum întreaga lume la dispoziţia lui, iar expansiunea atît a comerţului internaţional, cît şi a investiţiilor internaţionale constituie măsura participării cu care acesta a pornit s-o cucerească. Comerţul mondial între 1800 şi 1840 aproape că nu s-a dublat. Între 1850 şi 1870 a crescut cu 260 la sută. Tot ce era vandabil era vîndut, inclusiv bunuri care întîlneau o rezistenţă deosebită din partea ţărilor destinatare, cum ar fi opiul, al cărui export din India britanică în China mai mult decît s-a dublat, cantitativ, şi aproape că s-a triplat, ca valoare.* Pînă în 1875, 1000 de milioane de lire sterline fuseseră investite în străinătate de către Anglia — trei sferturi din sumă începînd din 1850 —, în timp ce investiţiile străine franceze au crescut de mai bine de zece ori între 1850 şi 1880.

Observatorii contemporani, cu privirea aţintită asupra aspectelor mai puţin importante ale economiei, ar fi subliniat, aproape sigur, un al treilea factor: marile descoperiri de aur din California, Australia şi alte locuri, după 1848 (vezi, în continuare, capitolul 3). Acestea au înmulţit mijloacele de plată disponibile pentru economia mondială şi au eliminat ceea ce numeroşi oameni de afaceri priveau ca pe o lipsă de lichidităţi paralizantă, au scăzut procentul dobînzii şi au încurajat expansiunea creditului. În mai puţin de şapte ani, rezerva mondială de aur a crescut de 6-7 ori, iar cantitatea de monedă de aur emisă de Anglia, Franţa şi Statele Unite a crescut de la o medie anuală de 4,9 milioane de lire sterline, în 1848-1849, la una de 28,1 milioane, în fiecare an, între 1850 şi 1856. Rolul lingoului de aur în economia mondială continuă să fie un subiect foarte pasionant de dezbatere chiar şi astăzi, dezbatere în care nu e necesar să intrăm. Absenţa lui probabil că n-a stînjenit comerţul atît de serios pe cît se credea pe atunci, deoarece alte mijloace de plată, cum ar fi cecurile — un instrument foarte recent —, biletele de schimb etc. se răspîndeau cu uşurinţă şi se înmulţeau deja într-o proporţie considerabilă. Cu toate acestea, trei aspecte ale noilor rezerve de aur sînt, pe bună dreptate, necontroversate.

În primul rînd, ele au ajutat, poate în mod crucial, la producerea acelei situaţii relativ rare, dintre 1810 şi sfîrşitul secolului al nouăsprezecelea, care a fost o epocă de creştere a preţurilor sau de inflaţie moderată, deşi

*Numărul mediu de lăzi cu opiu din Bengal şi Malva exportate anual în perioada 1844-1849 a fost de 43.000, iar în perioada 1869-1874 de 87.000.[10]

fluctuantă. În mod fundamental, cea mai mare parte a acestui secol a fost deflaţionistă, datorită, în mare măsură, tendinţei persistente a tehnologiei de a ieftini produsele manufacturate şi a proaspăt deschiselor surse de hrană şi materii prime de a ieftini (deşi mai degrabă intermitent) produsele de bază. Deflaţia pe termen lung — adică o presiune asupra limitelor profitului — nu le-a făcut oamenilor de afaceri prea mult rău, pentru că ei produceau şi vindeau cantităţi mult mai mari. Cu toate acestea, pînă la sfîrşitul perioadei de care ne ocupăm, muncitorilor nu prea le-a făcut bine, pentru că fie costul vieţii n-a scăzut în aceeaşi măsură, fie venitul lor era insuficient ca să le permită să beneficieze în mod semnificativ. Pe de altă parte, fără îndoială că inflaţia a sporit limitele profitului şi, făcînd aceasta, a încurajat afacerile. Perioada de care ne ocupăm a fost, în mod fundamental, un interludiu inflaţionist într-un secol deflaţionist.

În al doilea rînd, disponibilitatea de lingouri de aur în mari cantităţi a ajutat la întemeierea acelui standard monetar stabil şi de încredere, bazat pe lira sterlină (legată de o paritate fixă în aur), fără de care, aşa cum o arată experienţa anilor '930 şi '970, comerţul internaţional devine mai dificil, mai complex şi mai imprevizibil. În al treilea rînd, însăşi goana după aur a deschis noi zone, mai ales în jurul Pacificului, unei activităţi economice intense. Făcînd aceasta, ea "a creat pieţe din nimic", cum îi scrie, cu tristeţe, Engels lui Marx. Şi, pînă la mijlocul anilor '870, nici California, nici Australia, nici alte regiuni de pe noua "frontieră minerală" nu mai erau, în vreun fel, neglijabile. Ele dispuneau de mai bine de trei milioane de locuitori, avînd sume mai importante în bani lichizi decît alte populaţii de mărime comparabilă.

Contemporanii ar fi subliniat, cu siguranţă, şi contribuţia unui alt factor: eliberarea întreprinderii private, motorul care, prin înţelegere generală, a pus în mişcare progresul industriei. Niciodată n-a existat un consens mai copleşitor printre economişti sau, într-adevăr, printre politicienii şi administratorii inteligenţi asupra reţetei creşterii economice: liberalismul economic. Barierele instituţionale rămase în faţa liberei mişcări a factorilor de producţie, a liberei întreprinderi şi a orice putea, în mod imaginabil, stînjeni operarea profitabilă a acestuia, au căzut înainte ca împotriva lor să se producă un atac violent. Ce face această ridicare generală de bariere atît de demnă de remarcat este faptul că ea n-a fost restrînsă la statele în care liberalismul politic era triumfător sau măcar influent. Orice-ar fi, el a fost mai drastic în monarhiile şi principatele absolutiste restaurate din Europa decît în Anglia, Franţa şi Olanda, pentru că acolo rămăseseră atîtea

lucruri de eliminat. Controlul breslelor şi corporaţiilor asupra producţiei manufacturiere, care rămăsese puternic în Germania, a lăsat cale liberă *Gewerbefreiheit* — libertatea de a pătrunde în orice meserie şi de a o practica — în Austria, în 1859, în cea mai mare parte din Germania, în prima jumătate a anilor '860. A fost, în cele din urmă, statuată complet în Federaţia Germană de Nord (1869) şi în Imperiul German, spre nemulţumirea numeroşilor meşteşugari care aveau să devină, în consecinţă, tot mai ostili liberalismului şi aveau să furnizeze, în timp, o bază politică, începînd din anii '870, pentru mişcările de dreapta. Suedia, care abolise breslele în 1846, a statuat libertatea deplină, în această privinţă, în 1864; Danemarca a abolit vechea legislaţie a breslelor în 1849 şi 1857; Rusia, care nu cunoscuse niciodată, în cea mai mare parte a ei, un sistem de bresle, a eliminat ultimele urme ale acestora din oraşele (germane) aparţinînd provinciilor ei baltice (1866), deşi, din motive politice, a continuat să limiteze drepturile evreilor de a practica afacerile şi comerţul la o zonă specifică, aşa-numitul "hotar de aşezare".

Această lichidare juridică a perioadelor medievală şi mercantilistă n-a fost limitată la legislaţia meşteşugurilor. Legile împotriva cametei, de multă vreme literă moartă, au căzut în Anglia, Olanda, Belgia şi Germania de Nord, între 1854 şi 1867. Controlul strict pe care guvernele îl exercitau asupra minerităului — inclusiv exploatarea prezentă a minelor — a fost, practic, retras, de exemplu, în Prusia, între 1851 şi 1865, astfel încît (cu permisiunea guvernului) orice întreprinzător putea acum cere dreptul de a exploata orice minereuri descoperea şi putea să-şi conducă exploatările aşa cum considera potrivit. În mod similar, întemeierea companiilor de afaceri (mai ales a companiilor cu capital social şi cu răspundere limitată sau echivalentul acestora) a devenit acum şi mai uşoară, şi mai puţin dependentă de controlul birocratic. Anglia şi Franţa au fost deschizătoare de drum, deşi Germania n-a statuat înregistrarea automată a companiilor pînă în 1870. Legislaţia comercială a fost adaptată atmosferei predominante de expansiune viguroasă a afacerilor.

Dar, în anumite moduri, tendinţa cea mai izbitoare era mişcarea spre o totală libertate a comerţului. Se ştie că numai Anglia (după 1846) a abandonat complet protecţionismul, menţinînd serviciile vamale — cel puţin în teorie — numai în scopuri fiscale. Fără îndoială, în afară de eliminarea sau reducerea restricţiilor etc. pe rutele navigabile internaţionale, cum ar fi Dunărea (1857) şi strîmtoarea dintre Danemarca şi Suedia, ca şi de simplificarea sistemului monetar internaţional prin crearea unor zone

monetare mai largi (de exemplu, Uniunea Monetară Latină a Franţei, Belgiei, Elveţiei şi Italiei, în 1865), o serie de "tratate de comerţ liber" au lichidat, în mod substanţial, barierele tarifare dintre naţiunile industriale de frunte, în anii '860. Pînă şi Rusia (1863) şi Spania (1868) s-au alăturat, într-o anumită proporţie, acestei mişcări. Numai Statele Unite, a căror industrie se baza, în mare parte, pe o piaţă internă protejată şi, în mică parte, pe exporturi, au rămas un bastion al protecţionismului, dar pînă şi aici a existat o modestă îmbunătăţire la începutul anilor '870.

Putem chiar face un pas înainte. Pînă acum, chiar şi cele mai îndrăzneţe şi nemiloase economii capitaliste ezitaseră să se bazeze, în întregime, pe piaţa liberă la care, teoretic, erau silite, mai ales în relaţia dintre patroni şi muncitori. Cu toate acestea, pînă şi în acest domeniu sensibil constrîngerea neeconomică s-a retras. În Anglia, legea "stăpînului şi servitorului" a fost schimbată, stabilind egalitatea de tratament a ambelor părţi pentru încălcările contractului; "obligaţia anuală" a minerilor din nordul Angliei a fost abolită, contractul-standard de angajare fiind, din ce în ce mai mult (pentru muncitori), unul care putea fi reziliat printr-o notificare minimală. Ce e mai surprinzător, la prima vedere, e că între 1867 şi 1875 toate obstacolele legale semnificative pentru sindicate şi dreptul la grevă au fost abolite cu remarcabil de puţină agitaţie (vezi, în continuare, capitolul 6). Multe alte ţări au ezitat, pînă atunci, să acorde o asemenea libertate organizaţiilor sindicale, deşi Napoleon III a relaxat, într-un mod destul de semnificativ, interzicerea legală a sindicatelor. Fără îndoială, situaţia generală din ţările dezvoltate tindea acum să devină aşa cum o descria germana *Gewerbeordnung* din 1869: "Relaţiile dintre cei care practică, în mod independent, comerţul sau afacerile şi zilierii, ajutoarele şi ucenicii lor sînt hotărîte printr-un contract liber". Doar piaţa avea să domnească asupra vînzării şi cumpărării forţei de muncă, ca şi asupra a orice altceva.

Fără îndoială, acest vast proces de liberalizare a încurajat întreprinderea privată, iar liberalizarea comerţului a ajutat expansiunea economică, deşi n-ar trebui să uităm că nu era deloc necesară prea multă liberalizare formală. Anumite tipuri de mişcare internaţională liberă, care astăzi sînt controlate, mai ales cele ale capitalului şi forţei de muncă, adică migraţia, erau considerate, pînă în 1848, cu totul permise în lumea dezvoltată, încît nici măcar nu intrau în discuţie (vezi, în continuare, capitolul 11). Pe de altă parte, problema asupra rolului pe care trebuiau să-l joace schimbările instituţionale şi juridice în favorizarea sau stînjenirea dezvoltării economice este prea complexă pentru formula simplă de la jumătatea secolului

al nouăsprezecelea: "liberalizarea creează progres economic". Era expansiunii începuse deja chiar înainte ca Legile Rachiului să fie abrogate în Anglia, în 1846. Nu încape îndoială că liberalizarea a adus tot soiul de rezultate pozitive specifice. De aceea a început să se dezvolte mai rapid Copenhaga ca oraş, după abolirea "Taxelor Strîmtorii", care descurajau navele să pătrundă în Marea Baltică (1857). Dar trebuie lăsată deschisă întrebarea în ce măsură mişcarea globală spre liberalizare era cauza, simptomul sau consecinţa expansiunii economice. Unicul lucru sigur este că, atunci cînd alte baze pentru dezvoltarea capitalistă lipseau, aceasta nu realizează prea multe de una singură. Nimeni n-a făcut o liberalizare mai radicală decît Republica Noii Granade (Columbia) între 1848 şi 1854, dar cine va spune că marile speranţe de prosperitate ale oamenilor de stat ai acesteia au fost realizate imediat sau au fost realizate vreodată?

Nu încape îndoială, în Europa aceste schimbări indicau o încredere profundă şi izbitoare în liberalismul economic, care părea să fie justificată, în toate împrejurările, pentru o generaţie. În interiorul fiecărei ţări, acest lucru nu era foarte surprinzător, pentru că întreprinderea capitalistă liberă înflorise, în mod clar, atît de impresionant. La urma urmei, pînă şi libertatea contractului pentru muncitori, inclusiv tolerarea unor sindicate, aşa cum erau, îndeajuns de puternice ca să fie întemeiate prin forţa pură de negociere a muncitorilor lor, nu părea deloc să ameninţe profiturile, deoarece "armata de rezervă a muncii" (cum o numea Marx), constînd, în primul rînd, din mase de ţărani, foşti meşteşugari şi alţii, năvălind în oraşe şi în regiunile industriale, făcea ca salariile să rămînă la un nivel modest satisfăcător (vezi, în continuare, capitolele 11 şi 12). Entuziasmul pentru comerţul internaţional liber este, la prima vedere, mai surprinzător, cu excepţia britanicilor, pentru care el însemna, în primul rînd, că li se permitea, nestingherit, să vîndă sub preţ oricui, pe toate pieţele lumii, şi, în al doilea rînd, că ei încurajau ţările subdezvoltate să le vîndă propriile lor produse — mai ales produse alimentare şi materii prime — ieftin şi în mari cantităţi, deci, cîştigînd sumele cu care să cumpere produsele manufacturate britanice.

Dar de ce rivalii Angliei (cu excepţia Statelor Unite) au acceptat acest aranjament aparent nefavorabil? (Pentru ţările subdezvoltate, care nu căutau deloc să concureze din punct de vedere industrial, era, bineînţeles, atrăgător: statele sudice ale Statelor Unite, de exemplu, erau foarte mulţumite să aibă o piaţă nelimitată pentru bumbacul lor în Anglia şi, de aceea, au rămas puternic ataşate comerţului liber pînă cînd au fost cucerite de

către Nord.) E prea mult spus că comerţul internaţional liber a progresat pentru că, în acest scurt moment, utopia liberală ispitea pînă şi guvernele — fie şi numai prin forţa a ceea ce ele credeau a fi inevitabilitatea ei istorică; deşi nu există nici o îndoială că ele au fost profund influenţate de argumente economice care păreau să aibă aproape forţa legilor naturale. Cu toate acestea, convingerile intelectuale sînt arareori mai puternice decît propriul interes. Dar fapt este că majoritatea economiilor în curs de industrializare puteau, în această perioadă, să vadă două avantaje în comerţul liber. În primul rînd, expansiunea generală a comerţului mondial, care era, într-adevăr, cu totul spectaculoasă în comparaţie cu perioada dinainte de anii '840, le-a adus beneficii tuturor, chiar dacă britanicilor le-a adus beneficii în mod disproporţionat. Atît un export larg şi neîngrădit, cît şi o aprovizionare largă şi neîngrădită cu produse alimentare şi materii prime, acolo unde era necesar, prin importuri, erau, în mod evident, de dorit. Dacă interese speciale puteau fi, dimpotrivă, afectate, erau altele cărora liberalizarea le convenea. În al doilea rînd, oricare ar fi fost viitoarea rivalitate între economiile capitaliste, în acest stadiu al industrializării avantajul de a te putea inspira din echipamentul, resursele şi tehnologia Angliei era, în mod clar, de mare ajutor. Ca să luăm doar un exemplu, ilustrat de tabelul următor,

Exporturile britanice de fier, oţel şi utilaje de cale ferată
(pe perioade a cîte cinci ani, în mii de tone)[11]

	şină de fier şi oţel	utilaje	
1845-1849	1.291	4,9	(1846-1850)
1850-1854	2.846	8,6	
1856-1860	2.333	17,7	
1861-1865	2.067	22,7	
1866-1870	3.809	24,9	
1870-1875	4.040	44,1	

fierul şi utilajele de cale ferată, ale căror exporturi din Anglia erau în avînt, n-au inhibat industrializarea altor ţări, ci au facilitat-o.

III

Economia capitalistă a primit, deci, în mod simultan (ceea ce nu înseamnă accidental) un număr de stimuli extrem de puternici. Care a fost rezultatul? Expansiunea economică se măsoară cel mai convenabil prin statistici, iar cele mai caracteristice unităţi de măsură în secolul al nouăsprezecelea sînt forţa aburului (deoarece maşina cu aburi reprezenta forma *tipică* de putere) şi producţiile asociate de cărbune şi fier. Jumătatea secolului al nouăsprezecelea era, predominant, epoca fumului şi aburului. Producţia de cărbune fusese vreme îndelungată măsurată în milioane de tone, dar acum a ajuns să fie măsurată în zeci de milioane de tone pentru ţări luate aparte, în sute de milioane de tone pentru întreaga lume. Cam jumătate din ea — chiar mai mult, la începutul perioadei de care ne ocupăm — provenea din Marea Britanie, de departe cel mai mare producător. Producţia de fier din Anglia atinsese ordinul de mărime al milioanelor de tone încă din anii '830 (se ridica la aproape 2,5 milioane de tone în 1850), ca nicăieri altundeva. Dar, pînă în 1870, Franţa, Germania şi Statele Unite produceau, fiecare, între una şi două milioane de tone, deşi Anglia, încă "atelierul lumii", rămînea în frunte, la mare distanţă, cu aproape 6 milioane sau în jur de jumătate din producţia mondială. În aceşti douăzeci de ani, producţia mondială de cărbune a crescut cam de două ori şi jumătate, producţia mondială de fier cam de patru ori. Puterea totală a aburului, totuşi, crescînd de patru ori şi jumătate, s-a ridicat de la o estimare de 4 milioane CP, în 1850, la aproape 18,5 milioane CP, în 1870.

Asemenea date brute indică ceva mai mult decît faptul că industrializarea progresa. Faptul semnificativ este că progresul era acum mult mai răspîndit din punct de vedere geografic, deşi, de asemenea, extrem de inegal. Extinderea căilor ferate şi, într-o proporţie mai mică, a vaselor cu abur introducea acum forţa mecanică pe toate continentele şi în ţări, de altfel, neindustrializate. Apariţia căii ferate (vezi, în continuare, capitolul 3) era prin ea însăşi un simbol şi o realizare revoluţionară, deoarece forjarea globului într-o singură economie interactivă era, în multe feluri, cel mai înalt şi, cu siguranţă, cel mai spectaculos aspect al industrializării. Dar "motorul fix" însuşi, în fabrică, mină sau forjă, a făcut progrese dramatice. În Elveţia, nu existaseră mai mult de treizeci şi patru de astfel de motoare, în 1850, dar, pînă în 1870, numărul lor era de aproape o mie; în

Austria, numărul a crescut de la 671 (1852) la 9,160 (1875), cu o creştere mai mare de cincisprezece ori în cai-putere. (Pentru comparaţie, o ţară europeană cu adevărat înapoiată, ca Portugalia, n-avea decît şaptezeci de motoare, cu un total de 1.200 CP, chiar şi în 1873.) Puterea totală a aburului din Olanda a crescut de treisprezece ori.

Existau regiuni industriale minore, iar unele economii industriale europene, ca aceea a Suediei, tocmai începuseră să se industrializeze în stil mare. Cu toate acestea, faptul cel mai semnificativ era dezvoltarea inegală a centrelor majore. La începutul perioadei de care ne ocupăm, Anglia şi Belgia erau singurele ţări în care industria se dezvoltase intensiv, şi ambele au rămas cel mai înalt industrializate *per capita*. Consumul lor de fier pe cap de locuitor, în 1850, era de 77 kg şi, respectiv, de 41 kg, comparat cu 25 kg în Statele Unite, 17 kg în Franţa şi 12 kg în Germania. Belgia reprezenta o economie mică, deşi relativ importantă: în 1873, ea producea încă aproape jumătate din producţia de fier a vecinei sale mult mai mari, Franţa. Anglia, bineînţeles, era ţara industrială *par excellence* şi, aşa cum am văzut, reuşea să-şi menţină poziţia relativă, deşi puterea sa productivă a aburului începuse să rămînă serios în urmă. În 1850, ea deţinea încă o treime din puterea motoare globală (a "motoarelor fixe"), în timp ce în 1870 deţinea ceva mai puţin de un sfert: 900.000 CP dintr-un total de 4,1 milioane. În cantitate absolută, Statele Unite aveau deja ceva mai mult, în 1850, şi depăşeau cu mult Anglia în 1870, cu peste dublul puterii motoare faţă de Marea Britanie, dar expansiunea industrială americană, deşi extraordinară, părea mai puţin izbitoare decît aceea a Germaniei. Puterea de abur fixă a acelei ţări fusese extrem de modestă, în 1850 — poate 40.000 CP în total, mult mai puţin decît 10 la sută din aceea britanică. Pînă în 1870, era de 900.000 CP sau cam aceeaşi cu puterea britanică, în paranteză fie spus, depăşind cu mult Franţa, a cărei putere fusese considerabil mai mare în 1850 (67.000 CP), dar care n-a reuşit mai mult de 341.000 în 1870 — de mai puţin de două ori mai mult decît mica Belgie.

Industrializarea Germaniei era un fapt istoric major. Cu totul aparte de semnificaţia ei economică, implicaţiile politice erau cu bătaie lungă. În 1850, Federaţia Germană avea cam tot atîţia locuitori ca şi Franţa, dar o capacitate industrială incomparabil mai scăzută. În 1871, un imperiu german unificat era deja oarecum mai populat decît Franţa, dar cu mult mai puternic din punct de vedere industrial. Şi, deoarece acum puterea politică şi industrială ajungea să se bazeze tot mai mult pe potenţialul industrial, capacitatea tehnologică şi tehnologie, consecinţele politice ale dezvol-

tării industriale erau mai serioase decît oricînd mai înainte. Războaiele din anii '860 au demonstrat aceasta (vezi, în continuare, capitolul 4). De acum înainte, nici un stat nu-şi mai putea menţine locul în clubul "marilor puteri" fără ea.

Produsele caracteristice ale epocii erau fierul şi cărbunele, iar calea ferată, simbolul ei cel mai spectaculos, le îmbina pe amîndouă. Textilele, produsul cel mai tipic al primei faze a industrializării, au crescut, comparativ, mai puţin. Consumul de bumbac, în anii '850, era cam cu 60 la sută mai mare decît în anii '840, şi a rămas cît se poate de static în anii '860 (pentru că industria era subminată de Războiul Civil American), crescînd cu aproape 50 la sută în anii '870. Producţia de articole de lînă, în '870, era aproape dublă faţă de aceea a anilor '840. Dar producţia de cărbune şi de fontă brută a crescut de cinci ori, în timp ce, pentru prima dată, producerea în masă de oţel a devenit realizabilă. Într-adevăr, în această perioadă, inovaţiile tehnologice din industria de fier şi oţel au jucat un rol analog aceluia al inovaţiilor din domeniul textilelor, în epoca precedentă. Pe continent (cu excepţia Belgiei, unde predominase de multă vreme), cărbunele a înlocuit mangalul ca un combustibil pentru topitorii, în anii '850. Peste tot, noi procedee — convertorul Bessemer (1856), cuptorul Siemens-Martin cu vatră deschisă (1864) — făceau acum posibilă producerea de oţel ieftin, care avea să înlocuiască, pînă la urmă, fierul forjat. Cu toate acestea, semnificaţia lui se afla în viitor. În 1870, doar 15 la sută din fierul finit produs în Germania, care reprezenta mai puţin de 10 la sută din cel produs în Anglia, apărea ca oţel. Perioada de care ne ocupăm nu era încă o epocă a oţelului, nici măcar, pînă atunci, în armamente, care-i dădeau noului material un impuls semnificativ. Era o epocă a fierului.

Totuşi, deşi a făcut posibilă tehnologia revoluţionară a viitorului, noua "industrie grea" nu era, în mod deosebit, revoluţionară, poate cu excepţia scării. Global vorbind, Revoluţia Industrială pînă în anii '870 încă îşi urma cursul pe impulsul generat de inovaţiile tehnice ale perioadei 1760-1840. Nu încape îndoială că deceniile de la jumătatea secolului au dezvoltat două tipuri de industrie bazate pe o tehnologie mult mai revoluţionară: cea chimică şi cea electrică (în ceea ce privea comunicaţiile).

Cu puţine excepţii, principalele invenţii tehnice ale primei faze industriale nu implicau cunoştinţe ştiinţifice foarte avansate. Într-adevăr şi din fericire pentru Anglia, ele fuseseră la îndemîna oamenilor practici, cu experienţă şi bun-simţ, ca George Stephenson, marele constructor de căi

ferate. De la jumătatea secolului, acest lucru a încetat, treptat, să mai fie aşa. Telegrafia era strîns legată de ştiinţa academică, prin intermediul unor oameni ca C. Wheatstone (1802-1875) de la Londra şi William Thompson (Lordul Kelvin) (1824-1907) de la Glasgow. Industria de coloranţi sintetici, un triumf al sintezei chimice de masă, deşi primul ei produs (culoarea mov) nu e universal aclamat din punct de vedere estetic, a venit în fabrică din laborator. Aşa s-a întîmplat şi cu explozivele, şi cu fotografia. Cel puţin una dintre inovaţiile cruciale din producţia de oţel, procedeul "de bază" Gilchrist-Thomas, provenea din universităţi. Aşa cum stau mărturie romanele lui Jules Verne (1828-1905), profesorul universitar a devenit o mult mai semnificativă figură industrială decît vreodată înainte: n-au apelat oare producătorii de vinuri din Franţa la marele L. Pasteur (1822-1895) ca să le rezolve o problemă dificilă (vezi, în continuare, p. 302)? Mai mult decît atît, laboratorul de cercetări a devenit acum parte integrantă a dezvoltării industriale. În Europa, el a rămas legat de universităţi sau de instituţii similare — cel al lui Ernst Abbe de la Iena s-a dezvoltat, de fapt, în celebrele uzine Zeiss —, în timp ce în Statele Unite laboratorul pur comercial apăruse deja în siajul companiilor de telegraf. El avea să fie făcut în curînd celebru de către Thomas Alva Edison (1847-1931).

O consecinţă semnificativă a acestei penetrări a industriei de către ştiinţă a fost faptul că, de acum înainte, sistemul educaţional devenea tot mai important pentru dezvoltarea industrială. Pionierii primei faze industriale, Anglia şi Belgia, nu fuseseră printre cele mai alfabetizate ţări, iar sistemele lor de educaţie tehnologică şi universitară (dacă-l excepţăm pe cel scoţian) erau departe de a fi deosebite. De acum înainte, avea să fie aproape imposibil pentru o ţară lipsită atît de educaţia de masă, cît şi de instituţiile universitare adecvate să devină o economie "modernă"; şi, dimpotrivă, unor ţări sărace şi înapoiate, cu un bun sistem educaţional, le-a fost mai uşor să înceapă brusc dezvoltarea, ca, de exemplu, Suedia*.

---

*Analfabetismul, în mod selectiv, în unele ţări europene (bărbaţi)[12]

Anglia	(1875)*	17%	Suedia	(1875)†	1%
Franţa	(1875)†	18%	Danemarca	(1859-60)†	3%
Belgia	(1875)†	23%	Italia	(1875)†	52%
Scoţia	(1875)*	9%	Austria	(1875)†	42%
Elveţia	(1879)†	6%	Rusia	(1875)†	79%
Germania	(1875)†	2%	Spania	(1877)†	63%

*Miri analfabeţi. †Recruţi analfabeţi.

Valoarea practică a unei bune educaţii primare pentru tehnologiile bazate pe ştiinţă, atît economice, cît şi militare, e evidentă. N-a fost motivul cel mai puţin important pentru uşurinţa cu care prusacii i-au învins pe francezi în 1870-1871 faptul că soldaţii prusaci erau mult mai alfabetizaţi. Pe de altă parte, de ce avea nevoie, la un nivel superior, dezvoltarea economică nu erau atît originalitatea şi rafinamentul ştiinţific — acestea puteau fi împrumutate —, cît capacitatea de a avea la îndemînă şi a folosi ştiinţa: mai degrabă "dezvoltare", decît cercetare. Universităţile şi academiile tehnice americane, care n-aveau nimic deosebit după standardele de la Cambridge şi ale *Polytechnique*, erau superioare din punct de vedere economic celor britanice, pentru că ele asigurau, într-adevăr, o educaţie sistematică pentru ingineri, cum nu exista încă în Anglia*. Ele erau superioare celor franceze, pentru că produceau în masă ingineri de un nivel adecvat în loc să producă cîţiva tineri extrem de inteligenţi şi bine educaţi. Sub acest aspect, germanii se bazau mai degrabă pe excelentele lor licee decît pe universităţile lor, iar în anii '850 au deschis drum pentru *Realschule*, un tip de liceu neclasic, orientat spre tehnică. Atunci cînd, în 1867, faimoşilor industriaşi "educaţi" din Renania li s-a cerut să contribuie la celebrarea celei de-a cincizecea aniversări a Universităţii din Bonn, toţi, cu excepţia unuia, din cele paisprezece oraşe abordate, au refuzat, pentru că "nici eminenţii industriaşi locali nu s-au bucurat de o educaţie academică în universităţi [*wissenschaftlich*], nici nu le-au oferit-o, pînă acum, fiilor lor"[13].

Cu toate acestea, tehnologia se baza pe ştiinţă, şi e remarcabil cît de rapid au fost larg adoptate inovaţiile relativ puţinilor pionieri din domeniul ştiinţei, cu condiţia ca ei să gîndească în termeni uşor transformabili în mecanisme. Noi materii prime, care nu se puteau găsi, adesea, decît în afara Europei, au dobîndit, din acest motiv, o semnificaţie care n-avea să devină evidentă decît în perioada următoare a imperialismului†. De aceea, petrolul atrăsese deja atenţia ingenioşilor ianchei ca un combustibil potrivit pentru lămpi, dar el a dobîndit rapid noi utilizări în procesele chimice. În 1859, se produseseră numai două mii de barili, dar, pînă în 1874, aproape 11 milioane de barili (cea mai mare parte în Pennsylvania şi New York) îi permiteau deja lui John D. Rockefeller (1839-1937) să aibă la mînă noua

*Pînă în 1898, singura cale de a pătrunde în profesia de inginer englez era prin ucenicie.

†Exploatarea zăcămintelor europene de materii prime chimice a cunoscut, de asemenea, un avînt. Astfel, zăcămintele germane de potasă produceau 58.000 de tone în perioada 1861-1865, 455.000 de tone în perioada 1871-1875 şi peste un milion în perioada 1881-1885.

industrie prin controlul transportului de petrol prin Standard Oil Company, care-i aparţinea.

Fără îndoială, aceste inovaţii apar mai semnificative în retrospectivă decît păreau la acel moment. La urma urmei, la sfîrşitul anilor '860, un expert încă mai considera că singurele metale care aveau un viitor economic serios erau cele cunoscute de antici: fierul, cuprul, cositorul, plumbul, mercurul, aurul şi argintul. Manganul, nichelul, cobaltul şi aluminiul, susţinea el, "nu par destinate să joace un rol atît de important ca vechile metale"[14]. Creşterea importurilor de cauciuc în Anglia, de la 7.600 de chintale, în 1850, la 159.000 de chintale, în 1876, era, într-adevăr, remarcabilă, dar cantităţile erau neglijabile chiar după standardele de peste douăzeci de ani. Principalele utilizări ale acestei materii prime — încă preponderent colectată sălbatic în America de Sud — erau încă îmbrăcămintea de ploaie şi elasticul. În 1876, existau exact 200 de telefoane în funcţiune în Europa şi 380 în Statele Unite, iar la Expoziţia Internaţională de la Viena operarea unei pompe cu ajutorul electricităţii a fost o noutate izbitoare. Privind în urmă, putem vedea că breşa era foarte aproape: lumea era pe cale să intre în epoca luminii şi a curentului electric, a oţelului, inclusiv a celui înalt aliat, a turbinelor şi motorului cu ardere internă. Cu toate acestea, la jumătatea anilor '870 ea nu intrase încă.

Inovaţia industrială majoră, alta decît în domeniile bazate pe ştiinţă deja menţionate, era, probabil, producţia de masă a mecanismelor care fuseseră construite, practic, prin metode artizanale, aşa cum locomotivele şi navele continuau încă să fie construite. Multe progrese din ingineria producţiei de masă au venit din Statele Unite, pioniere ale revolverului Colt, ale carabinei Winchester, ale ceasului produs în masă, ale maşinii de cusut şi (prin intermediul abatoarelor din Cincinnati şi Chicago, în anii '860) ale liniei moderne de asamblare, adică ale transportării obiectului producţiei de la o operaţiune la următoarea. Esenţa mecanismelor produse de maşini (care implica dezvoltarea maşinilor-unelte automate sau semiautomate moderne) consta în faptul că erau cerute în cantităţi standardizate mult mai mari decît oricare alte mecanisme — adică de către indivizi, şi nu de către firme sau instituţii. Întreaga lume, în 1875, deţinea poate 62.000 de locomotive, dar ce însemna această cerere faţă de 400.000 de pendule produse în masă, în Statele Unite, într-un singur an (1855) şi de puştile necesare celor 3 milioane de soldaţi federali şi confederaţi, mobilizaţi, între 1861 şi 1865, în Războiul Civil American? De unde şi faptul că articolele cel mai probabil de a fi fabricate în masă erau cele care

puteau fi folosite de un număr foarte mare de mici producători, cum ar fi fermierii şi croitoresele (maşina de cusut), în birouri (maşina de scris), bunuri de consum asemeni ceasurilor, dar, mai mult decît orice, arme şi muniţie de război. Astfel de produse erau oarecum specializate şi atipice. Ele îi neliniştea pe europenii inteligenţi, care remarcau deja, în anii '860, superioritatea tehnologică a Statelor Unite în producţia de masă, mai puţin pe "oamenii practici", care considerau că americanii n-ar fi trebuit să-şi bată capul inventînd maşini care să producă articole inferioare, dacă aveau deja asigurată o rezervă de meseriaşi înzestraţi şi adaptabili cum ar fi cei europeni. La urma urmei, nu susţinea oare o oficialitate franceză, la începutul anilor '900, că, deşi Franţa putea să nu fie capabilă să ţină pasul cu alte ţări în industria producţiei de masă, era în stare să-şi păstreze avansul în industria în care ingeniozitatea şi înzestrarea erau decisive: producerea de automobile?

IV

Omul de afaceri, privind lumea din jurul său la începutul anilor '870, putea, aşadar, să afişeze încredere, ca să nu spunem mulţumire. Dar era oare aceasta justificată? Deşi gigantica expansiune a economiei mondiale, acum bazată în mod ferm pe industrializare, în cîteva ţări, şi pe un flux global, dens şi autentic, de bunuri, capital şi oameni, continua şi chiar se accelera, efectul injectărilor specifice de energie pe care le primise în anii '840 n-a durat. Noua lume, deschisă întreprinderii capitaliste, avea să continue să se dezvolte — dar n-avea să mai fie absolut *nouă*. (Într-adevăr, de îndată ce produsele lor, cum ar fi cerealele şi grîul din preriile şi pampasul american, şi din stepele ruseşti, au început să se reverse în Lumea Veche, aşa cum s-a întîmplat în anii '870 şi '880, ele aveau să submineze şi să dezorganizeze agricultura atît din ţările vechi, cît şi din cele noi.) Vreme de o generaţie, construirea căilor ferate ale lumii a continuat. Dar ce urma să se întîmple oare atunci cînd construcţia avea să fie mai puţin universală, pentru că majoritatea liniilor de căi ferate fuseseră deja încheiate? Potenţialul tehnologic al primei Revoluţii Industriale, cea engleză, a bumbacului, cărbunelui, fierului şi maşinilor cu abur, părea destul de amplu. Înainte de 1848, el nu fusese deloc exploatat în afara Angliei şi numai în mod incomplet în interiorul acesteia. O generaţie care a început să exploateze acest potenţial într-un mod mai adecvat putea fi iertată pentru faptul că îl considera inepuizabil. Dar nu era aşa, şi, în anii '870, limitele acestui tip de tehnologie erau deja vizibile. Ce s-ar fi întîmplat dacă ea s-ar fi epuizat?

Atunci cînd lumea intra în anii '870, asemenea reflecţii triste păreau absurde. Într-adevăr, procesul de expansiune era, cum a descoperit acum toată lumea, catastrofic într-un mod curios. Prăbuşiri acute, uneori dramatice şi tot mai globale urmau unor perioade de avînt economic incredibil, pînă cînd preţurile căzuseră suficient ca să disipeze pieţele suprasaturate şi curăţaseră terenul de întreprinderi care falimentaseră, iar oamenii de afaceri începeau să investească şi să se extindă, ca să reînnoiască ciclul. Era în 1860, după prima din aceste autentice prăbuşiri mondiale (vezi, în continuare, p. 86), cînd ştiinţa academică a economiei, sub forma strălucitului doctor francez Clement Juglar (1819-1905), a recunoscut şi a măsurat periodicitatea acestui "ciclu comercial", considerat, de acum înainte, capital de către socialişti şi alte elemente heterodoxe. Concomitent, aşa dramatice cum erau aceste întreruperi ale expansiunii, ele erau temporare. Niciodată n-a fost mai mare euforia printre oamenii de afaceri ca la începutul anilor '870, celebrii *Gründerjahre* (anii promovării companiilor) din Germania, eră în care cel mai ciudat şi evident fraudulos proiect al unei companii găsea sume nelimitate de bani de la fraieri pentru promisiunile ei. Acelea erau zilele în care, după cum scriau ziarele vieneze, "erau fundate companii ca să transporte aurora boreală prin conducte în Piaţa Sfîntului Ştefan şi să facă vînzări în masă pentru crema noastră de ghete printre băştinaşii din insulele Mării Sudului"[15].

Apoi a venit prăbuşirea. Pînă şi pentru gustul unei perioade căreia îi plăcea ca avînturile ei economice să fie făcute cu paşi mari şi frumos colorate, lovitura a fost îndeajuns de dramatică: 33.600 de kilometri de căi ferate americane s-au prăbuşit în stare de faliment, valorile acţiunilor germane au căzut cu aproape 60 la sută între punctul culminant al avîntului şi 1877 şi — mai la obiect — aproape jumătate din furnalele din principalele ţări producătoare de fier ale lumii s-au oprit. Potopul de imigranţi către Lumea Nouă s-a redus la un pîrîiaş. Între 1865 şi 1873, în fiecare an în portul New York soseau peste 200.000 de emigranţi, iar în 1877, numai 63.000. Dar, spre deosebire de prăbuşirile anterioare din cadrul marelui avînt secular, acesta nu părea să aibă sfîrşit. Un studiu german din 1889, care se autodefinea ca "o introducere la studiile economice pentru funcţionarii de stat şi oamenii de afaceri", remarca faptul că "de la prăbuşirea din 1873 a bursei de valori... cuvîntul «criză» s-a găsit constant, doar cu scurte întreruperi, în minţile tuturor"[16]. Şi asta în Germania, ţară a cărei creştere economică, pe durata acestei perioade, continua să fie cu totul spectaculoasă. Istoricii s-au îndoit de existenţa a ceea ce a fost numit

"Marea Depresiune" dintre 1873 şi 1896 şi, bineînţeles, nimic nu era la fel de dramatic ca aceea dintre 1929 şi 1934, cînd economia capitalistă mondială aproape că s-a prăbuşit la pămînt. Cu toate acestea, n-au nici o îndoială că marele avînt economic fusese urmat de o mare depresiune.

O nouă epocă a istoriei, politică, dar şi economică, se deschide o dată cu depresiunea din anii '870. Ea se găseşte dincolo de limitele acestui volum, deşi putem remarca, în trecere, că a subminat sau a distrus temeliile liberalismului de la jumătatea secolului al nouăsprezecelea, liberalism care părea să fi fost atît de ferm stabilit. Perioada dintre sfîrşitul anilor '840 şi jumătatea anilor '870 s-a dovedit a fi nu atît modelul creşterii economice, dezvoltării politice, progresului intelectual şi realizărilor culturale, model care să dăinuie, cu îmbunătăţiri potrivite, fără îndoială, într-un viitor nedefinit, cum susţinea înţelepciunea convenţională a timpului, cît, mai degrabă, un tip special de interludiu. Dar reuşitele lui erau, nu încape îndoială, extrem de impresionante. În această epocă, capitalismul industrial a devenit o economie mondială autentică, şi globul a fost, prin urmare, transformat dintr-o expresie geografică într-o realitate operaţională constantă. De acum înainte istoria a devenit o istorie mondială.

Capitolul al treilea

LUMEA UNIFICATĂ

Burghezia, prin îmbunătăţirea rapidă a tuturor uneltelor de producţie, prin imensa facilitate a mijloacelor de comunicaţie, aduce totul, chiar şi naţiunile cele mai barbare, la civilizaţie ... Într-un cuvînt, creează o lume după propria-i imagine.

K. Marx şi F. Engels, 1848[1]

Cum comerţul, educaţia şi transferul rapid al gîndului şi materiei, prin telegraf şi abur, au schimbat totul, mă tem că marele Ziditor pregăteşte lumea ca ea să devină o singură naţiune, vorbind o singură limbă, o desăvîrşire care va face ca armatele şi flotele să nu mai fie necesare.

Preşedintele Ulysses S. Grant, 1873[2]

"Să fi auzit tot ce a spus — eu trebuia să trăiesc undeva, pe un munte, să merg în Egipt sau în America."

"Ei, şi ce-i cu asta?", remarcă Stolz cu răceală. "Poţi să fii în Egipt în două săptămîni, şi în America în trei săptămîni."

"Cine să meargă în America sau în Egipt? O fac englezii, dar, la urma urmei, aşa i-a făcut Dumnezeu, şi, în afară de asta, ei n-au loc să trăiască acasă. Dar care dintre noi visează să meargă? Vreun tip disperat, pentru care propria-i viaţă nu mai valorează nimic."

I. Goncearov, 1859[3]

I

Cînd scriem despre "istoria mondială" a perioadelor de început, facem, de fapt, o însumare a istoriilor diferitelor părţi ale globului, dar care, în măsura în care se cunosc între ele, nu au decît contacte marginale şi superficiale, dacă nu cumva locuitorii unei anumite regiuni cuceriseră sau colonizaseră o alta, aşa cum au făcut europenii cu Americile. E perfect posibil să scrii istoria de început a Africii referindu-te numai ocazional la aceea a Orientului Îndepărtat, cu (excepţie făcînd coasta de apus şi Cape) puţine

referiri la Europa, deşi nu fără referiri cu totul predominante la lumea islamică. Ce se întîmpla în China era, pînă în secolul al optsprezecelea, irelevant pentru conducătorii politici ai Europei, alţii decît cei ruşi, dar nu şi pentru unele din grupurile lor speciale de negustori; ce se întîmpla în Japonia era dincolo de cunoaşterea directă a tuturor, cu excepţia unei mîini de negustori olandezi cărora li s-a permis să-şi menţină un cap de pod acolo, între secolul al şaisprezecelea şi jumătatea secolului al nouăsprezecelea. Invers, Europa era, pentru Imperiul Celest, doar o regiune de barbari străini, din fericire îndeajuns de îndepărtată ca să nu pună nici o problemă în stabilirea gradului exact al neîndoielnicei lor utilităţi pentru Împărat, deşi ridicînd anumite probleme minore de administraţie pentru funcţionarii din anumite porturi. Din acest motiv, chiar şi în regiunile în care exista o interacţiune semnificativă, mare parte din ea putea fi ignorată fără nici un inconvenient. Pentru cine din Europa Apuseană — negustori sau oameni de stat — avea vreo importanţă ce se întîmpla în munţii şi văile Macedoniei? Dacă Libia ar fi fost măturată în întregime de cine ştie ce cataclism natural, ce importanţă reală ar fi avut faptul acesta pentru oricine, chiar şi în Imperiul Otoman, din care făcea parte, din punct de vedere tehnic, dar şi printre negustorii levantini de diverse naţionalităţi?

Lipsa de interdependenţă între diferitele părţi ale globului nu era, pur şi simplu, o problemă de ignoranţă, deşi, bineînţeles, în afara regiunii respective şi, adesea, în interiorul ei, ignoranţa "internă" era încă una considerabilă. Chiar şi la 1848, mari zone ale diferitelor continente erau marcate cu pete albe pînă şi pe cele mai bune hărţi europene — mai ales în Africa, Asia Centrală, în interiorul Americii de Sud şi în zone din America de Nord şi Australia, ca să nu amintim aproape total neexploratele Arctica şi Antarctica. Hărţile care ar fi putut fi alcătuite de oricare alţi cartografi ar fi prezentat, cu siguranţă, spaţii necunoscute încă şi mai vaste; pentru că, dacă funcţionarii din China sau analfabeţii cercetaşi, negustori şi *coureurs de bois* ai fiecărui interior continental ştiau multe lucruri în plus despre anumite zone, mari sau mici, în comparaţie cu europenii, suma totală a cunoştinţelor lor geografice era mult mai neînsemnată. În orice caz, pînă şi adunarea aritmetică a tot ce ştia orice expert despre lume ar fi fost doar un exerciţiu academic. Nu era general disponibil: de fapt, nu exista, nici măcar în termeni de cunoştinţe geografice, *o singură* lume.

Ignoranţa era mai degrabă un simptom decît o cauză a lipsei de unitate a lumii. Ea reflecta atît absenţa relaţiilor diplomatice, politice şi adminis-

trative, care erau, într-adevăr, destul de reduse*, cît şi slăbiciunea legăturilor economice. E adevărat că "piaţa mondială", acea precondiţie şi caracteristică crucială a societăţii capitaliste, se dezvoltase de multă vreme. Comerţul internaţional† mai mult decît se dublase ca valoare, între 1720 şi 1780. În perioada Revoluţiei Dualiste (1780-1840), crescuse mai bine de trei ori — totuşi, chiar şi această creştere substanţială era modestă, după standardele perioadei de care ne ocupăm. În 1870, valoarea comerţului exterior pentru fiecare cetăţean al Angliei, Franţei, Germaniei, Austriei şi Scandinaviei era între patru şi cinci ori mai mare decît fusese în 1830, pentru fiecare olandez şi belgian cam de trei ori mai mare, şi chiar pentru fiecare cetăţean al Statelor Unite — o ţară pentru care comerţul exterior era doar de o importanţă marginală — cu mult peste dublu. În perioada anilor '870, o cantitate anuală de aproape 88 de milioane de tone de mărfuri transportate pe mare era schimbată între naţiunile importante, în comparaţie cu 20 de milioane în 1840. Treizeci şi unu de milioane de tone de cărbune traversau mările, în comparaţie cu 1,4 milioane; 11,2 milioane de tone de cereale, în comparaţie cu mai puţin de 2 milioane; 6 milioane de tone de fier, în comparaţie cu 1 milion; chiar şi — anticipînd secolul al douăzecilea — 1,4 milioane de tone de petrol, care fusese necunoscut comerţului pe mare în 1840.

Să măsurăm cu mai multă precizie intensificarea reţelei de schimburi economice între diferite părţi ale lumii, îndepărtate unele de altele. Exporturile britanice către Turcia şi Orientul Mijlociu au crescut de la 3,5 milioane de livre, în 1848, la un punct maxim de aproape 16 milioane, în 1870; către Asia, de la 7 milioane la 41 de milioane (1875); către America Centrală şi de Sud, de la 6 milioane la 25 de milioane (1872); către India, de la aproape 5 milioane la 24 de milioane (1875); către Australia, de la 1,5 milioane la aproape 20 de milioane (1875). Cu alte cuvinte, în, să zicem, treizeci şi cinci de ani, valoarea schimburilor dintre economia cea mai industrializată şi regiunile cele mai îndepărtate sau înapoiate ale lumii crescuseră cam de şase ori. Chiar şi acest lucru nu este, bineînţeles, foarte impresionant după standardele actuale, dar, ca volum brut, depăşea cu

*Acea biblie a referinţelor diplomatice, genealogice şi politice europene, *Almanach de Gotha*, deşi atent să înregistreze puţinul care se cunoştea despre fostele colonii ce erau acum republici americane, n-a inclus Persia înainte de 1859, China înainte de 1861, Japonia înainte de 1863, Liberia înainte de 1868 şi Marocul înainte de 1871. Siamul n-a intrat decît în 1880.

†Adică suma totală a tuturor exporturilor şi importurilor pentru toate ţările aflate în sfera de acţiune a statisticilor economice europene în această perioadă.

mult tot ce fusese imaginat mai înainte. Reţeaua care lega diferitele regiuni ale lumii se intensifica vizibil.

E o problemă complexă cea a modului exact în care procesul continuu de explorare, care umplea treptat spaţiile goale de pe hărţi, era legat de creşterea pieţei mondiale. O parte din ea era un produs secundar al politicii externe, o parte venea din entuziasm misionar, o parte din curiozitate ştiinţifică şi, spre sfîrşitul perioadei de care ne ocupăm, o parte era alcătuită din demersul jurnalistic şi publicistic. Însă nici J. Richardson (1787-1865), H. Barth (1821-1865) şi A. Overweg (1822-1852), care au fost trimişi de Ministerul de Externe Britanic ca să exploreze Africa Centrală în 1849, nici marele David Livingstone (1813-1873), care a străbătut în zigzag inima a ceea ce era cunoscut încă drept "continentul întunecat" în beneficiul creştinătăţii calvine, nici Henry Morton Stanley (1841-1904), ziaristul de la *New York Herald*, care s-a dus să-i afle reşedinţa (mai ales nu el!), nici S.W. Baker (1821-1892) şi J. H. Speke (1827-1864), ale căror interese erau mai degrabă geografice sau aventuriste, nu-şi dădeau şi nu puteau să-şi dea seama de dimensiunea economică a călătoriilor lor. După cum afirmă francezul Monsignor, cu interese misionare:

> "Bunul Dumnezeu n-are nevoie de nici un om, iar răspîndirea Evangheliei începe fără ajutor omenesc; fără îndoială, acest lucru are să se răsfrîngă asupra gloriei comerţului european, care îi va da ajutor în doborîrea barierelor care stau în calea evanghelizării..."[4]

A explora nu însemna doar a cunoaşte, ci şi a dezvolta, a aduce necunoscutul şi, deci, prin definiţie înapoiatul şi barbarul la lumina civilizaţiei şi progresului; a înveşmînta imoralitatea goliciunii sălbatice cu cămăşi şi pantaloni, cu înţelepciunea binevoitoare manufacturată la Bolton şi Roubaix, a aduce produsele din Birmingham care, în mod inevitabil, trăgeau civilizaţia în urma lor.

Într-adevăr, ceea ce numim "exploratorii" de la mijlocul secolului al nouăsprezecelea reprezenta numai un subgrup bine mediatizat, dar nu foarte important din punct de vedere numeric, al unui foarte vast eşalon de oameni care au deschis globul pămîntesc cunoaşterii. Ei au fost aceia care au călătorit în zone unde dezvoltarea şi profitul economic nu erau încă îndeajuns de active ca să înlocuiască "exploratorul" prin negustorul, prospectorul geologic, topometrul, constructorul de căi ferate şi de reţele de telegraf şi, în cele din urmă, dacă acel climat se dovedea profitabil, prin colonistul alb (european). "Exploratorii" au ţinut sub influenţa lor

cartografierea Africii interioare, pentru că acel continent nu reprezenta o valoare pentru Apus, între abolirea comerţului cu sclavi peste Atlantic şi descoperirea, pe de o parte, a pietrelor preţioase şi a metalelor (în sud) şi, pe de alta, a valorii economice a anumitor produse primare care nu puteau fi cultivate sau colectate decît în climatul tropical şi erau încă departe de producerea sintetică. Nici nu era încă de mare importanţă sau, măcar, de mari perspective pînă în anii '870, deşi părea de neconceput ca un continent atît de vast şi de subutilizat să nu se dovedească, mai devreme sau mai tîrziu, o sursă de bunăstare şi profit. (La urma urmei, exporturile britanice către Africa subsahariană crescuseră de la aproape 1,5 milioane de livre, la sfîrşitul anilor '840, la aproape 5 milioane, în 1871 — s-au dublat în anii '870, ca să ajungă la aproape 10 milioane, la începutul anilor '880 —, ceea ce nu era, în orice caz, nepromiţător.) "Exploratorii" au ţinut sub influenţa lor deschiderea Australiei, pentru că deşertul interior era vast, pustiu şi, pînă la jumătatea secolului al douăzecilea, lipsit de resurse clare pentru exploatarea economică. Pe de altă parte, oceanele lumii au încetat, cu excepţia celui Arctic — Antarctica prezenta puţin interes, în perioada de care ne ocupăm — să-i mai preocupe pe "exploratori"*. Cu toate acestea, marea extindere a transportului naval şi, mai presus de orice, aşezarea marilor cabluri submarine au implicat un mare efort în ceea ce se poate numi, în mod potrivit, explorare.

Lumea era, aşadar, în 1875, cu mult mai bine cunoscută decît oricînd mai înainte. Chiar la nivel naţional, nu erau disponibile, în multe ţări dezvoltate, hărţi detaliate (în mare măsură iniţiate în scopuri militare): tipărirea lucrării de pionierat de acest tip, a hărţilor alcătuite de Serviciul de Topometrie al Artileriei pentru Anglia — dar încă nu pentru Scoţia şi Irlanda — s-a încheiat în 1862. Cu toate acestea, lucru mai important decît simpla cunoaştere, cele mai îndepărtate părţi ale lumii începeau acum să fie legate laolaltă prin mijloace de comunicaţie care n-aveau precedent în materie de regularitate, de capacitatea de a transporta mari cantităţi de bunuri şi un număr mare de persoane, şi, mai presus de toate, de viteză: calea ferată, vasul cu abur, telegraful.

*Mobilul a fost aici în mare măsură economic — căutarea unei treceri practicabile la Nord-Vest şi Nord-Est, pentru navigaţia de la Atlantic la Pacific, care ar fi economisit — asemeni zborurilor transpolare din zilele noastre — mult timp şi, prin urmare, mulţi bani. Căutarea adevăratului Pol Nord nu era, în această perioadă, urmărită cu prea mare insistenţă.

Pînă în 1872, se reuşise triumful a cărui cronică o făcuse Jules Verne: posibilitatea de a călători în jurul lumii în optzeci de zile, chiar acceptînd numeroasele ghinioane care mergeau pe urmele încăpăţînatului Phileas Fogg. Cititorii îşi amintesc, poate, impasibila rută a călătorului. A mers cu trenul şi cu feribotul cu abur, de-a lungul Europei, de la Londra la Brindisi şi, de acolo, cu vaporul prin proaspăt deschisul Canal de Suez (drum estimat la şapte zile). Călătoria de la Suez la Bombay avea să-i ia treisprezece zile. Călătoria cu trenul de la Bombay la Calcutta, dacă n-ar fi existat eşecul în a parcurge linia pînă la capăt, i-ar fi luat trei zile. De acolo, pe mare, pînă la Hong Kong, Yokohama şi, peste Pacific, pînă la San Francisco însemna încă un interval de patruzeci şi una de zile. Cu toate acestea, cum calea ferată care străbătea continentul american fusese încheiată în 1869, doar pericolele, neaflate încă sub un control deplin, ale Vestului — turme de bizoni, indieni etc. — stăteau între călător şi o călătorie normală de şapte zile pînă la New York. Restul drumului — traversarea Atlanticului pînă la Liverpool şi drumul cu trenul pînă la Londra — n-ar fi pus alte probleme în afară de cele necesare suspansului ficţiunii. În realitate, un întreprinzător agent american de călătorii oferea, nu la multă vreme după aceea, un tur al lumii similar.

Cît i-ar fi luat lui Fogg o astfel de călătorie în 1848? Ar fi trebuit să fie, aproape în întregime, pe mare, pentru că, atunci, nu existau linii de cale ferată care să traverseze continentul, în timp ce, practic, nu mai existau linii de cale ferată în alte părţi ale lumii, cu excepţia Statelor Unite, unde, pe atunci, de-abia mergeau la trei sute de kilometri în interiorul ţării. Cele mai rapide corăbii, celebrele veliere mari, făceau, de obicei, în medie, 110 zile pînă la Canton, în jurul anului 1870, cînd se aflau pe culmea reuşitei tehnice; nu puteau face acea călătorie în mai puţin de nouăzeci de zile, dar erau cunoscute cazuri cînd aceasta durase 150. Cu greu putem presupune că un ocol în jurul lumii, în 1848, ar fi luat, în cel mai bun caz, mult mai puţin de unsprezece luni sau, să spunem, de patru ori mai mult decît în cazul lui Phileas Fogg, fără să socotim şi timpul petrecut în porturi.

Această îmbunătăţire a timpului pentru călătoriile pe mari distanţe era relativ modestă, în întregime datorită rămînerii în urmă în îmbunătăţirea vitezelor maritime. Timpul mediu pentru o călătorie cu vasul cu abur transatlantic de la Liverpool la New York, în 1851, fusese între unsprezece şi douăsprezece zile şi jumătate; rămînea, în mare măsură, acelaşi în 1873, deşi compania de navigaţie White Star se mîndrea că-l redusese la zece zile[5]. Cu excepţia locurilor în care ruta navală se scurtase, cum ar

fi trecerea prin Canalul de Suez, Fogg n-ar fi putut să spere să realizeze mult mai mult decît un călător din 1848. Transformarea reală s-a produs pe pămînt — datorită căii ferate, şi asta nu atît de mult prin creşterea vitezelor de care erau capabile, din punct de vedere tehnic, locomotivele cu abur, cît prin extraordinara extindere a construcţiei de căi ferate. Drumul pe calea ferată la 1848 era, într-adevăr, în general mai lent decît cel din anii '870, deşi permitea deja să se ajungă de la Londra la Holyhead în opt ore şi jumătate sau cu trei ore şi jumătate mai mult decît în 1974. (Prin 1865, totuşi, Sir William Wilde — tatăl lui Oscar şi un pescar remarcabil — putea să le sugereze cititorilor săi din Londra o excursie de sfîrşit de săptămînă la şi de la Connemara pentru o mică partidă de pescuit, ceea ce ar fi imposibil, cu trenul şi vaporul, astăzi, şi deloc uşor fără a recurge la călătoria cu avionul.) Cu toate acestea, locomotiva, aşa cum a evoluat ea în anii '830, era o maşină eficientă. Dar ceea ce nu exista, în 1848, în afara Angliei era ceva de tipul unei reţele de căi ferate.

II

Perioada de care se ocupă această carte a fost martora construirii unei asemenea reţele pe mari distanţe aproape pretutindeni în Europa, în Statele Unite şi chiar în cîteva alte părţi ale lumii. Tabelele care urmează, primul oferind o imagine generală, iar cel de-al doilea una ceva mai detaliată, vorbesc de la sine. În 1845, în afara Europei, singura ţară "nedezvoltată" care să posede măcar un kilometru de cale ferată era Cuba. Pînă în 1855, existau linii pe toate cele cinci continente, deşi cele din America de Sud (Brazilia, Chile, Peru) şi Australia erau de-abia observabile. Pînă în 1865, Noua Zeelandă, Algeria, Mexicul şi Africa de Sud şi-au avut primele căi ferate şi, pînă în 1875, în timp ce Brazilia, Argentina, Peru şi Egiptul aveau în jur de o mie şase sute de kilometri sau mai mult de cale ferată, Ceylonul, Java, Japonia şi chiar îndepărtatul Tahiti îşi realizaseră primele linii. În acelaşi timp, în 1875, lumea deţinea 62.000 de locomotive, 112.000 de vagoane de călători şi aproape o jumătate de milion de vagoane de marfă, transportînd cu ele, după cum era estimat, 1.371 milioane de pasageri şi 715 milioane de tone de bunuri sau de aproape nouă ori mai mult faţă de ceea ce se transporta, în fiecare an (în medie), pe mare în acel deceniu. Cel de-al treilea pătrar al secolului al nouăsprezecelea era, în termeni cantitativi, prima epocă adevărată a căii ferate.

Căi ferate deschise (în mii de mile)[6]

	1840	1850	1860	1870	1880
Europa	1,7	14,5	31,9	63,3	101,7
America de Nord	2,8	9,1	32,7	56,0	100,6
India	–	–	0,8	4,8	9,3
Restul Asiei	–	–	–	–	*
Australasia	–	–	*	1,2	5,4
America Latină	–	–	*	2,2	6,3
Africa (inclusiv Egiptul)	–	–	*	0,6	2,9
Total mondial	4,5	23,6	66,3	128,2	228,4

*Mai puţin de 500 de mile.

Dezvoltarea construcţiei de căi ferate[7]

	1845	1855	1865	1875
Numărul de ţări din Europa				
cu căi ferate	9	14	16	18
cu mai mult de 1000 de kilometri de cale ferată	3	6	10	15
cu mai mult de 10.000 de kilometri de cale ferată	–	3	3	5
Numărul de ţări din cele două Americi				
cu căi ferate	3	6	11	15
cu mai mult de 1000 de kilometri de cale ferată	1	2	2	6
cu mai mult de 10.000 de kilometri de cale ferată	–	1	1	2
Numărul de ţări din Asia				
cu căi ferate	–	1	2	5
cu mai mult de 1000 de kilometri de cale ferată	–	–	1	1
cu mai mult de 10.000 de kilometri de cale ferată	–	–	–	1

Numărul de ţări din Africa				
cu căi ferate	–	1	3	4
cu mai mult de 1000 de kilometri de cale ferată	–	–	–	1
cu mai mult de 10.000 de kilometri de cale ferată	–	–	–	–

Construirea marilor linii magistrale a căpătat, în mod natural, cea mai mare publicitate. Era într-adevăr, luat ca întreg, cel mai mare corp de lucrări publice şi aproape cea mai îndrăzneaţă realizare de inginerie cunoscută în istoria omenirii de pînă la acea dată. Pe măsură ce calea ferată lăsa în urmă topografia aproximativă a Angliei, izbînzile ei tehnice deveneau şi mai remarcabile. Linia Ferată de Sud, de la Viena la Triest, traversa deja Pasul Semmering, la o înălţime de aproape 1000 de metri, în 1854; în 1871, liniile care traversau Alpii atingeau înălţimi de 1500 de metri; în 1869, Union Pacific atingea 2800 de metri, atunci cînd traversa Munţii Stîncoşi; şi, în 1874, acel triumf al conchistadorului economic de la jumătatea secolului al nouăsprezecelea, Henry Meiggs (1811-1877), Calea Ferată Centrală Peruviană, ale cărei locomotive pufăiau uşurel la o înălţime de 5000 de metri, în timp ce se înălţau printre piscuri, treceau prin stîncă, făcînd să pară mai mici modestele tuneluri ale căilor ferate englezeşti de început. Primul dintre marile tuneluri din Alpi, Mont Cenis, a fost început în 1857 şi terminat în 1870, iar cei doisprezece kilometri ai lui au fost parcurşi de primul tren poştal, scurtînd cu douăzeci şi patru de ore călătoria pînă la Brindisi (lucru folosit de către Phileas Fogg, după cum ne amintim).

E imposibil să nu împărtăşeşti starea de entuziasm, de încredere în sine, de mîndrie care i-a cuprins pe cei care trăiau în acea epocă eroică a inginerilor, cînd calea ferată lega, pentru prima dată, Canalul Mînecii de Marea Mediterană, cînd devenea posibil să călătoreşti cu trenul la Sevilla, la Moscova, la Brindisi, cînd drumul de fier înainta spre vest, de-a curmezişul preriilor şi munţilor Americii de Nord, şi de-a curmezişul subcontinentului indian, în anii '860, în susul Văii Nilului şi în regiunile interioare ale Americii Latine, în anii '870.

Cum ne putem reţine admiraţia în faţa trupelor de şoc ale industrializării, care le-au construit, în faţa armatelor de ţărani, adesea organizaţi în echipe cooperative, care au mutat din loc pămînt şi stînci în cantităţi inimaginabile, cu lopata şi tîrnăcopul, în faţa lucrătorilor şi şefilor de echipă

englezi şi irlandezi, profesionişti în construcţiile civile, care au construit linii departe de ţara lor de baştină, în faţa mecanicilor de locomotivă şi a mecanicilor din Newcastle sau Bolton care s-au consacrat exploatării noilor căi ferate din Argentina sau New South Wales? Cum ar putea să nu ne fie milă de armatele de culi care şi-au lăsat oasele de-a lungul fiecărui kilometru de cale ferată? Chiar şi în zilele noastre, frumosul film *Pather Panchali* (bazat pe un roman bengalez din secolul al nouăsprezecelea) al lui Satyadjit Ray ne îngăduie să regăsim minunea primului tren cu aburi care a fost testat vreodată, un masiv balaur de fier, forţa irezistibilă şi inspiratoare a înseşi lumii industriale, deschizîndu-şi drum pe acolo pe unde nu trecuse altceva decît care cu boi sau herghelii de catîri.

Nici nu putem să nu fim emoţionaţi de către bărbaţii puternici care au organizat şi au condus toate aceste vaste transformări ale peisajului — material şi spiritual — uman. Thomas Brassey (1805-1870), care, la anumite momente, avea ca angajaţi optzeci de mii de oameni de pe cinci continente, a devenit celebru printre aceşti antreprenori, iar lista reuşitelor lui ar putea fi echivalentul onorurilor în luptă şi medaliilor de campanie ale generalilor din zile mai puţin luminoase: Prato şi Pistoia, Lyon şi Avignon, Calea Ferată Norvegiană, Iutlanda, Marea Magistrală Canadiană, Bilbao şi Miranda, Bengalul de Est, Mauritius, Queensland, Argentina Centrală, Lemberg şi Cernăuţi, Calea Ferată din Delhi, Boca şi Barracas, Varşovia şi Tiraspol, Docurile din Callao.

"Romanul industriei", expresie pe care generaţii de oratori publici şi lăudători de sine comerciali aveau s-o extragă din contextul ei, şi singurul adevărat dintre toate, original, îi cuprinde pînă şi pe bancheri, financiari, speculanţi de bursă, care au găsit, pur şi simplu, banii pentru construcţia de căi ferate. Tunuri şi perdele de fum mai degrabă decît finanţe oneroase, oameni ca George Hudson (1800-1871) sau Bethel Strousberg (1823-1884) s-au discreditat în falimente frauduloase, aşa cum se bucuraseră de bunăstare şi poziţie socială. Colapsurile lor au devenit jaloane în istoria economică. (O asemenea recunoaştere nu poate fi făcută în cazul autenticilor "magnaţi-tîlhari" dintre investitorii americani în calea ferată — Jim Fisk (1834-1872), Jay Gould (1836-1892), Commodore Vanderbilt (1794-1877) etc. — care numai au cumpărat şi au jefuit căi ferate existente, ca şi orice altceva pe care puteau să pună mîna.) E greu de negat o admiraţie invidioasă, chiar faţă de cei mai evidenţi escroci, printre marii constructori de căi ferate. Henry Meiggs a fost, după orice standard, un aventurier necinstit, care a lăsat în urma lui o grămadă de facturi neplătite, şperţuri

şi amintirea unei vieţi de lux de-a lungul întregii margini vestice a continentelor americane, mai la el acasă în centrele larg deschise ale crimei şi exploatării, ca San Francisco şi Panama, decît printre oamenii de afaceri respectabili. Dar poate cineva care a văzut vreodată Calea Ferată Centrală Peruviană să nege grandoarea concepţiei şi realizării imaginaţiei lui romantice, chiar dacă mîrşave?

Asemenea îmbinare de romantism, spirit întreprinzător şi finanţe era, poate, cel mai dramatic afişată de curiosul grup francez al saint-simonienilor. Aceşti apostoli ai industrializării au transformat treptat, mai ales după eşecul revoluţiei de la 1848, o serie de convingeri care i-a fixat în cărţile de istorie ca "socialişti utopici" într-un aventuros spirit întreprinzător, ca nişte "cavaleri de industrie", dar, mai presus de toate, ca nişte constructori de comunicaţii. Ei n-au fost numai singurii care visau la o lume unită prin comerţ şi tehnologie. Un centru atît de puţin potrivit pentru o întreprindere mondială, ca, practic, Imperiul Habsburgic, înconjurat aproape din toate părţile de uscat, a produs *Austrian Lloyd*, ale cărui nave, anticipînd încă neconstruitul Canal de Suez, au fost botezate *Bombay* şi *Calcutta*. La fel, un saint-simonian, F. M. de Lesseps (1805-1894), a fost cel care a construit, de fapt, Canalul de Suez şi a plănuit Canalul Panama, spre ghinionul lui de mai tîrziu.

Fraţii Isaac şi Emile Pereire aveau să devină cunoscuţi în primul rînd ca financiari aventuroşi, care s-au afirmat în Imperiul lui Napoleon III. Cu toate acestea, Emile însuşi supraveghease construcţia primei căi ferate franceze, în 1837, locuind într-un apartament situat deasupra atelierelor, pariind demonstrativ pe superioritatea noii forme de transport. În timpul Celui de-a Doilea Imperiu, fraţii Pereire aveau să construiască linii de căi ferate pe tot cuprinsul continentului, într-un titanic duel cu mai conservatoarea familie Rothschild, care i-a ruinat, în cele din urmă (1869). Un alt saint-simonian, P. F. Talabot (1789-1885), a construit, printre altele, căile ferate din sud-estul Franţei, docurile din Marsilia şi liniile ferate maghiare, şi a cumpărat barjele devenite de prisos prin prăbuşirea transportului naval pe fluviul Ron, sperînd să le folosească pentru o flotă comercială de-a lungul Dunării, spre Marea Neagră — proiect respins de Imperiul Habsburgic. Astfel de oameni gîndeau în termeni de continente şi de oceane. Pentru ei, lumea era o unitate, legată laolaltă cu şine de fier şi motoare cu abur, pentru că orizonturile lor în materie de afaceri erau asemeni visurilor lor, cît lumea de largi. Pentru astfel de oameni, destinul omenesc, istoria şi profitul erau unul şi acelaşi lucru.

Din punct de vedere global, reţeaua de căi ferate magistrale rămînea o anexă a celei de transporturi navale internaţionale. Atîta vreme cît exista în Asia, Australia, Africa şi America Latină, calea ferată, considerată economică, era, în primul rînd, un instrument pentru a lega o anumită regiune, care producea, în mari cantităţi, produse primare, de un port, de unde acestea puteau fi transportate cu vaporul către zonele industriale şi urbane ale lumii. Transportul naval, aşa cum am văzut, n-a devenit deosebit de rapid în perioada de care ne ocupăm. Încetineala lui comparativă din punct de vedere tehnic e indicată de faptul, acum bine cunoscut, că velierul continua să concureze, surprinzător de bine, cu noul vas cu abur, mulţumită îmbunătăţirilor tehnologice, mai puţin spectaculoase, dar totuşi substanţiale, pentru propria lui eficienţă. Vasele cu abur se înmulţiseră în mod remarcabil, de la 14 la sută din capacitatea de transport mondială, în 1840, la 49 la sută, în 1870, dar navele cu pînze păstrau încă un uşor avantaj. Ele n-au ieşit din cursă pînă în anii '870 şi, mai ales, în anii '880. (La sfîrşitul ultimului deceniu, navigaţia cu pînze s-a redus la aproape 25 la sută din capacitatea globală de transport.) Triumful vaporului a fost, în esenţă, cel al marinei comerciale britanice sau, mai degrabă, cel al economiei britanice, care se afla în spatele lui. În 1840 şi 1850, vasele britanice reprezentau aproximativ un sfert din tonajul nominal mondial al vaselor cu abur, în 1870 ceva mai mult de o treime, în 1880 mai bine de jumătate. Ca să formulăm în alt fel, între 1850 şi 1880, tonajul vaselor cu abur britanice a crescut cu 1600 la sută, iar cel al restului lumii cu aproape 440 la sută. Era destul de firesc. Dacă încărcătura trebuia îmbarcată în Callao, Shanghai sau Alexandria, după toate probabilităţile, era destinată Angliei. Şi erau încărcate o mulţime de nave. Un milion şi un sfert de tone (900.000 dintre ele britanice) au trecut prin Canalul de Suez în 1874 — în primul an de operare, fuseseră mai puţin de jumătate de milion. Traficul regulat peste Atlanticul de Nord era chiar mai mare: 5,8 milioane de tone au intrat în principalele trei porturi de pe coasta de est a Statelor Unite în 1875.

Trenul şi navele transportau, dintr-un punct în altul, bunuri şi oameni. Cu toate acestea, într-un fel, cea mai izbitoare transformare tehnologică a perioadei de care ne ocupăm a fost comunicarea mesajelor prin telegraful electric. Acest dispozitiv revoluţionar pare să fi fost gata pentru a fi descoperit la jumătatea anilor '830, în maniera misterioasă în care asemenea probleme ajung dintr-o dată la o soluţie. În perioada 1836-1837, el a fost inventat aproape simultan de mai mulţi cercetători diferiţi, dintre care Cooks şi Wheatstone au avut cel mai mare succes imediat. În cîţiva

ani, a fost aplicat la căile ferate şi, ceea ce era mai important, au fost luate în consideraţie planuri pentru linii submarine începînd din 1840, deşi ele n-au devenit realizabile pînă după 1847, cînd marele Faraday a sugerat izolarea cablurilor cu gutapercă. În 1853, un austriac, Gintl, şi, doi ani mai tîrziu, un altul, Stark, au demonstrat că două mesaje puteau fi trimise prin acelaşi fir în ambele direcţii; pînă la sfîrşitul anilor '850, a fost adoptat, de către American Telegraph Company, un sistem pentru trimiterea a două mii de cuvinte pe oră; pînă în 1860, Wheatstone a patentat un telegraf care tipărea automat, strămoşul perforatoarelor de bandă şi al telexurilor.

Anglia şi Statele Unite puneau deja în aplicare, în anii '840, noul dispozitiv, unul dintre primele exemple de tehnologie dezvoltată de savanţi, şi care n-ar fi putut să fie realizată decît pe baza unei teorii ştiinţifice complexe. Părţile avansate ale Europei l-au adoptat rapid, în anii de după 1848: Austria şi Prusia în 1849, Belgia în 1850, Franţa în 1851, Olanda şi Elveţia în 1852, Suedia în 1853, Danemarca în 1854. Norvegia, Spania, Portugalia, Rusia şi Grecia l-au introdus în cea de-a doua jumătate a anilor '850, Italia, România şi Turcia în anii '860. Liniile şi stîlpii familiari de telegraf s-au înmulţit: 2000 de mile, în 1849, pe continentul european, 15.000 în 1854, 42.000 în 1859, 80.000 în 1864, 111.000 în 1869. Aşa s-a întîmplat şi cu mesajele. În 1852, au fost trimise mai puţin de un sfert de milion în toate cele şase ţări continentale care introduseseră pînă atunci telegrafia. În 1869, Franţa şi Germania trimiteau mai mult de 6 milioane fiecare, Austria peste 4 milioane, Belgia, Italia şi Rusia peste 2 milioane, chiar Turcia şi România între 600.000 şi 700.000 fiecare[9].

Cu toate acestea, cea mai semnificativă evoluţie era, în realitate, construcţia de cabluri submarine, inaugurate, pentru prima dată, peste Canalul Mînecii, la începutul anilor '850 (Dover-Calais, 1851, Ramsgate-Ostende, 1853), dar, din ce în ce mai mult, şi pe distanţe mari. Un cablu nord-atlantic a fost propus la jumătatea anilor '840 şi aşezat, în fapt, în 1857-1858, dar întrerupt din cauza izolării inadecvate. Cea de-a doua încercare, cu celebra *Great Eastern* — cea mai mare navă din lume — ca întinzătoare de cablu, a reuşit în 1865. A urmat o explozie de pozări de cabluri internaţionale, care, în mai puţin de cinci sau şase ani, au înconjurat, practic, globul pămîntesc. Numai în 1870, cablurile erau întinse de la Singapore la Batavia, Madras-Penang, Penang-Singapore, Suez-Aden, Aden-Bombay, Penzance-Lisabona, Lisabona-Gibraltar, Gibraltar-Malta, Malta-Alexandria, Marsilia-Bône, Emden-Teheran (pe linie terestră), Bône-Malta, Salcombe-

Brest, Beachy Head-Havre, Santiago de Cuba-Jamaica, Möen-Bornholm-Libau şi încă cîteva linii peste Marea Nordului. Pînă în 1872, era posibil să telegrafiezi de la Londra la Tokio şi la Adelaide. În 1871, rezultatul Derbiului (cursa de cai anuală de la Epsom) a fost telegrafiat de la Londra la Calcutta în nu mai mult de cinci minute, deşi ştirea era mult mai puţin emoţionantă decît realizarea. Ce însemnau cele optzeci de zile ale lui Phileas Fogg în comparaţie cu asta? O astfel de viteză de comunicare nu era doar fără precedent, ci, într-adevăr, în afara oricărei comparaţii posibile. Pentru majoritatea oamenilor din 1848, ar fi fost dincolo de imaginaţie.

Construcţia acestui sistem telegrafic mondial s-a îmbinat cu elemente atît politice, cît şi comerciale: cu excepţia majoră a Statelor Unite, telegrafia internă era sau a devenit aproape în întregime proprietate de stat, fiind operată de stat, pînă şi Anglia naţionalizînd-o sub controlul Biroului Poştal, în 1869. Pe de altă parte, cablurile submarine au rămas aproape cu totul în rezerva întreprinderii private care le construise, deşi e evident, privind harta, că acestea reprezentau un interes strategic major, în orice caz pentru Imperiul Britanic. Ele erau, într-adevăr, de o importanţă cu totul ieşită din comun pentru guvern, nu numai din raţiuni militare şi politice, ci şi pentru administraţie — după cum stă mărturie numărul neobişnuit de mare de telegrame trimise în ţări ca Rusia, Austria şi Turcia, ţări al căror trafic comercial şi privat cu greu ar fi justificat acest număr. (Traficul austriac îl depăşea în mare măsură pe acela al Germaniei de Nord, pînă la începutul anilor '860.) Cu cît teritoriul era mai mare, cu atît era mai folositor telegraful pentru autorităţi, ca să aibă mijloace rapide de comunicare cu avanposturile lor mai îndepărtate.

Evident că oamenii de afaceri foloseau intens telegraful, dar şi cetăţenii privaţi i-au descoperit repede utilitatea — în special, bineînţeles, pentru comunicări urgente, şi de obicei dramatice, cu rudele. Pînă în 1869, aproape 60 la sută din toate telegramele belgiene erau private. Dar cea mai semnificativă utilizare nouă a dispozitivului nu poate fi măsurată doar prin numărul de mesaje. Telegrafia a transformat *ştirile*, aşa cum prevăzuse Julius Reuters (1816-1899) atunci cînd şi-a fundat agenţia telegrafică la Aix-la-Chapelle (Aachen), în 1851. (A pătruns în forţă pe piaţa britanică, cu care Reuters a fost, de atunci înainte, asociată, în 1858.) Din punct de vedere jurnalistic, evul mediu a luat sfîrşit în anii '860, cînd ştirile internaţionale puteau fi transmise liber prin cablu dintr-un număr suficient de mare de locuri de pe glob, ca să ajungă în dimineaţa următoare pe masă, la micul dejun. Ştirile senzaţionale nu se mai măsurau în zile sau, dacă

proveneau din teritorii mai îndepărtate, în săptămîni sau luni, ci în ore sau chiar minute.

Totuşi, această accelerare extraordinară a vitezei de comunicare a avut un rezultat paradoxal. Lărgind prăpastia dintre locurile accesibile noii tehnologii şi restul globului, ea a accentuat înapoierea relativă a acelor părţi ale lumii în care calul, boul, catîrul, curierul sau ambarcaţiunea fixau încă viteza de transport. În momentul în care se putea telegrafia de la New York la Tokio în cîteva minute sau ore, devenea cu atît mai şocant că marile resurse ale *New York Herald* nu puteau face ca o scrisoare din partea lui David Livingstone, din Africa Centrală, către acel ziar să ajungă în mai puţin de opt sau nouă luni (1871-1872); cu atît mai izbitor atunci cînd *The Times* din Londra putea retipări aceeaşi scrisoare în ziua de după publicarea ei la New York. "Sălbăticia" "Vestului sălbatic", "întunecimea" "continentului întunecat" se datorau, în parte, unor asemenea contraste.

Aşa s-a întîmplat şi cu remarcabila pasiune a publicului pentru explorator şi pentru omul care a ajuns, tot mai mult, să fie numit *tout court* "călătorul" — adică persoana care voiaja la sau dincolo de frontierele tehnologiei, în afara zonei în care cabina de vapor, cuşeta *wagon-lit*-ului (amîndouă invenţii ale perioadei de care ne ocupăm), hotelul şi *pension*-ul se îngrijeau de turist. Phileas Fogg a călătorit la limita acestei frontiere. Interesul pentru demersul lui constă atît în demonstrarea faptului că trenul, vasul cu abur şi telegraful acum aproape că înconjurau lumea, cît şi în marja de nesiguranţă şi în obstacolele rămase, care împiedicau încă transformarea într-o rutină a călătoriei în jurul lumii.

Cu toate acestea, "călătorii" ale căror relatări erau citite cu cea mai mare aviditate erau cei care întîlneau hazardul necunoscutului nu cu mai mult ajutor din partea tehnologiei moderne decît putea fi transportat în spinarea vînjoşilor şi numeroşilor hamali băştinaşi. Erau exploratori şi misionari, mai ales cei care pătrundeau în interiorul Africii, aventurieri, mai ales cei care cutezau să pătrundă în teritoriile nesigure ale Islamului, naturalişti vînînd fluturi şi păsări în junglele sud-americane sau pe insulele Pacificului. Cel de-al treilea pătrar al secolului al nouăsprezecelea era, după cum aveau să descopere repede editorii, începutul unei epoci de aur pentru o nouă rasă de călători în fotoliu, urmîndu-i pe Burton şi Speke, pe Stanley şi Livingstone prin regiunile cu tufişuri şi prin pădurea primară.

III

Fără îndoială, reţeaua strînsă a economiei mondiale a atras pînă şi zone geografice foarte îndepărtate în relaţii directe, şi nu doar literare, cu restul lumii. Ce a contat nu era, pur şi simplu, viteza – deşi intensitatea crescîndă a traficului a adus şi o puternică solicitare de rapiditate —, ci nivelul repercusiunilor. Acest lucru poate fi foarte viu ilustrat prin exemplul unui eveniment economic care nu numai că deschide perioada de care ne ocupăm, ci şi, după cum s-a afirmat, i-a determinat, în mare măsură, forma: descoperirea aurului în California (şi, la scurt timp după aceasta, în Australia).

În ianuarie 1848, un bărbat pe nume James Marshall a descoperit aur, aparent în mari cantităţi, la Sutter's Mill, în apropiere de Sacramento, California, prelungire nordică a Mexicului, care tocmai fusese anexată la Statele Unite şi care nu prezenta nici un interes economic semnificativ, cu excepţia cîtorva mari latifundiari mexicano-americani şi fermieri, pescari şi vînători de balene care foloseau portul comod din San Francisco Baz, ce întreţinea un sat cu 812 locuitori albi. Cum acest teritoriu se mărginea cu Pacificul şi era separat de restul Statelor Unite prin mari ţinuturi de munţi, deşert şi prerie, e evident că bogăţiile şi atracţiile naturale nu prezentau o relevanţă imediată pentru spiritul întreprinzător capitalist, deşi acestea erau, bineînţeles, cunoscute. Goana după aur a schimbat rapid această situaţie. Veşti fragmentare legate de acest subiect au pătruns în restul Statelor Unite pînă în august şi septembrie ale aceluiaşi an, dar au prezentat puţin interes pînă cînd au fost confirmate de către Preşedintele Polk, în mesajul său prezidenţial din decembrie. Din acest motiv, goana după aur se identifică cu "Cei din patruzeci şi nouă". Pînă la sfîrşitul lui 1849, populaţia Californiei s-a mărit de la 14.000 la aproape 100.000, pînă la sfîrşitul lui 1852 la un sfert de milion; San Francisco era deja un oraş de aproape 35.000 de locuitori. În ultimele trei sferturi ale anului 1849, aproape 540 de nave au acostat acolo, cam jumătate provenind din porturi americane şi jumătate din porturi europene, în 1850, au acostat acolo 1150 de nave cu un tonaj total de aproape o jumătate de milion.

Efectele economice ale acestei rapide dezvoltări de aici şi, începînd din 1851, din Australia, au fost mult dezbătute, dar contemporanii nu

s-au îndoit de importanţa ei. Engels remarca, plin de amărăciune, către Marx, în 1852: "California şi Australia reprezintă două cazuri neavute în vedere în *Manifestul* [*Comunist*]: crearea unor mari pieţe noi din nimic. Trebuie să ţinem cont de asta"[10]. Cît de mult au fost ele răspunzătoare pentru marele avînt economic din Statele Unite, pentru dezvoltarea economică mondială (vezi, mai sus, capitolul 2) sau pentru apariţia bruscă a imigrării în masă (vezi, în continuare, capitolul 11), nu e necesar să decidem aici. Este clar, în toate cazurile, că evoluţiile localizate la cîteva mii de mile distanţă de Europa aveau, în opinia unor observatori competenţi, un efect aproape imediat şi cu bătaie lungă asupra acelui continent. Interdependenţa economiei mondiale nu putea fi mai bine demonstrată.

Că goana după aur trebuia să afecteze metropolele Europei şi estul Statelor Unite, precum şi comercianţii, financiarii şi transportatorii navali cu gîndire globalistă de acolo, nu este, bineînţeles, surprinzător. Repercusiunile ei imediate în alte părţi, îndepărtate geografic, ale globului sînt mai neaşteptate, deşi au fost, în mare măsură, facilitate de faptul că, din motive practice, California nu era accesibilă decît pe mare, unde distanţa nu este un obstacol serios pentru comunicare. Marinarii de pe vasele din Pacific dezertau ca să-şi încerce norocul în cîmpurile de aur, aşa cum făcuseră o mulţime de cetăţeni din San Francisco de îndată de vestea a ajuns pînă la ei. În august 1949, două sute de vase, abandonate de echipajele lor, umpleau portul, cheresteaua lor fiind folosită, pînă la urmă, la construcţii. În Insulele Sandwich (Hawaii), China şi Chile, marinarii au auzit veştile, căpitani deştepţi — ca englezii care făceau comerţ pe coasta de vest a Americii de Sud — au refuzat tentaţia profitabilă de a naviga către nord, valuri de mărfuri şi de marinari au ţîşnit o dată cu preţurile a orice se putea exporta în California; şi nimic nu era de neexportat. La sfîrşitul lui 1849, Congresul chilian, remarcînd că o mare parte din flota naţională fusese atrasă spre California, unde era imobilizată prin dezertare, a autorizat vasele străine să practice, în mod temporar, comerţul de coastă (cabotajul). California, pentru prima dată, a creat o reţea autentică de comerţ care lega coastele Pacificului, prin mijlocirea căruia cerealele chiliene, cafeaua şi cacao din Mexic, cartofii şi alte produse alimentare australiene, zahărul şi orezul din China şi chiar — după 1854 — anumite importuri din Japonia erau transportate spre Statele Unite. (Nu degeaba prezisese, în 1850, *Bankers Magazine* din Boston că "nu poate fi neraţional să anticipăm o extindere parţială a influenţei [spiritului întreprinzător şi comerţului] pînă şi în Japonia"[11].)

Mai semnificativ, din punctul nostru de vedere, chiar decît comerţul este ceea ce s-a întîmplat cu oamenii. Imigrarea chilienilor, peruvienilor şi "canacilor care aparţineau diferitelor insule" (locuitori ai insulelor din Pacific)[12], deşi a atras atenţia, în primele stadii, n-a avut o importanţă numerică majoră. (În 1860, California număra numai aproximativ 2400 de latino-americani, alţii decît mexicani, şi mai puţin de 350 de locuitori ai insulelor din Pacific.) Pe de altă parte, "unul dintre cele mai extraordinare rezultate ale minunatei descoperiri este impulsul pe care aceasta a dat-o spiritului întreprinzător din Imperiul Celest. Chinezii, pînă atunci cele mai pasive şi domestice creaturi ale universului, au început o viaţă nouă la aflarea veştilor despre mine şi au năvălit în California cu miile"[13]. În 1849, erau şaptezeci şi şase, la sfîrşitul lui 1850, 4.000, în 1852, au sosit nu mai puţin de 20.000, pînă prin 1876, erau aproape 111.000 sau 25 la sută din totalul locuitorilor statului nenăscuţi în California. Aceştia şi-au adus cu ei înzestrările, inteligenţa şi spiritul întreprinzător, şi, din întîmplare, au introdus civilizaţia apuseană în acel preaputernic export cultural al Răsăritului, restaurantul chinezesc, care înflorea deja în 1850. Oprimaţi, urîţi, ridiculizaţi şi, din cînd în cînd, linşaţi — au fost omorîţi optzeci şi opt în timpul crizei din 1862 —, ei au demonstrat capacitatea obişnuită a acestui mare popor de a supravieţui şi a prospera, pînă cînd Legea Restricţiilor împotriva Chinezilor din 1882, punct culminant al unei îndelungate agitaţii rasiale, a pus capăt la ceea ce era, poate, primul exemplu de emigrare în masă voluntară, indusă economic, din istorie, dintr-o societate orientală într-una occidentală.

Din alt punct de vedere, stimulul goanei după aur a deplasat doar sursele tradiţionale de emigranţi către coasta de vest, printre care britanicii, irlandezii şi germanii erau într-o largă majoritate, şi pe mexicani.

Ei au venit preponderent pe mare, cu excepţia unor nord-americani (mai ales din Texas, Arkansas şi Missouri, dar şi din Wisconsin şi Iowa — state cu o disproporţionat de mare emigrare către California) care, e de presupus, au sosit aici traversînd ţara, o călătorie grea, care lua între trei şi patru luni de la o coastă la cealaltă. Ruta principală căreia goana după aur din California îi transmitea efectele sale mergea către est, de-a lungul celor între şaisprezece şi şaptesprezece mii de mile pe marea care lega Europa, pe de o parte, coasta de est a Statelor Unite, pe de alta, cu San Francisco, via Capul Horn. Londra, Liverpool, Hamburg, Bremen, Le Havre şi Bordeaux aveau deja curse directe, în anii '850. Interesul de a scurta această călătorie care dura între patru şi cinci luni, ca şi de a o face mai sigură, era

copleşitor. Velierele fabricate de constructorii de nave din Boston şi New York pentru comerţul cu ceai Canton-Londra puteau transporta acum o încărcătură exterioară. Doar două au făcut ocolul Capului Horn înainte de goana după aur, dar, în cea de-a doua jumătate a lui 1851, douăzeci şi patru (sau 34.000 de tone) au ajuns la San Francisco, reducînd călătoria de la Boston pînă pe coasta de vest la mai puţin de o sută de zile — sau chiar, într-un caz, la optzeci de zile — de navigaţie. În mod inevitabil, a fost nevoie să fie dezvoltată o rută potenţială chiar mai scurtă. Istmul Panama a devenit, încă o dată, ceea ce fusese în vremurile coloniale spaniole, punctul major de transbordare, cel puţin pînă la construirea canalului prin istm, care a fost imediat avut în vedere prin tratatul anglo-american Bulwer-Clayton, din 1850, şi început în fapt — cu toată opoziţia americană — de către nonconformistul saint-simonian francez de Lesseps, proaspăt întors după triumful său de la Suez, în anii '870. Guvernul Statelor Unite a dezvoltat un serviciu poştal peste Istmul Panama, făcînd posibilă prin aceasta stabilirea unui serviciu regulat lunar cu vasul cu abur de la New York către latura caraibiană şi din Panama către San Francisco şi Oregon. Aranjamentul, început, în esenţă, în 1848 din motive politice şi imperialiste, s-a dovedit mai mult decît profitabil din punct de vedere comercial o dată cu goana după aur. Panama a devenit şi a rămas un oraş în plin avînt, deţinut de ianchei, unde viitorii magnaţi-tîlhari, asemeni lui Commodore Vanderbilt şi W. Ralston (1828-1889), fondatorul Băncii Californiei, şi-au dobîndit experienţa de viaţă. Economia de timp era atît de mare încît istmul a devenit rapid intersecţia transporturilor navale internaţionale: prin el, Southampton putea fi legat de Sidney în cincizeci şi opt de zile, iar aurul descoperit, la începutul anilor '850, în celălalt centru minier, Australia, ca să nu mai amintim de mai vechile metale preţioase din Mexic şi Peru, trecea prin el în drumul către Europa şi partea de est a Statelor Unite. Împreună cu aurul californian, e posibil ca aproape 60 de milioane de dolari pe an să fi fost transportaţi prin Panama. Nu-i de mirare că, în ianuarie 1855, primul tren traversa istmul. Fusese proiectat de către o companie franceză, dar, lucru caracteristic, construit de către una americană.

Acestea au fost rezultatele vizibile şi aproape imediate ale evenimentelor care s-au produs într-unul dintre cele mai îndepărtate colţuri ale lumii. Nu-i de mirare că observatorii au văzut lumea economică nu doar ca pe un singur complex sincronizat, ci şi ca pe unul în care fiecare parte era sensibilă la ceea ce se întîmpla în altă parte şi prin care banii, bunurile

şi oamenii se deplasau fără piedici şi cu o rapiditate crescută, conform stimulilor irezistibili ai cererii şi ofertei, cîştigului şi pierderii, dar şi cu ajutorul tehnologiei moderne. Dacă pînă şi cei mai inerţi (pentru că erau cel mai puţin "economici") dintre aceşti oameni au răspuns unor astfel de stimuli *en masse* — emigraţia britanică către Australia s-a ridicat de la douăzeci de mii la aproape nouăzeci de mii într-un an, după ce s-a descoperit acolo aur —, atunci nimeni şi nimic nu le putea rezista. Evident că existau încă multe părţi de pe glob, chiar în Europa, mai mult sau mai puţin izolate de această mişcare. Se putea pune la îndoială faptul că acestea, mai devreme sau mai tîrziu, aveau să fie atrase în ea?

IV

Astăzi sîntem mai familiarizaţi decît oamenii de la jumătatea secolului al nouăsprezecelea cu această strîngere laolaltă a tuturor părţilor globului pămîntesc într-o singură lume. Totuşi, există o diferenţă substanţială între acest proces, aşa cum îl trăim astăzi, şi acela din perioada la care se referă cartea de faţă. Ce este cel mai izbitor, în legătură cu acest subiect, la sfîrşitul secolului al douăzecilea, este o standardizare internaţională care merge mult dincolo de cea pur economică şi tehnologică. În această privinţă, lumea noastră este mai masiv standardizată decît aceea a lui Phileas Fogg, dar numai pentru că există mai multe maşini, instalaţii productive şi afaceri. Căile ferate, telegrafele şi navele de la 1870 nu erau mai puţin recognoscibile ca "modele" internaţionale, oriunde apăreau, decît automobilele şi aeroporturile de la 1970. Ceea ce se producea cu greu atunci era standardizarea internaţională şi interlingvistică a culturii care distribuie astăzi, cel mult cu un uşor decalaj, aceleaşi filme, stiluri muzicale de succes, programe de televiziune şi, într-adevăr, stiluri de viaţă populare pe tot cuprinsul lumii. O astfel de standardizare a afectat, într-adevăr, clasele mijlocii, modeste din punct de vedere numeric, şi pe unii dintre bogătaşi, pînă la un punct sau, cel puţin, în măsura în care n-a fost oprită de barierele lingvistice. "Modelele" lumii dezvoltate au fost imitate de către cei mai înapoiaţi într-o mulţime de variante dominante — cel englez pe tot cuprinsul Imperiului, în Statele Unite şi, într-o proporţie mult mai mică, pe continentul european; cel francez în America Latină, Levant şi părţi din Europa de Est; cel germano-austriac pe tot cuprinsul Europei Centrale şi de Est, în Scandinavia şi, de asemenea, într-o oarecare măsură în Statele Unite. Un anumit stil vizual comun, interiorul burghez ticsit şi supraîncărcat, barocul public al teatrelor şi operelor poate fi decelat, deşi, din motive practice, numai acolo unde se stabiliseră

europeni sau colonişti descinzînd din europeni (vezi, în continuare, capitolul 13). Totuşi, cu excepţia Statelor Unite (şi a Australiei), unde salariile mari au democratizat piaţa şi, prin aceasta, stilurile de viaţă ale claselor mai modeste din punct de vedere economic, acest lucru a rămas limitat la o minoritate.

Nu încape îndoială că profeţii burghezi de la jumătatea secolului al nouăsprezecelea aşteptau cu nerăbdare o singură lume, mai mult sau mai puţin standardizată, în care toate guvernele să aibă cunoştinţă de adevărurile economiei politice şi liberalismului, răspîndite pe tot cuprinsul globului de către misionari impersonali mai puternici decît cei pe care i-a avut vreodată Creştinătatea sau Islamul; o lume reformată după imaginea burgheziei, poate chiar una din care, pînă la urmă, să dispară diferenţele naţionale. Deja dezvoltarea comunicaţiilor a necesitat noi tipuri de organisme internaţionale de coordonare şi standardizare — Uniunea Telegrafică Internaţională din 1865, Uniunea Poştală Internaţională din 1875, Organizaţia Meteorologică Internaţională din 1878, care se află toate încă în funcţie. Ea pusese — şi, în scopuri limitate, o rezolvase prin intermediul Codului Internaţional de Semnalizare din 1871 — problema unui "limbaj" standardizat internaţional. În cîţiva ani, tentativele de a născoci limbi cosmopolite artificiale aveau să devină o modă, ele avînd ca punct de plecare limba cu numele ciudat de *Volapük* ("limbaj mondial"), inventată de către un german în 1880. (Nici una dintre acestea nu a fost o reuşită, nici măcar cea mai promiţătoare concurentă, *Esperanto*, un alt produs al anilor '880.) Deja mişcarea sindicală era în curs de a întemeia o organizaţie universală, care avea să tragă concluzii politice din crescînda unificare a lumii — Internaţionala (vezi, în continuare, capitolul 6)*.

Fără îndoială că standardizarea şi unificarea internaţională, în acest sens, au rămas slabe şi parţiale. Într-adevăr, într-o oarecare proporţie, ascensiunea noilor naţiuni şi a noilor culturi cu o bază democratică, adică folosind limbi diferite în locul idiomurilor internaţionale ale minorităţilor educate, le-au făcut mai dificile sau, mai degrabă, mai ocolite. Scriitori de reputaţie europeană sau mondială aveau să devină astfel prin intermediul traducerilor. Şi dacă e semnificativ că, pînă în 1875, cititorii de germană, franceză, suedeză, olandeză, spaniolă, daneză, italiană, portugheză, cehă

*E mai puţin neîndoielnic dacă Crucea Roşie Internaţională (1860), tot un produs al perioadei în discuţie, aparţine acestui grup, deoarece ea se baza pe cea mai extremă formă a lipsei de internaţionalism, şi anume războaiele dintre state.

şi maghiară aveau posibilitatea de a se bucura de unele sau toate operele lui Dickens (aşa cum cei de bulgară, rusă, finlandeză, sîrbo-croată, armeană şi idiş aveau s-o poată face înainte de sfîrşitul secolului), e la fel de semnificativ că acest proces a implicat o crescîndă divizare lingvistică. Oricare ar fi fost perspectivele pe termen lung, era un fapt acceptat de către observatorii liberali contemporani că, pe termen scurt şi mediu, dezvoltarea începea prin formarea de naţiuni diferite şi rivale (vezi, în continuare, capitolul 5). Cel mai bun important lucru care se putea spera era ca acestea să întrupeze acelaşi tip de instituţii, de economie şi de convingeri. Unitatea lumii implica divizare. Sistemul mondial al capitalismului era o structură de "economii naţionale" rivale. Triumful mondial al liberalismului se baza pe convertirea la el a tuturor popoarelor, cel puţin a celor privite ca "civilizate". Nu încape îndoială că acei campioni ai progresului din al treilea pătrar al secolului al nouăsprezecelea erau îndeajuns de încrezători că acest lucru avea să se întîmple, mai devreme sau mai tîrziu. Dar încrederea lor era clădită pe temelii nesigure.

Ei se găseau, într-adevăr, pe teren sigur atunci cînd arătau spre reţeaua de comunicaţii globale, tot mai strînsă, al cărei cel mai tangibil rezultat a fost o mare creştere a fluxului schimburilor internaţionale de bunuri şi oameni — comerţ şi emigrare, care vor fi luate separat în consideraţie (vezi, în continuare, capitolul 11). Cu toate acestea, chiar şi în cel mai neted cîmp internaţional de afaceri, unificarea globală nu era un avantaj simplu. Pentru că, dacă ea a creat o economie mondială, aceasta era una în care toate părţile erau atît de dependente una de alta încît, trăgînd de un fir, toate celelalte s-ar fi pus în mod inevitabil în mişcare. Ilustrarea clasică a acestui lucru era criza internaţională.

Aşa cum s-a sugerat, două tipuri majore de fluctuaţie economică afectau şansele lumii în anii '840, vechiul ciclu agrar, bazat pe reuşitele recoltelor şi şeptelului, şi noul "ciclu comercial", parte esenţială a mecanismului economiei capitaliste. În anii '840, primul dintre acestea fusese încă predominant în lume, deşi efectele lui tindeau să fie mai degrabă regionale decît globale, pentru că pînă şi cele mai răspîndite uniformităţi naturale — vremea, epidemiile plantelor, animalelor şi oamenilor — cu greu se produceau simultan în toate părţile lumii. Economiile industrializate erau deja dominate de ciclul de afaceri, cel puţin de la sfîrşitul Războaielor Napoleoniene, numai că aceasta afecta, în practică, doar Anglia, poate Belgia şi micile sectoare ale altor economii adaptate sistemului internaţional. Crize care nu erau legate de tulburări agricole simultane, ca, de

exemplu, cele din 1826, 1837 sau 1839-1842, au lovit Anglia şi cercurile de afaceri de pe ţărmul estic american sau oraşul Hamburg, dar au lăsat cea mai mare parte a Europei de şes neafectată sensibil.

Două evoluţii s-au produs după 1848 şi au schimbat această situaţie. În primul rînd, ciclul de afaceri a devenit, în mod autentic, mondial. Cel din 1857, care a început printr-un colaps bancar la New York, a fost, probabil, prima criză mondială de tip modern. (S-ar putea ca acest lucru să nu fi fost accidental: Karl Marx observa că comunicaţiile aduseseră două surse majore de perturbare a afacerilor, India şi America, mult mai aproape de Europa.) Din Statele Unite, criza a trecut în Anglia, de acolo în nordul Germaniei, de acolo în Scandinavia şi înapoi la Hamburg, lăsînd în urmă o mulţime de falimente şi de şomeri, sărind, între timp, peste ocean, în America de Sud. Criza din 1873, care a început la Viena, s-a răspîndit în direcţia opusă şi pe un cuprins mai mare. Efectele ei pe termen lung au fost, aşa cum vom vedea, mult mai profunde — după cum era de aşteptat. În al doilea rînd, cel puţin în ţările industrializate, vechile fluctuaţii agrare şi-au pierdut o bună parte din efect, atît pentru că transportul în masă al produselor alimentare a diminuat penuriile locale şi a tins să egalizeze preţurile, cît şi pentru că efectele sociale ale unor astfel de penurii erau acum echilibrate de locurile bune de muncă generate în sectorul industrial al economiei. O serie de recolte proaste aveau să afecteze, totuşi, agricultura, dar nu neapărat restul ţării. Mai mult decît atît, cum economia mondială îşi întetea strînsoarea, pînă şi şansele agriculturii trebuiau să depindă mult mai puţin de fluctuaţiile naturii decît de cele ale preţurilor pieţei mondiale — aşa cum aveau să demonstreze marile depresiuni agrare din anii '870 şi '880.

Toate aceste evoluţii au afectat numai acel sector al lumii care era deja atras în economia internaţională. Cum zone şi populaţii vaste — practic toată Asia şi Africa, cea mai mare parte a Americii Latine şi chiar părţi cu totul substanţiale din Europa — se găseau încă în afara oricărei economii, cu excepţia celei a schimbului pur local, şi la distanţă de porturi, căi ferate şi telegraf, nu trebuie să exagerăm că unificarea lumii s-a realizat între 1848 şi 1875. La urma urmei, după cum atrăgea atenţia un eminent cronicar al timpului, "*Economia mondială* nu este decît la începutul ei"; dar, după cum mai adăuga, în mod corect, "pînă şi aceste începuturi ne îngăduie să-i intuim viitoarea importanţă, cu atît mai mult cu cît stadiul prezent reprezintă deja o transformare cu adevărat uimitoare în ceea ce priveşte productivitatea omenirii"[14]. Dacă ar trebui să luăm în consideraţie, să

spunem, o regiune atît de apropiată de Europa ca ţărmul Mării Mediterane şi al Africii de Nord, în 1870 puţin din ceea ce s-a spus mai sus s-ar fi aplicat oriunde, cu excepţia Egiptului şi a unor modeste petice de pămînt din Algeria colonizată de colonişti francezi. Marocul nu le-a acordat străinilor libertatea de a face comerţ pe teritoriul său decît în 1862; Tunisia n-a descoperit ideea, aproape la fel de dezastruoasă aici ca şi în Egipt, de a-şi grăbi dezvoltarea lentă prin intermediul împrumuturilor pînă după 1865. Cam la acest moment s-a întîmplat ca, în urma creşterii comerţului mondial, ceaiul să fie înregistrat, pentru prima dată, la sud de Munţii Atlas, la Urgla, Tombuctu şi Tafilelt, deşi încă era un articol de mare lux: o livră costa echivalentul salariului lunar al unui soldat marocan. Pînă în cea de-a doua jumătate a secolului, n-a existat nici un semn al creşterii caracteristice a populaţiei din lumea modernă în ţările islamice, şi, dimpotrivă, pe tot cuprinsul ţărilor sahariene, ca şi în Spania, îmbinarea tradiţională a foametei şi epidemiilor dintre 1867 şi 1869 (care a făcut ravagii într-o parte atît de mare din India, în aceeaşi perioadă) e de o importanţă economică, socială şi politică mult mai mare decît orice evoluţii asociate cu ascensiunea capitalismului mondial, deşi, poate — ca în Algeria — intensificată de ea.

Capitolul al patrulea

CONFLICTE ŞI RĂZBOI

O istorisire englezească le vorbeşte cu voce tare regilor, după cum urmează:
Dacă mergi în fruntea ideilor secolului tău, aceste idei te vor urma şi te vor susţine.
Dacă mergi în spatele lor, te vor trage după ele.
Dacă mergi împotriva lor, te vor răsturna!

Napoleon III[1]

Rapiditatea cu care instinctul militar s-a dezvoltat în cadrul acestei naţiuni de proprietari de corăbii, comercianţi şi negustori... e binecunoscută. [*Baltimore Gun Club*] *n-avea decît un interes: distrugerea omenirii în scopuri filantropice şi îmbunătăţirea armamentelor, privite ca nişte instrumente ale civilizaţiei.*

Jules Verne, 1865[2]

I

Pentru un istoric, marele avînt economic din anii '850 marchează întemeierea unei economii industriale globale şi o istorie a unei singure lumi. Pentru conducătorii Europei de la mijlocul secolului al nouăsprezecelea, după cum am văzut, el oferea un respiro, pe durata căruia problemele pe care nici revoluţiile de la 1848, nici suprimarea lor nu le rezolvaseră, puteau fi uitate sau, cel puţin, temperate prin prosperitate şi administraţie sănătoasă. Şi, într-adevăr, problemele sociale păreau acum mult mai manevrabile, în virtutea marii expansiuni, adoptării instituţiilor şi politicilor potrivite pentru o dezvoltare capitalistă nestînjenită şi deschiderea supapelor de siguranţă — locuri bune de muncă şi emigrare — suficient de mult, cît să scadă presiunile nemulţumirii maselor. Dar problemele politice rămîneau şi, la sfîrşitul anilor '850, era limpede că ele nu mai puteau fi evitate. Ele erau, pentru fiecare guvern, în esenţă probleme de politică internă, dar, datorită naturii stranii a sistemului de stat european

la est de linia din Olanda în Elveţia, afacerile interne şi internaţionale erau înmănuncheate inextricabil. Liberalismul şi democraţia radicală sau, cel puţin, cererile de drepturi şi de reprezentare nu puteau fi separate, în Germania şi Italia, în Imperiul Habsburgic şi chiar în Imperiul Otoman şi la marginile Imperiului Rus, de cererile de autonomie naţională, independenţă sau unificare. Iar acest lucru putea, în schimb — în cazul Germaniei, Italiei şi Imperiului Habsburgic era pe cale — să producă un conflict internaţional.

Pentru că, cu totul separat de interesele altor puteri în orice modificare substanţială a frontierelor continentului, unificarea Italiei a implicat expulzarea Imperiului Habsburgic, căruia îi aparţinea cea mai mare parte din nordul Italiei. Unificarea Germaniei ridica trei întrebări: din ce consta exact Germania care trebuia unificată*, cum — dacă acest lucru avea să se realizeze — cele două puteri majore care erau membre ale Confederaţiei Germane, Prusia şi Austria, aveau să se pună de acord în cadrul ei şi ce avea să se întîmple cu alte numeroase principate, clasificate de la regate de mărime mijlocie la alcătuiri minuscule, de operetă, din interiorul ei. Ambele unificări, aşa cum am văzut, implicau în mod direct natura şi frontierele Imperiului Habsburgic. În practică, amîndouă unificările implicau războaie.

Din fericire pentru conducătorii Europei, o asemenea încărcătură amestecată de probleme interne şi internaţionale încetase acum să mai fie explozivă; sau, mai degrabă, înfrîngerea revoluţiei, urmată de avîntul economic, o dezamorsase. Vorbind pe larg, de la sfîrşitul anilor '850, guvernele s-au găsit din nou în faţa agitaţiei politice interne, provocate de o clasă mijlocie moderat liberală şi de democraţii mai radicali, uneori chiar de nou-ivitele forţe ale unei mişcări a clasei muncitoare. Unele dintre ele — mai ales atunci cînd, asemeni Rusiei în Războiul Crimeei (1854-1856) şi Imperiului Habsburgic în Războiul Italian din 1859-1860, fuseseră înfrînte — se descopereau mai vulnerabile decît înainte în faţa nemulţumirii populare. Fără îndoială, noile agitaţii nu erau revoluţionare, cu

*Confederaţia Germanică includea o parte mai mică din Imperiul Habsburgic, o parte mai mare din Prusia, ca şi Holstein-Lauenburg, care aparţinea, la rîndul lui, Danemarcei, şi Luxemburg, care avea, şi el, obligaţii negermane. Ea nu includea Schleswig-ul, pe atunci danez. Pe de altă parte, Uniunea Vamală Germană (Zollverein), formată iniţial în 1834, la mijlocul anilor '850 includea toată Prusia, dar nici o parte din Austria. Ea lăsa în afara ei Hamburgul, Bremenul şi o vastă zonă din nordul Germaniei (Mecklenburg şi Holstein-Lauenburg, ca şi Schleswig). Pot fi imaginate complicaţiile unei astfel de situaţii.

excepţia unuia sau a două locuri în care acestea au putut fi izolate sau stăpînite. Episodul caracteristic al acestor ani a fost confruntarea dintre un parlament prusac puternic liberal, ales în 1861, şi regele şi aristocraţia prusacă, care n-aveau nici cea mai mică intenţie de a abdica de la pretenţiile lor. Guvernul prusac, ştiind foarte bine că ameninţarea liberală era doar retorică, a provocat o confruntare şi pur şi simplu l-a numit pe cel mai nemilos conservator disponibil — Otto von Bismarck — ca prim-ministru, ca să conducă fără parlament şi în pofida faptului că acesta refuzase să voteze impozitele. El a făcut aceasta fără dificultăţi.

Şi, cu toate acestea, ceea ce se poate spune semnificativ despre anii '860 nu este că guvernele şi-au menţinut, aproape întotdeauna, iniţiativa şi arareori au pierdut vreodată mai mult decît controlul momentan al unei situaţii pe care au putut-o mereu manipula, ci că unele dintre solicitările opoziţiilor lor populare erau *întotdeauna* acceptate, în orice caz la vest de Rusia. Acesta a fost un deceniu de reformă, de liberalizare politică, chiar de anumite concesii faţă de ceea ce se numea "forţele democraţiei". În Anglia, Scandinavia şi Ţările de Jos, unde existau deja constituţii parlamentare, electoratul s-a lărgit pe baza lor, ca să nu menţionăm valul de reforme asociate. Despre Legea britanică a Reformei, din 1867, s-a crezut că aşeza puterea electorală în mîinile votanţilor clasei muncitoare. În Franţa, unde guvernul lui Napoleon III a pierdut, pînă în 1863, votul de la oraşe — nu putea alege decît unul din cincisprezece deputaţi, la Paris — au fost făcute încercări tot mai intense de a "liberaliza" sistemul imperial. Dar această schimbare de atmosferă e demonstrată şi mai izbitor în monarhiile neparlamentare.

Monarhia habsburgică, după 1860, pur şi simplu a renunţat să mai încerce să guverneze ca şi cum supuşii ei n-ar fi avut păreri politice. De acum înainte, ea s-a concentrat asupra descoperirii unei coaliţii a forţelor din rîndul numeroaselor şi neascultătoarelor ei naţionalităţi, care să fie îndeajuns de puternică pentru a menţine restul de naţionalităţi într-o ineficienţă politică, deşi tuturor trebuia să li se ofere anumite concesii educaţionale şi lingvistice (vezi, în continuare, p. 116-117). Pînă în 1879, ea avea să-şi găsească, de obicei, baza cea mai convenabilă printre liberalii din clasa mijlocie a componentei ei vorbitoare de germană. Era incapabilă să păstreze un control efectiv asupra maghiarilor care au cîştigat ceva apropiat de independenţă, prin "Compromisul" din 1867, ce a transformat imperiul în Monarhia Dualistă a Austro-Ungariei. Dar chiar şi mai izbitor era ceea ce se întîmpla în Germania. În 1862, Bismarck a devenit premier

al Prusiei pe baza unui program de menţinere a monarhiei şi aristocraţiei tradiţionale prusace împotriva liberalismului, democraţiei şi naţionalismului german. În 1871, acelaşi om de stat apărea în calitate de Cancelar al unui Imperiu German unificat prin propriile-i eforturi, cu un parlament (se ştie că de mică importanţă) ales prin votul universal al bărbaţilor şi bazîndu-se pe sprijinul entuziast al liberalilor (moderaţi) germani. Bismarck nu era în nici un fel un liberal şi era departe de a fi un naţionalist german în sensul politic (vezi, în continuare, capitolul 5). Era doar îndeajuns de inteligent ca să fie în stare să realizeze că lumea *junkers*-lor prusaci putea fi păstrată, de acum înainte, nu printr-un conflict deschis cu liberalismul şi naţionalismul, ci doar prin deformarea cadrului amîndurora în avantajul ei. Aceasta implica ceea ce liderul conservator britanic, Benjamin Disraeli (1804-1881), cînd a iniţiat Legea Reformei din 1867, descria ca "să-i prinzi pe liberali la baie şi să pleci cu hainele lor".

Politica conducătorilor din anii '860 a fost forjată, din acest motiv, în conformitate cu trei consideraţii. Prima, ei s-au găsit într-o situaţie de schimbare economică şi politică pe care n-o puteau controla şi la care au trebuit să se adapteze. Singura variantă — şi bărbaţii de stat au recunoscut-o cu claritate — era dacă să navigheze împotriva vîntului sau să-şi folosească iscusinţa de marinari ca să-şi conducă corăbiile într-o altă direcţie. Vîntul însuşi era un produs al naturii. Cea de-a doua, au trebuit să stabilească ce concesii puteau fi făcute noilor forţe fără ca ele să ameninţe sistemul social sau, în cazuri speciale, structurile politice, în a căror apărare erau angajaţi, şi să definească punctul dincolo de care nu mai erau în siguranţă. Dar, în al treilea rînd, ei au avut norocul să poată să ia deciziile de ambele tipuri în împrejurări care le-au permis o iniţiativă considerabilă, spaţiu de manevră şi, în anumite cazuri, i-au lăsat, de fapt, practic liberi să controleze cursul evenimentelor.

Bărbaţii de stat din această perioadă care figurează cel mai pregnant în istoriile tradiţionale ale Europei au fost, aşadar, cei care au îmbinat în modul cel mai sistematic conducerea politică cu diplomaţia şi controlul mecanismelor de guvernare, asemeni lui Bismarck în Prusia, Contelui Camillo Cavour (1810-1861) în Piemont şi lui Napoleon III, sau cei mai capabili să stăpînească procesul dificil al unei lărgiri controlate a unui sistem de conducere aristocratic, de exemplu liberalul W.E. Gladstone (1809-1898) şi conservatorul Disraeli, în Anglia. Iar bărbaţii de stat ce au reuşit cel mai bine au fost aceia care au înţeles cum să transforme forţele politice neoficiale, atît vechi, cît şi noi, în avantajul lor, fie că acestea îi

aprobau sau nu. Napoleon III a căzut în 1870 pentru că, pînă la urmă, n-a reuşit să facă aceasta. Dar doi bărbaţi s-au dovedit neobişnuit de buni în această operaţiune dificilă, liberalul moderat Cavour şi conservatorul Bismarck.

Amîndoi erau politicieni remarcabil de lucizi, fapt reflectat în stilul de o claritate deloc ambiţioasă al lui Cavour şi în remarcabila stăpînire a limbii germane vorbite de către Bismarck, o figură cu mult mai complexă şi mai măreaţă. Amîndoi erau profund antirevoluţionari şi cu totul lipsiţi de simpatie pentru forţele politice al căror program l-au preluat şi l-au dus la îndeplinire în Italia şi Germania, minus implicaţiile democratice şi revoluţionare ale acestuia. Amîndoi au avut grijă să separe unitatea naţională de influenţa populară: Cavour insistînd pe transformarea noului regat italian într-o prelungire a Piemontului, chiar pînă la punctul de a refuza să renumeroteze titlul regelui ei, Victor Emmanuel II (al Savoiei) în Victor Emmanuel I (al Italiei), Bismarck zidind supremaţia prusacă în noul Imperiu German. Amîndoi au fost îndeajuns de flexibili ca să integreze opoziţia în sistemul lor, deşi făcînd tot posibilul ca aceasta să nu cîştige controlul.

Amîndoi s-au confruntat cu probleme foarte complexe de tactică internaţională şi (în cazul lui Cavour) de politică naţională. Bismarck, care n-avea nevoie de sprijin din afară şi nu trebuia să aibă grija opoziţiei interne, putea lua în consideraţie o Germanie unită doar dacă ea nu era nici democratică, nici prea mare, ca să poată fi dominată de către Prusia. Acest lucru implica excluderea Austriei, pe care el a realizat-o prin intermediul a două scurte războaie, strălucit conduse, în 1864 şi în 1866, paralizarea Austriei ca forţă în politica germană, pe care a realizat-o oferind şi asigurînd autonomia Ungariei în cadrul monarhiei habsburgice (1867) şi, în acelaşi timp, menţinerea Austriei, căreia, de atunci înainte, i-a dedicat remarcabilele lui daruri diplomatice*. El a căutat ca supremaţia prusacă să devină mai plăcută decît aceea austriacă pentru statele germane mai mici, mai degrabă antiprusace, lucru pe care Bismarck l-a realizat printr-un război la fel de strălucit, provocat şi dus împotriva Franţei, în 1870-1871. Cavour, pe de altă parte, a trebuit mai întîi să mobilizeze un aliat (Franţa)

*Pentru că, dacă monarhia habsburgică s-ar fi dezmembrat în naţionalităţile ei componente, ar fi fost imposibil să-i împiedice pe germanii austrieci să se alăture Germaniei, tulburînd, prin aceasta, supremaţia prusacă construită cu grijă. Este, de fapt, ceea ce s-a întîmplat după 1918, şi, cum s-a întîmplat, rezultatul cel mai durabil al "Marii Germanii" a lui Hitler (1938-1945) a fost totala dispariţie a Prusiei. Astăzi nu i se mai păstrează nici măcar numele, în afara cărţilor de istorie.

ca să izgonească Austria din Italia pentru el, şi, după aceea, să-l imobilizeze, atunci cînd procesul de unificare a mers mult mai departe decît îşi imaginase Napoleon III. Mai serios, s-a pomenit cu o Italie pe jumătate unificată printr-o conducere controlată de sus şi pe jumătate unificată de războiul revoluţionar de jos, dus de forţele unei opoziţii democrat-republicane sub conducerea militară a acelui frustrat Fidel Castro de la jumătatea secolului al nouăsprezecelea, şeful gherilei cămăşilor roşii, Giuseppe Garibaldi (1807-1882). Au fost necesare decizii rapide, vorbe scurte şi anumite manevre strălucite înainte ca Garibaldi să fie convins să-i transmită regelui puterea, în 1860.

Operaţiunile acestor bărbaţi de stat impun admiraţie, pentru desăvîrşita lor strălucire tehnică. Cu toate acestea, ce i-a făcut atît de orbitori n-a fost numai talentul personal, ci neobişnuita deschidere pe care le-a dat-o absenţa unui pericol revoluţionar serios şi a unei rivalităţi internaţionale necontrolabile. Acţiunile popoarelor sau mişcărilor neoficiale, prea slabe în această perioadă ca să realizeze prea mult pe cont propriu, fie n-au reuşit, fie au devenit subordonate schimbării organizate de sus. Liberalii, radicalii democraţi şi revoluţionarii sociali germani au contribuit cu puţin, cu excepţia aclamării sau dezacordului faţă de procesul de facto al unificării Germaniei. Stînga italiană, după cum am văzut, a jucat un rol mai mare. Expediţia din Sicilia a lui Garibaldi, care a cucerit rapid sudul Italiei, i-a forţat lui Cavour mîna, dar, deşi aceasta era o realizare semnificativă, ar fi fost imposibilă în altă situaţie decît aceea creată de Cavour şi Napoleon. În orice caz, stînga n-a reuşit să realizeze republica democratică italiană, pe care o privea ca pe un complement esenţial al unităţii. Nobilimea moderată maghiară a dobîndit autonomia pentru ţara ei sub aripa lui Bismarck, dar radicalii au fost dezamăgiţi. Kossuth a continuat să trăiască în exil şi a murit acolo. Revoltele popoarelor din Balcani, din anii '870, aveau să ducă la un fel de independenţă pentru Bulgaria (1878), dar numai în măsura în care aceasta convenea intereselor marilor puteri: bosniacii, care au declanşat aceste insurecţii în 1875-1876, n-au făcut decît să schimbe stăpînirea turcească cu administraţia, probabil superioară, a Habsburgilor. Dimpotrivă, aşa cum vom vedea, revoluţiile independente s-au sfîrşit prost (vezi, în continuare, capitolul 9). Chiar şi cea spaniolă, din 1868, care a produs, într-adevăr, o republică radicală cu o viaţă scurtă, în 1873, s-a încheiat prin rapida revenire a monarhiei.

Nu diminuăm meritele marilor operatori politici ai anilor '860 arătînd că sarcina lor a fost făcută mult mai uşoară de faptul că ei au putut intro-

duce schimbări constituţionale majore fără consecinţe politice drastice şi, mai la obiect, că au putut porni şi încheia războaie aproape după dorinţă. În această perioadă, atît ordinea internă, cît şi cea internaţională puteau, prin urmare, să fie modificate în mod considerabil cu un risc politic comparativ mai mic.

II

Din acest motiv cei treizeci de ani de după 1848 au reprezentat o perioadă de schimbări şi mai spectaculoase în modelul relaţiilor internaţionale decît în acela al politicii interne. În era revoluţiei sau, în orice caz, după înfrîngerea lui Napoleon (vezi *Era Revoluţiei*, capitolul 5), guvernele marilor puteri fuseseră extrem de atente să evite conflictele majore între ele, deoarece experienţa păruse să arate că războaiele şi revoluţiile majore mergeau împreună. Acum, după ce revoluţiile de la 1848 apăruseră şi dispăruseră, acest motiv de reţinere diplomatică era mult mai slab. Perioada de după 1848 era o epocă nu atît de revoluţii, cît de războaie. Unele dintre acestea au fost, într-adevăr, rezultatul tensiunilor interne şi al fenomenelor revoluţionare sau pseudorevoluţionare. Ele — marile războaie civile din China (1851-1864) şi din Statele Unite (1861-1865) — nu ţin, strict vorbind, de discuţia de faţă, în afară de măsura în care aceasta trebuie să se ocupe şi de aspectele tehnice, ca şi de acelea diplomatice, ale războiului din perioada de faţă. Le vom analiza separat (vezi, în continuare, capitolele 7 şi 8). Aici ne ocupăm, în primul rînd, de tensiunile şi schimbările din sistemul de relaţii internaţionale, avînd în minte curioasa îngemănare a politicii internaţionale şi interne.

Dacă l-am fi întrebat pe un specialist supravieţuitor al sistemului internaţional dinainte de 1848 despre problemele de politică externă — să zicem, pe vicontele Palmerston, care fusese Secretarul britanic pentru Afaceri Externe cu multă vreme înainte de revoluţii şi continuase să conducă Afacerile Externe, cu anumite întreruperi, pînă la moartea lui, în 1865 — el ne-ar fi explicat ceva de felul următor. Singurele afaceri mondiale care contau erau relaţiile dintre cele cinci "mari puteri" europene, ale căror conflicte puteau conduce la un război major: Anglia, Rusia, Franţa, Austria şi Prusia (vezi *Era Revoluţiei*, capitolul 5). Singurul stat în afara celor enumerate cu suficientă ambiţie şi putere, Statele Unite, era de neglijat, deoarece îşi limita interesele la alte continente, şi nici o putere europeană nu avea ambiţii active în cele două Americi în afara celor economice — iar acestea erau treaba oamenilor de afaceri privaţi, şi nu a guvernelor.

De fapt, în 1867 Rusia a vîndut Alaska Statelor Unite pentru 7 milioane de dolari, plus destule şperţuri ca să convingă Congresul american să accepte ceea ce era universal privit ca o colecţie de stînci, gheţari şi tundră arctică. Puterile europene însele sau cele care contau în mod serios — Anglia, datorită bogăţiei şi marinei ei, Rusia, datorită mărimii şi armatei ei, şi Franţa, datorită mărimii, armatei şi cu totul formidabilului ei palmares militar — aveau ambiţii şi motive pentru o neîncredere mutuală, dar nu astfel încît să depăşească sfera compromisului diplomatic. Vreme de mai bine de treizeci de ani după înfrîngerea lui Napoleon, în 1815, nici una din marile puteri nu-şi folosiseră armele una împotriva celeilalte, limitîndu-şi operaţiunile militare la suprimarea subversiunii interne şi internaţionale, la diferite răzmeriţe locale şi la extinderea în lumea înapoiată.

Aceasta era, într-adevăr, o sursă constantă de fricţiune, izvorîtă mai ales din îmbinarea unui Imperiu Otoman care se dezintegra încet, imperiu din care diferite elemente neturceşti erau predispuse să scape, şi a ambiţiilor conflictuale ale Rusiei şi Angliei din Mediterana răsăriteană, actualul Orient Mijlociu, şi din zona aşezată între frontierele răsăritene ale Rusiei şi cele apusene ale imperiului indian britanic. Atîta vreme cît miniştrii de externe nu erau îngrijoraţi de pericolul unei prăbuşiri generale a sistemului internaţional prin revoluţie, ei se preocupau constant de aşa-numita "Chestiune Orientală". Cu toate acestea, lucrurile nu scăpaseră din mînă. Revoluţiile de la 1848 au dovedit-o din plin, pentru că pînă şi în cazul în care trei din cele cinci mari puteri ar fi fost zguduite simultan de revolte sociale, sistemul internaţional de puteri ar fi rămas practic neschimbat. Într-adevăr, cu o singură excepţie parţială din partea Franţei, aşa au procedat sistemele politice interne ale tuturor.

Deceniile care vor urma aveau să fie izbitor de diferite. În primul rînd, puterea considerată (cel puţin de către britanici) ca fiind cea mai distrugătoare, Franţa, a ieşit din revoluţie sub forma unui imperiu populist, sub un alt Napoleon, şi, ceea ce înseamnă mai mult, teama revenirii iacobinismului de la 1793 n-o mai reţinea. Napoleon, în ciuda anunţurilor ocazionale că "Imperiul înseamnă Pace", s-a specializat în intervenţii peste tot în lume: expediţii militare în Siria (1860), alături de Anglia în China (1860), cucerirea părţii de sud a Indochinei (1858-1865) şi chiar — pentru că Statele Unite erau ocupate în altă parte — o aventură în Mexic (1861-1867), unde satelitul francez, împăratul Maximilian (1864-1867), n-a supravieţuit multă vreme sfîrşitului Războiului Civil American. Nu exista nimic special francez în aceste exerciţii de brigandaj, cu excepţia, poate, a aprecierii de

către Napoleon a valorii electorale a gloriei imperiale. Franţa era doar suficient de puternică ca să ia parte la victimizarea generală a lumii neeuropene; aşa cum Spania, de exemplu, nu era, în ciuda ambiţiilor ei grandioase de a recăpăta ceva din pierduta ei influenţă imperială, în timpul Războiului Civil American. Atîta vreme cît asemenea ambiţii franceze erau urmărite peste mări, ele nu afectau, în mod special, sistemul de putere european; dar, atunci cînd ele erau urmărite în regiuni în care puterile europene se găseau în rivalitate, ele perturbau ceea ce a fost întotdeauna o înţelegere aflată într-un echilibru delicat.

Primul rezultat major al acestei perturbări a fost Războiul Crimeei (1854-1856), lucrul cel mai aproape de un război general european între 1815 şi 1914. Nu era nimic nou sau neaşteptat în legătură cu situaţia care s-a transformat într-un măcel internaţional major, recunoscut ca slab pregătit, între Rusia, pe de o parte, Anglia, Franţa şi Turcia pe de alta, şi în care se estimează că au pierit 600.000 de oameni, aproape jumătate din ei din cauza bolilor: 22 la sută din forţele britanice, 30 la sută din cele franceze şi aproape jumătate din cele ruseşti. Nici înainte, nici după aceea politica rusească de a împărţi Turcia sau de a o transforma într-un satelit (în acest caz, prima situaţie) n-a avut în vedere, n-a necesitat şi n-a dus cu adevărat la un război între puteri. Dar, şi înainte, şi în timpul fazei următoare a dezintegrării turceşti, în anii '870, conflictul de putere a fost condus, în esenţă, ca un joc între două forţe ale celor doi vechi rivali, Rusia şi Anglia, celelalte nefiind dornice sau capabile să intervină altfel decît simbolic. Însă în anii '850 exista un al treilea jucător, Franţa, ale cărei stil şi strategie erau, în plus, imprevizibile. Nu încape îndoială că nimeni nu dorea un astfel de război, şi el a fost întrerupt, fără să creeze vreo diferenţă vizibilă care să dureze în "Chestiunea Orientală", imediat ce puterile au putut să se degajeze. Fapt este că mecanismul diplomaţiei "Chestiunii Orientale", proiectat pentru confruntări mai simple, a fost temporar distrus — cu preţul cîtorva mii de vieţi.

Rezultatele diplomatice directe ale războiului au fost temporare sau nesemnificative, deşi România (formată prin unirea a două principate danubiene, aflate încă sub suzeranitate nominală turcească pînă în 1878) a devenit *de facto* independentă. Rezultatele politice mai largi erau mai serioase. În Rusia, crusta rigidă a autocraţiei ţariste a lui Nicolai I (1825-1855), aflată deja sub tensiune crescîndă, a crăpat. A început o epocă de criză, reformă şi schimbare, culminînd cu emanciparea şerbilor (1861) şi cu apariţia unei mişcări revoluţionare ruseşti, la sfîrşitul anilor '860. Harta politică a

restului Europei era pe cale să fie transformată, în scurt timp, proces facilitat, dacă nu chiar făcut posibil, de schimbările din sistemul internaţional de putere, precipitate de episodul din Crimeea. Aşa cum am remarcat, a apărut, în perioada 1858-1870, un regat unit al Italiei, o Germanie unită, în perioada 1862-1871, conducînd accidental în Franţa la prăbuşirea Celui de-al doilea Imperiu al lui Napoleon şi la Comuna din Paris (1870-1871). Austria a fost exclusă din Germania şi restructurată profund. Pe scurt, cu excepţia Angliei, toate "puterile" europene s-au modificat — în majoritatea cazurilor, chiar teritorial — substanţial între 1856 şi 1871, şi a fost întemeiat un nou mare stat, care avea să fie în curînd considerat printre marile puteri: Italia.

Majoritatea acestor schimbări proveneau, direct sau indirect, din unificările politice ale Germaniei şi Italiei. Oricare ar fi fost impulsul iniţial al acestor mişcări pentru unificare, procesul a fost preluat de către guverne, adică, potrivit împrejurărilor, de forţa militară. Conform celebrei expresii a lui Bismarck, el a fost soluţionat "prin sînge şi fier". În doisprezece ani, Europa a trecut prin patru războaie majore: Franţa, Savoia şi italienii împotriva Austriei (1858-1859), Prusia şi Austria împotriva Danemarcei (1864), Prusia şi Italia împotriva Austriei (1866), Prusia şi statele germane împotriva Franţei (1870-1871). Ele au fost relativ scurte şi, potrivit standardelor marilor măceluri din Crimeea şi din Statele Unite, nu excepţional de costisitoare, deşi au pierit 160.000 de oameni, mai ales de partea franceză, în războiul franco-prusac. Dar ele au ajutat ca această perioadă, de care se ocupă cartea de faţă, din istoria europeană să devină un interludiu mai degrabă războinic în ceea ce altfel ar fi fost un secol neobişnuit de paşnic, între 1815 şi 1914. Fără îndoială, deşi războiul era destul de obişnuit în lume între 1848 şi 1871, teama de un război *general*, în care secolul al douăzecilea a trăit, practic, fără întrerupere, de la începutul anilor 1900, nu-i bîntuia pînă atunci pe cetăţenii lumii burgheze. Ea n-a început să fie aşa decît lent, după 1871. Războaiele dintre state puteau fi în continuare declanşate şi încheiate deliberat, o situaţie exploatată în mod strălucit de către Bismarck. Doar războaiele civile şi relativ puţinele conflicte care s-au transformat în autentice războaie populare, ca războiul dintre Paraguay şi vecinii săi (1864-1870), au degenerat în acele episoade de măcel şi distrugere incontrolabilă, cu care secolul nostru este atît de familiarizat. Nimeni nu cunoaşte dimensiunea pierderilor Războaielor din Taiping, dar s-a susţinut că anumite provincii chineze n-au revenit, pînă în ziua de astăzi, la populaţia de dinainte. Războiul Civil American a ucis peste 630.000

de soldaţi, iar pierderile au totalizat între 33 şi 40 la sută din forţele unioniste şi confederate. Războiul Paraguayan a ucis 330.000 (în măsura în care statisticile latino-americane pot fi considerate plauzibile), reducînd populaţia principalei sale victime la 200.000, dintre care poate 30.000 erau bărbaţi. După orice standarde, anii '860 au fost un deceniu de sînge.

Ce a făcut această perioadă a istoriei relativ atît de sîngeroasă? În primul rînd, însuşi procesul de expansiune capitalistă globală a fost cel care a înmulţit tensiunile din lumea de peste mări, ambiţiile lumii industriale şi conflictele directe sau indirecte ivite din această evoluţie. De aceea, Războiul Civil American, oricare i-ar fi fost originile politice, a reprezentat triumful Nordului industrializat asupra Sudului agricol, aproape, s-ar putea spune, transferul Sudului din familiarul Imperiu Britanic (a cărui industrie de bumbac îi era pandantul economic) în noua economie industrială majoră a Statelor Unite. El ar putea fi privit ca un pas timpuriu, chiar dacă gigantic, pe drumul care avea să comute amîndouă Americile de la o dependenţă faţă de economia britanică la una faţă de aceea americană. Războiul Paraguayan poate fi cel mai bine privit ca parte a integrării bazinului Fluviului La Plata în economia mondială engleză: Argentina, Uruguay şi Brazilia, cu feţele şi economiile întoarse către Atlantic, au forţat Paraguayul să iasă din suficienţa de sine în care singura zonă din America Latină unde indienii au rezistat colonizării de către albi s-a menţinut efectiv atît de multă vreme, mulţumită, poate, dominaţiei originale a iezuiţilor (vezi, în continuare, capitolul 7). Rebeliunea de la Taiping şi suprimarea ei sînt inseparabile de pătrunderea rapidă a armelor şi capitalului apusean în Imperiul Celest, de la primul Război al Opiului (1839-1842) (vezi, în continuare, p. 154-155).

În al doilea rînd, aşa cum am văzut — mai ales în Europa —, acest lucru s-a datorat recurgerii la război ca la un instrument normal al politicii, de către guvernele care au încetat acum să mai creadă că acesta trebuie evitat din teama de revoluţia care poate rezulta şi care erau, de asemenea, convinse, pe drept cuvînt, că mecanismul de putere era capabil să le menţină în nişte limite. Rivalitatea economică conducea cel mult la nişte fricţiuni locale, într-o epocă de expansiune, cînd părea clar că era loc pentru toată lumea. Mai mult decît atît, în această eră clasică a liberalismului economic, competiţia afacerilor era mai independentă de sprijinul guvernului decît oricînd înainte sau după. Nimeni — nici măcar Marx, contrar unei presupuneri comune — n-a considerat războaiele europene în primul rînd de origine economică, în această perioadă.

În al treilea rînd, totuşi, aceste războaie puteau fi acum puse în mişcare cu noua tehnologie a capitalismului. (Deoarece această tehnologie, prin aparatul de fotografiat şi telegraf, a transformat şi relatarea războiului în presă, a adus acum realitatea lui, într-un mod mai viu, în faţa publicului cunoscător de carte, dar, cu excepţia întemeierii Crucii Roşii Internaţionale, în 1860, şi a Convenţiei de la Geneva, care l-a admis în 1864, acest lucru a avut un efect neînsemnat. Cu toate acestea, secolul nostru n-a realizat controale mai eficiente asupra oribilelor băi de sînge ale războiului.) Războaiele asiatice şi latino-americane au rămas preponderent pre-tehnologice, cu excepţia micilor incursiuni ale forţelor europene. Războiul din Crimeea, cu slaba lui pregătire caracteristică, n-a reuşit să utilizeze în mod adecvat tehnologia deja disponibilă. Dar războaiele anilor '860 foloseau deja calea ferată, cu un bun efect în mobilizare şi transport, aveau la dispoziţie, pentru o comunicare rapidă, telegraful, au dezvoltat vasele blindate şi pandantul lor, artileria grea, puteau folosi arme de foc produse în masă , inclusiv mitraliera Gatling (1861) şi explozivii moderni — dinamita a fost inventată în 1866 — cu consecinţe semnificative pentru dezvoltarea economiilor industriale. Din aceste motive, ele erau mult mai apropiate de războiul în masă modern decît orice acţiune războinică anterioară. Războiul Civil American a mobilizat 2,5 milioane de oameni dintr-o populaţie totală de, să spunem, 33 de milioane. Restul războaielor lumii industriale au rămas mai mici, pentru că pînă şi cele 1,7 milioane mobilizate în 1870-1871, în războiul franco-german, reprezentau mai puţin de 2,5 la sută din cele 77 sau în jur de 77 de milioane de locuitori ai celor două ţări sau, să spunem, 8 la sută din cele 22 de milioane capabili să poarte arme. Cu toate acestea, merită să remarcăm că, de la jumătatea anilor '860, bătălii gigantice, implicînd peste 300.000 de oameni, au încetat să mai fie neobişnuite (Sadowa [1866], Gravelotte, Sedan [1870]). Nu existase decît o singură astfel de bătălie, în întreaga perioadă a Războaielor Napoleoniene (Leipzig [1813]). Pînă şi bătălia de la Solferino, din Războiul Italian din 1859, a fost mai mare decît toate bătăliile napoleoniene, cu excepţia uneia.

Am remarcat deja rezultatele secundare interne ale acestor iniţiative şi războaie ale guvernelor. Cu toate acestea, pe termen lung, consecinţele lor internaţionale aveau să se dovedească chiar şi mai dramatice. Pentru că, pe durata celui de-al treilea pătrar al secolului al nouăsprezecelea, sistemul internaţional a fost profund alterat — mult mai profund decît au admis majoritatea observatorilor contemporani. Numai un aspect de-al lui a rămas neschimbat: superioritatea extraordinară a lumii dezvoltate

asupra celei nedezvoltate, care a fost, de fapt, scoasă în evidenţă de evoluţia singurei ţări ce nu era de rasă albă, care, în această perioadă, a reuşit să imite Vestul, şi anume Japonia. Tehnologia modernă aşeza orice guvern care n-o poseda la mila oricărui guvern care o avea.

Pe de altă parte, relaţiile dintre puteri s-au transformat. Vreme de o jumătate de secol după înfrîngerea lui Napoleon I, existase o singură putere care era, în esenţă, industrială şi capitalistă, şi numai una care avea o politică mondială autentică, adică o marină mondială: Anglia. În Europa, existau două puteri cu armate avînd un potenţial decisiv, deşi forţa lor era, în esenţă, necapitalistă: cea a Rusiei se baza pe vasta şi viguroasa populaţie a acesteia, cea a Franţei pe posibilitatea şi tradiţia mobilizării revoluţionare în masă. Austria şi Prusia nu erau de o importanţă politico-militară comparabilă. În cele două Americi, exista o singură putere fără rival, Statele Unite, care, aşa cum am văzut, nu se aventurau în zona rivalităţii politice efective. (Această zonă nu includea, înainte de anii '850, Orientul Îndepărtat.) Dar, între 1848 şi 1871, sau, mai precis, în anii '860, s-au întîmplat trei lucruri. Primul, expansiunea industrializării a produs alte puteri de esenţă capitalist-industrială, în afara Angliei: Statele Unite, Prusia (Germania) şi, într-o mult mai mare măsură decît înainte, Franţa, căreia i s-a alăturat ulterior Japonia. Al doilea, progresul industrializării a făcut tot mai mult din bogăţie şi din capacitatea industrială factorul decisiv pentru o putere internaţională; devalorizînd, astfel, poziţia relativă a Rusiei şi Franţei şi sporind-o foarte mult pe aceea a Prusiei (Germaniei). Al treilea, apariţia ca puteri independente a două state extra-europene, Statele Unite (unificate sub supremaţia Nordului în Războiul Civil) şi Japonia (mizînd sistematic pe "modernizare" o dată cu Restauraţia Meiji din 1868), a creat, pentru prima dată, posibilitatea unui conflict mondial între puteri. Tendinţa în creştere a guvernelor şi oamenilor de afaceri europeni de a-şi extinde activităţile peste mări şi de a se implica, alături de alte puteri, în zone de tipul Orientului Îndepărtat şi Orientului Mijlociu (Egipt), a întărit această posibilitate.

Peste mări, aceste schimbări în structura de puteri nu aveau, pînă la acel moment, mari consecinţe. În Europa, ele s-au făcut simţite imediat. Rusia, după cum a arătat Războiul Crimeei, încetase să mai fie o forţă potenţial decisivă pe continentul european. La fel, după cum a demonstrat Războiul franco-prusac, se întîmplase cu Franţa. Dimpotrivă, Germania, o nouă putere care îmbina un remarcabil potenţial industrial şi tehnologic cu o populaţie substanţial mai mare decît a oricărui alt stat european, cu

excepţia Rusiei, a devenit noua forţă decisivă din această parte a lumii şi a rămas aşa pînă în 1945. Austria, în versiunea redecorată a Monarhiei Dualiste Austro-Ungare (1867), a rămas ceea ce fusese multă vreme, o "mare putere", doar prin mărime şi obişnuinţă, deşi mai puternică decît proaspăt unificata Italie, a cărei populaţie mare şi ambiţii diplomatice măreţe i-au permis, de asemenea, să fie tratată ca participantă la jocul puterilor.

Din aceste motive, tot mai mult structura internaţională formală a ajuns să difere de cea reală. Politica internaţională s-a transformat într-o politică mondială, în care cel puţin două puteri neeuropene aveau să intervină efectiv, deşi acest lucru n-a fost limpede pînă în secolul al douăzecilea. Ulterior, ea a ajuns un monopol al puterilor capitalist-industriale, pe care acestea îl exercitau asupra lumii, dar concurînd între ele, deşi acest fapt n-a devenit evident pînă în era "imperialismului", după încheierea perioadei de care ne ocupăm. În jurul anului 1875, toate acestea nu erau încă vizibile. Dar fundamentele noii structuri de putere au fost aşezate în anii '860, inclusiv teama de un război general european, care a început să-i bîntuie pe observatorii scenei internaţionale din anii '870. În realitate, un asemenea război n-avea să existe încă patruzeci de ani, o perioadă mai lungă decît a reuşit secolul al douăzecilea. Cu toate acestea, propria noastră generaţie, care poate privi înapoi, la momentul la care scriu, la mai bine de treizeci de ani fără nici un război între oricare din puterile mari sau chiar medii*, ştie mai bine decît orice altă generaţie că absenţa războiului poate fi îmbinată cu frica permanentă de el. În ciuda conflictelor, era triumfului liberal fusese stabilă. N-a mai fost aşa după 1875.

*Cu excepţia conflictului din Coreea, dintre Statele Unite şi China, dintre 1950 şi 1953, într-un moment în care China nu era considerată încă o putere majoră.

Capitolul al cincilea

CREAREA NAŢIUNILOR

Dar... ce e o naţiune? De ce Olanda e o naţiune, în timp ce Hanovra şi Marele Ducat de Parma nu sînt?

Ernest Renan, 1882[1]

Ce înseamnă naţional? Atunci cînd nimeni nu înţelege nici un cuvînt din limba pe care o vorbeşti.

Johann Nestroy, 1862[2]

Dacă un mare popor nu crede că adevărul nu trebuie găsit decît în sine... dacă nu crede că numai el e potrivit şi destinat să se înalţe şi să salveze restul lumii prin adevărul lui, el va ajunge să reprezinte doar material etnografic, şi nu un mare popor... O naţiune care îşi pierde această convingere încetează să mai fie o naţiune.

F. M. Dostoievski, 1871-1872[3]

NATIONS. Réunir ici tous les peuples (?)

Gustave Flaubert, 1852[4]

I

Dacă politica internaţională şi cea internă au fost strîns unite una de alta pe durata acestei perioade, legătura cea mai evidentă a fost reprezentată de ceea ce numim "naţionalism", dar pe care mijlocul secolului al nouăsprezecelea îl cunoştea încă sub denumirea de "principiul naţionalităţii". Despre ce era vorba în politica internaţională a perioadei de la 1848 la anii '870? Istoriografia occidentală tradiţională are prea puţine îndoieli: era vorba despre crearea unei Europe de state-naţiuni. Ar putea exista o considerabilă nesiguranţă în legătură cu relaţia dintre această faţetă a epocii şi altele, care sînt, în mod evident, legate de ea, cum ar fi dezvoltarea economică, liberalismul, chiar democraţia, dar nu poate exista nici o nesiguranţă în legătură cu rolul central al naţionalităţii.

Şi, într-adevăr, cum ar putea exista vreuna? Orice altceva ar fi fost, 1848, "primăvara popoarelor", a constituit, în primul rînd în termeni internaţionali, şi o afirmare a naţionalităţii sau, mai degrabă, a naţionalităţilor rivale. Germanii, italienii, ungurii, polonezii, românii şi restul şi-au afirmat dreptul de a fi state independente şi unificate, cuprinzînd toţi membrii naţiunilor lor, împotriva guvernelor opresoare, aşa cum au făcut cehii, croaţii, danezii şi alţii, deşi cu îndoieli crescînde în legătură cu aspiraţiile revoluţionare ale naţiunilor mai mari, care păreau excesiv de dispuse să le sacrifice pe ale lor. Franţa era deja un stat naţional independent, dar, cu toate acestea, naţionalist din acest motiv.

Revoluţiile s-au prăbuşit, dar politica europeană a următorilor douăzeci şi cinci de ani a fost dominată de aceleaşi aspiraţii. Aşa cum am văzut, ele au fost, de fapt, împlinite, într-o formă sau alta, deşi prin mijloace nerevoluţionare sau doar marginal revoluţionare. Franţa a revenit la o caricatură de "mare naţiune" sub o caricatură a marelui Napoleon, Italia şi Germania au fost unite sub regatele Savoiei şi Prusiei, Ungaria a căpătat, practic, administrare internă prin Compromisul de la 1867, România a devenit stat prin contopirea celor două "principate danubiene". Numai Polonia, care n-a reuşit să ia, în mod adecvat, parte la revoluţia de la 1848, a suferit un nou eşec în a-şi cîştiga independenţa sau autonomia prin insurecţia din 1863.

În apusul extrem, ca şi în sud-estul extrem al Europei, "problema naţională" s-a impus. Fenienii din Irlanda au ridicat-o sub forma insurecţiei radicale, sprijinită de milioanele de ţărani suferind de foamete, dar şi de ură faţă de Anglia din rîndurile imigraţiei irlandeze din Statele Unite. Criza endemică a Imperiului Otoman multinaţional a luat forma de revolte ale diferitelor popoare creştine, formă care s-a menţinut atîta vreme în Balcani. Grecia şi Serbia erau deja independente, deşi încă mult mai mici decît considerau că trebuiau să fie. România şi-a cîştigat un fel de independenţă la sfîrşitul anilor '850. Insurecţiile populare de la începutul anilor '870 au precipitat încă o criză internă şi internaţională turcească, care avea să facă Bulgaria independentă la sfîrşitul deceniului şi să accelereze "balcanizarea" Balcanilor. Aşa-numita "Chestiune Orientală", acea preocupare permanentă a miniştrilor de externe, a apărut acum pentru prima dată sub forma modului în care trebuia redesenată harta Turciei Europene, în care un număr inconstant de noi state de mărimi schimbătoare pretindeau şi erau considerate a reprezenta "naţiuni". Şi, ceva mai departe înspre nord, problemele interne ale Imperiului Habsburgic erau încă şi mai clar

cele ale naţionalităţilor constituente, dintre care cîteva — şi, teoretic, toate — prezentau cereri care se situau de la o autonomie culturală moderată la secesiune.

Chiar şi în afara Europei crearea naţiunilor era, în mod dramatic, vizibilă. Ce a fost Războiul Civil American dacă nu încercarea de a menţine unitatea naţiunii americane împotriva dezmembrării? Ce a fost Restauraţia Meiji dacă nu apariţia unei noi şi mîndre "naţiuni" în Japonia? Părea greu de negat faptul că "naşterea naţiunilor", după cum o numea Walter Bagehot (1826-1877), se producea pe tot cuprinsul lumii şi era trăsătura dominantă a epocii.

Atît de evident, încît fenomenul era prea puţin cercetat. "Naţiunea" era luată drept bună. După cum scria Bagehot: "Nu ni-i putem imagina pe aceia pentru care ea reprezintă o dificultate: «Ştim ce înseamnă atunci cînd nu ne întrebaţi», dar n-o putem explica sau defini foarte uşor"[5], şi foarte puţini s-au gîndit că era nevoie de o definiţie. Era sigur că englezul ştia ce înseamnă să fii englez, că francezul, germanul, italianul sau rusul n-aveau nici o îndoială în legătură cu identitatea lor colectivă? Poate că nu, dar, în era creării naţiunilor, acest lucru era considerat a implica necesitatea logică, ca şi transformarea oportună a "naţiunilor" în state-naţiuni suverane, cu un teritoriu coerent definit prin regiunea locuită de membrii unei "naţiuni", care era, la rîndul ei, definită prin istoria trecută, cultura comună, componenţa etnică şi, tot mai mult, prin *limba* ei. Dar nu e nimic logic în legătură cu această implicare. Dacă existenţa unor grupuri diferite de oameni, deosebindu-se de alte grupuri printr-o varietate de criterii este de netăgăduit şi la fel de veche ca şi istoria, ceea ce secolul al nouăsprezecelea privea ca fiind "faptul de a reprezenta o naţiune" nu era indiscutabil. Încă şi mai puţin că aceste grupuri sînt organizate în state teritoriale de tipul celor din secolul al nouăsprezecelea, cu excepţia statelor care coincideau cu "naţiunile". Acestea reprezentau fenomene istorice relativ recente, deşi unele state teritoriale mai vechi — Anglia, Franţa, Spania, Portugalia şi poate chiar Rusia — ar fi putut fi definite ca "state-naţiuni" fără ca acest lucru să pară o absurditate evidentă. Chiar ca program general, aspiraţia de a forma state-naţiuni din state-nenaţiuni era produsul Revoluţiei Franceze. De aceea, trebuie să facem o distincţie clară între formarea naţiunilor şi "naţionalism", pe de o parte, atîta vreme cît aceasta se produce în perioada de care ne ocupăm, şi, pe de altă parte, crearea statelor-naţiuni.

Problema nu era doar analitică, ci şi practică. Pentru că Europa, dacă lăsăm la o parte restul lumii, era în mod evident împărţită în "naţiuni"

vizavi de ale căror state sau aspiraţii de a-şi întemeia state exista, pe drept sau pe nedrept, puţină îndoială, şi "naţiuni" vizavi de care exista multă nesiguranţă. Cea mai sigură călăuză pentru cele dintîi erau faptele politice, istoria instituţională sau istoria culturală a celor învăţaţi. Franţa, Anglia, Spania, Rusia erau, fără îndoială, "naţiuni" pentru că posedau state identificate cu englezii, francezii etc. Ungaria şi Polonia erau naţiuni pentru că un regat maghiar exista ca entitate separată chiar în interiorul Imperiului Habsburgic, iar un stat polonez existase multă vreme, pînă cînd fusese distrus, la sfîrşitul secolului al optsprezecelea. Germania era o naţiune atît datorită faptului că numeroasele ei principate, deşi niciodată unite într-un singur stat teritorial, formaseră multă vreme aşa-numitul "Sfînt Imperiu Roman de Naţiune Germană" şi alcătuiau încă Federaţia Germanică, cît şi pentru că toţi germanii educaţi împărtăşeau aceleaşi limbă scrisă şi literatură. Italia, deşi nu fusese niciodată o entitate politică ca atare, avea, poate, cea mai veche cultură literară comună a elitei ei*. Şi aşa mai departe.

Criteriul "istoric" al faptului de a fi o naţiune implica, deci, importanţa decisivă a instituţiilor şi culturii claselor conducătoare sau ale elitelor educate, presupunînd ca ele să fie identice sau nu atît de evident incompatibile cu acelea ale oamenilor de rînd. Dar argumentul *ideologic* pentru naţionalism era foarte diferit şi mult mai radical, democratic şi revoluţionar. El se baza pe faptul că, orice ar fi spus istoria sau cultura, irlandezii erau irlandezi, şi nu englezi, cehii — cehi, iar nu germani, finlandezii nu erau ruşi şi nici un popor nu trebuia exploatat şi condus de către un altul. Puteau fi găsite sau inventate argumente istorice care să susţină această revendicare — ele pot fi găsite întotdeauna —, dar, în esenţă, mişcarea cehă nu s-a bazat pe revendicarea de a restaura Coroana Sfîntului Venceslas, nici cea irlandeză pe Abrogarea Uniunii de la 1801. Baza acestui înţeles de separaţie nu era, în mod necesar, "etnică", în sensul diferenţelor, uşor de identificat, în înfăţişarea fizică sau chiar în manifestarea lingvistică. În perioada de care ne ocupăm, mişcările irlandezilor (dintre care majoritatea vorbeau deja engleza), norvegienilor (a căror limbă cultă nu era foarte deosebită de daneză) sau finlandezilor (ai căror naţionalişti erau vorbitori

*Nici un englez, german sau francez contemporan nu poate citi lucrările literaturii secolului al paisprezecelea scrise în ţara lui fără să studieze ceea ce echivalează cu o limbă diferită, dar toţi italienii educaţi din ziua de astăzi pot citi Dante cu mai puţină greutate decît pot citi Shakespeare vorbitorii de engleză contemporană.

şi de suedeză, şi de finlandeză) n-au făcut din limbă un caz esenţialmente lingvistic. Dacă problema era culturală, ea se baza nu pe o "înaltă cultură", pe care cîteva dintre popoarele despre care am vorbit pînă acum o posedau în mică măsură, ci, mai degrabă, pe cultura orală — cîntece, balade, poeme epice etc., pe obiceiurile şi modul de viaţă al "poporului" — oamenii obişnuiţi, adică, practic, pe ţărănime. Prima etapă a "renaşterii naţionale" a fost, în mod invariabil, una de culegere, recuperare şi dobîndire a mîndriei în privinţa acestei moşteniri populare (vezi *Era Revoluţiei*, capitolul 14). Dar aceasta nu era în sine politică. Cei care au fost pionierii ei erau, foarte adesea, membri cultivaţi ai clasei sau elitei conducătoare străine, cum ar fi pastorii luterani germani sau domnii înzestraţi intelectual din Ţările Baltice, care au cules folclor şi "vechituri" de la ţărănimea letonă sau estonă. Irlandezii nu erau naţionalişti pentru că credeau în spiriduşi.

Vom discuta în continuare de ce erau naţionalişti şi cît erau de naţionalişti. Aici punctul semnificativ este acela că naţiunea "anistorică" sau "semiistorică" era şi o *mică* naţiune, iar acest lucru punea în faţa naţionalismului secolului al nouăsprezecelea o dilemă care a fost arareori recunoscută. Pentru că apărătorii "statului-naţiune" presupuneau nu numai că acesta trebuia să fie naţional, dar şi că trebuia să fie "progresist", adică să fie capabil să dezvolte o economie, o tehnologie, o organizare statală şi o forţă militară viabilă, adică trebuia să fie cel puţin de mărime medie. Trebuia să fie, de fapt, unitatea "naturală" de dezvoltare a societăţii burgheze moderne, liberale, progresiste şi *de facto*. "Unificarea", ca şi independenţa, reprezentau principiul ei, iar acolo unde nu existau argumente istorice în favoarea unificării — aşa cum se întîmpla, de exemplu, în Italia şi Germania — această doleanţă era formulată ca atare, acolo unde se putea, în program. Nu exista vreo dovadă de vreun fel că slavii din Balcani se consideraseră vreodată drept părţi ale aceleiaşi naţiuni, dar ideologii naţionalişti care au apărut în prima jumătate a secolului al nouăsprezecelea gîndeau în termenii unei "Ilirii" cu nimic mai reale decît aceea a lui Shakespeare, ai unei stat "iugoslav" care trebuia să-i unească pe sîrbi, croaţi, sloveni, bosniaci, macedoneni şi pe alţii care, pînă în ziua de astăzi, demonstrează că naţionalismul lor iugoslav se află, ca s-o spunem cu blîndeţe, în conflict cu sentimentele lor de croaţi, sloveni etc.

Cel mai elocvent şi tipic apărător al "Europei naţionalităţilor", Giuseppe Mazzini (1805-1872), a propus o hartă a Europei sale ideale în 1857[6]: ea consta din numai unsprezece uniuni de acest tip. În mod clar, ideea lui de "state-naţiuni" era foarte diferită de aceea a lui Woodrow Wilson, care a

dirijat singura redesenare sistematică a hărţii europene potrivit principiilor naţionale la Versailles, în perioada 1919-1920. Europa lui consta din douăzeci şi şase sau (inclusiv Irlanda) douăzeci şi şapte de state suverane şi, potrivit criteriilor wilsoniene, se mai puteau pune în discuţie alte cîteva. Ce urma să se întîmple cu micile naţiuni? Ele trebuiau integrate pe deplin, într-o formă federală sau de alt tip, cu sau fără o anumită autonomie nedeterminată pînă atunci, în state-naţiuni viabile, deşi se pare că le scăpa remarca lui Mazzini conform căreia un om care propunea unirea Elveţiei cu Savoia, Tirolul german, Carintia şi Slovenia se găsea cu greu în postura de a critica, să spunem, Imperiul Habsburgic pentru călcarea în picioare a principiului naţional.

Cel mai simplu argument pentru cei care identificau statele-naţiuni cu progresul era să nege caracterul de naţiuni "reale" pentru popoarele mici şi înapoiate sau să argumenteze că progresul trebuia să le reducă doar la o particularitate provincială în interiorul naţiunilor "reale" mai mari ori chiar să conducă la dispariţia lor practică prin asimilarea de către cine ştie ce *Kulturvolk*. Acest lucru nu părea nerealist. La urma urmei, apartenenţa la Germania nu i-a oprit pe mecklenburghezi să vorbească un dialect care era mai apropiat de olandeză decît de germana de sus şi pe care nici un bavarez nu-l putea înţelege sau, din acest motiv, pe slavii din Lusacia să accepte (aşa cum continuă să o facă) un stat esenţialmente german. Existenţa bretonilor şi a unei părţi din basci, catalani şi flamanzi, ca să nu-i mai amintim pe vorbitorii de *Provençal* şi *Langue d'oc*, părea perfect compatibilă cu naţiunea franceză din care ei făceau parte, iar alsacienii creau o problemă numai pentru că un alt mare stat-naţiune — Germania — punea în discuţie apartenenţa lor. Mai mult decît atît, existau exemple de asemenea mici grupuri lingvistice a căror elită educată aştepta cu nerăbdare, fără tristeţe, dispariţia limbii lor. O mulţime de galezi, în secolul al nouăsprezecelea, se resemnaseră în această privinţă, iar unii o întîmpinau cu bucurie ca pe un mijloc de a facilita pătrunderea progresului într-o regiune înapoiată.

Exista un puternic element de inegalitate şi, poate, unul şi mai puternic de invocare specială în asemenea argumente. Anumite naţiuni — cele mari, "avansate", recunoscute, inclusiv, desigur, în ceea ce-l priveşte pe ideolog — erau destinate de istorie să predomine sau (dacă ideologul prefera frazeologia darwinistă) să fie victorioase în lupta pentru existenţă; altele nu. Cu toate acestea, faptul nu trebuie interpretat pur şi simplu ca o conspiraţie a anumitor naţiuni de a le oprima pe altele, deşi reprezentanţii

naţiunilor nerecunoscute nu puteau fi deloc blamaţi pentru că gîndeau aşa. Deoarece argumentul era la fel de mult îndreptat împotriva limbilor şi culturilor regionale ale naţiunii înseşi, ca şi împotriva străinilor, şi nu avea în mod necesar ca scop dispariţia lor, ci doar degradarea lor de la statutul de "limbă" la acela de "dialect". Cavour nu nega dreptul savoiarzilor de a-şi vorbi limba (mai apropiată de franceză decît de italiană) într-o Italie unită: o vorbea el însuşi, mai ales în familie. El şi alţi naţionalişti italieni insistau doar asupra faptului că trebuia să existe o singură limbă oficială şi un singur mediu de instruire, şi anume italiana, iar celelalte trebuiau lăsate în voia soartei. După cum s-a întîmplat în această etapă, nici sicilienii, nici sarzii n-au insistat asupra apartenenţei lor la o naţiune separată, aşa că problema lor a putut fi redefinită ca, cel mult, "regionalism". Ea nu devenea semnificativă din punct de vedere politic decît atunci cînd un popor mic îşi susţinea apartenenţa la o naţiune, aşa cum au făcut cehii în 1848, cînd reprezentanţii lor au refuzat invitaţia liberalilor germani de a lua parte la activitatea Parlamentului din Frankfurt. Germanii nu negau că aceştia erau cehi. Ei doar presupuneau, pe bună dreptate, că toţi cehii instruiţi citeau şi scriau în germană, că împărtăşeau înalta cultură germană şi (în mod incorect) că, din acest motiv, erau germani. Faptul că elita cehă vorbea şi ceha şi se bucura de cultura oamenilor de rînd din regiune părea să fie irelevant din punct de vedere politic, ca şi atitudinile oamenilor de rînd în general şi ale ţărănimii în particular.

Confruntaţi cu aspiraţiile naţionale ale popoarelor mici, ideologii unei "Europe naţionale" aveau, din acest motiv, trei opţiuni: puteau să le nege legitimitatea sau existenţa cu desăvîrşire, puteau să le reducă la mişcări pentru autonomie regională şi puteau să le accepte ca realităţi de netăgăduit, dar de neînfrînat. Germanii au avut tendinţa de a proceda în primul mod cu popoare de felul slovenilor, maghiarii — cu slovacii*. Cavour şi Mazzini au preluat al doilea punct de vedere în legătură cu mişcarea irlandeză. Nimic nu e mai paradoxal decît eşecul lor de a armoniza cu modelul

*Această atitudine trebuie să fie diferenţiată de aceea a revoluţionarilor sociali care — cel puţin în perioada de care ne ocupăm — n-au atribuit în vreun fel o semnificaţie majoră naţionalismului şi, de aceea, nu şi-au format decît o părere operaţională asupra lui. Pentru Marx, naţionalismul maghiar şi polonez a fost bun pentru că a mobilizat oamenii de partea revoluţiei, naţionalismul ceh şi croat a fost rău pentru că, în mod obiectiv, a mobilizat oamenii de partea contrarevoluţiei. Dar nu putem nega că exista un element de naţionalism de mare naţiune în astfel de concepţii, foarte evident printre revoluţionarii francezi şovini în cel mai înalt grad (mai ales blanchiştii), care n-a fost uşor de respins nici chiar din partea lui Friedrich Engels.

naţionalist acea mişcare naţională referitor la a cărei bază de masă nu putea exista nici o îndoială posibilă. Politicieni de toate tipurile au fost constrînşi să preia a treia viziune în legătură cu cehii, a căror mişcare naţională, deşi nevizînd pe atunci independenţa totală, nu mai putea fi respinsă prin argumente după 1848. Acolo unde a fost posibil, bineînţeles, ei n-au dat deloc atenţie unor astfel de mişcări. Prea puţin îl preocupa pe un străin să remarce că o parte dintre cele mai de mult recunoscute state "naţionale" erau, de fapt, multinaţionale (de exemplu, Anglia, Franţa, Spania), pentru că galezii, scoţienii, bretonii, catalanii etc. nu constituiau o problemă internaţională şi (cu excepţia posibilă a catalanilor) nici o problemă semnificativă în politica internă din propriile lor ţări.

II

Exista, deci, o diferenţă fundamentală între mişcarea de a întemeia state-naţiuni şi "naţionalism". Una reprezenta un program de construcţie a unui produs politic artificial care susţinea că se baza pe celălalt. Nu exista nici o îndoială că mulţi care se considerau "germani" în anumite scopuri nu credeau că acest lucru implica un singur stat german, un stat german cu un anumit specific, ca să nu mai vorbim de cel care includea toţi germanii care trăiau în interiorul unei zone mărginite, după cum spunea cîntecul naţional, de rîurile Meuse la vest şi Niemen la est, de strîmtorile Danemarcei (Centura) la nord şi de rîul Adige la sud. Bismarck, în ceea ce-l privea, ar fi negat că respingerea acestui program de "Germanie Mare" ar fi însemnat că el nu era german sau *junker* prusac şi slujitor al statului. Era german, dar nu un naţionalist german, probabil nici măcar un naţionalist adept al "Germaniei Mici", din convingere, deşi el a unificat, de fapt, ţara (exclusiv regiunile Imperiului Austriac care aparţinuseră Sfîntului Imperiu Roman, inclusiv zonele luate de Prusia de la Polonia, care nu făcuseră niciodată parte din ea). Un caz extrem de divergenţă între naţionalism şi statul-naţiune a fost Italia, din care cea mai mare parte a fost unificată sub sceptrul Regelui Savoiei în perioada 1859-1860, 1866 şi 1870. Nu exista un precedent istoric ulterior Romei Antice pentru o administraţie unică a întregii zone de la Alpi în Sicilia, pe care Metternich o descrisese, foarte corect, drept "o expresie mai degrabă geografică". La momentul unificării, în 1860, se estimase că nu mai mult de 2,5 la sută din locuitorii ei vorbeau, de fapt, limba italiană în scopurile obişnuite ale vieţii, restul vorbind dialecte atît de diferite, încît învăţătorii trimişi de statul italian în anii '860 în Sicilia au fost luaţi din greşeală drept englezi[7]. Probabil

că un procent mult mai mare, dar încă o minoritate modestă, s-ar fi considerat pe sine, la acea dată, în primul rînd italieni. Nu-i de mirare că Massimo d'Azeglio (1792-1866) exclama în 1860: "Am făcut Italia; acum trebuie să-i facem pe italieni".

Fără îndoială că, oricare ar fi fost natura şi programul lor, mişcările reprezentînd "ideea naţională" au crescut şi s-au înmulţit. Ele nu reprezentau, cel mai adesea — sau chiar în mod normal —, ceea ce la începutul secolului al douăzecilea devenise versiunea standard (şi versiunea extremă) a programului naţional, adică necesitatea unui stat total independent, omogen din punct de vedere teritorial şi lingvistic, laic — şi, probabil, republican/parlamentar — pentru fiecare "popor"*. Totuşi, ele implicau, toate, anumite schimbări politice mai mult sau mai puţin ambiţioase, şi asta le făcea "naţionaliste". Pe acestea încercăm să le urmărim acum, evitînd atît anacronismul înţelegerii ulterioare, cît şi tentaţia de a confunda ideile celor mai vehemenţi lideri naţionalişti cu acelea susţinute, în realitate, de adepţii lor.

Nu trebuie să trecem cu vederea nici peste diferenţa substanţială dintre vechile şi noile naţionalisme, cele dintîi incluzînd nu numai naţiunile "istorice" care nu posedau încă propriile lor state, ci şi pe acelea care le aveau de mult. Cît de britanici se simţeau britanicii? Nu foarte mult, în ciuda absenţei practice, în această etapă, a oricăror mişcări pentru autonomia galezilor şi scoţienilor. Exista un naţionalism englez, dar acesta nu era împărtăşit de către naţiunile mai mici de pe insulă. Emigranţii englezi în Statele Unite erau mîndri de naţionalitatea lor şi, din acest motiv, reticenţi în a deveni cetăţeni americani, dar imigranţii galezi şi scoţieni nu posedau o asemenea loialitate. Ei puteau să rămînă, la fel de mîndri, galezi şi scoţieni sub cetăţenia americană, ca şi sub cea britanică, şi se naturalizau în mod liber. Cît de francezi se simţeau chiar şi membrii constituiau *la grande nation*? Nu ştim, dar statisticile sustragerii de la recrutare de la începutul secolului sugerează că anumite regiuni din vest şi sud priveau serviciul militar obligatoriu mai degrabă ca pe o impunere dezagreabilă decît ca pe o datorie naţională de cetăţean francez. Germanii, după cîte ştim, aveau viziuni diferite asupra mărimii, naturii şi structurii viitorului

*Sionismul, prin extremismul total al revendicărilor lui, ilustrează acest lucru cu claritate, pentru că el implica preluarea unui teritoriu, inventarea unei limbi şi laicizarea structurilor politice ale unui popor a cărui unitate istorică constase exclusiv din practicarea unei religii comune.

stat german unit, dar la cîţi dintre ei le păsa măcar de unificarea germană? Nu e vorba aici, în general, de ţăranii germani, chiar în revoluţia de la 1848, cînd chestiunea naţională a dominat politica. Acestea erau ţări în care naţionalismul şi patriotismul de masă puteau fi negate cu greu, şi ele demonstrează cît este de neînţelept să iei universalitatea şi omogenitatea lui drept bună.

La multe alte naţiuni, mai ales la cele în curs de apariţie, doar mitul şi propaganda puteau fi luate de bune la jumătatea secolului al nouăsprezecelea. Acolo, mişcarea "naţională" avea tendinţa de a deveni politică, după faza ei sentimentală şi folclorică, o dată cu apariţia de grupuri mai mult sau mai puţin mari de cadre dedicate "ideii naţionale", cu publicarea de ziare naţionale şi de literatură de alt tip, cu organizarea de societăţi naţionale, cu încercarea de a întemeia instituţii educaţionale şi culturale şi cu angajarea în diferite activităţi politice deschise. Dar, în general, în această etapă mişcarea ducea încă lipsă de vreun sprijin serios în masa populaţiei. Ea consta, în primul rînd, din straturi intermediare dintre mase şi burghezia sau aristocraţia locală care exista (dacă exista), şi mai ales din oameni culţi: profesori, păturile inferioare ale funcţionărimii, unii proprietari de prăvălii şi meşteşugari din oraşe, şi felul de oameni care se ridicaseră cît se putea de sus pentru fiii unui popor ţărănesc inferior într-o societate ierarhică. Pînă la urmă, studenţii şi elevii — din anumite facultăţi, seminare şi licee de orientare naţională — le-au furnizat un corp gata făcut de militanţi activi. Bineînţeles că, la naţiunile "istorice", care aveau nevoie de puţin, cu excepţia îndepărtării stăpînirii străine, ca să reapară ca state, elita locală — mica nobilime de ţară, în Ungaria şi Polonia, funcţionarii din clasa de mijloc, în Norvegia — a furnizat un cadru politic imediat şi, uneori, o bază mai mare pentru naţionalism (vezi *Era Revoluţiei*, capitolul 7). În întregul ei, această fază de naţionalism se încheie între 1848 şi anii '860 în Europa Nordică, Vestică şi Centrală, deşi multe din popoarele baltice şi slave mai mici începeau numai să intre în ea.

Din raţiuni evidente, cele mai tradiţionale, înapoiate sau sărace sectoare ale populaţiei au fost ultimele care să fie implicate în astfel de mişcări: muncitorii, servitorii şi ţăranii, care urmau calea trasată de elita "educată". Faza naţionalismului de masă, care, din acest motiv, a ajuns, în mod normal, sub influenţa organizaţiilor straturilor mijlocii naţionaliste liberal-democratice — cu excepţia cazului în care au fost echilibrate de partide independente muncitoreşti şi socialiste — era, într-o anumită măsură, corelată cu dezvoltarea economică şi politică. În teritoriile cehe, ea a înce-

put în timpul revoluţiei de la 1848, a căzut în absolutiştii ani '850, dar a crescut enorm în perioada progresului economic rapid din anii '860, cînd condiţiile politice erau, şi ele, mai favorabile. O burghezie cehă indigenă dobîndise, pînă atunci, suficientă bunăstare ca să întemeieze o bancă cehă eficientă şi, pînă la urmă, astfel de instituţii costisitoare ca Teatrul Naţional din Praga (deschis provizoriu în 1862). Mai la obiect pentru noi, organizaţii culturale de masă cum ar fi cluburile de gimnastică *Sokol* (1862) acopereau acum zona rurală, iar campaniile politice de după Compromisul Austro-Ungar erau conduse printr-o serie de mari adunări de masă în aer liber — în jur de 140, cu o participare estimată la 1,5 milioane în perioada 1868-1871[8] — care, în mod întîmplător, ilustrează atît noutatea, cît şi "internaţionalismul" cultural al mişcărilor naţionale de masă. Pentru că, ducînd lipsa unei denumiri potrivite pentru astfel de activităţi, cehii au împrumutat iniţial pentru ele termenul de "meeting" de la mişcarea irlandeză, pe care au încercat s-o imite*. În curînd, a fost născocită o denumire tradiţională potrivită, revenindu-se la husiţii din secolul al cincisprezecelea, un exemplu natural pentru combativitatea naţională cehă, "tabor"; iar aceasta, la rîndul ei, avea să fie adoptată de către naţionaliştii croaţi pentru întîlnirile lor, deşi husiţii n-aveau nici o relevanţă istorică pentru ei.

Acest tip de naţionalism de masă era nou şi cu totul deosebit de naţionalismul elitei sau clasei mijlocii din mişcările italiană şi germană. Şi mai existase multă vreme o altă formă de naţionalism de masă: mai tradiţional, mai revoluţionar şi mai independent de clasele mijlocii locale, fie şi numai pentru că acestea n-aveau mari consecinţe economice şi politice. Dar putem oare numi răzvrătirile ţăranilor şi muntenilor împotriva stăpînirii străine "naţionaliste", cînd nu erau unite decît prin conştiinţa opresiunii, prin xenofobie şi printr-un ataşament la vechea tradiţie, adevărata credinţă şi un vag sentiment de identitate etnică? Da, dar numai atunci cînd s-a întîmplat ca acestea să fie legate, dintr-un motiv sau altul, de mişcări naţionale moderne. E discutabilă existenţa acestei legături în Europa de Sud-Est, unde astfel de revolte au distrus o mare parte din Imperiul Otoman, mai ales în anii '870 (Bosnia, Bulgaria), deşi este de netăgăduit că ele au produs state independente (România, Bulgaria) care se pretindeau a fi naţionale. Putem vorbi, cel mult, de un proto-naţionalism, ca

*Cuvîntul "meeting" avea să fie de asemenea împrumutat pentru întrunirile de masă ale clasei muncitoare de către francezi şi spanioli, dar, probabil, în acest caz, din experienţa engleză.

printre români, conştienţi de diferenţierea limbii lor de slavii, maghiarii şi germanii care-i înconjurau şi cu care se amestecau, sau printre slavi, conştienţi de un anumit "slavism", pe care intelectualii şi politicienii au încercat să-l dezvolte într-o ideologie a panslavismului în perioada de care ne ocupăm*; şi chiar printre ei e probabil că sentimentul de solidaritate al creştinilor ortodocşi cu marele imperiu ortodox al Rusiei era forţa care îi dădea realitate în această perioadă.

O astfel de mişcare, totuşi, a fost incontestabil naţională: cea irlandeză. Frăţia Republicană Irlandeză ("Fenienii"), pe care o continuă încă Armata Republicană Irlandeză, era descendenta directă a confreriilor revoluţionare secrete ale perioadei dinainte de 1848, iar organizaţia cu cea mai lungă durată este de acest tip. Sprijinul rural de masă pentru politicieni naţionalişti nu era nou în sine, pentru că îmbinarea irlandeză de stăpînire străină, sărăcie, oprimare şi o clasă numeroasă de latifundiari anglo-protestanţi a impus ţărănimii irlandezo-catolice să se mobilizeze cel puţin politic. În prima jumătate a secolului, liderii acestor mişcări de masă aparţinuseră clasei mijlocii irlandeze (puţin numeroasă), iar scopul lor — sprijinit de singura organizaţie naţională eficientă, Biserica — fusese o înţelegere moderată cu englezii. Noutatea Fenienilor, care au apărut pentru prima dată ca atare la sfîrşitul anilor '850, consta în faptul că ei erau cu totul independenţi de moderaţii din clasa mijlocie, că sprijinul lor venea în întregime din rîndurile maselor populare — chiar în ciuda ostilităţii deschise a Bisericii, a unor părţi din ţărănime — şi că ei au fost primii care să prezinte un program de independenţă totală faţă de Anglia, care să fie realizat prin insurecţie armată. În ciuda numelui lor, derivat din mitologia eroică a vechii Irlande, ideologia lor era cu totul netradiţională, deşi naţionalismul lor laic, chiar anticlerical, nu putea ascunde că pentru masa Fenienilor irlandezi criteriul naţionalităţii era (şi este încă) credinţa catolică. Concentrarea lor sinceră asupra unei Republici Irlandeze cîştigate prin luptă armată ţinea locul unui program social şi economic, de politică internă chiar, iar legenda lor eroică despre trăgători şi martiri rebeli a fost şi

*Panslavismul plăcea atît politicienilor conservatori şi imperiali ai Rusiei, cărora le oferea o extindere a influenţei ruseşti, cît şi celor ai popoarelor slave mai mici din Imperiul Habsburgic, cărora le oferea un aliat puternic şi, poate, de asemenea, în mai mică măsură, speranţa de a forma o mare naţiune "adecvată" în locul unei mulţimi de naţiuni mici şi aparent neviabile. (Panslavismul revoluţionar şi democratic al anarhistului Bakunin poate fi trecut cu vederea ca utopic.) De aceea, a fost puternic contestat de către stînga, care privea Rusia ca pe principala fortăreaţă a reacţiunii internaţionale.

este, pînă în prezent, prea puternică pentru aceia care voiau să formuleze un astfel de program. Aceasta este "tradiţia republicană" care supravieţuieşte pînă în anii '970 şi care a reînviat în războiul civil din Ulster, în "Aripa Provizorie" a IRA. Uşurinţa Fenienilor de a se alia cu revoluţionarii socialişti şi a acestora de a recunoaşte caracterul revoluţionar al Fenianismului nu trebuie să încurajeze iluzii în această privinţă.*

Dar nici nu trebuie să supraestimăm noutatea şi semnificaţia istorică a unei mişcări al cărei sprijin financiar venea din partea maselor de muncitori irlandezi mînaţi de foame şi de ura faţă de Anglia în Statele Unite, mişcare ai cărei recruţi proveneau dintre proletarii irlandezi emigranţi în America şi Anglia — cu greu se puteau găsi muncitori industriali în ceea ce este acum Republica Irlanda — şi dintre tinerii ţărani şi lucrători de fermă din vechile fortăreţe ale "terorismului agrar" irlandez, ale cărei cadre erau oameni de acest fel şi de tipul stratului celui mai de jos al lucrătorilor cu gulere albe revoluţionari din oraşe şi ai cărei lideri şi-au dedicat vieţile insurecţiei. Ea anticipează mişcările naţionale revoluţionare din ţările subdezvoltate din secolul al douăzecilea. Îi lipsea miezul organizării socialiste a clasei muncitoare sau, poate, doar inspirarea dintr-o ideologie socialistă, care avea să transforme îmbinarea de eliberare naţională şi schimbare socială într-o forţă formidabilă în acest secol. Nu exista nicăieri socialism, dacă lăsăm deoparte organizarea socialistă din Irlanda, iar Fenienii, care erau, la rîndul lor, revoluţionari sociali, mai ales Michael Davitt (1846-1906), au reuşit numai să facă explicită, în *Land League*, relaţia întotdeauna implicită dintre naţionalismul de masă şi nemulţumirea agrară de masă; şi chiar şi asta nu înainte de sfîrşitul perioadei de care ne ocupăm, ci pe durata marii Crize Agrare de la sfîrşitul anilor '870 şi '880. Fenianismul a reprezentat un naţionalism de masă în epoca liberalismului triumfător. Nu putea face decît puţin, cu excepţia respingerii Angliei şi solicitării unei independenţe totale, prin revoluţie, pentru un popor oprimat, sperînd că, într-un fel, aceasta avea să rezolve toate problemele sărăciei şi exploatării. El n-a făcut nici măcar asta în mod eficient, pentru că, în ciuda abnegaţiei de sine şi a eroismului Fenienilor, insurecţiile (1867) şi invaziile (de exemplu, a Canadei din Statele Unite) lor împrăştiate au fost conduse cu o ineficienţă de remarcat, iar dramaticele lor *coups* au realizat, ca de obicei în astfel de operaţiuni, ceva mai mult decît publicitatea temporară; uneori o proastă publicitate. Ei au generat forţa care avea să obţină

*Marx îi sprijinea puternic şi era în corespondenţă cu liderii Fenieni.

independenţa pentru cea mai mare parte a Irlandei catolice, dar, pentru că n-au generat nimic altceva, ei au lăsat viitorul acelei Irlande pe mîna moderaţilor din clasa mijlocie, a fermierilor bogaţi şi a comercianţilor din oraşele mici ai unei mici ţări agrare care aveau să preia moştenirea lor.

Deşi cazul irlandez a fost unic, nu se poate nega că în perioada de care ne ocupăm naţionalismul în creştere a devenit o forţă de masă, cel puţin în ţările populate de albi. Chiar dacă *Manifestul Comunist* era mai puţin realist decît se presupune adesea în a afirma că "muncitorii n-au patrie", el a avansat, probabil, în rîndurile clasei muncitoare *pari passu* o dată cu conştiinţa politică, măcar pentru faptul că tradiţia însăşi a revoluţiei era naţională (ca în Franţa) şi pentru faptul că liderii şi ideologii noilor mişcări ale clasei muncitoare au fost ei înşişi profund implicaţi în chestiunea naţională (aproape pretutindeni, la 1848). Alternativa la o conştiinţă politică "naţională" nu era, în practică, "internaţionalismul clasei muncitoare", ci o conştiinţă subpolitică care opera, totuşi, pe o scară mult mai restrînsă decît aceea naţională sau era irelevantă pentru statul-naţiune. Bărbaţii şi femeile de la stînga politică, care au ales clar între credinţa naţională şi aceea supranaţională, cum ar fi cauza proletariatului internaţional, au fost puţini. "Internaţionalismul" stîngii însemna, în practică, solidaritate şi sprijin pentru cei care luptau pentru aceeaşi cauză în cadrul altor naţiuni şi, în cazul refugiaţilor politici, uşurinţa de a participa la luptă oriunde s-ar fi găsit aceştia. Dar, aşa cum dovedesc exemplele lui Garibaldi, Cluseret al Comunei din Paris (care i-a ajutat pe Fenienii din America) şi ale unor numeroşi luptători polonezi, acest lucru nu era incompatibil cu convingerile naţionaliste pătimaşe.

El putea însemna şi un refuz de a accepta definiţiile "interesului naţional" prezentate de guverne şi de alţii. Cu toate acestea, socialiştii germani şi francezi care, în 1870, s-au alăturat în a protesta împotriva războiului "fratricid" franco-prusac nu erau insensibili la naţionalism, aşa cum îl vedeau *ei*. Comuna din Paris şi-a căpătat sprijinul din patriotismul iacobin al Parisului, ca şi din sloganurile de emancipare socială, iar social-democraţii marxişti germani ai lui Liebknecht şi Bebel îşi obţineau sprijinul din recurgerea la naţionalismul radical-democratic de la 1848, împotriva versiunii prusace a programului naţional. Ceea ce-i ofensa pe muncitorii germani era reacţiunea, mai degrabă, decît patriotismul german; şi unul dintre cele mai inacceptabile aspecte ale reacţiunii a fost faptul că aceasta îi numea pe social-democraţi *vaterlandslose Gesellen* (indivizi fără patrie), negîndu-le, prin aceasta, dreptul de a fi nu numai muncitori, ci şi

buni germani. Şi, bineînţeles, era aproape imposibil pentru conştiinţa politică să nu fie, într-un fel sau altul, definită din punct de vedere naţional. Proletariatul, ca şi burghezia, exista numai conceptual ca realitate internaţională. În fapt, exista ca un agregat de grupuri definite prin starea lor naţională a diferenţei etnice/lingvistice: engleză, franceză sau, în statele multinaţionale, germană, maghiară sau slavă. Şi, atîta vreme cît "stat" şi "naţiune" se presupunea că ar coincide în ideologia celor care întemeiaseră instituţii şi dominau societatea civilă, politica în termenii statului implica politica în termenii naţiunii.

III

Şi totuşi, oricît de puternice ar fi fost sentimentele şi (pe măsură ce naţiunile se transformau în state sau în structuri asemănătoare) credinţele naţionale, "naţiunea" nu reprezenta o dezvoltare spontană, ci o alcătuire artificială. Ea nu era numai o noutate istorică, deşi întrupa lucrurile pe care membrii anumitor grupuri umane foarte vechi le aveau în comun sau credeau că le aveau în comun împotriva "străinilor". Ea trebuia, de fapt, să fie construită. De unde importanţa crucială a instituţiilor care puteau *impune* uniformitatea naţională, care însemna în primul rînd statul, în special educaţia de stat, munca la stat şi (în ţările care adoptaseră recrutarea) serviciul militar*. Sistemele educaţionale ale ţărilor dezvoltate s-au extins substanţial în această perioadă, la toate nivelurile. Numărul de studenţi a rămas neobişnuit de modest conform standardelor moderne. Lăsînd deoparte studenţii la teologie, Germania conducea în domeniu, la sfîrşitul anilor '870, cu aproape şaptesprezece mii, urmată, la mare distanţă, de Italia şi de Franţa, cu între nouă şi zece mii, şi de Austria, cu aproape opt mii[9]. N-a crescut prea mult, cu excepţia presiunii naţionale, nici în Statele Unite, unde instituţiile dedicate educaţiei superioare erau în curs de înmulţire†. Educaţia liceală a crescut o dată cu clasele mijlocii, deşi (asemeni burgheziei superioare căreia îi erau destinate) liceele au rămas, în mare măsură, instituţii de elită, cu excepţia, încă o dată, a Statelor Unite, unde "liceul" public şi-a început cariera de triumf democratic. (În

* Recrutarea opera în Franţa, Germania, Italia, Belgia şi Austro-Ungaria.

†Din cele optsprezece universităţi întemeiate între 1849 şi 1875, nouă se găseau peste mări (cinci în Statele Unite, două în Australia, cîte una la Alger şi Tokio), cinci se aflau în Europa de Est (Iaşi, Bucureşti, Odessa, Zagreb şi Cernăuţi). Două universităţi foarte modeste au fost înfiinţate în Anglia.

1850, nu existaseră decît o sută de astfel de licee în întreaga ţară.) În Franţa, proporţia celor care dobîndeau o educaţie liceală a crescut de la unul din treizeci şi cinci de oameni (1842) la unul din douăzeci (1864): dar absolvenţii de liceu — ei se ridicau, în medie, cam la cinci mii cinci sute pe an în prima jumătate a anilor '860 — reprezentau numai unul din cincizeci şi cinci sau şaizeci de oameni ai contingentului de recrutare, deşi această situaţie era mai bună decît aceea din anii '840, cînd reprezentau numai unul din 93[10]. Cele mai multe ţări se situau undeva între ţările total preeducaţionale şi cele total restrictive, cum ar fi Anglia, cu ai săi 25.000 de băieţi din 225 de instituţii pur private, numite greşit "şcoli publice", şi germanii însetaţi de educaţie ale căror *gymnasia* cuprindeau poate un sfert de milion de elevi în anii '880.

Dar progresul major s-a produs în şcolile primare, al căror scop era, prin consens general, nu numai de a preda elementele ştiinţei de carte şi aritmeticii, ci, poate chiar mai mult, de a le impune valorile societăţii (morală, patriotism etc.) celor care le frecventau. Acesta era sectorul de educaţie care fusese neglijat mai înainte de către statul laic, iar dezvoltarea lui era strîns legată de progresul maselor în materie de politică; drept mărturie este organizarea sistemului educaţional primar de stat în Anglia, la trei ani după Legea Reformei din 1867 şi marea extindere a sistemului în primul deceniu al Celei de-a Treia Republici în Franţa. Progresul era, într-adevăr, izbitor: între 1840 şi anii '880, populaţia Europei a crescut cu 33 la sută, dar numărul copiilor care frecventau şcoala a crescut cu 145 la sută. Chiar în bine şcolarizata Prusie, numărul de şcoli primare a crescut cu mai mult de 50 la sută între 1843 şi 1871. Faptul că, în materie de populaţie şcolară, creşterea cea mai rapidă (460 la sută) din perioada de care ne ocupăm s-a produs în Italia nu s-a datorat doar înapoierii educaţionale de acolo. În cei cincisprezece ani care au urmat unificării, numărul copiilor de şcoală primară s-a dublat.

În realitate, pentru noile state-naţiuni aceste instituţii erau de o importanţă crucială, pentru că, prin intermediul lor, numai "limba naţională" (alcătuită, în general, mai înainte prin eforturi private) putea să devină, de fapt, limba scrisă şi vorbită a poporului, cel puţin pentru anumite scopuri*. De aici, de asemenea, importanţa crucială pentru mişcările de

*"Mass-media" — adică, la acest moment, presa — nu putea să devină un mijloc de comunicare în masă decît atunci cînd fusese creat un public de masă cu ştiinţă de carte, în limba standard.

luptă naţională a bătăliei de a cîştiga "autonomia culturală", adică de a controla partea relevantă a instituţiilor de stat, de exemplu, de a obţine instruirea şcolară şi folosirea administrativă a limbii lor. Chestiunea nu era una care să-i afecteze pe analfabeţi, care îşi învăţau, oricum, dialectul de la mamele lor, nici popoarele aflate în minoritate, care asimilau *en bloc* limba predominantă a clasei conducătoare. Evreii europeni erau mulţumiţi să-şi păstreze limbile native — idiş, derivată din germana medievală, şi ladino, derivată din spaniola medievală — ca *Mame-Loschen* (limbă maternă) pentru uzul casnic, comunicînd cu vecinii lor ne-evrei în orice idiom era nevoie, şi, dacă deveneau burghezi, abandonîndu-şi vechea limbă pentru aceea a aristocraţiei şi clasei mijlocii care-i înconjurau, engleza, franceza, poloneza, rusa, maghiara şi în special germana*. Dar, la acest moment, evreii nu erau naţionalişti, iar eşecul lor de a atribui importanţă unei limbi "naţionale", ca şi eşecul lor de a obţine un teritoriu naţional, i-au făcut pe mulţi să se îndoiască asupra faptului că puteau fi o "naţiune". Pe de altă parte, chestiunea era vitală pentru clasa mijlocie şi pentru elitele educate care apăreau din sînul unor popoare înapoiate sau subordonate. Ei erau cei ofensaţi de accesul privilegiat la funcţii importante şi prestigioase pe care îl aveau vorbitorii nativi ai limbii "oficiale"; chiar atunci cînd (cum a fost cazul cehilor) propriul lor bilingvism obligatoriu le-a oferit, de fapt, un avantaj în carieră faţă de germanii din Boemia, care vorbeau o singură limbă. De ce ar fi trebui ca un croat să înveţe italiana, limba unei mici minorităţi, ca să devină ofiţer în marina austriacă?

Şi, cu toate acestea, pe măsură ce se formau statele-naţiuni, pe măsură ce funcţiile şi profesiunile publice ale civilizaţiei aflate în progres se înmulţeau, pe măsură ce educaţia şcolară devenea mai generală şi mai presus de orice, pe măsură ce migraţia urbaniza popoarele rurale, aceste resentimente găseau o rezonanţă generală crescută. Pentru că şcolile şi instituţiile, impunînd o limbă de instrucţie, impuneau şi o cultură, o naţionalitate. În zonele de colonizare omogenă, aceasta nu conta: Constituţia austriacă de la 1867 recunoştea dreptul la educaţie elementară în "limba ţării". Dar de ce ar fi trebuit forţaţi slovenii sau cehii, migrînd spre oraşele pînă atunci germane, să devină germani ca preţ pentru a deveni ştiutori de carte? Ei au cerut dreptul la propriile lor şcoli, chiar acolo unde reprezentau mino-

*S-a dezvoltat, în primul caz, de la jumătatea secolului, o mişcare care să transforme atît idiş, cît şi ladino în limbi literare standard, iar aceasta avea să fie preluată ulterior de către mişcările revoluţionare (marxiste) evreieşti, mai puţin de către naţionalismul evreiesc (sionismul).

rități. Și de ce ar fi trebuit ca cehii și slovenii din Praga sau Ljubljana (Laibach), după ce i-au redus pe germani de la o majoritate la o minoritate destul de neînsemnată, să se afle în fața denumirilor de străzi și a regulamentelor municipale într-o limbă străină? Politica jumătății austriece a Imperiului Habsburgic era îndeajuns de complexă ca guvernul să trebuiască să gîndească multinațional. Dar ce s-ar fi întîmplat dacă alte guverne ar fi folosit școlarizarea, acea armă foarte puternică în a forma națiunile pe care le susțineau împotriva celorlalte, pentru maghiarizarea, germanizarea sau italienizarea sistematică? Paradoxul naționalismului era acela că, în formarea propriei națiuni, el genera automat contranaționalismul celor pe care îi forța acum să aleagă între asimilare și inferioritate.

Era liberalismului n-a sesizat acest paradox. Într-adevăr, ea n-a înțeles acel "principiu al naționalității" pe care-l aproba, considera că îl întrupează și, în cazurile potrivite, îl sprijinea activ. Observatorii contemporani aveau, fără îndoială, dreptate în a presupune sau în a acționa ca și cum națiunile și naționalismul ar fi fost, pînă atunci, în mare măsură neformate și maleabile. Națiunea americană, de exemplu, se baza pe presupunerea că, migrînd peste ocean, multe milioane de europeni și-ar abandona ușor și rapid orice loialitate politică față de țara lor de baștină și orice pretenție la un statut oficial pentru limbile și culturile lor native. Statele Unite (sau Brazilia ori Argentina) n-aveau să fie multinaționale, ci aveau să absoarbă imigranții în propria lor națiune. Și, în perioada de care ne ocupăm, acest lucru s-a întîmplat, chiar dacă imigranții din comunități nu și-au pierdut identitatea în "creuzetul" lumii noi, ci au rămas sau chiar au devenit conștienți și mîndri că erau irlandezi, germani, suedezi, italieni etc. Comunitățile de imigranți puteau fi importante forțe naționale în țările lor de origine, așa cum aveau să fie irlandezii americani în politica din Irlanda; dar, în Statele Unite chiar, ele erau de o semnificație majoră mai ales pentru candidații la alegerile municipale. Germanii din Praga, prin simpla lor existență, ridicau cele mai pline de consecințe probleme politice pentru Imperiul Habsburgic; nu la fel se întîmpla cu germanii din Cincinnati sau Milwaukee pentru Statele Unite.

De aceea, naționalismul părea încă ușor de manevrat în cadrul unui liberalism burghez și compatibil cu acesta. O lume de națiuni ar fi fost, se credea, o lume liberală, și o lume liberală ar fi constat din națiuni. Viitorul avea să arate că relația dintre cele două nu era așa de simplă.

Capitolul al şaselea

FORŢELE DEMOCRAŢIEI

Burghezia ar trebui să ştie că, alături de ea, s-au dezvoltat şi forţele democraţiei în timpul Celui de-al Doilea Imperiu. Va găsi aceste forţe... atît de bine întărite, încît ar fi o nebunie să reiei războiul împotriva lor.

Henri Allain Targé, 1868[1]

Dar, cum progresul democraţiei este rezultatul dezvoltării sociale, o societate avansată, deşi stăpîneşte o parte mai mare din puterea politică, va proteja, în acelaşi timp, Statul de excesele democratice. Dacă acestea din urmă ar trebui să prevaleze, pentru o vreme, undeva, ele vor fi prompt reprimate.

Sir T. Erskine May, 1877[2]

I

Dacă exista o forţă istorică recunoscută de către guverne, "democraţia" sau rolul sporit al omului de rînd în problemele statului era cealaltă forţă. Cele două erau una şi aceeaşi, în măsura în care mişcările naţionaliste din această perioadă deveneau mişcări de masă, şi, cu siguranţă toţi liderii naţionalişti le considerau a fi identice. Cu toate acestea, după cum am văzut, în practică mari grupuri din oamenii de rînd, cum ar fi ţăranii, rămîneau încă neafectaţi de naţionalism, chiar în ţările în care participarea lor în politică era luată în mod serios în consideraţie, în timp ce altele, mai ales noile clase muncitoare, erau îndemnate să urmeze mişcări care, cel puţin în teorie, puneau un interes internaţional de clasă comun deasupra afilierilor naţionale. În toate împrejurările, din punctul de vedere al claselor conducătoare, lucrul important nu era ce credeau "masele", ci faptul că acele convingeri ale lor contau acum în politică. Ele erau, prin definiţie, numeroase, ignorante şi periculoase; foarte periculoase chiar în virtutea tendinţei lor ignorante de a crede ce vedeau cu ochii care le spuneau că acei conducători dădeau prea puţină atenţie necazurilor lor, şi în virtutea

logicii simple care le sugera că, dat fiind că formau majoritatea populaţiei, guvernul trebuia să servească în primul rînd interesele lor.

Cu toate acestea, era tot mai limpede, în ţările dezvoltate şi industrializate din Vest, că, mai devreme sau mai tîrziu, sistemele politice aveau să le facă loc. Mai mult decît atît, devenea, de asemenea, limpede că liberalismul, care forma ideologia de bază a lumii burgheze, nu avea nici un fel de mijloace de apărare împotriva acestei întîmplări neprevăzute. Forma lui caracteristică de organizare politică era un guvern reprezentativ obţinut prin intermediul unor adunări alese, delegînd nu (ca în statele feudale) interese sau colectivităţi sociale, ci mulţimi de indivizi cu statut egal din punct de vedere legal. Interesul personal, precauţia sau chiar un anumit bun-simţ s-ar fi putut prea bine să le sugereze celor aflaţi în vîrf că nu toţi oamenii erau la fel de capabili să hotărască în marile probleme ale guvernării, analfabeţii mai puţin decît absolvenţii de universitate, superstiţioşii mai puţin decît cei instruiţi, săracii inutili mai puţin decît aceia care-şi dovediseră capacitatea de comportare raţională prin acumularea de proprietate. Totuşi, cu totul aparte faţă de lipsa de convingere pe care o transmiteau asemenea argumente celor de jos, alţii decît cei mai conservatori, ele aveau două slăbiciuni majore. Egalitatea din punct de vedere legal nu putea să facă astfel de deosebiri în teorie. Ceea ce era mult mai important, ele deveneau tot mai greu de pus în practică, pe măsură ce mobilitatea socială şi progresul educaţional, esenţiale, amîndouă, pentru societatea burgheză, au estompat divizarea dintre straturile de mijloc şi inferiorii lor sociali. Unde, în masa mare şi aflată în creştere de muncitori şi pături inferioare ale claselor de mijloc "respectabile", care adoptau atît de mult din valorile şi, atîta cît le permiteau mijloacele, din comportamentul burgheziei, trebuia marcată linia? Oriunde ar fi fost ea trasă, dacă includea un mare număr dintre ei, era probabil să cuprindă şi un grup substanţial de cetăţeni care nu sprijineau unele din ideile pe care liberalismul burghez le privea ca esenţiale pentru prosperitatea societăţii şi care putea să li se opună pătimaş. Mai mult decît atît şi foarte important, revoluţiile de la 1848 arătaseră cum puteau irumpe masele în cercul închis al conducătorilor lor, iar progresul însuşi al societăţii industriale făcuse ca presiunea lor să crească în mod constant, chiar în perioadele nerevoluţionare.

Anii '850 au dat majorităţii conducătorilor un spaţiu de respiraţie. Pentru mai mult de un deceniu, ei n-au trebuit să se îngrijoreze pentru astfel de probleme în Europa. Cu toate acestea, exista o ţară în care ceasurile politice şi constituţionale nu puteau fi, pur şi simplu, date înapoi. În Franţa, cu deja

trei revoluţii la activ, excluderea maselor de la politică părea o întreprindere utopică: ele trebuiau, de acum înainte, să fie "manevrate". Aşa-zisul Al doilea Imperiu al lui Louis Napoleon (Napoleon III) a devenit, din acest motiv, un fel de laborator al unui tip mai modern de politică, deşi specificităţile caracterului lui i-au umbrit anticipările formelor ulterioare de administrare politică. Un astfel de experiment se potrivea gustului, deşi, poate, mai puţin talentelor personajului enigmatic care stătea la cîrma lui.

Napoleon III n-a avut parte de prea mult noroc în relaţiile lui publice. A fost îndeajuns de nenorocos ca să unească, împotriva lui, cele mai puternice talente polemice ale vremii sale, iar invectivele îmbinate ale lui Karl Marx şi Victor Hugo sînt suficiente, ele singure, ca să-i îngroape amintirea, fără a mai socoti talentele jurnalistice mai mărunte, deşi, la acel moment, la fel de eficiente. Mai mult decît atît, el a fost recunoscut în mod public ca fiind lipsit de succes în întreprinderile lui politice internaţionale, ca şi în cele interne. Un Hitler poate supravieţui reprobării unanime a opiniei mondiale, pentru că e de netăgăduit că acest om rău, psihopat şi îngrozitor, a realizat lucruri extraordinare pe calea către o catastrofă probabil inevitabilă; nu mai puţin, să păstreze sprijinul solid al poporului său pînă la capăt. În mod sincer, Napoleon III n-a fost nici extraordinar, nici chiar atît de nebun. Omul căruia i-au dejucat planurile Cavour şi Bismarck, al cărui sprijin politic se îngustase în mod periculos chiar înainte ca imperiul său să se dezintegreze, după cîteva săptămîni de război, care a transformat "bonapartismul" dintr-o forţă politică majoră în Franţa într-o anecdotă istorică, avea să fie amintit în mod inevitabil în istorie ca "Napoleon cel Mic". El nu şi-a jucat bine nici măcar rolul pe care şi l-a ales. Această figură ascunsă, saturniană, dar adesea fermecătoare, cu mustăţi crescute lung, chinuit de probleme de sănătate tot mai mari, îngrozit chiar de bătăliile care trebuiau să stabilească propria lui măreţie şi pe aceea franceză, părea imperial numai *ex officio*.

El a fost, în esenţă, un politician, un politician de culise, şi, după cum s-a dovedit, unul lipsit de succes. Cu toate acestea, destinul şi formaţia lui personală îl hărăziseră pentru un rol cu totul nou. Ca pretendent imperial, înainte de 1848 — deşi revendicarea lui genealogică de a fi un Bonaparte a fost pusă la îndoială — el a trebuit să gîndească în termeni netradiţionali. A crescut într-o lume a agitatorilor naţionalişti (alăturîndu-se el însuşi Carbonarilor) şi a saint-simonienilor. Din această experienţă, el şi-a extras o convingere puternică, poate excesivă, în inevitabilitatea unor forţe istorice de tipul naţionalismului şi democraţiei, şi o

anumită heterodoxie în legătură cu problemele sociale şi metodele politice care i-au fost de mare folos ulterior. Revoluţia i-a dat ocazia de alegere a numelui de Bonaparte la preşedinţie cu o majoritate copleşitoare, dar dintr-o varietate de motive. N-avea nevoie de voturi ca să rămînă la putere şi, după acel *coup d'état* din 1851, s-a autodeclarat Împărat, dar, dacă n-ar fi fost mai întîi ales, toată capacitatea lui de intrigă nu i-ar fi convins pe generali şi pe oricine altcineva cu putere şi ambiţie să-l susţină. El a fost, deci, cel dintîi conducător al unui mare stat, în afara Statelor Unite, care a venit la putere prin mijloacele sufragiului universal (masculin), şi n-a uitat niciodată acest lucru. A continuat să opereze cu el, la început ca un Cezar plebiscitar, mai degrabă asemeni Generalului De Gaulle (adunarea reprezentativă aleasă fiind cu totul nesemnificativă), după 1860, de asemenea, tot mai mult cu dichisurile obişnuite ale parlamentarismului. Fiind un om care credea în adevărurile istorice acceptate ale vremii, el n-a crezut, probabil, nici că putea rezista acestei "forţe a istoriei".

Atitudinea lui Napoleon III faţă de politica electorală a fost ambiguă, şi asta îl face interesant. Ca "parlamentarist", a jucat ceea ce era, pe atunci, jocul standard al politicii, şi anume să adune o majoritate suficientă din cadrul adunării de indivizi aleşi, grupaţi în alianţe haotice şi schimbătoare, cu vagi niveluri ideologice, care nu trebuie confundate cu partidele politice moderne. Pornind de aici, şi politicienii supravieţuitori ai Monarhiei din Iulie (1830-1848), ca Adolphe Thiers (1797-1877), şi viitorii aştri ai Celei de-a treia Republici, ca Jules Favre (1809-1880), Jules Ferry (1832-1893) şi Gambetta (1838-1882), şi-au refăcut sau şi-au făcut numele în anii '860. N-a avut un succes deosebit la acest joc, mai ales atunci cînd a decis să îndulcească fermul control birocratic asupra alegerilor şi presei. Pe de altă parte, ca organizator el însuşi de campanii electorale, a ţinut în rezervă (din nou asemeni Generalului de Gaulle, doar, poate, cu mai mare succes) arma plebiscitului. Şi-a ratificat triumful, în 1852, printr-o victorie copleşitoare şi, în ciuda considerabilei "manevrări", probabil autentică, de 7,8 milioane, cu 2 milioane de abţineri, şi chiar în 1870, în ajunul colapsului, putea încă să răstoarne o situaţie parlamentară care se deteriora cu o majoritate de 7,4 milioane faţă de 1,6 milioane.

Acest sprijin popular n-a fost organizat din punct de vedere politic (exceptînd, bineînţeles, presiunile birocratice). Spre deosebire de liderii populari moderni, Napoleon III n-a avut o "mişcare", dar, bineînţeles, ca şef al statului, nici n-ar fi avut nevoie de una. Sprijinul n-a fost deloc omogen. I-ar fi plăcut sprijinul "progresiştilor" — votul iacobin-republican,

care a rămas întotdeauna la distanţă, în toate împrejurările, în oraşe — şi al claselor muncitoare, a căror semnificaţie socială şi politică o aprecia mai mult decît liberalii ortodocşi. Cu toate acestea, deşi a primit, uneori, sprijinul unor reprezentanţi importanţi ai acestui grup, ca anarhistul Pierre-Joseph Proudhon (1809-1865), şi a făcut serioase eforturi de a linişti şi de a îmblînzi mişcarea muncitorească în ascensiune din anii '860 — a legalizat grevele, în 1864 —, n-a reuşit să spargă afinitatea ei şi tradiţională, şi logică cu stînga. În practică, el s-a bazat, din acest motiv, pe elementul conservator şi mai ales pe ţărănime, în principal în cele două treimi vestice ale ţării. Din aceste motive a fost un Napoleon, o guvernare stabilă şi antirevoluţionară fermă împotriva ameninţărilor la adresa proprietăţii; şi (pentru că erau catolici), apărătorul Papei de la Roma, situaţie din care Napoleon ar fi vrut să iasă, din raţiuni diplomatice, dar nu putea, din motive politice interne.

Dar domnia lui a fost chiar şi mai semnificativă. Karl Marx observa, cu obişnuita-i pătrundere, natura relaţiei lui cu ţărănimea franceză,

> "incapabilă să-şi impună interesul de clasă în nume propriu, fie printr-un parlament, fie printr-o convenţie. Ei nu puteau să se reprezinte singuri, trebuiau să fie reprezentaţi. Reprezentantul lor trebuia, în acelaşi timp, să apară ca un stăpîn al lor, ca o autoritate deasupra lor, ca o putere guvernantă nelimitată care-i protejează împotriva altor clase şi le trimite ploaia şi soarele din ceruri. Din acest motiv, influenţa politică a micii ţărănimi îşi găseşte expresia finală în puterea executivă care-şi subordonează sieşi societatea"[3].

Napoleon a fost acea putere executivă. Mulţi politicieni din secolul al douăzecilea — naţionalişti, populişti şi, în forma cea mai periculoasă, fascişti — aveau să redescopere tipul de relaţie, căruia el i-a fost pionier, cu masele incapabile "să-şi impună interesul de clasă în nume propriu". Ei aveau să descopere, de asemenea, că existau şi alte straturi ale populaţiei similare, în această privinţă, cu ţărănimea franceză postrevoluţionară.

Cu excepţia Elveţiei, a cărei constituţie revoluţionară a rămas în vigoare, nici un alt stat european nu opera pe baza sufragiului universal (masculin) în anii '850*. (Ar trebui, poate, să se remarce faptul că, pînă şi în teoretic

*Elveţiana *Nationalrat* era aleasă de către toţi bărbaţii în vîrstă de peste douăzeci de ani, fără condiţii legate de avere, dar cea de-a doua cameră era aleasă de către Cantoane.

democraticele State Unite, participarea electorală era izbitor mai scăzută decît în Franţa: în 1860, Lincoln a fost ales cu mai puţin de jumătate din 4,7 milioane de votanţi, la o populaţie de o mărime comparabilă.) Adunările reprezentative, lipsite, în general, de o putere sau de o influenţă serioasă în afara Angliei, Ţărilor Scandinave, Olandei, Belgiei, Spaniei şi Savoiei, erau îndeajuns de familiare, dar, în mod invariabil, fie alese cu totul indirect, fie în genul vechilor "stări", fie cu condiţii legate de vîrstă şi proprietate mai mult sau mai puţin riguroase atît pentru votanţi, cît şi pentru candidaţi. Aproape invariabil, adunările alese de acest tip erau flancate şi frînate de camere superioare mai conservatoare, în majoritate numite sau compuse din membri ereditari ori *ex officio*. Regatul Unit, cu circa 1 milion de electori la 27,5 de milioane de locuitori, era, fără îndoială, mai puţin restrictiv decît, să spunem, Belgia, cu circa a 60.000 din 4,7 milioane , dar nici nu era, nici nu intenţiona să fie, democratic.

Renaşterea presiunii populare în anii '860 a făcut imposibil ca politica să rămînă izolată de aceasta. La sfîrşitul perioadei de care ne ocupăm, numai Rusia ţaristă şi Turcia imperială se menţineau ca autocraţii pure în Europa, în timp ce, dimpotrivă, sufragiul universal nu mai era prerogativa regimurilor ieşite din revoluţie. Noul Imperiu German îl folosea ca să-şi aleagă *Reichstag*-ul, deşi, în mare măsură, în scopuri decorative. Foarte puţine state, în acest deceniu, au evitat o anumită extindere, mai mult sau mai puţin semnificativă, a drepturilor electorale, şi de aici problemele care, pînă atunci, preocupaseră doar o minoritate de ţări în care votul avea o semnificaţie reală — alegerea dintre votul pe listă sau de candidaţi, "geometria electorală" sau trucarea unor componente sociale şi geografice, controlul pe care prima Cameră îl putea exercita asupra celei de-a doua, drepturile rezervate Executivului etc. — şi care tulburau acum majoritatea guvernelor. Ele erau încă teribil de acute. Cea de-a doua Lege a Reformei din Anglia, deşi dubla, mai mult sau mai puţin, numărul de votanţi, îi lăsa totuşi la nivelul de 8 la sută din populaţie, în timp ce în proaspăt unitul Regat al Italiei aceştia se ridicau la numai 1 la sută. (În această perioadă, sufragiul masculin avea să acorde, practic, drepturi electorale la 20-25 la sută din populaţie, dacă judecăm în funcţie de alegerile franceze, germane şi americane de la jumătatea anilor '870.) Cu toate acestea, existaseră schimbări, iar cele ulterioare nu puteau fi decît amînate.

Această înaintare către un guvern reprezentativ a ridicat două probleme cu totul distincte în politică: cea a "claselor" şi cea a "maselor", ca să folosim jargonul britanic contemporan, adică a elitelor clasei superioare

şi mijlocii, şi a săracilor care rămîneau, în mare măsură, în afara proceselor oficiale ale politicii. Între ele se găseau straturile intermediare — mici proprietari de magazine, meşteşugari şi alţi "mic-burghezi", ţărani proprietari etc. — care, ca deţinători de proprietăţi, erau deja, măcar în parte, implicaţi în acel tip de politică reprezentativă care exista. Nici vechile aristocraţii, latifundiară şi ereditară, nici noua burghezie n-aveau forţa numărului, dar, spre deosebire de aristocraţie, burghezia avea nevoie de aceasta. Pentru că, deşi amîndouă deţineau (cel puţin în sferele lor superioare) avere şi tipul de putere şi influenţă personală în comunităţile lor care le transformau, în mod automat, în "notabilităţi" cel puţin potenţiale, adică în persoane cu însemnătate politică, doar aristocraţiile erau ferm apărate de instituţii care le protejau împotriva votului: în Camerele Lorzilor sau în Camerele superioare similare, ori prin intermediul unei suprareprezentări mai mult sau mai puţin flagrante, ca în "sufragiul de clasă" pentru Dietele prusacă sau austriacă sau în vechile Stări care supravieţuiau, dar erau pe cale rapidă de dispariţie. Mai mult decît atît, în monarhii, care reprezentau încă forma europeană predominantă de guvernămînt, ele găseau, în chip firesc, un sprijin politic sistematic ca şi clasă.

Burgheziile, pe de altă parte, se bazau pe avere, pe indispensabilitate şi pe destinul istoric care a făcut din ele şi din ideile lor temeliile statelor "moderne" din această perioadă. Cu toate acestea, ceea ce le transforma, de fapt, în forţe din interiorul sistemelor politice era capacitatea de a mobiliza sprijinul neburghezilor care însemnau un număr şi, deci, voturi. Lipseşte-le de asta, aşa cum s-a întîmplat în Suedia, la sfîrşitul anilor '860, şi cum avea să se întîmple ulterior, în alte părţi, o dată cu ascensiunea politicii de masă autentice, şi le-ai redus la o minoritate neputincioasă din punct de vedere electoral, cel puţin în politica naţională. (În politica municipală, ele aveau să se menţină mai bine.) De unde importanţa crucială pentru ele au de a-şi păstra sprijinul sau măcar hegemonia asupra micii-burghezii, claselor muncitoare şi, mai rar, a ţăranilor. Vorbind în linii mari, în această perioadă a istoriei ele au fost încununate de succes. În sistemele politice reprezentative, liberalii (în mod normal, partidul clasic al oamenilor de afaceri din zona urbană şi industrială) erau în general la putere şi/sau la guvernare, cu întreruperi ocazionale. În Anglia, s-a întîmplat aşa din 1846 pînă în 1874, în Olanda, vreme de cel puţin douăzeci de ani, după 1848, în Belgia, din 1857 pînă în 1870, în Danemarca, mai mult sau mai puţin pînă la şocul înfrîngerii din 1864. În Austria şi Germania, ele au reprezentat sprijinul oficial major al guvernelor, de la jumătatea anilor '860 pînă la sfîrşitul anilor '870.

Cu toate acestea, pe măsură ce creştea presiunea de jos, o aripă mai democrat-radicală (progresistă, republicană) tindea să se separe de ele, acolo unde nu era deja mai mult sau mai puţin independentă. În Scandinavia, partidele ţărăneşti s-au separat ca "Stînga" (*Venstre*), în 1848 (Danemarca) şi în anii '860 (Norvegia), sau ca un grup de presiune agrar antiorăşenesc (Suedia, 1867). În Prusia (Germania), restul radicalilor democraţi, cu baza în sud-vestul neindustrial, au refuzat să-i urmeze pe naţionali-liberalii burghezi în alianţa lor cu Bismarck, după 1866, deşi unii dintre ei tindeau să se alăture social-democraţilor marxişti antiprusaci. În Italia, republicanii au rămas în opoziţie, în timp ce moderaţii au devenit principalul sprijin al regatului recent unit. În Franţa, burghezia încetase de mult să navigheze sub propriul ei steag sau măcar sub cel liberal, iar candidaţii ei căutau un sprijin popular sub lozinci tot mai inflamate. "Reformă" şi "Progresist" aveau să deschidă drumul spre "Republican", iar acesta, în schimb, spre "Radical" şi, chiar în a Treia Republică, "Radical-Socialist", ascunzînd, fiecare, o nouă generaţie a preponderent aceloraşi Soloni bărboşi, îmbrăcaţi în redingote, cu gură de aur şi, adesea, cu versul de aur, întorcîndu-se cu rapiditate la moderaţie după triumfurile lor electorale asupra stîngii. Doar în Anglia radicalii au rămas o aripă permanentă a Partidului Liberal; probabil pentru că acolo ţăranii şi mica burghezie care le îngăduiau să-şi statueze independenţa politică în altă parte nu existau aproape deloc ca şi clasă.

Fără îndoială, din motive practice liberalismul a rămas la putere, pentru că reprezenta unica politică economică presupusă a avea sens pentru dezvoltare ("Manchesterismul", după cum îl numeau germanii) şi forţele considerate aproape universal a reprezenta ştiinţa, raţiunea, istoria şi progresul de către cei care aveau idee despre aceste chestiuni. În acest sens, aproape fiecare om de stat şi funcţionar civil din anii '850 şi '860 era liberal, făcînd abstracţie de afilierea lui politică, exact la fel cum face toată lumea astăzi. Radicalii înşişi n-aveau nici o alternativă viabilă la liberalism. În toate împrejurările, a te alătura opoziţiei autentice împotriva liberalismului era, pentru ei, dacă nu imposibil, atunci cel puţin aproape de neimaginat din punct de vedere politic. Amîndouă tendinţele făceau parte din "Stînga".

Opoziţia autentică ("Dreapta") venea din partea celor care au rezistat "forţelor istoriei", făcînd abstracţie de argument. În Europa, erau puţini cei care sperau cu adevărat la o revenire a trecutului, ca în zilele reacţionarilor romantici de după 1815. Tot ceea ce ţinteau era să ţină pe loc sau măcar să

încetinească progresul ameninţător al prezentului, obiectiv explicat în mod raţional de intelectualii pe care i-au avut, în nevoia celor două părţi de "mişcare" şi "stabilitate", de "ordine" şi "progres". Din acest motiv, conservatorismul a fost capabil să atragă, din timp în timp, membri şi grupuri ale burgheziei liberale care simţeau că progresul ce urma avea să aducă, încă o dată, revoluţia primejdios de aproape. În mod natural, astfel de partide conservatoare îşi atrăgeau sprijinul unor grupuri particulare ale căror interese imediate se întîmpla să fie în conflict cu politica liberală care prevala (de exemplu, agrarienii şi protecţionistii) sau al unor grupuri opuse liberalilor, din motive fără legătură cu liberalismul acestora, de exemplu flamanzii belgieni, iritaţi de o burghezie valonă în esenţă şi de preponderenţa culturală a acesteia. Fără îndoială că, mai ales în societatea rurală, rivalităţi de familie sau locale erau asimilate în mod natural într-o dihotomie care avea prea puţin de-a face cu ele. Colonelul Aureliano Buendia din romanul lui Garcia Marquez *Un veac de singurătate* a organizat prima din cele treizeci şi două de revolte liberale ale sale din interiorul Columbiei nu pentru că era liberal sau pentru că ar fi ştiut măcar ce însemna cuvîntul, ci pentru că a fost jignit grav de o oficialitate locală care s-a întîmplat să reprezinte un guvern conservator. Ar putea exista un motiv logic sau istoric pentru care măcelarii englezi de la mijlocul perioadei victoriene ar fi trebuit să fie predominant conservatori (o legătură cu agricultura?), iar băcanii precumpănitor liberali (o legătură cu comerţul de peste mări?), dar n-a fost stabilit nici unul, şi, poate, ceea ce necesită explicat nu e acest lucru, ci de ce aceste două tipuri omniprezente de proprietari de prăvălii refuzau să împărtăşească aceleaşi opinii, oricare ar fi fost ele.

Dar, în esenţă, conservatorismul se baza pe aceia care susţineau tradiţia, societatea cea veche şi ordonată, cutume, iar nu schimbare, în opoziţie cu ceea ce era nou. De unde importanţa crucială, pentru el, a bisericilor oficiale, organizaţii ameninţate de tot ce sprijinea liberalismul, şi capabile încă să mobilizeze forţe extrem de puternice împotriva acestuia, ca să nu mai menţionăm inserarea unei coloane a cincea chiar în centrul puterii burgheze în virtutea pioşeniei şi tradiţionalismului remarcabil mai mare al văduvelor şi fiicelor, prin controlul clerical asupra ceremoniilor naşterii, căsătoriei şi morţii şi asupra unui mare sector al educaţiei. Controlul acestora era amarnic contestat şi furniza conţinutul major al luptelor politice conservator-liberale dintr-un număr de ţări.

Toate bisericile oficiale erau, *ipso facto*, conservatoare, deşi numai cea mai importantă dintre ele, biserica romano-catolică, şi-a formulat poziţia

de ostilitate deschisă faţă de mareea liberală în urcare. În 1864, Papa Pius IX şi-a definit viziunea în *Expunerea erorilor*. Aceasta condamna, la fel de implacabil, optzeci de erori, inclusiv "naturalismul" (care nega acţiunea lui Dumnezeu asupra oamenilor şi a lumii"), "raţionalismul" (folosirea raţiunii fără referire la Dumnezeu), "raţionalismul moderat" (refuzul supravegherii ecleziastice a ştiinţei şi filozofiei), "indiferentismul" (libera alegere a oricărei religii sau a nici uneia), educaţia laică, separarea dintre stat şi biserică, şi, în general (eroarea nr. 80), părerea că "Pontiful de la Roma poate şi trebuie să se reconcilieze şi să ajungă la o înţelegere cu progresul, liberalismul şi civilizaţia modernă". În mod inevitabil, graniţa dintre dreapta şi stînga a devenit mai vagă decît între clericali şi anticlericali; cei din urmă fiind necredincioşi pe faţă, în ţările catolice, dar şi — mai ales în Anglia — practicanţi ai religiilor aflate în minoritate sau independente, în afara bisericii de stat* (vezi, în continuare, capitolul 14).

Nouă, în această perioadă, în legătură cu politica "claselor" era, în principal, apariţia burgheziei liberale ca o forţă a politicii mai mult sau mai puţin constituţionale, o dată cu declinul absolutismului, mai ales în Germania, Austro-Ungaria şi Italia, adică într-o zonă care acoperea cam o treime din populaţia Europei. (Ceva mai puţin de o treime din populaţia continentului trăia încă sub guvernări în care ea nu juca un astfel de rol.) Progresul presei periodice — în afara Angliei şi Statelor Unite, unde aceasta era încă destinată aproape în întregime cititorilor burghezi — ilustrează schimbarea: între 1862 şi 1873, numărul periodicelor din Austria (fără Ungaria) a crescut de la 345 la 866. De altminteri, ele au prezentat puţine lucruri care să nu fi fost familiare adunărilor electorale nominale sau autentice ale perioadei dinainte de 1848.

Drepturile electorale au rămas atît de restrînse, în majoritatea cazurilor, încît nu putea fi vorba de o politică modernă sau o altă politică de masă. Într-adevăr, adesea armatele de paradă ale clasei mijlocii puteau cel mult să ia locul adevăratului "popor" pe care pretindeau că-l reprezintă. Puţine cazuri erau atît de extreme ca Neapole şi Palermo, la începutul anilor '870, 37,5 şi 44 la sută din ai căror electori respectivi se găseau pe lista de vot în virtutea faptului de a fi absolvenţi ai unei forme de învăţămînt.

*Poziţia bisericilor de stat, acolo unde se întîmpla să existe religii minoritare, era anormală. Catolicii olandezi se puteau găsi de partea liberală, împotriva calviniştilor predominanţi, iar cei germani, incapabili să se alăture nici dreptei protestante, nici stîngii liberale a imperiului bismarckian, au format un "Partid de Centru" special, în anii '870.

Dar pînă şi în Prusia triumful liberal din 1863 pare mai puţin impresionant dacă ne reamintim că 67 la sută din votul urban, care s-a îndreptat spre aceştia, reprezentau, de fapt, doar în jur de 25 la sută din electorii urbani, deoarece aproape două treimi chiar din electoratul restrîns nu s-a obosit să meargă la urnele din oraşe[4]. Reprezentau oare splendidele triumfuri electorale din anii '860 ceva mai mult, în astfel de ţări cu drepturi electorale restrînse şi apatie populară, decît opiniile unei minorităţi de burghezi respectabili din oraşe?

În Prusia, Bismarck cel puţin a considerat că nu, şi, în consecinţă, a rezolvat conflictul constituţional dintre Dieta liberală şi monarh (care s-a stîrnit, în 1862, în legătură cu planurile de reformare a armatei) pur şi simplu guvernînd fără legătură cu parlamentul. Atîta vreme cît nimeni nu stătea în spatele liberalilor, cu excepţia burgheziei, iar burghezia era incapabilă sau nedoritoare să mobilizeze orice forţă autentică, armată sau politică, orice discuţie despre Parlamentul cel Lung din 1640 sau despre Stările Generale din 1789 era curată nebunie. El a realizat că, în sensul cel mai literal al cuvîntului, o "revoluţie burgheză" era o imposibilitate, pentru că n-ar fi fost o revoluţie adevărată decît dacă alţii, cu excepţia burgheziei, ar fi fost mobilizaţi şi, în orice caz, oamenii de afaceri şi profesorii universitari erau arareori înclinaţi să escaladeze ei înşişi baricadele. Aceasta nu l-a împiedicat să aplice programul economic, juridic şi ideologic al burgheziei liberale, în măsura în care putea fi îmbinat cu predominaţia aristocraţiei moşierilor, într-o monarhie prusacă protestantă. El nu dorea să-i împingă pe liberali într-o alianţă din disperare cu masele, şi, în orice caz, lor le aparţinea în mod clar programul pentru un stat european modern care părea inevitabil. Aşa cum ştim, a reuşit în mod strălucit. Masa burgheziei liberale a acceptat oferta de program, minus puterea politică — n-avea de ales — şi s-a transferat, în 1866, în Partidul Naţional Liberal, care a fost creaţia manevrelor politice interne ale lui Bismarck pentru restul perioadei de care ne ocupăm.

Bismarck şi alţi conservatori ştiau că, oricum ar fi fost masele, ele nu erau liberale în sensul în care erau oamenii de afaceri din oraşe. În consecinţă, ei au simţit uneori că puteau ţine deasupra liberalilor ameninţarea extinderii drepturilor electorale. Ei puteau chiar s-o ducă la împlinire, aşa cum a făcut Benjamin Disraeli în 1867 şi catolicii belgieni, mai modest, în 1870. Greşeala lor a fost să presupună că masele erau conservatoare în sine. Nu încape îndoială că masa ţărănimii din majoritatea regiunilor Europei era încă tradiţionalistă, gata să sprijine biserica, pe rege sau pe

împărat şi pe superiorii ei ierarhici în mod automat, mai ales împotriva planurilor rele ale orăşenilor. Pînă şi în Franţa mari regiuni din vest şi din sud continuau, în a Treia Republică, să-i voteze pe susţinătorii dinastiei de Bourbon. De asemenea, nu încape îndoială, după cum sublinia Walter Bagehot, teoreticianul democraţiei nevătămătoare, după Legea Reformei din 1867, că existau o mulţime de oameni, inclusiv muncitori, al căror comportament politic era guvernat de consideraţia pentru "mai binele lor". Dar, odată intrate pe scena politică, masele, în mod inevitabil, s-au comportat, mai devreme sau mai tîrziu, mai degrabă ca actori decît doar ca figuranţi într-un tablou vivant de mulţime bine regizat. Şi, dacă în multe locuri se putea încă pune baza pe ţăranii înapoiaţi, nu acelaşi lucru se putea spune despre sectoarele industriale şi urbane în creştere. Ce voiau locuitorii lor nu era liberalismul clasic, dar nu era, în mod necesar, nici o bună primire a conducătorilor conservatori, mai ales a celor devotaţi — cum se întîmpla cu majoritatea — unei politici economice şi sociale liberale în esenţă. Acest lucru avea să devină evident în timpul erei de depresie şi nesiguranţă economică urmînd colapsului expansiunii liberale din 1873.

II

Cel dintîi şi cel mai periculos grup care dorea să-şi stabilească identitatea şi rolul separat în politică era noul proletariat, cu numărul sporit de douăzeci de ani de industrializare.

Mişcarea muncitorească fusese nu atît distrusă, cît decapitată de eşecul revoluţiilor de la 1848 şi de deceniul de expansiune economică ulterior. Diferiţii teoreticieni ai noului viitor social, care transformaseră agitaţia din anii '840 în "spectrul comunismului" şi dăduseră proletariatului o perspectivă politică alternativă atît faţă de conservatori, cît şi faţă de liberali sau radicali, se găseau în închisoare, ca Auguste Blanqui, în exil, ca şi Karl Marx şi Louis Blanc, erau uitaţi, ca un Constantin Pecueur (1801-1887) sau se aflau în toate trei situaţiile deodată, ca Etienne Cabet (1788-1857). Unii făcuseră chiar pace cu noul regim, ca P.J. Proudhon cu Napoleon III. Perioada nu era deloc propice pentru cei care credeau în prăbuşirea iminentă a capitalismului. Marx şi Engels, care şi-au păstrat oarecare speranţe într-o revoluţie reînviată, vreme de un an sau doi după 1849, şi care au crezut, ulterior, în următoarea mare criză economică (aceea din 1857), s-au resemnat, după aceea, coborînd, pentru lungă vreme, steagul. Deşi ar fi fost, poate, o exagerare să se spună că socialismul a murit complet, chiar în Anglia, unde socialiştii indigeni ar fi putut, în anii '860 şi

'870, să încapă lejer într-o mică sală, probabil, în 1860, cu greu s-ar fi găsit un socialist care să nu fi fost ca atare în 1848. Putem fi recunoscători acestui interval de izolare forţată de politică, care i-a îngăduit lui Karl Marx să-şi elaboreze în amănunt teoriile şi să aşeze temeliile *Das Kapital*-ului, dar el însuşi nu i-a fost recunoscător. Între timp, organizaţiile politice care supravieţuiau ale clasei muncitoare sau dedicate acesteia s-au prăbuşit, asemeni Ligii Comuniste în 1852, sau au scăzut, treptat, pînă la o totală lipsă de importanţă, ca şi Cartismul britanic.

Cu toate acestea, la un nivel mai modest al luptei şi autoapărării economice, organizarea clasei muncitoare a dăinuit şi nu putea decît să se dezvolte. Aceasta deşi, cu excepţia notabilă, chiar dacă parţială, a Angliei, sindicatele şi grevele erau prohibite, din punct de vedere legal, aproape pretutindeni în Europa, cu toate că Societăţile de Amiciţie (Societăţi de Ajutor Reciproc) şi cooperativele — pe continent, în general de producţie, în Anglia, în general magazine — erau considerate acceptabile. Nu se poate spune că ele au prosperat în mod deosebit: în Italia (1862) participarea medie la asemenea Societăţi de Ajutor Reciproc din Piemont, unde ele erau cele mai puternice, însemna cam cincizeci la sută[5]. Numai în Anglia, în Australia şi — destul de curios — în Statele Unite existau sindicate ale oamenilor muncii cu o semnificaţie reală, în ambele ultime cazuri sosind, în mare măsură, în bagajul imigranţilor englezi cu conştiinţă de clasă şi organizaţi.

În Anglia, nu numai muncitorii calificaţi din industriile constructoare de maşini, ca şi meseriaşii cu preocupări mai vechi, ci chiar — mulţumită nucleului de filatori bărbaţi adulţi de înaltă calificare — muncitorii din industria bumbacului au menţinut puternice sindicate locale, legate, la nivel naţional, mai mult sau mai puţin eficient şi, în unul sau două cazuri (Societatea Reunită a Inginerilor [1852], Societatea Reunită a Dulgherilor şi Tîmplarilor [1860]), coordonau, din punct de vedere financiar, dacă nu din punct de vedere strategic, societăţile naţionale. Ele formau o minoritate, dar nu una neglijabilă, iar printre muncitorii calificaţi, în anumite cazuri o majoritate. Mai mult decît atît, ele furnizau o bază pornind de la care mişcarea sindicală putea fi extinsă cu uşurinţă. În Statele Unite, sindicatele erau, poate, încă şi mai puternice, deşi aveau să se dovedească incapabile să facă faţă impactului industrializării cu adevărat rapide de la sfîrşitul secolului. Cu toate acestea, ele erau mai puţin puternice decît în acel paradis al muncii organizate, coloniile australiene, unde muncitorii din construcţii au obţinut ziua de muncă de opt ore începînd din 1856,

fiind repede urmaţi şi de alte domenii. După cum se ştie, nicăieri nu era mai puternică poziţia de negociere a muncitorului ca în această economie subpopulată şi dinamică, în care goana după aur din anii '850 a dus la plecarea a mii de oameni, crescînd mulţimea celor nedoritori de aventură, care au rămas.

Observatorii sensibili nu se aşteptau ca această relativă lipsă de semnificaţie a mişcării muncitoreşti să dureze. Într-adevăr, cam în jurul anului 1860 a devenit limpede că proletariatul revenea pe scenă, împreună cu alte *dramatis personae* ale anilor '840, deşi într-un mod mai puţin turbulent. A apărut cu o rapiditate neaşteptată, fiind urmat, în curînd, de ideologia identificată, din acel moment, cu mişcările lui: socialismul. Acest proces de apariţie a fost un curios amalgam de acţiune politică şi industrială, de tipuri diferite de radicalism, de la cel democratic la cel anarhist, de lupte de clasă, alianţe de clasă şi de concesii guvernamentale sau capitaliste. Dar, mai presus de orice, a fost *internaţional*, nu numai pentru că, asemeni reînvierii liberalismului, s-a produs simultan în ţări diferite, ci pentru că era inseparabil de solidaritatea internaţională a clasei muncitoare sau de solidaritatea internaţională a stîngii radicale (o moştenire a perioadei dinainte de 1848). El era, de fapt, organizat şi de către Asociaţia Internaţională a Muncitorilor, Prima Internaţională (1864-1872) a lui Karl Marx. Dacă era adevărat că "muncitorii nu au patrie", după cum afirma *Manifestul Comunist*, e un lucru care poate fi dezbătut: cu siguranţă că muncitorii organizaţi şi radicali atît din Franţa, cît şi din Anglia, erau patrioţi în felul lor — tradiţia revoluţionară franceză fiind cunoscută ca naţionalistă (vezi, mai sus, capitolul 5). Dar, într-o economie în care factorii de producţie se mişcau liber, pînă şi sindicatele britanice, lipsite de ideologie, puteau aprecia nevoia de a-i opri pe angajatori să importe spărgători de grevă din străinătate. Pentru toţi radicalii, triumfurile şi înfrîngerile stîngii de pretutindeni păreau încă să aibă o importanţă imediată şi directă pentru triumfurile şi înfrîngerile lor. În Anglia, Internaţionala a apărut dintr-o îmbinare a agitaţiei renăscute pentru reformă electorală cu o serie de campanii de solidaritate internaţională — cu Garibaldi şi stînga italiană, în 1864, cu Abraham Lincoln şi Nordul, în Războiul Civil American (1861-1865), cu nefericiţii polonezi, în 1863, considerate, toate, pe bună dreptate, ca reîntărind mişcarea muncitorească în forma ei cel mai puţin politică, în mare parte "sindicală". Simplul contact organizat dintre muncitorii dintr-o ţară şi cei dintr-o alta nu putea decît să aibă repercusiuni asupra respectivelor lor mişcări, după cum a descoperit Napoleon III

atunci cînd le-a permis muncitorilor francezi să trimită o mare delegaţie la Londra, cu ocazia unei expoziţii internaţionale, în 1862.

Internaţionala, fundată la Londra şi intrată rapid pe mîna pricepută a lui Karl Marx, a început ca o combinaţie curioasă de lideri sindicali englezi, mărginiţi şi liberal-radicali, militanţi sindicali francezi amestecaţi din punct de vedere ideologic, dar mai degrabă apropiaţi stîngii, şi o vagă conducere generală alcătuită din vechi revoluţionari de pe continent, cu vederi tot mai diferite şi incompatibile. Bătăliile lor ideologice aveau s-o distrugă, pînă la urmă. Cum ei au avut grijă să ocupe interesul multor altor istorici, nu trebuie să ne reţină lungă vreme aici. În mare vorbind, prima luptă majoră, între sindicatele "pure" (adică, de fapt, liberale sau liberal-radicale) şi cele cu perspective mai ambiţioase de transformare socială, a fost cîştigată de către socialişti (deşi Marx avea grijă să-i ţină pe englezi, principalii săi sprijinitori, în afara bătăliilor continentale). În consecinţă, Marx şi susţinătorii săi i-au înfruntat (şi i-au învins) pe susţinătorii francezi ai "mutualismului" lui Proudhon, meşteşugari cu conştiinţă de clasă şi anti-intelectuali militanţi, şi, după aceea, au înfruntat provocarea alianţei anarhiste a lui Mihail Bakunin (1814-1876), cea mai formidabilă în a opera prin metodele în mare măsură neanarhiste ale unor organizaţii, fracţiuni etc. secrete şi disciplinate (vezi, în continuare, capitolul 9). Incapabil să mai menţină controlul asupra Internaţionalei, Marx a lăsat-o la o parte, în 1872, transferîndu-i sediul la New York. Cu toate acestea, la acel moment suportul marii mobilizări a clasei muncitoare din care Internaţionala făcea parte şi căreia îi era, într-o oarecare măsură, coordonatoare a fost, oricum, distrus. Totuşi, după cum s-a dovedit, ideile lui Marx au triumfat.

În anii '860, acest lucru nu era uşor de prezis. Nu exista decît o singură mişcare muncitorească de masă marxistă sau, de fapt, socialistă, aceea care s-a dezvoltat în Germania, după 1863. (Într-adevăr, dacă lăsăm deoparte neizbutitul Partid Naţional Muncitoresc Reformist din Statele Unite [1872], o extensie politică a ambiţioasei Uniuni Naţionale a Muncii [1866-1872], care s-a afiliat la IWMA, exista o singură mişcare politică muncitorească care opera la scară naţională, independent de partidele "burgheze" sau "mic-burgheze".) Aceasta reprezenta realizarea lui Ferdinand Lassalle [1825-1865], un strălucit agitator care a căzut victimă unei vieţi private cu totul colorate (a murit din cauza rănilor primite într-un duel legat de o femeie) şi care se privea pe sine ca pe un adept al lui Marx, în măsura în care el era adeptul cuiva, ceea ce nu era departe de adevăr.

Asociaţia Generală a Muncitorilor Germani (*Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein* [1863]) a lui Lassalle era, oficial, mai degrabă radical-democrată decît socialistă, sloganul ei imediat fiind sufragiul universal, dar, în mod pătimaş, şi cu conştiinţă de clasă, şi antiburgheză, şi — în ciuda membrilor ei, la început modeşti — organizată ca un partid modern de masă. Nu-i datora prea mult lui Marx, care sprijinea o organizaţie rivală aflată sub conducerea a încă doi discipoli apropiaţi (sau, cel puţin, mai acceptabili), ziaristul Wilhelm Liebknecht şi tînărul şi talentatul strungar în lemn August Bebel. Acest grup, cu baza în Germania centrală, deşi, oficial, mai socialist, a urmat, în mod paradoxal, o politică mai puţin intransigentă de alianţă cu stînga democratică (antiprusacă) a vechilor paşoptişti. Lassallienii reprezentau o mişcare aproape în întregime prusacă, deşi gîndeau, în esenţă, în termenii unei soluţii prusace a problemei germane. Cum aceasta era soluţia care prevala, în mod clar, după 1866, diferenţele, resimţite în mod pătimaş în deceniul unificării germane, au încetat să mai fie semnificative. Marxiştii (împreună cu o fracţiune lassalliană care insista asupra caracterului pur proletar al mişcării) au format un Partid Social-Democrat în 1869 şi, pînă la urmă (în 1875), au fuzionat cu — şi, după cum s-a dovedit, au preluat efectiv controlul asupra lor — lassallienii, în 1875, formînd puternicul Partid Social-Democrat din Germania (SPD).

Faptul important este că ambele mişcări erau, într-un fel sau altul, legate de Marx, privit (mai ales după moartea lui Lassalle) ca inspiratorul teoretic şi *guru*-ul lor. Amîndouă s-au emancipat de democraţia radical-liberală şi au funcţionat ca mişcări independente ale clasei muncitoare. Şi ambele (sub sufragiul universal acordat de către Bismarck Germaniei de Nord, în 1866, şi Germaniei, în 1871) au cîştigat un sprijin de masă imediat. Liderii amîndurora au fost aleşi în parlament. În Barmen, locul de naştere al lui Frederick Engels, 34 la sută au votat cu socialiştii în 1867, 51 la sută în 1871.

Dar, dacă Internaţionala n-a inspirat, pînă atunci, partide ale clasei muncitoare avînd vreo semnificaţie (cele două partide germane nu erau afiliate, în mod oficial, la ea), ea a fost asociată cu apariţia clasei muncitoare într-un număr de ţări, sub forma unei mişcări industriale şi sindicale masive, pe care a delimitat-o sistematic ca s-o dezvolte, cel puţin din 1866. Cît de mult a reuşit, în realitate, nu e atît de limpede. (IWMA s-a întîmplat să coincidă cu primul avînt al luptelor muncitoreşti, dintre care unele, asemeni celor ale muncitorilor piemontezi din industria lînii, în 1866-1867, n-au avut,

cu siguranţă, nimic de-a face cu ea.) Totuşi, în special începînd din 1868, astfel de lupte au fost în convergenţă cu ea, deoarece liderii acestor mişcări au avut din ce în ce mai mult grijă să fie atraşi de Internaţională sau chiar să fie deja militanţi ai ei. Acest val de agitaţie şi de greve muncitoreşti a măturat continentul, ajungînd departe, pînă în Spania sau chiar în Rusia: în 1870, au avut loc greve la Saknt-Petersburg. A cuprins Germania şi Franţa în 1868, Belgia în 1869 (păstrîndu-şi forţa vreme de cîţiva ani), Austro-Ungaria la scurt timp după aceea, atingînd, în cele din urmă, Italia, în 1871 (unde au ajuns la apogeu în 1872-1874) şi Spania, în acelaşi an. Între timp, valul de greve era, de asemenea, la apogeu în Anglia, în 1871-1873.

Au apărut noi sindicate. Ele i-au dat Internaţionalei masele ei: ca să luăm numai cifre austriece, sprijinitorii ei înregistraţi au crescut de la 10.000, la Viena, la 35.000, între 1869 şi 1872, de la 5.000, în teritoriile cehe, la aproape 17.000, de la 2.000, în Styria şi Carinthia, la aproape 10.000 numai în Styria[6]. Aceasta nu pare mult, după standardele de mai tîrziu, dar reprezenta o mult mai mare putere de mobilizare — sindicatele din Germania au învăţat să ia decizii referitoare la greve numai în mitinguri de masă, reprezentîndu-i şi pe cei neorganizaţi — şi a înspăimîntat, cu siguranţă, guvernele, mai ales în 1871, cînd apogeul recurgerii la masele populare din partea Internaţionalei a coincis cu Comuna din Paris (vezi, în continuare, capitolul 9).

Guvernele şi cel puţin părţi ale burgheziei deveniseră cît se poate de conştiente de ascensiunea clasei muncitoare la începutul anilor '860. Liberalismul era prea legat de o ortodoxie de *laissez-faire* economic pentru a lua în mod serios în seamă politici de reformă socială, deşi unii dintre democraţii radicali, foarte conştienţi de pericolul de a pierde sprijinul proletariatului, erau pregătiţi chiar pentru acest sacrificiu şi, în ţările unde "manchesterismul" n-a fost niciodată total victorios, oficialităţile şi intelectualii au luat tot mai mult în calcul necesitatea reformelor. De aceea, în Germania, sub impactul mişcării socialiste în ascensiune, un grup numit mai degrabă în mod greşit "Universitari Socialişti" (*Kathedersozialisten*) a format, în 1872, influenta Societate pentru Politică Socială (*Verein für Sozialpolitik*), care apăra reforma socială ca pe o alternativă sau, mai curînd, ca pe o profilaxie pentru lupta marxistă de clasă*.

*Termenul de "socialist", spre deosebire de mai incendiarul "comunist", putea fi încă folosit în mod vag pentru oricine recomanda acţiunea economică şi reforma socială a statului, şi a fost utilizat pe o scară foarte largă pînă la ascensiunea mişcărilor socialiste muncitoreşti, în anii '880.

Cu toate acestea, chiar şi cei care priveau orice intervenţie publică în mecanismul pieţei libere ca pe o soluţie sigură pentru ruină erau acum convinşi că organizaţiile şi activităţile muncitoreşti trebuiau recunoscute pentru a fi îmblînzite. Aşa cum am văzut, unii dintre politicienii mai demagogi, nu mai puţin Napoleon III şi Benjamin Disraeli, erau conştienţi în mod acut de potenţialul electoral al clasei muncitoare. Pretutindeni în Europa, în anii '860, legea a fost modificată ca să permită măcar o anumită organizare şi greve muncitoreşti limitate; sau, ca să fim mai exacţi, să facă loc, în cadrul teoriei pieţei libere, pentru negocierea colectivă a muncitorilor. Cu toate acestea, poziţia juridică a sindicatelor rămînea, în mare măsură, nesigură. Doar în Anglia greutatea politică a clasei muncitoare şi a mişcărilor ei era suficient de mare — conform părerii generale, ea forma majoritatea populaţiei — pentru a produce, după cîţiva ani de tranziţie (1867-1875), un sistem practic complet de recunoaştere juridică, atît de favorabil sindicalismului încît de atunci încoace au fost făcute încercări periodice de a limita libertatea care li s-a oferit.

Obiectivul acestor reforme era mai ales cel de a preveni apariţia clasei muncitoare ca o forţă politică independentă şi, mai mult, ca o forţă revoluţionară. Acest lucru a avut succes în ţările cu mişcări muncitoreşti nepolitice sau liberal-radicale deja întemeiate. Acolo unde puterea mişcării muncitoreşti organizate era deja mare, ca în Anglia sau Australia, n-aveau să apară partide muncitoreşti independente decît mult mai tîrziu, şi chiar şi atunci ele au rămas, în esenţă, nesocialiste. Dar, aşa cum am văzut, în cea mai mare parte a Europei mişcarea sindicală a apărut în perioada Internaţionalei, în mare măsură sub conducerea socialiştilor, iar mişcarea muncitorească avea să fie identificată politic cu ei, şi în mod special cu marxismul. De aceea, în Danemarca, unde Asociaţia Internaţională a Muncitorilor a fost formată în 1871, avînd ca obiectiv organizarea de greve şi de cooperative ale producătorilor, părţile acestei structuri, după ce guvernul a dizolvat, în 1873, Internaţionala, au format sindicate independente, dintre care majoritatea s-au reunit ulterior într-o "ligă social-democrată". Aceasta a fost cea mai importantă realizare a Internaţionalei. Ea a făcut clasa muncitoare şi independentă, şi socialistă.

Pe de altă parte, n-a realizat acest lucru prin insurecţie. În ciuda terorii pe care o inspira guvernelor, Internaţionala n-a plănuit o revoluţie imediată. Marx însuşi, deşi nu mai puţin revoluţionar decît înainte, nu considera acest lucru o perspectivă serioasă. Într-adevăr, atitudinea lui faţă de unica tentativă de a face o revoluţie proletară, Comuna din Paris, a fost

remarcabil de precaută. N-a crezut că aceasta avea cea mai mică şansă de izbîndă. Cel mai bun lucru pe care ar fi putut să-l obţină era să facă un tîrg cu guvernul de la Versailles. După sfîrşitul ei inevitabil, el i-a scris necrologul în termenii cei mai mişcători, dar obiectivul acestui magnific pamflet (*Războiul Civil din Franţa*) era să instruiască revoluţionarii din viitor, şi a reuşit acest lucru. Cu toate acestea, Internaţionala, adică Marx, a păstrat tăcerea în timp ce Comuna era într-adevăr în viaţă. În anii '860, el a lucrat pentru perspective pe termen lung şi a rămas modest în privinţa celor pe termen scurt. Ar fi trebuit să fie mulţumit în legătură cu întemeierea, cel puţin în ţările industriale importante, de mişcări muncitoreşti politice independente organizate (acolo unde acest lucru era posibil din punct de vedere juridic) ca mişcări de masă şi vizînd cucerirea puterii politice, şi emancipate de influenţa intelectuală a liberal-radicalismului (inclusiv al simplului "republicanism" şi naţionalism), ca şi de tipul de ideologie de stînga (anarhism, mutualism etc.) pe care îl privea, cu o anumită justificare, ca pe un efect tîrziu al unei ere anterioare. El nici măcar n-a cerut ca asemenea mişcări să fie "marxiste"; într-adevăr, datorită împrejurărilor, acest lucru ar fi fost o utopie, pentru că Marx n-avea, practic, adepţi, cu excepţia Germaniei şi a unor bătrîni emigranţi. El nu se aştepta nici la prăbuşirea capitalismului, nici să fie în pericol imediat de a fi răsturnat. El nu spera decît să realizeze primii paşi în organizarea armatelor care aveau să ducă o lungă campanie împotriva inamicului bine întărit.

La începutul anilor '870, se părea că mişcarea nu reuşise să atingă nici măcar aceste modeste obiective. Mişcarea muncitorească engleză a rămas, în mod ferm, la remorca liberalilor, iar liderii ei, prea slabi şi prea corupţi ca să smulgă măcar o reprezentare parlamentară semnificativă din partea forţei lor electorale, acum decisive. Mişcarea franceză zăcea în ruine, ca rezultat al înfrîngerii Comunei din Paris, şi, printre aceste ruine, nu puteau fi decelate semne de ceva mai bun în afara blanchismului, *sansculotte*-ismului şi mutualismului învechit. Marele val de agitaţie a clasei muncitoare a izbucnit în 1873-1875, lăsînd în urmă sindicate ceva mai puternice şi, în anumite cazuri, mai slabe, de fapt, decît acelea din 1866-1868. Internaţionala însăşi s-a distrus, fiind incapabilă să elimine influenţa stîngii depăşite, al cărei propriu eşec era prea evident. Comuna era moartă şi singura altă revoluţie europeană, cea din Spania, se îndrepta rapid către sfîrşit: în 1874, Bourbonii se întorceau în Spania, amînînd următoarea republică spaniolă pentru aproape şase ani. Doar în Germania fusese un progres distinct. Se ştie că o perpectivă nouă, chiar dacă încă neclară, a revoluţiei

poate fi sesizată în ţările nedezvoltate, şi din 1870 încolo Marx a început să-şi lege unele speranţe de Rusia. Totuşi, cea mai interesantă, la modul imediat, dintre aceste mişcări, pentru că era cea mai probabilă în a zgudui Anglia, principalul bastion al capitalismului mondial, se prăbuşise la rîndul ei. Mişcarea Feniană din Irlanda zăcea şi ea, în mod evident, în ruine (vezi, mai sus, capitolul 5).

O stare de retragere şi dezamăgire străbate ultimii ani ai lui Marx. În mod comparativ, a scris puţin şi a fost destul de inactiv din punct de vedere politic. Cu toate acestea, putem observa acum că două realizări ale anilor '860 au fost definitive. Ele trebuiau, de atunci înainte, să fie mişcări muncitoreşti organizate, independente, politice, socialiste. Influenţa stîngii socialiste premarxiste fusese, în mare măsură, distrusă. Şi, în consecinţă, structura politicii trebuia schimbată definitiv.

Majoritatea acestor schimbări n-au devenit evidente pînă la sfîrşitul anilor '880, cînd Internaţionala însăşi a reînviat, acum ca un front comun al partidelor de masă, mai ales marxiste. Dar, chiar în anii '870, cel puţin un stat trebuie să facă faţă unei probleme noi: Germania. Acolo, votul socialist (102.000 în 1871) a început să crească din nou cu o forţă aparent inexorabilă, după un scurt recul: la 340.000, în 1874, la jumătate de milion, în 1877. Nimeni nu ştia ce să facă în legătură cu aceasta. Masele, care nici nu rămîneau pasive, nici nu erau pregătite să urmeze calea "superiorilor" lor tradiţionali sau pe aceea a burgheziei şi ale căror lideri nu puteau fi asimilaţi, nu se potriveau cu schema politicii. Bismarck, care putea face jocul parlamentarismului liberal în propriile sale interese într-adevăr mai bine ca oricine, nu se putea gîndi la altceva decît să interzică activitatea socialistă prin lege.

Capitolul al şaptelea

ÎNVINŞII

O imitaţie a obiceiurilor europene, inclusiv arta periculoasă a împrumuturilor, a fost, în ultima vreme, afişată: dar, în mîinile conducătorilor răsăriteni, civilizaţia Vestului e sterilă; şi, în loc să refacă un stat şubred, pare să-l ameninţe cu o ruinare grabnică.

Sir T. Erskine May, 1877[1]

Cuvîntul lui Dumnezeu nu dă nici o putere blîndeţii moderne pentru viaţa omenească... E necesar, în toate ţările din Răsărit, să se instaureze teama şi veneraţia faţă de Guvern. Atunci şi numai atunci sînt apreciate binefacerile acestuia.

J. W. Kaye, 1870[2]

I

În acea "luptă pentru existenţă" care a oferit metafora de bază a gîndirii economice, politice, sociale şi biologice a lumii burgheze, doar cei "foarte capabili" supravieţuiau, cu capacitatea lor certificată nu numai de supravieţuire, ci şi de dominaţie. Cea mai mare parte a populaţiei lumii a devenit, aşadar, victima celor a căror superioritate, economică, tehnologică şi, în consecinţă, militară, era dincolo de orice discuţie şi părea de neegalat: economiile şi statele din Europa de Nord-Vest şi Centrală şi ţările colonizate de emigranţii proveniţi din aceste zone, mai ales Statele Unite. Cu cele trei excepţii majore ale Indiei, Indoneziei şi unor părţi din Africa de Nord, puţine dintre ele au devenit sau au fost colonii oficiale, în cel de-al treilea pătrar al secolului al nouăsprezecelea. (Putem lăsa deoparte zonele colonizării anglo-saxone, ca Australia, Noua Zeelandă şi Canada, care, deşi încă formal dependente, nu erau, în mod clar, tratate ca zonele locuite de "indigeni", un termen neutru, în sine, dar care a dobîndit o conotaţie puternică de inferioritate.) Se ştie că aceste excepţii nu erau neglijabile:

India singură cuprindea 14 la sută din populaţia lumii, în 1871. Cu toate acestea, independenţa politică a restului lumii conta prea puţin. Din punct de vedere economic, acele ţări erau la discreţia capitalismului, în măsura în care ajungeau în raza lui de acţiune. Din punct de vedere militar, inferioritatea lor era flagrantă. Canoniera şi forţa expediţionară păreau să fie atotputernice.

În realitate, ele nu erau atît de decisive pe cît păreau, atunci cînd europenii şantajau guverne slabe sau tradiţionale. Existau o mulţime din ceea ce administraţiei britanice îi plăcea să numească, nu fără admiraţie, "rase marţiale", care erau îndeajuns de capabile să înfrîngă forţele europene în bătălii de hărţuire terestre, deşi niciodată pe mare. Turcii se bucurau de o reputaţie binemeritată de soldaţi şi, într-adevăr, capacitatea lor nu numai de a-i înfrînge şi de a-i masacra pe supuşii rebeli ai Sultanului, dar şi de a face faţă adversarului lor celui mai periculos, armata rusă, a menţinut Imperiul Otoman la fel de eficient ca şi rivalităţile dintre puterile europene sau, cel puţin, a încetinit dezintegrarea acestuia. Soldaţii britanici îi tratau pe sikh-ii şi pathan-ii din India şi pe zuluşii din Africa cu un respect considerabil, ca şi cei francezi pe berberii nord-africani. Din nou experienţa a demonstrat că forţele expediţionare erau afectate în mod sever de războiul neregulat sau de gherilă consecvent, mai ales în zone montane destul de îndepărtate, unde străinii erau lipsiţi de sprijin local. Ruşii au luptat vreme de decenii împotriva rezistenţei din Caucaz, iar englezii au renunţat la tentativa de a controla Afganistanul în mod direct şi s-au mulţumit cu ceva mai mult decît o supraveghere a frontierei de nord-vest a Indiei. În sfîrşit, ocuparea permanentă a unor ţări întinse de către o mică minoritate de cuceritori străini era extrem de dificilă şi de costisitoare, şi, dată fiind capacitatea ţărilor dezvoltate de a-şi impune voinţa şi interesele asupra lor fără a le cuceri, nu părea ca încercarea să renteze. Cu toate acestea, nimeni nu se îndoia că ea putea fi realizată dacă era necesar.

De aceea, cea mai mare parte a lumii nu era deloc în situaţia de a-şi hotărî singură soarta. Putea, cel mult, să reacţioneze în faţa forţelor din afară care făceau presiuni asupra ei cu o capacitate crescută. În general vorbind, această lume a victimelor consta din patru sectoare majore. În primul rînd, erau imperiile sau marile regate independente neeuropene supravieţuitoare din lumea islamică şi din Asia: Imperiul Otoman, Persia, China, Japonia şi cîteva mai mici ca Marocul, Birmania, Siamul şi Vietnamul. Cele mai mari dintre acestea au supravieţuit, deşi — cu excepţia Japoniei, care va fi analizată separat (vezi, în continuare, capitolul 8)

— subminate din ce în ce mai mult de noile forţe ale capitalismului secolului al nouăsprezecelea; cele mai mici au fost, pînă la urmă, ocupate, după încheierea perioadei de care ne ocupăm, cu excepţia Siamului, care a supravieţuit ca un stat-tampon între zonele de influenţă engleză şi franceză. În al doilea rînd, erau fostele colonii ale Spaniei şi Portugaliei din America, acum, în mod oficial, state independente. În al treilea rînd, era Africa subsahariană, despre care nu e nevoie să spunem prea mult pentru că ea nu focaliza în vreun fel atenţia în această perioadă. În cele din urmă, erau victimele colonizate sau ocupate deja, în mod formal, mai ales asiatice.

Toate se confruntau cu o problemă fundamentală: care ar fi trebuit să fie atitudinea lor faţă de cucerirea oficială sau neoficială de către Occident? Că albii erau prea puternici ca să fie măcar respinşi era, din păcate, evident. Indienii Maya din junglele din Peninsula Yucatan puteau să încerce, în 1847, să-i expulzeze, întorcîndu-se la vechiul lor mod de viaţă, reuşind, de fapt, într-o oarecare măsură, să facă asta, ca rezultat al "Războiului de rasă", care a început în 1847, pînă cînd, în cele din urmă — în secolul al douăzecilea — sisalul şi guma de mestecat i-au adus înapoi pe orbita civilizaţiei occidentale. Dar cazul lor a fost unul excepţional, pentru că Peninsula Yucatan era izolată, cea mai apropiată putere albă (Mexicul) era slabă, iar Anglia (ale cărei colonii se învecinau cu ei) nu le-a descurajat eforturile. Călăreţii nomazi şi membrii triburilor din munţi, care luptau, puteau să continue să-i ţină în şah, imaginîndu-şi că frecvenţa scăzută cu care apăreau se datora mai degrabă forţei lor decît depărtării şi lipsei de profitabilitate economică. Dar, pentru majoritatea popoarelor organizate din punct de vedere politic ale lumii necapitaliste chestiunea era nu dacă lumea civilizaţiei albe putea fi evitată, ci cum trebuia să se facă faţă impactului ei: imitînd-o, rezistînd influenţei ei sau prin îmbinarea celor două.

Dintre cele două sectoare dependente ale lumii, două suferiseră deja, în mod forţat, "occidentalizarea", prin stăpînirea europeană sau erau în curs de a o face: fostele colonii din America şi cele actuale din diferite părţi ale lumii.

America Latină se născuse din apartenenţa colonială spaniolă şi portugheză ca un agregat de state suverane, din punct de vedere tehnic, în care instituţiile şi legile clasei de mijloc liberale, aparţinînd familiarului model al secolului al nouăsprezecelea (şi englez, şi francez) erau suprapuse peste moştenirea instituţională a trecutului spaniol şi portughez, mai ales un romano-catolicism pătimaş şi cu rădăcini adînci, chiar dacă avînd o colora-

tură locală, al populaţiei indigene — care era indiană, amestecată şi, în zona caraibiană şi regiunea de coastă a Braziliei, în mare parte africană*. Imperialismul lumii capitaliste n-avea să mai facă astfel de încercări sistematice de a-şi evangheliza victimele. Acestea erau, toate, ţări agrare şi practic inaccesibile pentru o îndepărtată piaţă mondială, atîta vreme cît erau aşezate dincolo de accesul pe apă, prin porturi marine şi cu echipaje trase de catîri. Lăsînd la o parte zona plantaţiilor cu sclavi şi triburile din regiunile interioare inaccesibile sau de la frontierele îndepărtate din extremul nord sau sud, ele erau locuite, în primul rînd, de către ţărani şi crescători de vite de diferite categorii, în comunităţi autonome, aservite direct de către proprietarii de mari latifundii, a căror poziţie a fost sensibil întărită prin abolirea colonialismului spaniol, care încercase să menţină un anumit control asupra lor, inclusiv o anumită protecţie a comunităţilor ţărăneşti (în principal indiene). Ele erau conduse şi de către oamenii înarmaţi pe care stăpînii pămîntului sau oricine altcineva îi puteau mobiliza. Aceştia formau baza *caudillos*-ilor care, în fruntea armatelor lor, au devenit o parte atît de familiară a tabloului politic latinoamerican. În esenţă, ţările continentului erau, aproape toate, oligarhii. În practică, aceasta însemna că puterea naţională şi statele naţionale erau slabe, dacă o republică nu era neobişnuit de mică sau un dictator îndeajuns de feroce ca să insufle cel puţin o teroare temporară celor mai îndepărtaţi dintre supuşii săi. Atîta vreme cît aceste ţări erau în contact cu economia mondială, acţiunea se exercita prin intermediul străinilor care dominau importul şi exportul materiilor lor prime, şi flota comercială (cu excepţia statului Chile, care poseda o flotă proprie înfloritoare). În perioada de care ne ocupăm, aceştia erau mai ales englezi, deşi puteau fi remarcaţi şi unii francezi şi americani. Sorţii guvernelor lor depindeau de comisioanele din comerţul exterior şi de succesul în colectarea de împrumuturi, în special de la englezi.

Primele decenii de după independenţă au cunoscut un regres economic şi, în numeroase zone, demografic, cu excepţii notabile ca Brazilia, care s-a despărţit în mod paşnic de Portugalia, sub domnia unui împărat local, şi a evitat dezmembrarea şi războiul civil, şi Chile, izolat pe fîşia lui de pămînt de către Pacific. Reformele liberale instituite de către noile regimuri

*Culte de origine africană au supravieţuit în regiunile cu sclavi, făcînd, mai mult sau mai puţin, un sincretism cu catolicismul, dar, cu excepţia Haiti-ului, nu par să fi intrat în competiţie cu religia dominantă.

— cea mai mare acumulare de republici din lume — au avut, pînă atunci, puţine consecinţe practice. În unele dintre cele mai mari şi, în consecinţă, cele mai importante state, cum ar fi Argentina de sub conducerea dictatorului Rosas (1835-1852), au dominat oligarhii interne, orientate spre interior, ostile inovaţiei. Uimitoarea expansiune mondială a capitalismului din cel de-al treilea pătrar al secolului avea să schimbe această stare de lucruri.

În primul rînd, la nord de Istmul Panama, situaţia a condus la o mult mai mare intervenţie directă din partea puterilor "dezvoltate" decît fusese obişnuită America Latină de la dispariţia Spaniei şi Portugaliei. Mexicul, principala victimă, a pierdut vaste teritorii în favoarea Statelor Unite ca rezultat al agresiunii americane din 1846. În al doilea rînd, Europa (şi, într-o măsură mai mică, Statele Unite) au descoperit mărfuri care meritau importate din această mare regiune nedezvoltată — *guano* din Peru, tutun din Cuba şi diferite alte zone, bumbac din Brazilia şi din alte părţi (mai ales pe timpul Războiului Civil American), cafea, după 1840 în primul rînd din Brazilia, nitraţi din Peru etc. Cîteva dintre acestea erau produse cu o exploatare limitată, predispuse la un declin la fel de rapid ca şi ascensiunea lor: era *guano*-ului din Peru de-abia începuse înainte de 1848 şi n-a supravieţuit anilor '870. America Latină nu şi-a dezvoltat acea structură relativ permanentă de produse pentru export înainte de anii '870, structură care avea să dăinuie pînă în deceniile de la mijlocul secolului nostru (al douăzecilea, *n.t.*) sau pînă-n ziua de azi. Investiţia de capital din străinătate a început să dezvolte infrastructura continentului — căi ferate, instalaţii portuare, utilităţi publice; chiar imigraţia europeană a crescut în mod substanţial, în orice caz în Cuba, Brazilia şi, mai presus de toate, în regiunile temperate ale estuarului Fluviului La Plata*.

Aceste evoluţii au întărit autoritatea minorităţii de latinoamericani devotaţi modernizării continentului lor, pe atît de sărac în contemporaneitate, pe cît era de bogat în potenţial şi resurse; "un cerşetor aşezat pe o grămadă de aur", după cum descria un călător italian Peru-ul. Străinii, chiar acolo unde erau, de fapt, o ameninţare, ca în Mexic, păreau un pericol mai mic decît formidabila combinaţie de inerţie indigenă, reprezentată de către o ţărănime tradiţionalistă, stăpîni de modă veche din regiuni

*În mare, un sfert de milion de europeni s-au aşezat în Brazilia, între 1855 şi 1874, în timp ce peste 800.000 au mers în Argentina şi Uruguay, într-o perioadă comparabilă de timp.

izolate şi, mai presus de toate, biserica. Sau, mai degrabă, dacă acestea n-ar fi fost biruite mai întîi, şansele de a-i înfrunta pe străini ar fi fost neglijabile. Iar ele nu puteau fi biruite decît prin nemiloasa modernizare şi "europenizare".

Ideologiile "progresului", care au pus stăpînire pe latinoamericanii educaţi nu erau, pur şi simplu, cele ale francmasoneriei "luminate" şi liberalismului benthamist*, care fuseseră atît de populare în mişcarea de independenţă. În anii '840, diferite forme de socialism utopic îi acaparaseră pe intelectuali, promiţînd nu numai perfecţiunea socială, ci şi dezvoltarea economică, şi, din anii '870, pozitivismul lui Auguste Comte pătrunsese adînc în Brazilia (a cărei deviză naţională este încă comtianul "Ordine şi Progres") şi, într-o măsură mai mică, în Mexic. Cu toate acestea, "liberalismul" clasic rămînea predominant. Îmbinarea revoluţiei de la 1848 cu expansiunea capitalistă mondială le-a dat liberalilor şansa lor. Ei au înfăptuit distrugerea reală a vechii ordini juridice coloniale. Cele mai semnificative — şi legate între ele — două reforme au fost lichidarea sistematică a oricăror drepturi de posesiune asupra pămîntului, altele decît prin proprietate privată, cumpărare şi vînzare (ca prin Legea braziliană asupra Pămîntului şi eliminarea columbiană a limitărilor asupra desţelenirii pămînturilor indiene, amîndouă din 1850), şi, mai presus de toate, un anticlericalism feroce, care, în paranteze fie spus, a căutat şi să abolească stăpînirea de către biserică asupra pămîntului. Extremele anticlericalismului au fost atinse în Mexic, sub preşedintele Benito Suarez (1806-1872), în Constituţia din 1857, unde biserica şi statul erau despărţite, dările plătite autorităţilor bisericeşti abolite, preoţii siliţi să depună un jurămînt de loialitate, oficialităţile oprite de la frecventarea serviciului divin şi pămînturile ecleziastice vîndute. Cu toate acestea, alte ţări n-ar fost deloc mai puţin militante.

Încercarea de a transforma societatea printr-o modernizare instituţională impusă prin intermediul puterii politice n-a reuşit, în esenţă pentru că nu putea fi susţinută printr-o independenţă economică. Liberalii erau o elită educată şi urbană pe un continent rural şi, atîta vreme cît ei au avut o putere autentică, ea s-a bazat pe generali şi pe clanuri locale ale familiilor proprietare de pămînt pe care nu te puteai bizui, şi care, din motive care adesea n-aveau nici cea mai mică legătură cu John Stuart Mill sau Darwin, au preferat să-şi mobilizeze clientela de partea

*De la Jeremy Bentham (1748-1832), filozof englez (*n.t.*).

lor. Vorbind din punct de vedere social şi economic, se schimbaseră foarte puţine în spatele fronturilor din America Latină pînă în anii '870, cu excepţia faptului că puterea latifundiarilor fusese întărită, iar aceea a ţăranilor diminuată. Şi, atîta vreme cît acest lucru se schimbase sub impactul ingerinţei pieţei mondiale, rezultatul a fost subordonarea vechii economii cererilor comerţului de import-export, operat prin intermediul cîtorva mari porturi sau capitale şi controlat de către străini sau de către coloniştii străini. Singura excepţie majoră a fost în teritoriile Fluviului La Plata, unde masiva imigraţie europeană avea să producă, pînă la urmă, o populaţie cu totul nouă, cu o structură socială cu totul netradiţională. America Latină, în cel de-al treilea pătrar al secolului al nouăsprezecelea, a luat-o pe calea "occidentalizării", în forma ei burghez-liberală, cu mai mare zel şi, din cînd în cînd, cu mai mare asprime decît în oricare altă parte a lumii, în afara Japoniei, dar rezultatele au fost dezamăgitoare.

Lăsînd deoparte zonele locuite – în mod normal, cît se poate de recent — de colonişti din Europa şi lipsite de o populaţie băştinaşă numeroasă (Australia, Canada), imperiile coloniale ale puterilor europene constau din cîteva regiuni unde o majoritate sau o minoritate de colonişti albi coexista cu o populaţie indigenă destul de importantă (Africa de Sud, Algeria, Noua Zeelandă) şi dintr-un număr mai mare de regiuni lipsite total de o populaţie europeană semnificativă sau permanentă*. Coloniile "albilor" erau cunoscute pentru faptul de a crea cea mai de nerezolvat problemă a colonialismului, deşi, în perioada de care ne ocupăm, nu avea o mare semnificaţie internaţională. În orice caz, problema majoră a populaţiilor indigene era acum să reziste înaintării coloniştilor albi şi, deşi zuluşii, maorii şi berberii erau formidabili în materie de arme, ei nu puteau să facă mai mult decît să marcheze succese locale. Coloniile cu populaţie indigenă puternică ridicau mai multe probleme, pentru că puţinătatea albilor făcea esenţială folosirea, pe scară largă, a băştinaşilor pentru administrarea şi intimidarea lor în folosul stăpînilor,

*Amestecul de rase nu s-a dezvoltat pe scară mare în aceste zone, spre deosebire de vechile imperii preindustriale — dintre care o parte încă supravieţuiau (de exemplu, Cuba, Puerto-Rico, Filipinele) şi pare, cel puţin în India, să fi fost tot mai mult descurajat de la mijlocul secolului al nouăsprezecelea. Astfel de grupuri de *mestizos*, pentru că nu erau, pur şi simplu, asimilaţi cu rasa "de culoare" (ca în Statele Unite) sau pentru că puteau "să treacă" drept albi, erau uneori folosiţi ca o castă de administratori sau tehnicieni subalterni, ca în Indonezia sau în India, unde ei au monopolizat conducerea căilor ferate; dar, în principiu, linia dintre "albi" şi "de culoare" era îngustă.

iar acestea trebuiau, în orice caz, administrate prin intermediul instituţiilor locale deja existente, cel puţin la nivel local. Cu alte cuvinte, ei se confruntau cu dubla problemă de a crea un corp de băştinaşi asimilaţi care să le ia locul albilor şi de a supune instituţiile tradiţionale ale ţărilor, adesea departe de a se potrivi scopurilor lor. Dimpotrivă, popoarele indigene se confruntau cu ameninţarea occidentalizării, cu mult mai complexă decît simpla rezistenţă.

II

India — de departe cea mai mare colonie — ilustrează complexităţile şi paradoxurile acestei situaţii. Simpla existenţă a stăpînirii străine în sine nu punea aici probleme majore, pentru că mari regiuni ale subcontinentului fuseseră, în decursul istoriei, cucerite şi recucerite de diferite tipuri de străini (majoritatea din Asia Centrală), a căror legitimitate fusese stabilită, în mod suficient, prin puterea efectivă. Faptul că stăpînii actuali posedau, în zona frontierei, pielea mai albă decît afganii şi o limbă administrativă ceva mai puţin greu de înţeles decît persana clasică nu ridica dificultăţi speciale; faptul că ei nu căutau să facă convertiri la religia lor ciudată cu prea mare zel (spre mîhnirea misionarilor) era un lucru valoros din punct de vedere politic. Cu toate acestea, schimbările pe care le impuneau, în mod deliberat sau ca urmare a ideologiei lor curioase şi a activităţilor lor economice fără precedent, erau mai profunde şi perturbatoare decît orice lucru adus, pînă atunci, prin Trecătoarea Khyber.

Cu toate acestea, ele erau, în acelaşi timp, revoluţionare şi limitate. Englezii s-au străduit să occidentalizeze — chiar, în anumite aspecte, să asimileze — nu numai pentru că practicile locale, ca arderea văduvelor (*suttee*), îi ultragiau în mod real pe cei mai mulţi dintre ei, dar, în primul rînd, datorită cerinţelor administraţiei şi economiei. Amîndouă au distrus, de asemenea, structura economică şi socială existentă, chiar atunci cînd nu aceasta a fost intenţia lor. De aceea, după lungi dezbateri, celebrul Protocol (1835) al lui T. B. Macaulay (1800-1859) stabilise un sistem de învăţămînt pur englez pentru puţinii indieni în a căror educaţie şi pregătire Raj-ul englez avea un interes oficial, şi anume administratorii subalterni. S-a creat o mică elită anglicizată, uneori atît de îndepărtată de masele de indieni încît a ajuns, în realitate, să nu aibă fluenţă în propria ei limbă naţională sau să-şi anglicizeze numele, deşi, chiar cei mai asimilaţi indieni,

nu erau trataţi ca englezi de către englezi*. Pe de altă parte, englezii au refuzat sau n-au reuşit să realizeze occidentalizarea din cauza faptului că indienii erau, la urma urmei, popoare supuse, a căror funcţie *nu* era să intre în competiţie cu capitalismul britanic, deoarece riscurile politice ale interferenţei excesive cu practicile populare erau serioase şi, de asemenea, din cauză că diferenţele dintre punctele de vedere ale englezilor şi ale celor în jur de 190 de milioane de indieni (1871) păreau a fi atît de mari încît erau practic insurmontabile, cel puţin pentru administratorii englezi. Literatura extrem de izbutită produsă de oamenii care au condus India sau au avut experienţă în legătură cu ea, în secolul al nouăsprezecelea, şi care au contribuit, în mod semnificativ, la dezvoltarea disciplinelor sociologiei, antropologiei sociale şi istoriei comparate (vezi, în continuare, capitolul 14) reprezintă o serie de variaţiuni pe tema acestei incompatibilităţi şi neputinţe.

"Occidentalizarea" avea să producă, pînă la urmă, conducerea, ideologiile şi programele luptei indiene pentru eliberare, ai cărei lideri culturali şi politici aveau să se ivească din rîndurile celor care au colaborat cu englezii, au beneficiat de pe urma stăpînirii lor, ca burghezie compradoră sau în alte feluri, ori au pornit să se "modernizeze" prin imitarea Vestului. Ea a generat începuturile unei clase de industriaşi indigeni ale căror interese aveau să-i aducă în conflict cu politica economică metropolitană. Cu toate acestea, trebuie subliniat faptul că, în perioada dată, elita "occidentalizată", oricare ar fi fost nemulţumirile ei, a văzut în englezi atît furnizorii unui model, cît şi deschizătorii de noi posibilităţi. Naţionalistul anonim de la *Mukherjee Magazine* (Calcutta, 1873) era pe atunci o figură izolată cînd scria: "Orbiţi de strălucirea superficială din jurul lor... băştinaşii au acceptat, pînă acum, punctele de vedere ale superiorilor lor [şi] şi-au bazat credinţa în ei ca într-o vedă comercială. Dar, zi de zi, lumina inteligenţei le curăţă ceaţa din minte"[3]. În măsura în care exista o rezistenţă faţă de englezi ca englezi, ea venea din partea tradiţionaliştilor, şi chiar şi acesteia — cu o singură excepţie importantă — i se punea surdină, într-o epocă în care, după cum avea să-şi amintească ulterior naţionalistul B. G. Tilak, oamenii "erau orbiţi, la început, de disciplina englezilor. Căile ferate, telegraful, drumurile, şcolile au tulburat poporul. Au încetat dezordinile,

*Stînga britanică, spre onoarea ei, era mai egalitaristă şi, pînă la urmă, unul sau doi imigranţi indieni au fost într-adevăr aleşi în parlamentul britanic, cel dintîi dintre ei ca reprezentant radical al unei circumscripţii electorale din Londra, în 1893.

iar oamenii se puteau bucura în liniște și pace... Oamenii au început să spună că pînă și un orb poate călători în siguranță de la Benares la Rameshwar, cu aurul legat în băț"[4].

Excepția majoră a fost marea răzmeriță din 1857-1858, din nordul cîmpiilor indiene, cunoscută în tradiția istorică britanică drept "Răzmeriţa Indiană", un punct de cotitură din istoria administrației britanice, care a fost declarat retrospectiv drept predecesorul mișcării naționale indiene. A fost ultima rezistență a Indiei (de Nord) tradiționale împotriva impunerii stăpînirii britanice directe și, în cele din urmă, a doborît vechea Companie a Indiei de Est. Această curioasă supraviețuitoare a colonialismului întreprinderilor private, tot mai mult absorbite în aparatul de stat britanic, a fost, în definitiv, înlocuită de către acesta din urmă. Politica de anexare sistematică a teritoriilor indiene, pînă atunci doar dependente, asociată cu conducerea viceregelui Lord Dalhousie (1847-1856)*, și mai ales anexarea, în 1856, a Regatului Oudh, ultima rămășiță a vechiului Imperiu Mogul, a provocat răscoala. Rapiditatea și lipsa de tact a schimbărilor impuse sau considerate a se intenționa de către englezi au precipitat revolta. Ocazia reală a fost introducerea de cartușe unse, pe care soldații armatei Bengalului au privit-o ca pe o provocare deliberată față de sensibilitățile lor religioase. (Instituțiile creștinilor și misionarilor au fost printre primele ținte ale furiei populare.) Deși răscoala a început ca o răzmeriță a armatei Bengalului (cele din Bombay și Madras au rămas liniștite), ea s-a transformat într-o insurecție populară majoră în cîmpiile nordice, sub conducerea nobililor și principilor tradiționali, și într-o tentativă de a restaura Imperiul Mogul. Că tensiunile economice, cum ar fi cele generate de schimbările britanice în impozitul asupra pămîntului, și-au jucat rolul lor e evident, dar e îndoielnic dacă doar acestea ar fi produs o revoltă atît de imensă și de răspîndită. Oamenii s-au ridicat împotriva a ceea ce considerau a fi distrugerea tot mai rapidă și mai nemiloasă a modului lor de viață de către o societate străină.

"Răzmeriţa" a fost suprimată într-o baie de sînge, dar ea i-a învățat pe britanici ce însemna precauția. În scopuri practice, anexarea a încetat, cu excepția frontierelor estice și vestice ale subcontinentului. Marile regiuni ale Indiei neluate încă în administrare directă au fost lăsate în continuare

*Între 1848 și 1856, Anglia a anexat Punjab-ul, mari părți din India Centrală, părți de pe coasta vestică și Oudh, mărind, astfel, cu o treime teritoriul administrat direct de către englezi.

pe mîna prinţilor-marionetă indigeni, controlaţi de către britanicii încă măguliţi şi respectaţi oficial, iar aceştia, la rîndul lor, au devenit stîlpii regimului care le garanta bunăstarea, puterea locală şi statutul. S-a dezvoltat o tendinţă evidentă de sprijinire pe elementele mai conservatoare din ţară — proprietari de pămînt, şi în special puternica minoritate musulmană —, urmînd anticul precept imperial "Divide şi stăpîneşte". Pe măsură ce trecea timpul, această schimbare în politică a devenit mai mult decît o recunoaştere a forţelor de rezistenţă ale Indiei tradiţionale faţă de stăpînitorii ei străini. A devenit o contrapondere la rezistenţa, care se dezvolta încet, a noii elite a clasei de mijloc indiene — produsul unei societăţi coloniale, uneori, în fapt, servitorul ei*. Pentru că, oricare ar fi fost politicile imperiului indian, realităţile economice şi administrative ale acestuia continuau să slăbească şi să distrugă forţele tradiţiei, să întărească forţele inovaţiei şi să intensifice conflictele dintre acestea şi englezi. După sfîrşitul stăpînirii Companiei, creşterea unei noi comunităţi de englezi expatriaţi, întovărăşiţi de soţiile lor, care îşi subliniau tot mai mult separatismul şi superioritatea rasială, a mărit fricţiunea socială cu noile straturi de mijloc indigene. Tensiunile economice din ultima treime a secolului (vezi, în continuare, capitolul 13) au înmulţit argumentele antiimperialiste. La sfîrşitul anilor '880, Congresul Naţional Indian — principalul vehicul al naţionalismului indian şi partid conducător al Indiei independente — exista deja. În secolul al douăzecilea, masele indiene însele aveau să urmeze calea ideologică a noului naţionalism.

III

Răscoala Indiană din 1857-1858 n-a fost singura revoltă colonială de masă a trecutului împotriva prezentului. În Imperiul Francez, marea răscoală din 1871, precipitată atît de retragerea trupelor franceze în timpul Războiului Franco-Prusac, cît şi de reaşezarea în masă a alsacienilor şi lorenilor în Algeria, după acesta, e un fenomen analog. Cu toate acestea, în general vorbind, orizontul unor asemenea rebeliuni era limitat, măcar pentru faptul că majoritatea victimelor societăţii capitaliste occidentale

*Prima critică economică majoră a imperialismului britanic din India, *Istoria economică a Indiei* şi *India în epoca victoriană* ale lui R.C. Dutt, avea să fie scrisă de către indianul a cărui carieră în administraţia britanică a fost cea mai strălucită din vremea lui sau din aceea anterioară. În mod similar, imnul naţional indian a fost scris de către un funcţionar indian al englezilor, romancierul Bankim Chadra Chaterjee.

nu erau coloniile cucerite, ci societăţile şi statele, independente din punct de vedere nominal, tot mai slăbite şi distruse. Soarta a două dintre acestea poate fi remarcată, în perioada de care ne ocupăm: Egiptul şi China.

Egiptul, un principat practic independent, deşi, formal, aflat încă în Imperiul Otoman, era predestinat la victimizare de prosperitatea lui agricolă şi de situaţia lui strategică. Prima dintre acestea l-a transformat într-o economie agricolă de export, aprovizionînd lumea capitalistă cu grîu, dar, mai ales, cu bumbac, ale cărui vînzări au crescut semnificativ. De la începutul anilor '860, el furniza 70 la sută din veniturile din export ale ţării şi, pe timpul marelui avînt economic din anii '860, cînd livrările americane de bumbac au fost distruse de Războiul Civil, chiar şi ţăranii au beneficiat de pe urma lui, deşi jumătate dintre ei, în Egiptul de Jos, au căpătat şi maladii parazitare din cauza extinderii irigării permanente. Această vastă extindere a adus comerţul egiptean, în mod ferm, în sistemul internaţional (britanic) şi a atras acel potop de oameni de afaceri şi aventurieri străini care nu erau decît prea dornici să-i prelungească creditul Khedivului Ismail. Simţul financiar al acestuia, ca şi cel al viceregilor dinaainte ai Egiptului, era deficitar, dar, în timp ce, în anii '850, cheltuielile statului egiptean nu depăşiseră veniturile decît cu, poate, 10 la sută, între 1861 şi 1871, cînd veniturile aproape că s-au triplat, cheltuielile au fost, în mod clar, în medie mai mari decît dublul veniturilor guvernului, gaura fiind umplută cu aproape 70 de milioane de lire sterline din împrumuturi care au adus unei varietăţi de financiari, categorisiţi de la metodici la dubioşi, profituri deosebit de satisfăcătoare. Prin astfel de mijloace, Khedivul spera să transforme Egiptul într-o putere modernă şi imperială şi să reconstruiască oraşul Cairo după schiţele Parisului lui Napoleon III, care oferea, pe atunci, modelul standard de paradis pentru conducătorii bine aprovizionaţi cu bani, de tipul lui. Cel de-al doilea fapt, situaţia strategică, a atras interesele puterilor apusene şi ale capitaliştilor acestora, mai ales ale celor britanici, pentru care aşezarea ţării în lume devenea crucială, o dată cu construcţia Canalului Suez. Cultura lumii poate fi, cu umilinţă, recunoscătoare Khedivului din cauza comenzii făcute lui Verdi pentru *Aïda* (1871), reprezentată, prima oară, în noua Operă a Khedivului, cu prilejul celebrării deschiderii Canalului (1869), dar preţul, pentru locuitorii ţării lui, a fost excesiv.

Egiptul a fost astfel integrat în economia europeană ca furnizor agrar. Bancherii, prin intermediul paşalelor, s-au înfruptat pe seama poporului egiptean, iar cînd Khedivul şi paşalele n-au mai putut să plătească dobînda

la împrumuturile pe care le acceptaseră cu un entuziasm frivol — în 1876, ele totalizau aproape jumătate din încasările reale din acel an —, străinii şi-au impus controlul[5]. Europenii ar fi rămas, probabil, mulţumiţi să exploateze un Egipt independent, dar prăbuşirea atît a prosperităţii economice, cît şi a structurii administrative şi politice a guvernului Khedivului, subminate de forţele şi tentaţiile economice pe care conducătorii săi nu puteau nici să le înţeleagă, nici să le stăpînească, a făcut lucrul acesta dificil. Englezii, a căror poziţie era mai puternică şi ale căror interese erau implicate într-o manieră mai crucială, au apărut în postura de noi stăpînitori ai ţării în anii '880.

Dar, între timp, dezvăluirea Egiptului faţă de Apus crease o nouă elită de latifundiari, intelectuali, funcţionari civili şi ofiţeri de armată, care au condus mişcarea naţională din perioada 1879-1882, îndreptată atît împotriva Khedivului, cît şi a străinilor. Pe parcursul secolului al nouăsprezecelea, vechiul grup conducător turc sau turco-circasian fusese egiptenizat, în timp ce egiptenii se ridicaseră la poziţii de bunăstare şi influenţă. Araba a înlocuit turca ca limbă oficială, reîntărind poziţia deja puternică a Egiptului ca un centru al vieţii intelectuale islamice. Remarcabilul pionier al ideologiei islamice moderne, persanul Jamal ad-din Al Afghani, a găsit un public entuziast printre intelectualii egipteni, pe timpul influentei lui şederi în această ţară (1871-1879)*. Problema legată de Al Afghani, ca şi de discipolii şi echivalenţii săi egipteni, a fost că acesta *nu* a pledat, pur şi simplu, în favoarea unei reacţii islamice negative împotriva Vestului. Propria lui ortodoxie religioasă a fost pusă, efectiv, sub semnul întrebării (el a devenit, în 1875, francmason), deşi era îndeajuns de realist ca să ştie că acele convingeri religioase ale lumii islamice nu trebuiau zdruncinate şi că reprezentau, într-adevăr, o puternică forţă politică. El a chemat la revitalizarea Islamului, care avea să îngăduie lumii musulmane să absoarbă ştiinţa modernă şi, astfel, să rivalizeze cu Vestul, să demonstreze că Islamul, de fapt, impunea ştiinţa modernă, parlamentele şi armatele naţionale[6]. Mişcarea antiimperialistă din Egipt privea înainte, şi nu înapoi.

În vreme ce paşalele imitau exemplul tentant al Parisului lui Napoleon III, cea mai mare dintre revoluţiile secolului al nouăsprezecelea se producea în cel mai mare dintre imperiile neeuropene, aşa-numita Rebe-

*Al Afghani a continuat tradiţia cosmopolită a intelectualilor islamici în decursul unei vieţi migratorii, care l-a dus din Iranul său de obîrşie în India, Afganistan, Turcia, Egipt, Franţa, Rusia şi în alte ţări.

liune Taiping din China (1850-1866). Ea a fost ignorată de către istoricii eurocentrici, deşi cel puţin Marx ştia îndeajuns de multe despre ea ca să scrie, în 1853: "Poate că următoarea revoltă a oamenilor din Europa e posibil să depindă mai mult de ceea ce se întîmplă acum în Imperiul Celest decît de orice altă cauză politică existentă". A fost cea mai mare nu numai datorită faptului că China, din al cărei teritoriu mai mult de jumătate a fost controlat, la un moment dat, de Taipingi, era, atunci chiar, cu aproape 400 de milioane de locuitori, de departe cel mai populat stat al lumii, dar şi datorită amplorii şi ferocităţii războaielor civile pe care le-a stîrnit. Probabil că în jur de 20 de milioane de chinezi au pierit în timpul acestei perioade. Aceste convulsii erau, în aspectele importante, produsul direct al impactului occidental asupra Chinei.

Poate că, singura printre marile imperii străvechi ale lumii, China poseda o tradiţie revoluţionară populară, atît ideologică, cît şi practică. Din punct de vedere ideologic, cărturarii ei şi poporul luau permanenţa şi centralitatea Imperiului lor drept date: el avea să existe întotdeauna, sub un împărat (cu excepţia intervalelor întîmplătoare de divizare), administrat de cărturari-birocraţi care trecuseră marile examene ale serviciului civil naţional, introduse cu aproape două mii de ani mai înainte — şi la care nu s-a renunţat decît atunci cînd Imperiul însuşi era muribund, în 1910. Cu toate acestea, istoria Chinei a fost aceea a unei succesiuni de dinastii, trecînd fiecare, se considera, printr-un ciclu de ascensiune, criză şi eliminare: dobîndirea şi, în cele din urmă, pierderea acelui "mandat al Cerului", care le legitima autoritatea absolută. În procesul schimbării de la o dinastie la următoarea, erau cunoscute şi aşteptate să joace un rol semnificativ insurecţia populară, mergînd de la banditism social, răscoale ţărăneşti şi activităţi ale societăţilor populare secrete la răzvrătirea majoră. Într-adevăr, succesul ei era el însuşi un indiciu că "mandatul Cerului" expira. Permanenţa Chinei, centrul civilizaţiei mondiale, a fost realizată printr-un ciclu, repetat la nesfîrşit, de schimbare dinastică, care includea acest element revoluţionar.

Dinastia Manchu, impusă de cuceritorii nordici la jumătatea secolului al şaptesprezecelea, înlocuise, astfel, dinastia Ming, care, la rîndul ei (prin revoluţie populară), răsturnase dinastia mongolă în secolul al paisprezecelea. Deşi, în prima jumătate a secolului al nouăsprezecelea, regimul Manchu părea încă să funcţioneze în mod inteligent şi eficient — chiar dacă, se spunea, cu un neobişnuit de mare nivel de corupţie —, existaseră semne de criză şi răzvrătire începînd din anii '790. Oricare ar fi fost celelalte

cauze, pare foarte clar că extraordinara creştere a populaţiei ţării pe durata secolului trecut (ale cărei motive nu sînt încă elucidate pe deplin) începuse să creeze presiuni economice acute. Numărul de chinezi se pretinde a se fi ridicat de la circa 140 de milioane, în 1741, la aproape 400 de milioane, în 1834. Noul element dramatic în situaţia Chinei a fost cucerirea occidentală, care învinsese complet Imperiul în Primul Război al Opiului (1839-1842). Şocul acestei capitulări în faţa unei forţe navale modeste a englezilor a fost enorm, pentru că el a relevat fragilitatea sistemului imperial, şi s-ar fi putut chiar ca voci ale părerii populare din afara celor cîteva zone imediat afectate să fi devenit conştiente de ea. În orice caz, a existat o creştere vizibilă şi imediată în activităţile diferitelor forţe de opoziţie, mai ales ale puternicelor şi adînc înrădăcinatelor societăţi secrete de tipul *Triadei*, din sudul Chinei, devotate răsturnării dinastiei manciuriene străine şi restaurării dinastiei Ming. Administraţia imperială organizase forţe de miliţie împotriva englezilor, contribuind, astfel, la distribuirea armelor în rîndurile populaţiei civile. Nu era nevoie decît de o scînteie ca să se producă o explozie.

Acea scînteie a fost asigurată sub forma unui profet şi lider mesianic obsedat, poate psihopat, Hung Hsiu Chuan (1813-1864), unul dintre acei candidaţi nereuşiţi la examenul pentru Serviciul Civil imperial care alunecau atît de uşor spre nemulţumire politică. După eşecul lui la examen, el a avut, în mod evident, o cădere nervoasă, care s-a transformat în convertire religioasă. În jurul anilor 1847-1848, el a înfiinţînd o "Societate a celor care-l venerează pe Dumnezeu", în provincia Kwangsi, şi i s-au alăturat cu rapiditate ţărani şi mineri, bărbaţi din marea populaţie chineză de vagabonzi pauperizaţi, membri ai diferitelor minorităţi naţionale şi sprijinitori ai societăţilor secrete mai vechi. Cu toate acestea, exista o noutate semnificativă în predicile lui. Hung fusese influenţat de către scrierile creştine, petrecuse cîtăva vreme împreună cu un misionar american la Canton şi, astfel, a întrupat elemente occidentale semnificative într-un amestec, de altfel familiar, de idei anti-Manchu, eretico-religioase şi social-revoluţionare. Răscoala a izbucnit în 1850, la Kwangsi, şi s-a răspîndit atît de rapid, încît un "Tărîm Celest al Păcii Universale" a putut fi proclamat în mai puţin de un an, cu Hung ca "Rege Celest" suprem. Era, fără îndoială, un regim de revoluţie socială, al cărui sprijin major consta din masele populare, dominat de ideile taoiste, budiste şi creştine de egalitate. Organizat în mod teocratic pe baza unei piramide de unităţi de familie, el a abolit proprietatea privată (pămîntul fiind împărţit numai pentru

folosinţă, nu pentru posesie), a stabilit egalitatea sexelor, a interzis tutunul, opiul şi alcoolul, a introdus un nou calendar (inclusiv o săptămînă de şapte zile) şi alte diferite reforme culturale, şi n-a uitat să micşoreze dările. La sfîrşitul lui 1853, Taiping-ii, cu cel puţin un milion de militanţi activi, controlau cea mai mare parte a sudului şi estului Chinei şi capturaseră Nanking-ul, deşi fără să reuşească — în mare măsură din cauza lipsei cavaleriei — să avanseze efectiv spre nord. China era divizată, şi chiar acele părţi care nu se aflau sub stăpînirea Taiping erau frămîntate de insurecţii majore, ca aceea a rebelilor ţărani *Nien* din nord, nesuprimată pînă în 1868, a minorităţii naţionale Miao din Kweichow şi ale altor minorităţi din sud-vest şi nord-vest.

Revoluţia Taiping nu s-a menţinut şi era de fapt improbabil să se menţină. Inovaţiile ei radicale i-au înnebunit pe moderaţi, pe tradiţionalişti şi pe cei care aveau proprietăţi de pierdut — în nici un caz numai pe bogaţi; incapacitatea liderilor ei de a abdica de la propriile standarde puritane au slăbit atracţia ei populară, şi în interiorul conducerii ei s-au dezvoltat diviziări profunde. După 1856, ea s-a aflat în defensivă, iar în 1864 capitala Taiping de la Nanking a fost recucerită. Guvernul imperial şi-a revenit, dat preţul pe care l-a plătit pentru această revenire a fost greu şi s-a dovedit, pînă la urmă, fatal. Acest lucru a ilustrat şi complexităţile impactului occidental.

În mod paradoxal, conducătorii Chinei erau mult mai puţin pregătiţi să adopte inovaţiile vestice decît rebelii plebei, obişnuiţi, de multă vreme, să trăiască într-o lume ideologică în care ideile neoficiale, provenite din surse străine (cum ar fi budismul), erau acceptabile. Pentru cărturarii-birocraţi confucianişti care guvernau imperiul ceea ce nu era chinez era barbar. Exista chiar o rezistenţă faţă de tehnologia care îi făcuse, într-un mod atît de evident, pe barbari invincibili. Nu mai tîrziu de 1867, Marele Secretar Wo Jen adresa un memoriu Tronului, avertizînd că întemeierea unui colegiu pentru învăţarea astronomiei şi matematicii avea "să facă oamenii prozeliţi ai străinismului" şi să conducă "la prăbuşirea cinstei şi la răspîndirea ticăloşiei"[7], iar rezistenţa în faţa construcţiei de căi ferate şi de altele asemenea a rămas considerabilă. Din motive evidente, s-a dezvoltat un partid "al modernizării", dar se poate intui să acesta ar fi preferat să menţină vechea Chină neschimbată, adăugîndu-i doar capacitatea de a produce armament occidental. (Încercările de a dezvolta o astfel de producţie în anii '860 n-au avut prea mare succes din acelaşi motiv.) În orice caz, neputincioasa administraţie imperială a fost în situaţia de a alege

doar între diferite grade de concesie faţă de Vest. Confruntată cu o revoluţie socială majoră, ea a fost chiar reticentă să mobilizeze enorma forţă a xenofobiei populare chineze împotriva invadatorilor. Într-adevăr, răsturnarea Taiping-ilor părea, din punct de vedere politic, de departe problema cea mai urgentă, şi, în acest scop, ajutorul străinilor era, dacă nu esenţial, cel puţin dorit; bunăvoinţa lor — indispensabilă. Astfel, China s-a trezit alunecînd rapid într-o dependenţă completă faţă de străini. Un triumvirat anglo-franco-american controla vama din Shanghai din 1854, dar, după Cel de-al doilea Război al Opiului (1856-1858) şi prădarea Pekinului (1860), care s-au încheiat cu capitularea totală*, a trebuit să fie numit într-adevăr un englez "ca să asiste" la administrarea întregului venit al vămilor chinezeşti. Practic, Robert Hart, care a fost Inspector General al Vămilor Chineze din 1863 pînă în 1909, era stăpînul economiei chinezeşti şi, deşi a ajuns să capete încrederea guvernanţilor chinezi şi să se identifice cu ţara, în realitate aranjamentul a implicat întreaga subordonare a guvernului imperial faţă de interesele occidentalilor.

De fapt, atunci cînd s-a ajuns la momentul hotărîtor, occidentalii au preferat să sprijine dinastia Manchu decît să accepte răsturnarea ei, care ar fi generat fie un regim revoluţionar naţionalist militant, fie, mai probabil, anarhie şi un vid politic pe care Vestul a fost reticent în a-l umple. (Simpatia iniţială a anumitor străini pentru aparentele elemente creştine din Taiping s-a evaporat repede.) Dimpotrivă, imperiul chinez şi-a revenit din criza Taiping printr-o îmbinare de concesii faţă de Vest, reîntoarcerea la conservatorism şi o erodare fatală a puterii lui centrale. Învingătorii adevăraţi din China au fost vechii cărturari-birocraţi. Confruntate cu un pericol mortal, dinastia Manchu şi aristocraţia s-au apropiat de elita chineză, nemaibucurîndu-se de puterea dinainte. Cei mai capabili dintre administratorii-cărturari — oameni ca Li Hung-Chang (1823-1901) — salvaseră imperiul, atunci cînd Pekinul fusese neputincios, creînd armate provinciale bazate pe resurse provinciale. Făcînd aceasta, ei anticipau prăbuşirea ulterioară a Chinei într-o grămadă de regiuni sub conducerea unor "stăpîni ai războiului" independenţi. Măreţul şi străvechiul Imperiu al Chinei avea să trăiască, de atunci încolo, pe timp de împrumut.

*De data aceasta, nu numai Anglia, ci şi Franţa, Rusia şi Statele Unite au căpătat concesii. A fost deschis un număr de alte porturi, comercianţilor străini li s-a oferit libertatea de mişcare şi imunitatea faţă de legile chinezeşti, urma să existe o libertate de acţiune pentru misionarii străini, comerţul liber, inclusiv pentru libera navigaţie a străinilor în apele interioare, grele despăgubiri de război etc.

De aceea, într-un fel sau altul, societăţile şi statele care au devenit victime ale lumii capitaliste, cu excepţia Japoniei (care va fi analizată separat — vezi, în continuare, capitolul 8), n-au reuşit să ajungă la o înţelegere cu ea. Conducătorii şi elitele lor au devenit repede convinşi că simplul refuz de a accepta metodele vesticilor sau nordicilor albi era nerealist şi, dacă ar fi fost realist, n-ar fi făcut altceva decît să le perpetueze slăbiciunea. Cei din coloniile cucerite, dominate sau administrate de către Occident n-aveau de ales: soarta lor era hotărîtă de cuceritorii lor. Ceilalţi erau împărţiţi între politici de rezistenţă şi colaborare sau concesii, între o "occidentalizare" sinceră şi un fel de reformă care le-ar fi permis să obţină ştiinţa şi tehnologia Vestului fără să-şi piardă propria cultură şi propriile instituţii. În general, fostele colonii ale statelor europene din America au optat pentru o imitare necondiţionată a Vestului, lanţul de monarhii independente şi uneori vechi, care se întindea din Maroc, de la Atlantic, pînă în China, la Pacific, pentru o anumită variantă de reformă, atunci cînd n-au mai putut să împiedice complet expansiunea occidentală.

Cazurile Chinei şi Egiptului sînt, în maniere diferite, tipice pentru această a doua alegere. Amîndouă erau state independente, întemeiate pe civilizaţii străvechi şi pe o cultură neeuropeană, subminate de pătrunderea comerţului şi finanţelor occidentale (acceptate de bunăvoie sau sub presiune), şi neputincioase să reziste forţelor militare şi navale ale Occidentului, mai modeste decît erau cele mobilizate împotriva lor. Puterile capitaliste, la acel moment, nu erau interesate, în mod particular, nici de ocuparea, nici de administrarea lor, atîta vreme cît cetăţenilor acestora li se acorda o totală libertate de a face ceea ce voiau, inclusiv privilegii extrateritoriale. Ele au fost implicate tot mai mult în afacerile unor asemenea ţări de spulberarea unor regimuri indigene sub impactul occidental, ca şi de rivalităţile dintre puterile occidentale. Conducătorii Chinei şi ai Egiptului au respins o politică de rezistenţă naţională, preferînd — atîta timp cît au avut de ales — o dependenţă faţă de Vest, care le menţinea propria putere politică. În acest moment, relativ puţini dintre cei care, în asemenea ţări, voiau o rezistenţă prin regenerare naţională susţineau, pe faţă, "occidentalizarea". În loc de aceasta, ei au optat pentru un fel de reformă ideologică care să le permită să întrupeze ceea ce făcuse Vestul formidabil în propriul lor sistem cultural.

IV

Aceste politici n-au izbîndit. Egiptul a ajuns repede sub controlul direct al cuceritorilor lui, China a devenit un conglomerat tot mai neajutorat pe cale să se dezintegreze. Cum regimurile şi conducătorii lor existenţi optaseră pentru dependenţa de Occident, e improbabil ca reformatorii naţionali să fi reuşit, pentru că revoluţia era precondiţia succesului lor*. Dar vremea ei nu venise încă.

Deci, ceea ce se numeşte astăzi "Lumea a Treia" sau "ţări nedezvoltate" stătea la mila Vestului, victimă neajutorată a acestuia. Dar n-au obţinut oare aceste ţări avantaje compensatorii din subordonarea lor? Aşa cum am văzut, existau cei care, în ţările înapoiate, credeau că da. Occidentalizarea era unica soluţie şi, dacă aceasta însemna nu numai să înveţi de la străini şi să-i imiţi, ci să accepţi alianţa lor împotriva forţelor locale ale tradiţionalismului, adică dominaţia lor, atunci preţul trebuia plătit. E o greşeală să priveşti asemenea "modernizatori" pătimaşi, în lumina mişcărilor naţionaliste ulterioare, pur şi simplu ca trădători şi agenţi ai imperialismului străin. Ei s-ar putea să fi preluat doar punctul de vedere că străinii, cu totul independent de invincibilitatea lor, aveau să-i ajute să rupă strînsoarea tradiţiei şi, deci, să le permită să creeze, pînă la urmă, o societate capabilă să înfrunte Vestul. Elita mexicană din anii '860 era în favoarea străinilor pentru că şi-a pierdut speranţa în ţara ei[8]. Asemenea argumente erau folosite şi de revoluţionarii occidentali. Marx însuşi saluta victoria americană împotriva Mexicului, în războiul din 1846-1848, deoarece a adus un progres istoric şi a creat condiţiile pentru dezvoltarea capitalistă, adică pentru răsturnarea, în final, a capitalismului. Punctele lui de vedere asupra "misiunii" engleze în India, exprimate în 1853, sînt cunoscute. Aceasta avea o dublă misiune: "anihilarea societăţii asiatice şi aşezarea fundamentelor societăţii occidentale în India". Într-adevăr, el credea că:

> "indienii nu vor culege roadele noilor elemente ale societăţii, împrăştiate de burghezia engleză printre ei, pînă cînd în Marea

*De fapt, cele mai mari dintre vechile imperii neoccidentale independente au fost răsturnate sau transformate de revoluţie, la începutul secolului al douăzecilea — Turcia, Iranul şi China.

> Britanie însăşi clasele conducătoare de acum nu vor fi înlocuite de către proletariatul industrial sau pînă cînd hinduşii înşişi nu se vor dezvolta îndeajuns cît să arunce cu totul jugul englez".

Fără îndoială, în ciuda "sîngelui şi murdăriei... mizeriei şi degradării" prin care burghezia a tras după sine popoarele lumii, el a văzut cucerirea Indiei ca pozitivă şi progresistă.

Cu toate acestea, oricare ar fi fost perspectivele finale (iar istoricii moderni sînt mai puţin optimişti decît Marx, cel din anii '850), în prezentul imediat cel mai evident rezultat al cuceririi occidentale a fost "pierderea... lumii vechi, fără cîştigarea uneia noi", care împărtăşea "un fel de melancolie stranie pentru mizeria prezentă a hinduşilor"[9], ca şi pentru aceea a altor popoare care erau victimele Occidentului. Cîştigurile erau greu de decelat în cel de-al treilea pătrar al secolului al nouăsprezecelea, doar pierderile apăreau prea evidente. De partea pozitivă, erau vasele cu abur, căile ferate şi telegrafele, micile nuclee de intelectuali educaţi occidental, nucleele, mai mici chiar, de latifundiari şi oameni de afaceri locali care adunau averi enorme din controlul pe care-l exercitau asupra surselor de exporturi şi din punerea la dispoziţie de împrumuturi externe, asemeni *hacendados* din America Latină, sau poziţiei lor de mijlocitori pentru afacerile străine, asemeni *Parsi*-lor milionari din Bombay. Exista o comunicare — materială şi culturală. Exista o creştere a producţiei de export în anumite regiuni potrivite, deşi foarte greu de realizat, pînă atunci, pe scară mare. Exista, fără îndoială, o înlocuire a dezordinii publice cu ordinea, a nesiguranţei cu siguranţa în anumite regiuni care au ajuns sub stăpînire colonială directă. Dar numai un optimist înnăscut ar argumenta că acestea cîntăreau mai greu decît partea negativă a balanţei, în perioada în discuţie.

Cel mai evident contrast dintre lumea dezvoltată şi cea nedezvoltată a fost şi rămîne încă acela dintre sărăcie şi bunăstare. În prima, oamenii mureau încă de foame, dar, acum, în ceea ce secolul al nouăsprezecelea numea "în număr mic": să zicem, în medie cinci sute pe an, în Regatul Unit. În India, ei mureau cu milioanele — a zecea parte din populaţia Orissei, în foametea din 1865-1866, ceva între un sfert şi o treime din populaţia Rajputanei, în perioada 1868-1870, 3 milioane şi jumătate (sau 15 la sută din populaţie) în Madras, un milion (sau 20 la sută din populaţie) în Mysore, în timpul marii foamete din perioada 1876-1878, cea mai cumplită, pînă la acea dată, din întunecata istorie a Indiei secolului al nouăspre-

zecelea[10]. În China, nu e uşor să separi foametea de numeroase alte catastrofe ale perioadei, dar aceea din 1849 se spune că ar fi costat aproape 14 milioane de vieţi omeneşti, în timp ce alte 20 de milioane se crede că au pierit între 1854 şi 1864[11]. Părţi din Java au fost zguduite de o foamete cumplită, în perioada 1848-1850. Sfîrşitul anilor '860 şi începutul anilor '870 au văzut o epidemie de foamete în întreaga salbă de ţări întinzîndu-se din India, la est, pînă în Spania, la vest[12]. Populaţia musulmană a Algeriei a scăzut cu mai bine de 20 la sută între 1861 şi 1872[13]. Persia, a cărei populaţie totală era estimată la 6-7 milioane, la jumătatea anilor '870, se crede că ar fi pierdut între 1 milion şi jumătate şi 2 milioane, în marea foamete din anii 1871-1873[14]. E dificil de spus dacă situaţia era mai rea decît în prima jumătate a secolului (deşi lucrurile stăteau probabil aşa în India şi China) sau pur şi simplu era neschimbată. În orice caz, contrastul cu ţările dezvoltate, în aceeaşi perioadă, era dramatic, chiar dacă admitem (aşa cum pare probabil pentru lumea islamică) că era mişcărilor demografice tradiţionale şi catastrofice lăsa deja cale liberă unui nou model de populaţie, în cea de-a doua jumătate a secolului.

Pe scurt, mulţimea de popoare din Lumea a Treia nu părea să beneficieze, pînă atunci, în mod semnificativ de pe urma progresului extraordinar, fără precedent, al Vestului. Dacă ele realizau măcar diferenţa faţă de simpla distrugere a vechiului lor mod de viaţă, era mai degrabă ca posibil exemplu decît ca realitate; ceva înfăptuit de către şi pentru oamenii cu feţe rumene şi palide, cu ciudate pălării tari, cu pantaloni cilindrici, care veneau din ţări îndepărtate sau locuiau în oraşe mari. Schimbările nu aparţineau lumii lor, şi majoritatea dintre ei se îndoiau foarte mult că voiau să-i aparţină. Dar cei care li se împotriveau, în numele vechilor tradiţii, au fost înfrînţi. Ziua celor care li se împotriveau cu armele progresului însuşi nu venise încă.

Capitolul al optulea

ÎNVINGĂTORII

Ce clase şi straturi ale societăţii nu vor deveni acum autentice reprezentante ale culturii, nu ne vor da cărturarii, artiştii şi poeţii noştri, personalităţile noastre creatoare?

Jakob Burkhardt, 1868-1871[1]

Administraţia Japoniei a devenit luminată şi progresistă, experienţa europeană e acceptată ca ghid, străinii sînt folosiţi în serviciul ei, iar obiceiurile şi ideile orientale se dau la o parte în faţa civilizaţiei occidentale.

Sir T. Erskine May, 1877[2]

I

Niciodată, pînă atunci, n-au dominat europenii lumea mai complet şi mai de netăgăduit decît în cel de-al treilea pătrar al secolului al nouăsprezecelea. Ca să fim mai exacţi, niciodată oamenii albi de origine europeană n-au dominat-o cu mai multă siguranţă, pentru că lumea economiei şi puterii capitaliste includea cel puţin un stat sau mai degrabă o federaţie neeuropeană, Statele Unite al Americii. Statele Unite nu jucau încă un rol major în problemele lumii, şi de aceea oamenii de stat ai Europei nu le acordau decît o atenţie intermitentă, dacă n-aveau interese în cele două regiuni ale lumii în care acest stat era direct interesat, şi anume continentul american şi Oceanul Pacific; dar, cu excepţia Angliei, ale cărei perspective erau predominant globale, nici un alt stat nu era constant implicat în aceste două zone. Eliberarea Americii Latine eliminase toate coloniile europene din majoritatea teritoriului Americii de Sud şi Centrale, cu excepţia Guyanelor, care le furnizau englezilor zahăr, francezilor o puşcărie pentru criminalii periculoşi şi olandezilor amintirea trecutelor legături cu Brazilia. Insulele caraibiene, cu excepţia insulei Hispaniola (care consta din Republica Neagră din Haiti şi din Republica Dominicană, care s-a eliberat, în cele din urmă, atît de dominaţia spaniolă, cît şi de predominarea haitiană),

au rămas posesiuni coloniale ale Spaniei (Cuba şi Puerto Rico), Angliei, Franţei, Olandei şi Danemarcei. Cu excepţia Spaniei, care năzuia la o restaurare parţială a imperiului ei american, nici unuia din statele europene nu-i păsa de posesiunile lui din Indiile de Vest mai mult decît era nevoie. Doar pe continentul nord-american a rămas o prezenţă europeană masivă pînă în 1875, imensul, dar nedezvoltatul şi slab populatul dominion al Canadei, separat de Statele Unite printr-o frontieră lungă şi deschisă, mergînd, în linie dreaptă, de la graniţele Statului Ontario pînă la Oceanul Pacific, regiunile aflate în dispută de fiecare parte a acestei frontiere fiind ajustate paşnic — deşi nu fără serioase negocieri diplomatice — mai ales în favoarea Statelor Unite, în decursul secolului. Dar, pentru construcţia căii ferate transcanadiene, Columbia Britanică s-ar fi putut să fie incapabilă să reziste atracţiei statelor de la Pacific ale Statelor Unite. În ceea ce priveşte coastele asiatice ale acestui ocean, doar Siberia extrem-orientală rusească, colonia britanică din Hong Kong şi capul de pod englez din Peninsula Malaya marcau prezenţa directă a marilor puteri europene, deşi Franţa începea ocuparea Indochinei. Relicvele colonialismului spaniol şi portughez, precum şi ale celui olandez, în ceea ce este astăzi Indonezia, nu ridicau probleme internaţionale.

De aceea, expansiunea teritorială a Statelor Unite n-a produs mare agitaţie în cancelariile Europei. O mare parte din sud-vest — California, Arizona, Utah şi părţi din Colorado şi New Mexico — au fost cedate de către Mexic, în perioada 1848-1853, după un război dezastruos. Rusia a vîndut Alaska în 1867; acestea şi teritoriile vestice mai vechi au fost transformate în state ale Uniunii pe măsură şi cînd au devenit suficient de interesante sau de accesibile din punct de vedere economic: California în 1850, Oregon în 1859, Nevada în 1864, în timp ce Minnesota, Kansas, Wisconsin şi Nebraska, din Vestul Mijlociu, au dobîndit calitatea de stat între 1858 şi 1867. Ambiţiile teritoriale americane n-au depăşit, la acel moment, această limită, deşi statele sclavagiste din Sud tînjeau după o extindere a societăţii sclavagiste către marile insule din zona caraibiană şi exprimau chiar ambiţii latinoamericane mai mari. Modelul de bază al dominaţiei americane a fost acela al controlului indirect, pentru că nici o putere străină nu apărea ca un concurent eficient direct: guverne slabe, dar teoretic independente, care ştiau că trebuia să rămînă de partea cea dreaptă a gigantului nordic. Doar la sfîrşitul secolului, pe timpul tendinţei internaţionale pentru un imperialism formal, aveau să rupă Statele Unite, pentru un timp, cu această tradiţie stabilită. "Sărmanul Mexic", avea să şoptească

suspinînd preşedintele Porfirio Diaz (1828-1915), "atît de departe de Dumnezeu, atît de aproape de SUA", şi chiar şi statele latinoamericane care se simţeau a fi în termeni apropiaţi cu Atotputernicul erau tot mai conştiente că, pe această lume, Washingtonul era locul pe care trebuiau, în primul rînd, să stea cu ochii. Aventurierul nord-american ocazional a încercat să întemeieze o putere directă în şi în jurul îngustelor limbi de pămînt dintre Oceanele Atlantic şi Pacific, dar n-a rezultat nimic din tentativa sa pînă cînd n-a fost, într-adevăr, construit Canalul Panama, ocupat de forţe americane dintr-o mică republică independentă, detaşată, în acest scop, din statul latinoamerican mai mare al Columbiei. Dar întîmplările de mai sus aveau să se desfăşoare mai tîrziu.

Cea mai mare parte a lumii, şi mai ales Europa, era foarte conştientă de Statele Unite, măcar pentru că, în această perioadă (1848-1875), cîteva milioane de europeni emigraseră acolo şi pentru că marea dimensiune şi extraordinarul progres au transformat-o în miracolul tehnic al globului. Era, aşa cum aveau să sublinieze în primul rînd americanii, ţara superlativelor. Unde altundeva se putea găsi un oraş asemeni oraşului Chicago, cu numai 30.000 de locuitori în 1850, care devenise cel de-al şaselea centru urban al lumii, cu mai bine de un milion de locuitori, doar patruzeci de ani mai tîrziu? Nici un fel de alte căi ferate n-au acoperit distanţe mai mari decît liniile ei transcontinentale şi n-au fost întrecute, ca lungime totală (49.168 de mile în 1870), de vreo altă ţară. Nici un fel de milionari nu erau sau nu păreau mai dramatic realizaţi prin sine înşişi decît cei din Statele Unite, şi chiar dacă nu erau cei mai bogaţi încă — deşi în curînd aveau să fie — erau, cu siguranţă, cei mai numeroşi. Nici un fel de ziare nu erau mai aventuriste din punct de vedere jurnalistic, nici un fel de politicieni mai exagerat corupţi, nici o ţară mai nelimitată în posibilităţile ei.

"America" era încă Lumea Nouă, societatea deschisă dintr-o ţară deschisă, unde imigrantul fără un ban în buzunar putea — era o credinţă foarte răspîndită — să se refacă ("om realizat prin sine însuşi") şi, făcînd aşa, să construiască o republică democratică, liberă, egalitaristă, singura din lume, independent de mărime, pînă în 1870. Imaginea Statelor Unite ca alternativă politică revoluţionară la Lumea Veche a monarhiei, aristocraţiei şi supunerii nu mai era, poate, atît de vie pe cît fusese odată, cel puţin în afara graniţelor ei. Imaginea Americii ca loc de salvare în faţa sărăciei, de speranţă personală prin îmbogăţire personală, a înlocuit-o. Lumea Nouă era tot mai mult pusă faţă în faţă cu Europa nu ca o societate nouă, ci ca o societate a noilor îmbogăţiţi.

Şi, pînă la acel moment, în Statele Unite visul revoluţionar era departe de a fi murit. Imaginea republicii a rămas aceea a unui tărîm al egalităţii, al democraţiei, poate, mai presus de orice, al libertăţii neînfrînate, anarhice, al ocaziilor nelimitate care aveau ca avers ceea ce a ajuns să fie numit, ulterior, "destin manifest"*. Nimeni nu poate înţelege Statele Unite în secolul al nouăsprezecelea sau, în această privinţă, în secolul al douăzecilea, fără comprehensiunea acestei componente utopice, deşi era tot mai mult ascunsă şi transformată într-un dinamism economic şi tehnologic mulţumit de sine, cu excepţia momentelor de criză. A fost, la origine, o utopie agrară a fermierilor liberi şi independenţi aflaţi pe pămînt liber. Ei n-au ajuns niciodată în acord cu lumea marilor oraşe şi a marii industrii, şi nici nu s-au resemnat cu dominaţia lor în perioada de care ne ocupăm. Chiar într-un centru atît de tipic al industriei americane, ca oraşul textil Paterson, New Jersey, caracterul de afaceri nu era încă dominant. În timpul grevei din 1877 a ţesătorilor din industria merceriei, proprietarii de filaturi s-au plîns amarnic că primarul republican, consilierii municipali democraţi, presa, tribunalele şi opinia publică n-au reuşit să-i susţină[4].

Cu toate acestea, majoritatea americanilor erau încă rurali: în 1860, numai 16 la sută trăiau în oraşe cu mai mult de opt mii de locuitori. Utopia rurală, în forma ei mai ales literală — ţăranul liber pe un pămînt liber, — putea să mobilizeze mai multă putere politică decît oricînd, mai ales în rîndurile populaţiei, aflate în creştere, din Vestul Mijlociu. Ea a contribuit la formarea Partidului Republican şi, nu în ultimul rînd, la orientarea lui antisclavagistă (pentru că, deşi programul unei republici fără clase de fermieri ca proprietari liberi n-avea nimic de-a face cu sclavia şi le purta negrilor puţin interes, el excludea sclavia). El şi-a realizat marele triumf prin Legea Fermelor din 1862, care oferea oricărui cap al unei familii americane peste 8,5 hectare *gratis* din domeniul public măsurat, după cinci ani de rezidenţă neîntreruptă, sau cumpărarea, pentru 3 dolari hectarul, după şase luni. Nu e cîtuşi de puţin necesar să adăugăm că această utopie n-a reuşit. Între 1862 şi 1890, mai puţin de 400.000 de familii au beneficiat de pe urma Legii Fermelor, în timp ce populaţia Statelor Unite a crescut cu 32 de milioane, iar aceea a statelor vestice cu mai mult de 10 milioane. Singure căile ferate (care au primit enorme alocări din

*"Statele atlantice... reînnoiesc cu fermitate guvernele şi constituţiile sociale ale Europei şi Africii. Statele pacifice trebuie, în mod necesar, să exercite aceleaşi funcţii sublime şi binefăcătoare în Asia" (William H. Seward, 1850).[3]

pămîntul public, astfel încît să-şi poată recupera pierderile de construcţie şi operare prin profiturile speculaţiilor şi dezvoltării proprietăţii) au vîndut mai mult pămînt cu 12 dolari hectarul decît a fost transmis prin acţiunea Legii. Beneficiarii reali ai pămîntului gratuit au fost speculanţii, financiarii şi întreprinzătorii capitalişti. În ultimele decenii ale secolului, se mai auzea puţin despre visul bucolic al proprietarului liber de pămînt.

Dacă alegem să privim această transformare a Statelor Unite ca sfîrşitul unui vis revoluţionar sau ca începutul unei epoci, acest lucru s-a întîmplat în cel de-al treilea pătrar al secolului al nouăsprezecelea. Mitologia însăşi depune mărturie despre importanţa acestei perioade, pentru că două dintre cele mai profunde şi durabile teme ale istoriei americane, aşa cum sînt păstrate cu sfinţenie în cultura populară, îi aparţin: Războiul Civil şi Vestul. Amîndouă sînt intim legate, în măsura în care deschiderea către civilizaţie a Vestului (sau, mai exact, a părţilor lui sudice şi centrale) a grăbit conflictul dintre statele republicii, unele reprezentînd coloniştii liberi şi capitalismul în ascensiune al Nordului, celelalte societatea sclavagistă a Sudului. Conflictul din Kansas-Nebraska, din 1854, în legătură cu introducerea sclaviei în Vestul Mijlociu, a fost cel care a grăbit formarea Partidului Republican. Acesta avea să facă ca Abraham Lincoln (1809-1865) să fie ales ca preşedinte, în 1860, eveniment care a condus, pînă la urmă, la secesiunea Confederaţiei Statelor din Sud de Uniune, în 1861*.

Expansiunea spre vest a coloniştilor nu era nouă. Ea a fost numai spectaculos accelerată, în perioada de care ne ocupăm, de căile ferate — prima dintre ele atingea şi traversa Mississippi în 1854-1856 — şi de dezvoltarea Californiei (vezi, mai sus, capitolul 3). După 1849, "Vestul" a încetat să mai fie un fel de frontieră a infinitului şi a devenit, în loc de asta, un mare spaţiu pustiu de prerie, deşert şi munte, suspendat între două regiuni dezvoltîndu-se rapid, în est şi de-a lungul Pacificului. Primele linii transcontinentale au fost construite simultan la est de Pacific şi la vest de Mississippi şi s-au întîlnit undeva în Utah, unde secta mormonilor îşi transferase Sionul din Iowa, în 1847, sub impresia greşită că era dincolo de atingerea nemormonilor. În realitate, regiunea dintre Mississippi şi California ("Vestul sălbatic") a rămas aproape pustie, în perioada de care ne ocupăm; ceea ce era diferit de Vestul Mijlociu sau "îmblînzit", tot mai

*Virginia, Carolina de Nord şi de Sud, Georgia, Alabama, Florida, Mississippi, Louisiana, Tennessee, Arkansas, Texas. Unele state de frontieră au ezitat, dar n-au părăsit Uniunea: Maryland, Virginia de Vest, Kentucky, Missouri, Kansas.

colonizat, cultivat şi chiar industrializat. S-a estimat că pentru construirea de ferme în întreaga mare zonă a preriei, sud-vestului şi statelor de munte în perioada de la 1850 la 1880 a fost nevoie de mai multă muncă decît aceea depusă, în aceeaşi perioadă, în statele din sud-est sau în cele de multă vreme colonizate de la jumătatea coastei Atlanticului[5].

Pămînturile de prerie de la vest de Mississippi erau colonizate lent de către fermieri, ceea ce implica îndepărtarea (prin mutare forţată) a indienilor, inclusiv a celor deja mutaţi printr-o legislaţie anterioară, şi (prin masacrare) a bizonilor de pe urma cărora trăiau indienii din cîmpii. Exterminarea bizonilor a început în 1867, acelaşi an în care Congresul a stabilit principalele rezervaţii indiene. Pînă în 1883, fuseseră ucişi în jur de 13 milioane. Munţii n-au devenit, în prea mare măsură, o zonă de colonizare agricolă. Ei au fost şi au rămas o frontieră a prospectorilor şi minerilor, populată printr-o serie de mişcări spontane de masă, în căutarea metalelor preţioase — în special argint — dintre care Filonul Comstock din Nevada (1859) s-a dovedit a fi cel mai mare. Acesta a produs 300 de milioane de dolari în douăzeci de ani, a generat averi spectaculoase pentru o jumătate de duzină de oameni, averi de sub un milion pentru aproape zece şi acumulări de avere mai mici, dar, potrivit standardelor contemporane, încă impresionante, pentru un număr foarte mare de indivizi, înainte de a se epuiza, lăsînd în urmă un Virginia City pustiu, populat de stafii de mineri irlandezi şi din Cornwall, bîntuind Union Hall şi Opera din sălbatica perioadă de înflorire a oraşului. Goane similare s-au produs în Colorado, Idaho şi Montana[6]. Din punct de vedere demografic, ele nu au însemnat prea mult. În 1870, Colorado (admis ca stat în 1976) avea mai puţin de 40.000 de locuitori.

Sud-vestul a rămas în esenţă legat de vite, adică de cowboys, şi de ferme. De acolo, marile cirezi de cornute mari — în jur de 4 milioane între 1865 şi 1879 — erau duse către punctele de îmbarcare şi nodurile de cale ferată situate în vest, în drumul lor către giganticele abatoare din Chicago. Traficul a dat unor aşezări, de altfel neglijabile, din Missouri, Kansas sau Nebraska, ca Abilene şi Dodge City, reputaţia care trăieşte într-o mie de filme western şi care n-a fost acoperită de către aspra rectitudine biblică şi fervoarea populistă a fermierilor din prerie[7].

"Vestul sălbatic" e un mit atît de puternic, încît e dificil de analizat la modul realist. Foarte aproape, singurul fapt exact din punct de vedere istoric legat de el care a intrat în cunoştinţele generale este că a durat numai un timp scurt, momentul lui de glorie petrecîndu-se între Războiul

Civil şi prăbuşirea avîntului mineritului şi creşterii vitelor, din anii '880. "Sălbăticia" lui nu s-a datorat indienilor, care erau deja pregătiţi să trăiască în pace cu albii, cu excepţia, poate, a celor din sud-vestul extrem, unde triburi ca apaş (1871-1886) şi yaqui (mexican) (1875-1926) au purtat ultimul război din cele vechi de cîteva secole ca să-şi păstreze independenţa faţă de oamenii albi. Ea s-a datorat instituţiilor sau, mai degrabă, absenţei instituţiilor eficiente, a guvernului şi legii în Statele Unite. N-a existat un "Vest sălbatic" în Canada, unde chiar goana după aur n-a fost anarhică, iar indienii sioux, care s-au luptat cu Custer şi l-au învins, în Statele Unite, înainte de a fi masacraţi, au trăit liniştiţi acolo. Anarhia (sau, ca să folosim un termen mai neutru, pasiunea pentru ajutorul de sine înarmat) a fost poate exagerată de visul libertăţii, ca şi de acela al aurului, care i-au ademenit pe oameni spre vest. Dincolo de limita aşezărilor de fermieri şi a oraşelor nu existau familii: în 1870, Virginia City avea mai mult de doi bărbaţi la o femeie şi numai 10 la sută copii. E adevărat că mitul Vestului a degradat pînă şi acest mit. Eroii lui sînt, cel mai adesea, bandiţi şi pistolari de cîrciumă, asemeni lui Wild Bill Hickok, despre care n-au fost niciodată prea multe de spus în favoarea lor, decît mineri imigranţi sindicalizaţi. Cu toate acestea, chiar acceptînd această deformare, el nu trebuie idealizat. Visul libertăţii nu s-a aplicat indienilor sau chinezilor (care formau aproape o treime din populaţia statului Idaho, în 1870). În sud-vestul rasist — Texas-ul aparţinea Confederaţiei — el n-a fost cu siguranţă aplicat negrilor. Şi, deşi atît de mult din ceea ce privim ca "aparţinînd Vestului", de la costumul de cowboy la "datina californiană", de esenţă spaniolă, care a devenit efectiv legea mineritului din munţii americani, provenea de la mexicani, care, probabil au furnizat şi cei mai mulţi cowboy decît orice alt grup, el nu s-a aplicat mexicanilor. Era un vis al albilor săraci, care sperau să înlocuiască întreprinderea privată a lumii burgheze prin jocuri de noroc, aur şi arme.

Dacă nu există nimic foarte obscur în legătură cu "deschiderea Vestului", natura şi originile Războiului Civil American (1861-1865) au dus la dispute nesfîrşite printre istorici. Acestea se centrează pe natura societăţii sclavagiste din statele sudice şi posibilitatea compatibilităţii ei cu capitalismul, care se răspîndea în mod dinamic, al Nordului. A fost ea cu adevărat o societate sclavagistă, dat fiind că negrii au fost întotdeauna în minoritate, chiar şi în Sudul tipic (cu excepţia cîtorva zone), şi luînd în consideraţie că majoritatea sclavilor lucrau nu pe clasica mare plantaţie, ci, în număr mic, la fermele albilor sau ca servitori? Nu se poate nega

faptul că sclavia era instituţia centrală a societăţii sudice sau că a reprezentat principala cauză de fricţiune şi ruptură dintre statele nordice şi sudice. Întrebarea reală este de ce ar fi trebuit atitudinea faţă de sclavie să conducă la secesiune şi război civil şi nu la o formulă de coexistenţă? La urma urmei, deşi nu încape îndoială că majoritatea oamenilor din Nord detestau sclavia, singur aboliţionismul militant n-a fost niciodată îndeajuns de puternic ca să determine politica Uniunii. Iar capitalismul nordic, oricare ar fi fost punctele de vedere ale oamenilor de afaceri, s-ar fi putut să-l fi găsit posibil şi convenabil ca să ajungă la o înţelegere cu el pentru a exploata un Sud sclavagist, aşa cum face lumea internaţională de afaceri cu "apartheid"-ul din Africa de Sud.

Bineînţeles că societăţile sclavagiste, inclusiv aceea a Sudului, erau condamnate. Nici una dintre ele n-a supravieţuit perioadei de la 1848 la 1890 — nici măcar Cuba şi Brazilia (vezi, în continuare, capitolul 10). Ele erau deja izolate atît din punct de vedere fizic, prin abolirea comerţului cu sclavi africani, care era eficientă din anii '850, şi, cum s-a întîmplat, din punct de vedere moral, prin copleşitorul consens al liberalismului burghez, care le privea ca fiind contrare înaintării istoriei, de nedorit din punct de vedere moral şi ineficiente din punct de vedere economic. E dificil de conceput supravieţuirea Sudului ca societate sclavagistă în secolul al douăzecilea mai mult decît supravieţuirea şerbiei în Europa de Est, chiar dacă (asemeni anumitor şcoli istorice) le considerăm pe amîndouă drept sisteme de producţie viabile din punct de vedere economic. Dar ceea ce a adus Sudul în punctul de criză, în anii '850, era o problemă mai specifică: dificultatea de coexistenţă cu un capitalism nordic dinamic şi un val de migraţie în Vest.

În termeni pur economici, Nordul nu era prea îngrijorat în legătură cu Sudul, o regiune agrară de-abia implicată în industrializare. Timpul, populaţia, resursele şi producţia erau de partea lui. Principalele pietre de încercare erau politice. Sudul, practic, o semicolonie a englezilor cărora le furnizau majoritatea bumbacului lor neprelucrat, găsea avantajos comerţul liber, în timp ce industria din nord fusese, multă vreme, în mod ferm şi combativ obligată la tarife protecţioniste, pe care nu era capabilă să le impună în mod suficient pentru dorinţele ei din cauza mecanismului de pîrghii politice ale statelor sudice (care reprezentau, trebuie reamintit, aproape jumătate din numărul total de state, în 1850). Industria nordică era, cu siguranţă, mai îngrijorată în legătură cu o naţiune pe jumătate făcînd comerţ liber şi pe jumătate protecţionistă decît de o naţiune pe

jumătate sclavagistă şi pe jumătate liberă. Un alt subiect de controversă era că Sudul făcea tot ce putea ca să contrabalanseze avantajele Nordului, despărţindu-l de zona lui de interior, încercînd să stabilească o regiune de comerţ şi de comunicaţii îndreptată spre sud şi bazată pe sistemul fluviului Mississippi, în loc de a fi îndreptată spre est, către Atlantic, şi apropriindu-şi, pe cît posibil, prin dreptul de preempţiune, expansiunea către Vest. Acest lucru era destul de natural, pentru că albii săraci din Sud exploraseră, de multă vreme, Vestul şi-l "deschiseseră".

Dar chiar superioritatea economică a Nordului însemna că Sudul trebuia să insiste, cu crescîndă încăpăţînare, asupra forţei sale politice — să-şi jaloneze pretenţiile în termenii cei mai formali (de exemplu, insistînd asupra acceptării oficiale a sclaviei în noile teritorii vestice), să sublinieze autonomia statelor ("drepturile statelor") faţă de guvernul naţional, să-şi exercite vetoul asupra politicilor naţionale, să descurajeze evoluţiile economice nordice etc. În practică, Sudul trebuia să fie un obstacol în faţa Nordului atîta timp cît acesta din urmă ducea o politică expansionistă în Vest. Singura lui moştenire era politică. Pentru că (dat fiind faptul că Sudul nu putea şi n-ar fi învins Nordul în propriul joc de dezvoltare capitalistă al acestuia) cursul istoriei mergea împotriva lui. Fiecare îmbunătăţire în transporturi întărea legăturile Vestului cu Atlanticul. În esenţă, sistemul de căi ferate mergea de la est la vest, cu puţine magistrale de la nord la sud. Mai mult decît atît, oamenii care au populat Vestul, fie că veneau din Nord, fie din Sud, nu erau proprietari de sclavi, ci săraci, albi şi liberi, atraşi de pămîntul liber, de aur sau de aventură. Extinderea formală a sclaviei în noile teritorii şi state era, din acest motiv, crucială pentru Sud, iar conflictele tot mai înverşunate dintre cele două părţi, în anii '850, se învîrteau mai ales în jurul acestei probleme. În acelaşi timp, sclavia era nerelevantă pentru Vest, şi, într-adevăr, expansiunea vestică ar fi putut să slăbească, în fapt, sistemul sclavagist. Ea n-a furnizat la fel de mult ajutor ca acela pe care liderii sudici l-au sperat atunci cînd au plănuit anexarea Cubei şi crearea unui imperiu de plantaţii sudico-caraibian. Pe scurt, Nordul era în poziţia de a unifica continentul, iar Sudul nu era. Într-o postură agresivă, posibilitatea lui reală era să abandoneze lupta şi să se separe de Uniune, şi asta e ceea ce a făcut atunci cînd alegerea lui Abraham Lincoln din Illinois, în 1860, a demonstrat că Sudul pierduse "Vestul Mijlociu".

Vreme de patru ani a bîntuit războiul civil. În termeni de pagube şi distrugeri a fost, de departe, cel mai mare război în care a fost implicată vreo ţară "dezvoltată", în perioada de care ne ocupăm, deşi el păleşte, în

mod relativ, comparat cu mai mult sau mai puţin contemporanul Război Paraguayan din America de Sud şi, în mod absolut, comparat cu Războaiele Taiping din China. Statele nordice, deşi sensibil inferioare din punct de vedere al performanţei militare, au cîştigat, pînă la urmă, datorită marii lor superiorităţi ca forţă umană, capacitate şi tehnologie productivă. La urma urmei, ele deţineau peste 70 la sută din populaţia totală a Statelor Unite, peste 80 la sută din bărbaţii de vîrstă militară şi peste 90 la sută din producţia industrială a ţării. Triumful lor a fost şi cel al capitalismului american şi al Statelor Unite moderne. Dar, deşi sclavia a fost abolită, nu a fost triumful negrilor, sclavi sau liberi. După cîţiva ani de "Reconstrucţie" (adică de democraţie forţată), Sudul s-a reîntors sub controlul albilor conservatori din Sud, adică al rasiştilor. Trupele nordice de ocupaţie au fost, în cele din urmă, retrase, în 1877. Într-un sens, războiul şi-a atins obiectivul: republicanii nordici (care au menţinut preşedinţia, în majoritatea timpului, între 1860 şi 1932) n-au putut să pătrundă în Sudul majoritar democrat, care, din acest motiv, şi-a păstrat o autonomie substanţială. Sudul, la rîndul lui, prin votul în bloc, a putut să exercite o anumită influenţă naţională, deoarece sprijinul lui era esenţial pentru succesul celuilalt mare partid, al democraţilor. În realitate, el a rămas agrar, sărac, înapoiat şi resentimental; albii resimţind înfrîngerea niciodată uitată, negrii privarea de drepturi civile şi subordonarea nemiloasă reimpusă de către albi.

Capitalismul american a evoluat cu o viteză dramatică şi într-o manieră impresionantă după Războiul Civil, care îi încetinise, probabil, pentru moment, dezvoltarea, deşi i-a furnizat, de asemenea, ocazii considerabile pentru marii rechini ai afacerilor, porecliţi, pe drept, "magnaţii-tîlhari". Această dezvoltare extraordinară formează cel de-al treilea mare fir din istoria Statelor Unite, în perioada de care ne ocupăm. Spre deosebire de Războiul Civil şi de Vestul Sălbatic, era magnaţilor-tîlhari n-a devenit parte a mitului popular american, doar ca parte a demonologiei democraţilor şi populiştilor, dar ea rămîne încă o componentă a realităţii americane. Magnaţii-tîlhari reprezintă încă o parte recognoscibilă a scenei afacerilor. Au fost făcute încercări de a-i apăra sau de a-i reabilita pe oamenii care au modificat vocabularul limbii engleze: atunci cînd a izbucnit Războiul Civil, cuvîntul "milionar" era încă italicizat, dar, atunci cînd cel mai mare tîlhar din prima generaţie, Cornelius Vanderbilt, a murit, în 1877, averea lui de 100 de milioane de dolari a necesitat inventarea unui termen nou, cel de "multimilionar". S-a argumentat că mulţi dintre marii capitalişti americani au fost, de fapt, inovatori creativi fără de care triumfurile indus-

trializării americane, care sînt într-adevăr impresionante, nu s-ar fi realizat atît de repede. Din acest motiv, averea lor nu s-ar fi datorat banditismului economic, aşa cum s-a întîmplat, ci generozităţii cu care societatea şi-a răsplătit binefăcătorii. Asemenea argumente nu pot fi aplicate tuturor magnaţilor-tîlhari, pentru că pînă şi mintea apologetului ezită atunci cînd e pusă în faţa unor escroci neruşinaţi ca financiarii Jim Fisk sau Jay Gould, dar ar fi lipsit de sens să negi că un număr dintre marii industriaşi din această perioadă au avut contribuţii pozitive, şi uneori importante, la dezvoltarea economiei industriale moderne sau (ceea ce nu e deloc acelaşi lucru) la operaţiunile unui sistem al întreprinderii capitaliste.

Cu toate acestea, asemenea argumente sînt deplasate. Ele pur şi simplu echivalează cu un alt mod de a spune adevărul, şi anume că Statele Unite ale secolului al nouăsprezecelea reprezentau o economie capitalistă în care banii — o mulţime de bani — trebuiau făcuţi, între altele, prin dezvoltarea şi raţionalizarea resurselor productive ale unei ţări mari şi aflate într-o creştere rapidă într-o economie mondială aflată într-o creştere rapidă. Trei lucruri disting era magnaţilor-tîlhari americani de celelalte economii capitaliste aflate în faza de înflorire, din aceeaşi perioadă, care au crescut, la rîndul lor, generaţii de milionari uneori rapaci.

Primul era totala absenţă a oricărui tip de control asupra relaţiilor de afaceri, oricît de brutale şi bazate pe înşelăciune, şi a posibilităţilor într-adevăr spectaculoase de corupţie, atît naţională, cît şi locală — mai ales în anii de după Războiul Civil. Exista, într-adevăr, puţin din ceea ce se putea numi guvern, după standardele europene, în Statele Unite, iar posibilităţile, pentru bogătaşii puternici şi lipsiţi de scrupule, erau, practic, nelimitate. În realitate, expresia "magnaţi-tîlhari" ar trebui să pună accentul mai degrabă asupra primului cuvînt decît asupra ultimului, deoarece, ca într-un regat medieval slab, oamenii puteau să se bizuiască nu pe lege, ci pe propria lor putere — şi cine era mai puternic într-o societate capitalistă decît un bogătaş? Statele Unite, singurele dintre statele lumii burgheze, erau o ţară cu justiţie privată şi forţe armate private, mai ales în perioada de care ne ocupăm. Între 1850 şi 1889, brigăzile de pază auto-alcătuite au ucis 530 de răufăcători presupuşi sau reali sau şase din şapte dintre toate victimele din întreaga istorie a acestui fenomen american caracteristic, care se întinde din anii '760 pînă în 1909.* În 1865 şi 1866, *fiecărei* căi ferate, mine de cărbuni, *fiecărui* furnal şi laminor din Pennsyl-

*Dintre 326 de mişcări de pază înregistrate, 230 au apărut în această perioadă.

vania i s-a acordat prin statut autoritatea de a angaja atîţia poliţişti înarmaţi cîţi dorea, ca să acţioneze după cum socoteau potrivit, deşi, în alte state, şerifii şi alte oficialităţi locale trebuiau să numească, în mod formal, membrii unor asemenea forţe poliţieneşti. Şi, în această perioadă, şi-au cîştigat reputaţia dubioasă cele mai notorii dintre forţele private de detectivi şi pistolari, "Pinkerton-ii", mai întîi în lupta împotriva criminalilor, iar apoi, tot mai mult, împotriva clasei muncitoare.

Cea de-a doua trăsătură distinctivă a acestei ere de pionierat a marii afaceri, banilor mulţi şi marii puteri americane a fost că majoritatea practicienilor ei de succes, spre deosebire de atîţia mari întreprinzători din Lumea Veche, care păreau adesea obsedaţi de construcţia tehnologică ca atare, păreau neînregimentaţi vreunui mod special de a face bani. Tot ce voiau era să-şi maximizeze profiturile, deşi s-a întîmplat ca majoritatea lor să se fi întîlnit în şi prin marile făcătoare de bani ale perioadei, căile ferate. Cornelius Vanderbilt avea numai 10-20 de milioane de dolari înainte de a intra în domeniul căilor ferate, ceea ce i-a adus un plus de 80-90 de milioane suspecte în şaisprezece ani. Nici o mirare cînd oameni ca cei din grupul californian — Collis P. Huntington (1821-1900), Leland Stanford (1824-1893), Charles Crocker (1822-1888) şi Mark Hopkins (1813-1878) — puteau să încarce, fără să roşească, de trei ori costul real al construcţiei Central Pacific Railroad, iar gangsteri ca Fisk şi Gould puteau să dea lovituri de milioane prin tranzacţii falsificate şi jafuri, fără să organizeze, de fapt, aşezarea unei singure traverse sau plecarea unei singure locomotive.

Puţini dintre milionarii din prima generaţie şi-au făcut cariera într-o singură ramură de activitate. Huntington a început prin a vinde echipament minerilor goanei după aur din Sacramento. Clienţii lui îl includeau, poate, pe magnatul cărnii, Philip Armour (1832-1901), care şi-a încercat norocul în cîmpurile aurifere înainte de a se îndrepta către afacerile de băcănie din Milwaukee, care, în schimb, i-au îngăduit să cîştige o avere din carnea de porc, în timpul Războiului Civil. Jim Fisk a fost, la rîndul lui, lucrător la circ, chelner de hotel, negustor ambulant şi vînzător de articole de galanterie, înainte de a descoperi posibilităţile contractelor de război şi, după aceea, ale bursei de mărfuri. Jay Gould a fost, la rîndul lui, cartograf şi comerciant de articole de piele, înainte de a descoperi ce se putea face cu acţiunile la calea ferată. Andrew Carnegie (1835-1919) nu şi-a concentrat energiile asupra oţelului decît după ce a ajuns la aproape patruzeci de ani. A început ca telegrafist, a continuat ca director la calea ferată — cu profitul deja obţinut din investiţii a căror valoare creştea rapid

—, s-a ocupat, printre altele, de petrol (reprezentînd domeniul ales de John D. Rockefeller, care şi-a început viaţa ca funcţionar şi contabil în Ohio), pătrunzînd, treptat, în industria pe care avea s-o domine. Toţi aceşti oameni erau speculanţi gata să se mişte în direcţia în care erau banii mulţi. Nici unul n-a avut scrupule semnificative şi nici nu putea să-şi permită să aibă într-o economie şi într-o epocă în care frauda, mita, calomnia şi, dacă era necesar, armele reprezentau aspecte normale ale competiţiei. Toţi erau oameni duri, şi majoritatea ar fi privit problema onestităţii lor ca fiind mult mai puţin relevantă pentru afaceri decît aceea a deşteptăciunii lor. Nu degeaba a devenit "darwinismul social" — dogma conform căreia cei care se căţărau în vîrf erau cei mai buni, deci cei mai potriviţi supravieţuirii în jungla omenească — ceva de tipul unei teologii naţionale în Statele Unite ale secolului al nouăsprezecelea.

Cea de-a treia caracteristică a magnaţilor-tîlhari va fi deja evidentă, dar a fost supraaccentuată de mitologia capitalismului american: o proporţie considerabilă dintre ei erau "oameni care s-au realizat singuri", şi n-aveau concurenţi în avere şi în poziţia socială. Bineînţeles, în ciuda predominanţei cîtorva milionari "care s-au realizat singuri", doar 42 la sută dintre oamenii de afaceri din perioada de care ne ocupăm, care au intrat în *Dicţionarul biografiilor americane*, proveneau din familii din clasa de jos sau din partea de jos a clasei de mijloc. Majoritatea proveneau din familii din zona afacerilor sau profesiilor. Doar 8 la sută din "elita industrială a anilor '870" erau fii ai unor taţi din clasa muncitoare[10]. Cu toate acestea, pentru comparaţie, poate merită să ne amintim că din 189 de milionari englezi care au murit între 1858 şi 1879, ceva de genul unui minimum de 70 la sută trebuie să fi fost descendenţii cel puţin ai uneia şi, probabil, ai mai multor generaţii de oameni cu avere, peste 50 la sută dintre ei fiind proprietari de pămînt[11]. Bineînţeles, America îşi avea astorii şi vanderbilţii ei, moştenitori de vechi averi, iar cel mai mare dintre financiarii ei, J. P. Morgan (1837-1913), era un bancher la a doua generaţie, a cărui familie a făcut avere ca una dintre principalele verigi intermediare în canalizarea capitalului englez către Statele Unite. Dar ceea ce atrăgea atenţia erau, lesne de înţeles, carierele tinerilor care pur şi simplu vedeau ocazia, o evaluau şi îşi învingeau toţi concurenţii: oameni care, mai presus de orice, penetrau prin imperativul capitalist al acumulării. Ocaziile erau, într-adevăr, colosale pentru oamenii pregătiţi să urmeze logica de a face profit mai degrabă decît pe aceea a vieţii şi cu suficientă competenţă, energie, cruzime şi lăcomie. Distracţiile erau minime. Nu exista o veche nobi-

lime care să-i tenteze pe oameni cu titlurile şi viaţa plină de graţie a aristocraţiei de viţă, iar politica era ceva mai degrabă de cumpărat decît de practicat, cu excepţia, desigur, a situaţiei în care reprezenta un alt mod de a face bani.

Într-un sens, din acest motiv, magnaţii-tîlhari se simţeau reprezentînd ca nimeni altcineva America. Şi nu greşeau deloc. Numele marilor multimilionari — Morgan, Rockefeller — au pătruns în tărîmul mitului, ceea ce explică de ce, împreună cu numele de mit, cu totul diferite, ale pistolarilor şi şerifilor din Vest, ei reprezintă, probabil, singurele nume de indivizi americani din această perioadă (altele, poate, decît cel al lui Abraham Lincoln) care sînt clar cunoscute în străinătate, în afara celor care afirmă un interes special pentru istoria Statelor Unite. Iar marii capitalişti şi-au pus marca asupra ţării lor. Cîndva, spunea *National Labour Tribune* în 1874, oamenii din America puteau să fie propriii lor stăpîni. "Nimeni nu putea, nici nu trebuia să devină stăpînul lor." Dar acum "aceste visuri nu s-au realizat... Poporul muncitor al acestei ţări... descoperă dintr-o dată capitalul ca fiind la fel de rigid ca o monarhie absolută"[12].

II

Dintre toate ţările neeuropene, numai una a reuşit într-adevăr să ajungă din urmă Vestul şi să-l bată la propriul lui joc. Aceasta a fost Japonia, oarecum spre surpriza contemporanilor. Pentru ei, era, poate, cel mai puţin cunoscută dintre toate ţările dezvoltate, deoarece fusese, practic, închisă contactului direct cu Vestul de la începutul secolului al şaptesprezecelea, menţinînd un singur punct de observaţie reciprocă, unde olandezilor le era permis să facă comerţ la scară redusă. Pînă la mijlocul secolului al nouăsprezecelea, ea nu apărea pentru Vest diferită de oricare altă ţară orientală sau, cel puţin, la fel de predestinată de înapoierea economică şi inferioritatea militară să devină victima capitalismului. Comodorul Perry al Statelor Unite, ale căror ambiţii în Pacific se întindeau mult dincolo de interesele foarte activilor lor vînători de balene (care fuseseră, de curînd — în 1851 —, subiectul celei mai mari opere de creaţie artistică a Americii secolului al nouăsprezecelea, *Moby Dick* a lui Herman Melville), i-a forţat pe japonezi să deschidă anumite porturi în 1853-1854 prin metodele obişnuite ale ameninţărilor navale. Englezii şi, ulterior, forţele apusene unite, în 1862, i-au bombardat cu obişnuita frivolitate şi lipsă a fricii de pedeapsă: oraşul Kagoshima a fost pur şi simplu atacat drept represalii pentru uciderea unui singur englez. Nu părea deloc că, în mai puţin de o

jumătate de secol, Japonia avea să fie o mare putere capabilă să înfrîngă o putere europeană într-un război major, purtat fără ajutor din afară, şi că, în mai puţin de trei sferturi de secol, ea avea să ajungă aproape de a rivaliza cu marina britanică; încă înainte de anii '870, unii observatori se aşteptau să fie o chestiune de ani ca ea să depăşească economia Statelor Unite.

Istoricii, cu înţelepciunea înţelegerii ulterioare, au fost, poate, mai puţin surprinşi în faţa realizărilor japoneze decît ar fi trebuit să fie. Ei au subliniat că, sub multe aspecte, Japonia, deşi cu totul străină ca tradiţie culturală, era surprinzător de analoagă Vestului ca structură socială. În orice caz, poseda ceva foarte apropiat de ordinea feudală a Europei medievale, o nobilime ereditară posesoare de pămînt, ţărani semişerbi şi un corp de negustori-antreprenori şi financiari înconjurat de un corp neobişnuit de activ de bresle, bazate pe urbanizarea aflată în creştere. Spre deosebire de Europa, oraşele nu erau independente, nici negustorii liberi, dar concentraţia crescîndă a nobilimii (*samuraii*) în oraşe le făcea tot mai dependente de sectorul neagricol al populaţiei, iar dezvoltarea sistematică a unei economii naţionale închise, separată de comerţul exterior, a creat un corp de antreprenori esenţiali pentru formarea unei pieţe naţionale, însă intim legaţi de guvern. Cei din familia Mitsui, de exemplu — încă una din forţele majore ale capitalismului japonez — au început ca fabricanţi provinciali de *sake* (vin de orez), la începutul secolului al şaptesprezecelea, s-au îndreptat spre împrumuturile de bani şi, în 1673, s-au stabilit la Edo (Tokio) ca proprietari de prăvălii, întemeind filiale la Kyoto şi Osaka. Pînă în 1680, ei au ajuns ceea ce Europa ar fi numit activi la bursa de mărfuri, la scurtă vreme după ce au devenit agenţii financiari ai familiei imperiale şi ai Shogunatului (conducătorii *de facto* ai ţării), ca şi ai cîtorva clanuri feudale majore. Cei din familia Sumitomo, de asemenea încă predominantă, au început în domeniul comerţului cu medicamente şi cu articole de fierărie, la Kyoto, şi au devenit rapid mari negustori şi proprietari de cuptoare de rafinare în afacerile cu cupru. În ultima parte a secolului al optsprezecelea, ei au acţionat ca administratori regionali ai monopolului cuprului şi au exploatat mine.

Nu e imposibil ca Japonia, lăsată în voia ei, să fi putut să evolueze, în mod independent, în direcţia economiei capitaliste, deşi problema nu poate fi limpezită niciodată. Ce este dincolo de orice îndoială e faptul că Japonia era mai dornică de a imita Vestul decît multe alte ţări neeuropene şi mai capabilă să facă acest lucru. China era pe deplin capabilă să-i înfrîngă pe occidentali la propriul lor joc, cel puţin în privinţa faptului că poseda din plin calităţile tehnice, rafinamentul intelectual, educaţia, experienţa

administrativă şi capacităţile de afaceri necesare în acest scop. Dar China era imensă, prea suficientă sieşi, prea obişnuită să se considere centrul civilizaţiei pentru incursiunea a încă unei clase de barbari periculoşi şi cu nasul lung, avansaţi, totuşi, din punct de vedere tehnic, care să sugereze imediat totala abandonare a vechilor căi. China nu voia să imite Vestul. Oamenii educaţi din Mexic voiau cu adevărat să imite capitalismul liberal, aşa cum era exemplificat de către Statele Unite, fie şi numai ca un mijloc de a deveni îndeajuns de puternici ca să-i reziste vecinului lor nordic. Dar povara unei tradiţii pe care erau prea slabi ca s-o depăşească sau s-o distrugă a făcut imposibil ca ei să reuşească aceasta efectiv. Biserica şi ţărănimea, indiană sau hispanizată după model medieval, erau prea mult pentru ei, iar ei erau prea puţini. Dorinţa era mai mare decît putinţa. Japonia însă le poseda pe amîndouă. Elita japoneză ştia că ţara ei era printre multele confruntate cu pericolele cuceririi sau supunerii, pe care le înfruntaseră în cursul unei lungi istorii. Ea era (ca să folosim frazeologia europeană contemporană) mai degrabă o "naţiune" potenţială decît un imperiu ecumenic. În acelaşi timp, ea poseda capacităţile şi cadrele tehnice şi de altă natură necesare pentru o economie a secolului al nouăsprezecelea. Şi, ceea ce este, poate, mai important, elita japoneză dispunea de un aparat de stat şi o structură socială capabile să controleze mişcarea unei întregi societăţi. E extrem de dificil să transformi o ţară de sus în jos, fără să rişti nici rezistenţă pasivă, nici dezintegrare, nici revoluţie. Conducătorii japonezi se găseau în excepţionala poziţie, din punct de vedere istoric, de a fi capabili să mobilizeze mecanismul tradiţional al supunerii sociale în scopurile unei "occidentalizări" bruşte, radicale, dar controlate, fără altă rezistenţă decît o disidenţă dispersată a *samurailor* şi revolte ţărăneşti.

Chestiunea confruntării cu Occidentul îi preocupase pe japonezi vreme de cîteva decenii — cu siguranţă din anii '830 —, iar victoria engleză asupra Chinei, în Primul Război al Opiului (1839-1842), a demonstrat nivelul şi posibilităţile mijloacelor apusene. Dacă însăşi China n-a putut să le reziste, nu erau ei oare hotărîţi să-şi atingă ţinta pretutindeni? Descoperirea de aur în California, acel eveniment crucial din istoria lumii din perioada de care ne ocupăm, a adus Statele Unite de-a dreptul în regiunea Pacificului, iar Japonia de-a dreptul în centrul încercărilor apusene de a-i "deschide" pieţele, aşa cum Războiul Opiului le deschisese pe cele ale Chinei. Rezistenţa directă era lipsită de speranţă, aşa cum au dovedit-o slabele tentative de a o organiza. Simplele concesii şi eschivări diplomatice nu puteau

însemna mai mult decît expediente temporare. Nevoia de reformă, atît prin adoptarea tehnicilor relevante ale Occidentului, cît şi prin restaurarea (sau crearea) voinţei de afirmare naţională de sine, era dezbătută aprins printre oficialităţile şi intelectualii educaţi, dar ceea ce a transformat-o în "Restauraţia Meiji" din 1868, adică într-o radicală "revoluţie de sus în jos", a fost eşecul evident al sistemului militar feudal-birocratic al Shogunilor de a face faţă crizei. În 1853-1854, conducătorii au fost divizaţi şi nesiguri asupra a ceea ce trebuia făcut. Pentru prima dată, guvernul a cerut în mod formal părerea şi sfatul *daimyo*-ilor sau lorzilor feudali, dintre care majoritatea înclinau spre rezistenţă sau temporizare. Făcînd acest lucru, el şi-a demonstrat propria incapacitate de a acţiona în mod eficient, iar contramăsurile lui militare au fost şi ineficiente, şi destul de costisitoare pentru a solicita finanţele şi sistemul administrativ al ţării. În timp ce birocraţia îşi dovedea grosolana ineficacitate, iar fracţiunile de nobili din Shogunat se luau la întrecere, cea de-a doua înfrîngere a Chinei într-un alt Război al Opiului (1857-1858) sublinia slăbiciunea Japoniei în faţa Occidentului. Dar noile concesii faţă de străini şi dezintegrarea crescîndă a structurii politice interne au produs o contrareacţie printre cei mai tineri *samurai* intelectuali, care, în 1860-1863, au lansat unul dintre acele valuri de teroare şi asasinate (atît împotriva străinilor, cît şi a liderilor nepopulari) care punctează istoria japoneză, deoarece războinicii activişti patrioţi din anii '840 se adunaseră la studiile militare şi ideologice atît din provincii, cît şi din anumite şcoli de scrimă din Edo (Tokio), unde au ajuns sub influenţa unor filozofi potriviţi, şi s-au întors în teritoriile lor feudale cu cele două sloganuri, "Izgoniţi-i pe barbari" şi "Veneraţi-l pe Împărat". Amîndouă sloganurile erau logice: nu trebuia să se îngăduie ca Japonia să cadă victimă străinilor şi, dat fiind eşecul Shogunatului, era normal ca grija conservatoare să fie orientată spre alternativa politică tradiţională supravieţuitoare, teoretic atotputernicul, dar practic neputinciosul şi neimportantul Tron Imperial. Reforma conservatoare (sau revoluţia de sus în jos) a fost aproape hotărîtă să ia forma unei restaurări a puterii imperiale împotriva Shogunatului. Reacţia străină faţă de terorismul extremiştilor, de exemplu bombardarea de către englezi a Kagoshimei, a intensificat, pur şi simplu, criza internă şi a subminat regimul deja şubred. În ianuarie 1868 (după moartea bătrînului împărat şi numirea unui nou Shogun), a fost proclamată, în cele din urmă, restaurarea imperială, cu ajutorul forţelor anumitor provincii puternice şi disidente, şi instituită după un scurt război civil. "Restauraţia Meiji" era realizată.

Dacă ar fi constat doar dintr-o reacţie conservator-xenofobă, ea ar fi fost, din punct de vedere comparativ, nesemnificativă. Marilor feudalităţi din Japonia de Vest, mai ales Satsuma şi Chōshū, ale căror forţe au răsturnat vechiul sistem, le displăcuse, în mod tradiţional, Casa Tokugawa, care a monopolizat Shogunatul. Nici puterea lor, nici tradiţionalismul militant al tinerilor extremişti n-au oferit un program în sine, iar oamenii care au luat acum în mîinile lor soarta Japoniei, mai ales tinerii *samurai* (în medie, în vîrstă de numai treizeci de ani, în 1868), nu reprezentau forţele revoluţiei sociale, deşi, în mod clar, ei au venit la putere într-o epocă în care tensiunile economice şi sociale erau tot mai acute şi se reflectau atît într-un număr crescînd de răscoale ţărăneşti localizate şi lipsite de marcă politică, cît şi în apariţia activiştilor clasei mijlocii şi ţărănimii. Dar, între 1853 şi 1868, majoritatea tinerilor activişti *samurai* supravieţuitori (unii dintre cei mai xenofobi pieriseră în cursul acţiunilor lor teroriste) recunoscuseră că obiectivul lor, acela de a salva ţara, necesita o occidentalizare sistematică. Unii avuseseră, pînă în 1868, contact cu străinii; alţii călătoriseră, într-adevăr, în străinătate. Toţi recunoşteau că menţinerea Japoniei implica transformare.

Paralelismul dintre Japonia şi Prusia s-a făcut adesea. În amîndouă ţările, capitalismul a fost instalat în mod formal nu printr-o revoluţie burgheză, ci de sus în jos, printr-o veche ordine birocratic-aristocratică, a cărei supravieţuire nu putea fi asigurată în alt mod. În ambele ţări, respectivele regimuri economico-politice au păstrat trăsături importante ale vechii ordini: o etică a disciplinei şi respectului obedient, care s-a difuzat atît în clasele mijlocii, cît şi, chiar, în noul proletariat şi, în mod accidental, a ajutat capitalismul să rezolve problemele disciplinei muncii ale unei puternice dependenţe a economiei întreprinderii private de ajutorul şi supravegherea statului birocrat şi, nu în ultimul rînd, ale unui militarism persistent care avea să le transforme pe amîndouă în formidabile puteri de război şi un curent subteran de extremism pătimaş şi, din cînd în cînd, patologic al dreptei politice. Cu toate acestea, există diferenţe. În Germania, burghezia liberală era puternică, conştientă de sine ca şi clasă şi o forţă politică independentă. După cum au demonstrat revoluţiile de la 1848, "revoluţia burgheză" era o variantă posibilă. Calea prusacă către capitalism a fost prin îmbinarea unei burghezii reticente în a face o revoluţie burgheză şi un stat de iuncheri pregătit să le ofere cele mai multe lucruri din ceea ce voiau fără revoluţie, cu preţul păstrării controlului politic al aristocraţiei funciare şi al monarhiei birocratice. Nu iuncherii au iniţiat

această schimbare. Ei doar s-au asigurat (mulţumită lui Bismarck) că n-aveau să fie nimiciţi de ea. În Japonia, pe de altă parte, iniţiativa, direcţia şi cadrele "revoluţiei de sus în jos" au venit din sectoare ale feudalilor înşişi. Burghezia japoneză (sau echivalentul ei) a jucat un rol numai în măsura în care existenţa unui strat de oameni de afaceri şi antreprenori a făcut posibilă instalarea unei economii capitaliste pe linii derivate din Occident. Restauraţia Meiji nu poate fi considerată, din acest motiv, o "revoluţie burgheză", chiar una avortată, deşi poate fi privită ca echivalentul ei funcţional parţial.

Aceasta face radicalismul schimbărilor introduse de către ea cu atît mai impresionant. Ea a abolit vechile provincii feudale şi le-a înlocuit printr-o administraţie de stat centralizată, care a căpătat o nouă monedă zecimală, un fundament financiar prin inflaţie, prin mijlocirea împrumuturilor publice bazate pe un sistem bancar inspirat de cel american şi (în 1873) un cuprinzător impozit pe pămînt. (Trebuie amintit că, în 1868, guvernul central nu poseda nici un venit independent, bazîndu-se, în mod temporar, pe ajutorul provinciilor feudale, care avea să fie abolit în curînd, pe împrumuturi forţate şi pe averile private ale ex-Shogunilor Tokugawa.) Această reformă financiară a implicat o reformă socială radicală, Regulamentul Proprietăţii Funciare (1873), care stabilea răspunderea individuală, şi nu colectivă, pentru impozit şi, în consecinţă, distribuirea individuală a drepturilor de proprietate, cu dreptul respectiv de vînzare. Fostele drepturi feudale, deja în declin în ceea ce priveşte pămîntul cultivat, au căzut, prin urmare, în desuetudine. Marii nobili şi cîţiva *samurai* de frunte şi-au păstrat vreun munte sau vreun teren de pădure, guvernul a preluat fosta proprietate comunală, ţăranii au devenit tot mai mult arendaşi ai latifundiarilor bogaţi, iar nobilii şi *samuraii* şi-au pierdut baza economică. În schimb, ei au primit compensaţii şi sprijin guvernamental, dar chiar înainte ca acestea să se dovedească nepotrivite pentru majoritatea dintre ei, schimbarea în situaţia lor a fost, fără îndoială, profundă. Ea a fost făcută şi mai drastică de către reforma militară, şi în special de Legea Serviciului Militar din 1873, care, după modelul prusac, introducea recrutarea. Consecinţa ei pe termen lung a fost egalitaristă, pentru că ea a abolit ultimele vestigii ale statutului separat şi superior pentru *samurai* ca şi clasă. Oricare a fost rezistenţa atît a ţăranilor, cît şi a *samurailor* împotriva noilor măsuri — au fost, în medie, poate treizeci de răscoale ţărăneşti pe an, între 1869 şi 1874, şi o puternică revoltă a *samurailor*, în 1877 —, ea a fost înăbuşită fără vreo dificultate majoră.

Obiectivul noului regim n-a fost să abolească aristocraţia şi deosebirile de clasă, deşi acestea au fost simplificate şi modernizate. A fost chiar întemeiată o nouă aristocraţie. În acelaşi timp, occidentalizarea a implicat abolirea vechilor ranguri, o societate în care averea, educaţia şi influenţa politică determinau statutul mai mult decît naşterea, şi, de aici, anumite autentice tendinţe egalitariste: defavorabile *samurailor* mai săraci, dintre care mulţi au decăzut la lucrători obişnuiţi, favorabile oamenilor de rînd, cărora li s-a permis (din 1870) să-şi ia nume de familie şi să-şi aleagă în mod liber ocupaţia şi domiciliul. Pentru conducătorii Japoniei, acestea reprezentau, spre deosebire de societatea burgheză occidentală, nu un program în sine, ci instrumente pentru realizarea programului renaşterii naţionale. Ele erau necesare, deci trebuiau făcute. Şi ele au fost justificate în ochii cadrelor vechii societăţi, parţial datorită enormei puteri a ideologiei tradiţionale a serviciului faţă de stat sau, mai concret, datorită nevoii de a "întări statul", şi făcute mai puţin inacceptabile prin deschiderile substanţiale în cariere militare, administrative, politice şi de afaceri, pe care noua Japonie le-a oferit multora din ei. Li s-a opus rezistenţă din partea ţăranilor şi *samurailor* tradiţionalişti, mai ales a acelora pentru care noua Japonie nu oferea, într-adevăr, un viitor foarte strălucit. Fără îndoială, radicalismul schimbărilor introduse, într-o perioadă de cîţiva ani, de oameni formaţi în vechea societate şi aparţinînd mîndrei clase a nobilimii ei militare rămîne un fenomen extraordinar şi unic.

Forţa conducătoare a fost occidentalizarea. Vestul poseda în mod clar secretul succesului, şi, de aceea, trebuia imitat, cu orice preţ. Perspectiva de a prelua în întregime valorile şi instituţiile unei alte societăţi era, poate, mai puţin de neimaginat pentru japonezi decît pentru multe alte civilizaţii, pentru că ei mai făcuseră deja o dată acest lucru — de la China —, dar, fără îndoială, era o întreprindere uimitoare, atît traumatizantă, cît şi problematică. Pentru că nu putea fi făcută numai printr-un împrumut superficial, selectiv şi controlat, mai ales într-o societate atît de profund diferită în cultura ei de Occident ca societatea japoneză. De unde pasiunea exagerată cu care mulţi campioni ai occidentalizării au pornit în misiunea lor. Pentru unii, ea părea să implice abandonarea a tot ce era japonez, în măsura în care întregul trecut era înapoiat şi barbar: simplificarea, poate chiar abandonarea limbii japoneze, reînnoirea zestrei genetice japoneze inferioare, prin amestec rasial cu zestrea occidentală superioară — o sugestie bazată pe teoriile occidentale, înghiţite cu lăcomie, ale rasismului social-darwinist, care beneficia, într-adevăr, de un sprijin temporar în cele mai înalte cercuri[13]. Costumul şi coafurile

occidentale, dieta occidentală (pînă atunci, japonezii nu mîncaseră carne) au fost adoptate cu nu mai puţin zel decît tehnologia, stilurile arhitectonice şi ideile occidentale[14]. Oare nu implica occidentalizarea adoptarea ideologiilor care erau fundamentale pentru progresul occidental, incluzînd chiar creştinismul? Oare nu implica ea, pînă la urmă, abandonarea tuturor vechilor instituţii, inclusiv a împăratului?

Cu toate acestea, aici occidentalizarea, spre deosebire de influenţa chineză anterioară, a pus o dilemă majoră. Pentru că "Vestul" nu era un singur sistem coerent, ci un complex de instituţii rivale şi de idei rivale. Pe care dintre ele trebuiau să le aleagă japonezii? În termeni practici, alegerea nu era grea. Modelul britanic a servit, în mod natural, ca ghid pentru căi ferate, telegrafe, lucrări publice, industrie textilă şi majoritatea metodelor din afaceri. Modelul francez a inspirat reforma juridică şi, la început, reforma armatei, pînă cînd a prevalat modelul prusac. (Marina a urmat-o, în mod natural, pe cea britanică.) Universităţile au datorat mult exemplului german, ca şi celui american, educaţia primară, inovarea agriculturii şi serviciile poştale Statelor Unite. Pînă în 1875-1876, erau folosiţi —sub supraveghere japoneză — de la cinci la şase sute de experţi, pînă în 1890, în jur de trei mii. Dar alegerea era mai dificilă din punct de vedere politic şi ideologic. Cum avea să aleagă Japonia între sistemele rivale ale statelor burghezo-liberale — cel britanic şi cel francez — sau mai autoritara monarhie pruso-germană? Mai presus de toate, cum să alegi între Vestul intelectual, reprezentat de către misionari (care prezentau o atracţie surprinzătoare pentru *samuraii* declasaţi şi dezorientaţi, gata să-şi transfere tradiţionala loialitate de la un domn secular la Domnul din ceruri) şi Vestul reprezentat de ştiinţa agnostică — de Herbert Spencer şi Charles Darwin? Sau între şcolile rivale laice şi religioase?

În mai puţin de două decenii, reacţia împotriva extremelor occidentalizării şi liberalismului se instalase, în parte cu ajutorul tradiţiilor occidentale critice ale liberalismului total, cum ar fi cele germane, care au ajutat la inspirarea Constituţiei din 1889, mai ales printr-o reacţie neotradiţionalistă care avea să inventeze o nouă religie de stat, centrată pe venerarea împăratului, cultul shintoist. Această îmbinare de neotradiţionalism şi modernizare selectivă (aşa cum este exemplificată de Decretul Imperial asupra Educaţiei, din 1890) a prevalat. Dar tensiunea dintre cei pentru care occidentalizarea implica o revoluţie fundamentală şi cei pentru care ea nu însemna decît o Japonie puternică a rămas. Revoluţia n-avea să se producă, dar transformarea Japoniei într-o formidabilă putere modernă, da. Din punct de vedere

economic, realizările Japoniei rămîneau încă modeste, în anii '870, şi bazate, pînă atunci, aproape în întregime pe ceea ce se ridica la o economie extremă a mercantilismului de stat, care contrasta în mod straniu cu ideologia oficială a liberalismului economic. Activităţile militare ale noii armate erau încă îndreptate împotriva luptătorilor recalcitranţi pentru vechea Japonie, deşi, în 1873, a fost plănuit un război împotriva Coreei, evitat doar pentru că membrii mai sensibili ai elitei Meiji credeau că transformarea internă trebuia să preceadă aventura externă. De aceea, Vestul a continuat să subestimeze semnificaţia transformării Japoniei.

Observatorii occidentali nu puteau înţelege deloc această ţară ciudată. Unii nu puteau vedea mare lucru în ea, cu excepţia unui estetism exotic şi atrăgător, şi a acelor femei elegante şi servile, care confirmau cu atîta uşurinţă atît superioritatea masculină, cît şi (aşa se presupunea) pe aceea occidentală: ţara lui Pinkerton şi a lui Madame Butterfly. Alţii erau prea convinşi de inferioritatea neoccidentală ca să înţeleagă ceva. "Japonezii sînt o rasă fericită, şi, pentru că se mulţumesc cu puţin, nu e probabil să realizeze prea mult", scria *Japan Herald* în 1881[15]. Pînă după Cel de-al Doilea Război Mondial, convingerea că, din punct de vedere tehnologic, japonezii nu puteau produce decît imitaţii ieftine ale bunurilor occidentale a făcut parte din mitologia albă. Cu toate acestea, existau deja observatori isteţi — mai ales americani — care au remarcat deosebita eficienţă a agriculturii japoneze*, măiestria artizanilor japonezi, capacitatea soldaţilor japonezi. În 1878, un general american prezicea că, mulţumită lor, ţara "era hărăzită să joace un rol important în istoria lumii"[17]. Şi, de îndată ce japonezii au dovedit că puteau, într-adevăr, cîştiga războaie, punctele de vedere ale occidentalilor în legătură cu ei au devenit mult mai puţin satisfăcute de sine. Dar, la sfîrşitul perioadei de care ne ocupăm, ei erau încă priviţi mai ales ca o dovadă vie că civilizaţia burgheză a Vestului era triumfătoare şi superioară tuturor celorlalte; şi, la acel moment, japonezii educaţi înşişi ar fi fost de acord.

*Prin "chibzuială, economie şi măiestrie în agricultură, fără şeptel ca să transforme vegetaţia luxuriantă a pămînturilor neocupate în îngrăşămînt natural pentru cîmpurile lor cultivate sau vreun sistem de *rotaţie* a *culturilor*... şi neajutaţi de utilaje mecanice de vreun fel, fermierul japonez producea anual, de pe un hectar de pămînt, recoltele care necesită patru anotimpuri, după sistemul lor, în Statele Unite"[16].

Capitolul al nouălea

SCHIMBAREA SOCIETĂŢII

Potrivit [comuniştilor]: "De la fiecare după capacităţi, fiecăruia după nevoi". Cu alte cuvinte, nimeni nu trebuie să profite de pe urma propriei forţe, capacităţi sau sîrguinţe; ci să-i ajute pe cei slabi, proşti şi leneşi.

Sir T. Erskine May, 1877[1]

Guvernarea trece din mîinile celor care posedă ceva în mîinile celor care nu posedă nimic, din mîinile celor cu un interes material pentru menţinerea societăţii în ale celor care n-au nici un fel de grijă pentru ordine, stabilitate şi conservare... Poate că, pentru marea lege a schimbării pămînteşti, pentru societăţile noastre moderne muncitorii sînt ceea ce au fost barbarii pentru societăţile din Antichitate, agenţii convulsivi ai dezmembrării şi distrugerii?

Fraţii Goncourt în timpul Comunei din Paris[2]

Pe măsură ce capitalismul şi societatea burgheză triumfau, perspectivele alternativelor la ele treceau pe planul al doilea, în ciuda apariţiei politicii populare şi a mişcărilor muncitoreşti. Aceste perspective n-ar fi părut deloc mai puţin promiţătoare în, să zicem, 1872-1873. Şi, cu toate acestea, în numai cîţiva ani, viitorul societăţii care triumfase atît de spectaculos părea, din nou, nesigur şi obscur, iar mişcările în vederea înlocuirii sau răsturnării ei trebuiau, iarăşi, luate în seamă. De aceea, se impune să analizăm aceste mişcări pentru o schimbare socială şi politică radicală, aşa cum existau în cel de-al treilea pătrar al secolului al nouăsprezecelea. Nu e simplu de scris istoria cu înţelepciunea înţelegerii ulterioare, deşi nu există nici un motiv valabil pentru care un istoric să se lipsească pe sine de bunul său cel mai de preţ, pentru care orice parior şi investitor şi-ar da ochii din cap, şi anume cunoaşterea a ceea ce s-a întîmplat mai tîrziu. De asemenea, istoria trebuie scrisă aşa cum o vedeau contemporanii. Cei bogaţi şi puternici sînt arareori atît de siguri de sine încît să nu se teamă de un sfîrşit al stăpînirii lor. Mai mult decît atît, amintirea revoluţiei era proaspătă şi puternică. Orice persoană în jur de patruzeci de ani, în 1868, trăise marea revoluţie europeană la sfîrşitul adolescenţei sale. Oricine în vîrstă de cincizeci de ani trăise

revoluţiile din 1830 ca un copil, iar pe cele din 1848 ca adult. Italienii, spaniolii, polonezii şi alţii trăiseră insurecţii, revoluţii sau evenimente cu o puternică componentă revoluţionară, ca eliberarea de către Garibaldi a sudului Italiei, în ultimii cincisprezece ani. Nu putem fi deloc surprinşi că speranţa sau teama de revoluţie era puternică şi vie.

Ştim acum că ea n-a avut nici o consecinţă majoră în anii de după 1848. Într-adevăr, a scrie despre revoluţia socială în aceste decenii e aproape ca şi cum ai scrie despre şerpii din Anglia: ei există, dar nu ca o parte semnificativă a faunei. Revoluţia europeană, atît de apropiată — atît de reală, poate — în măreţul an al speranţei şi dezamăgirii, a dispărut din vedere. Marx şi Engels speraseră, aşa cum ştim, în reînvierea ei în anii imediat următori. Ei au aşteptat, în mod serios, cu nerăbdare o altă izbucnire generală în cele ce au urmat, şi ca o consecinţă a depresiunii economice globale din 1857. Cînd acest lucru nu s-a întîmplat, ei nu s-au mai aşteptat la ea în viitorul concret previzibil şi, cu siguranţă, nu sub forma unui alt 1848. Bineînţeles, e cu totul greşit să presupunem că Marx s-a transformat în cine ştie ce social-democrat gradualist (în sensul modern al expresiei) sau chiar că aştepta ca tranziţia la socialism, atunci cînd s-ar fi produs, să se desfăşoare în mod paşnic. Chiar în ţările în care muncitorii ar fi fost capabili să pună mîna pe putere în mod paşnic, prin cîştigarea alegerilor (el a menţionat Statele Unite, Anglia şi, poate, Olanda), acapararea de către ei a puterii şi distrugerea vechii politici şi a vechilor instituţii, pe care el le privea ca esenţiale, ar fi condus, probabil, credea el, la o rezistenţă violentă din partea vechilor conducători. Şi, în această privinţă, el era, fără îndoială, realist. Guvernele şi clasele conducătoare ar fi putut fi pregătite să accepte o mişcare muncitorească ce nu le ameninţa dominaţia, dar nu exista nici un motiv de a presupune, mai ales după reprimarea sîngeroasă a Comunei din Paris, că ele erau pregătite să accepte o clasă muncitoare care le ameninţa stăpînirea.

Fără îndoială, perspectivele revoluţiei, lăsînd deoparte revoluţia socialistă, în ţările dezvoltate ale Europei, nu mai erau o chestiune de politică practică, şi, după cum am văzut, Marx nu credea decît în parte în ele, chiar şi în Franţa. Viitorul imediat în ţările capitaliste europene stătea în organizarea unor partide de masă independente ale clasei muncitoare, ale căror revendicări pe termen scurt nu erau revoluţionare. Atunci cînd Marx a dictat el însuşi programul social-democraţilor germani (*Gotha* [1875]) unui ziarist american, într-un interviu, a lăsat deoparte singura clauză care înfăţişa un viitor socialist ("înfiinţarea cooperativelor socialiste

de producţie... sub controlul democratic al poporului muncitor") doar ca o concesie tactică făcută lassalienilor. Socialismul, remarca el, "va fi rezultatul mişcării. Dar asta va fi o problemă de timp, de educaţie şi de dezvoltare a unor noi forme de societate"[3].

Acest imprevizibil viitor îndepărtat putea fi adus sensibil mai aproape prin evoluţiile de la marginile, mai degrabă, decît de la centrul societăţii burgheze. O dată cu sfîrşitul anilor '860, Marx a început, în mod serios, să imagineze această strategie a unei abordări indirecte faţă de răsturnarea societăţii burgheze, pe trei direcţii, dintre care două aveau să se dovedească profetice, iar una a fost greşită: revoluţia colonială, Rusia şi Statele Unite. Prima dintre acestea a devenit parte a calculelor lui prin ascensiunea mişcării revoluţionare irlandeze (vezi, mai sus, capitolul 5). Anglia era, pe atunci, decisivă pentru viitorul revoluţiei proletare dat fiind că era metropola capitalului, stăpîna pieţei mondiale şi, în acelaşi timp, "*singura* ţară unde condiţiile materiale pentru această revoluţie s-au dezvoltat pînă la un anumit grad de maturitate"[4]. De aceea, obiectivul principal al Internaţionalei trebuia să fie accelerarea revoluţiei engleze, şi singurul mijloc de a face aceasta era cîştigarea independenţei Irlandei. Revoluţia irlandeză (sau, mai general, revoluţia popoarelor supuse) a fost imaginată nu în sine, ci ca un posibil accelerator al revoluţiei din ţările burgheze centrale, ca şi călcîiul lui Ahile al capitalismului metropolitan.

Rolul Rusiei avea să fie, poate, mai ambiţios. Din anii '860, după cum vom vedea, o revoluţie rusă a devenit nu doar o posibilitate, ci o probabilitate, poate chiar o certitudine. Dar, în vreme ce, la 1848, o asemenea împrejurare ar fi fost întîmpinată cu bucurie pur şi simplu pentru că îndepărta principalul obstacol din calea victoriei unei revoluţii occidentale, acum devenea semnificativă ca atare. O revoluţie rusă putea, de fapt, "să dea semnalul unei revoluţii proletare în Vest, astfel încît amîndouă să se completeze una pe alta" (după cum afirmau Marx şi Engels în prefaţa unei noi ediţii ruseşti a *Manifestului comunist*)[5]. Mai mult chiar: ea putea, se presupunea, să conducă — deşi Marx nu şi-a asumat niciodată pe deplin această ipoteză — la o tranziţie directă, în Rusia, de la comunalismul satului la o evoluţie comunistă, ocolind dezvoltarea unui capitalism matur. După cum a prevăzut, îndeajuns de corect, Marx, o Rusie revoluţionară schimba perspectivele de revoluţie pretutindeni.

Rolul Statelor Unite avea să fie mai puţin important. Principalul lor efect a fost negativ: să spargă, în virtutea dezvoltării masive, monopolul industrial al Europei Occidentale şi, în particular, al Angliei, şi să spulbere,

în virtutea exporturilor lor agricole, bazele marii şi micii proprietăţi funciare din Europa. Aceasta era, bineînţeles, o evaluare corectă. Dar avea oare ea să contribuie pozitiv la triumful revoluţiei? În anii '870, Marx şi Engels aşteptau, cu siguranţă şi deloc lipsiţi de realism, o criză în sistemul politic al Statelor Unite, în aşa fel încît criza agrară să-i slăbească pe fermieri, "baza întregii Constituţii", iar acapararea crescută a politicii de către speculanţi şi mari afacerişti să producă o reacţie printre cetăţeni. Ei subliniau, de asemenea, tendinţele spre formarea unei mişcări proletare de masă. Poate că ei nu aşteptau prea mult din partea acestor tendinţe, deşi Marx îşi exprima un oarecare optimism: în Statele Unite, "poporul e mai hotărît decît în Europa... Totul se maturizează mai rapid"[6]. Cu toate acestea, ei greşeau punînd pe picior de egalitate Rusia şi Statele Unite ca fiind două ţări mari care fuseseră omise din *Manifestul comunist* original: evoluţia lor viitoare avea să fie foarte diferită.

Punctele de vedere ale lui Marx aveau greutatea triumfurilor lui postume. La acel moment, ele nu reprezentau o forţă politică serioasă, deşi, prin 1875, erau deja vizibile două simptome ale influenţei lui ulterioare: un puternic Partid Social-Democrat German şi o penetrare dramatică a ideilor lui — neaşteptată de către el, dar nu surprinzătoare, în retrospectivă — în rîndurile *inteligheţiei* ruseşti (vezi, în continuare, pag. 192). La sfîrşitul anilor '860 şi la începutul anilor '870, "doctorul roşu" era făcut uneori răspunzător pentru activităţile Internaţionalei (vezi, mai sus, capitolul 6) căreia îi era, fără îndoială, de departe figura cea mai formidabilă şi eminenţa cenuşie. Cu toate acestea, aşa cum am văzut, Internaţionala nu era, în nici un fel, o mişcare marxistă sau măcar o mişcare care cuprindea mai mult de o mînă de adepţi de-ai lui Marx, majoritatea emigranţi germani din generaţia lui. Ea consta dintr-un talmeş-balmeş de grupuri de stînga unite în primul rînd, exclusiv, poate, de faptul că ele căutau, toate, să-i organizeze pe "muncitori", şi asta cu un succes substanţial, deşi nu întotdeauna permanent. Ideile lor reprezentau atît rămăşiţele de la 1848 (sau chiar 1789, aşa cum se transformaseră între 1830 şi 1848), unele anticipări ale mişcărilor muncitoreşti reformiste şi o subvarietate stranie a visului revoluţionar, anarhismul.

Într-un fel, toate teoriile revoluţiei, la acel moment, erau şi trebuiau să fie încercări de a ajunge la o înţelegere cu experienţa de la 1848. Aceasta i se aplică lui Marx, ca şi lui Bakunin, comunarzilor din Paris, ca şi narodniciştilor ruşi, despre care vom discuta mai jos. S-ar fi putut spune că ei proveneau, cu toţii, din fermentul anilor 1830-1848, dacă una din nuanţele

dinainte de '48 n-ar fi dispărut pentru totdeauna din spectrul stîngii: socialismul utopic. Curentele utopice majore încetaseră să mai existe ca atare. Saint-simonismul îşi tăiase legăturile cu stînga. Se transformase în "pozitivismul" lui Auguste Comte (1798-1857) şi într-o experienţă tinerească exercitată în comun de către un grup de aventurieri capitalişti (mai ales francezi). Adepţii lui Robert Owen (1771-1858) îşi îndreptaseră energiile intelectuale către spiritualism şi secularizare, iar energiile practice către modestul domeniu al magazinelor cooperatiste. Fourier, Cabet şi ceilalţi inspiratori ai comunităţilor comuniste, mai ales pe tărîmul libertăţii şi ocaziilor nelimitate, erau uitaţi. Sloganul lui Horace Greeley (1811-1872), "Spre Vest, tinere", s-a dovedit a avea mai mult succes decît cele fourieriste dinainte. Socialismul utopic n-a supravieţuit anului 1848.

Pe de altă parte, vlăstarele intelectuale ale Marii Revoluţii Franceze au supravieţuit. Ele s-au întins de la republicanii radical-democraţi (uneori accentuînd eliberarea naţională, alteori interesul pentru problemele sociale) la comuniştii iacobini purtînd pecetea lui L.A. Blanqui. Această stîngă tradiţională învăţase şi nu uitase nimic. Unii dintre extremiştii Comunei din Paris credeau că nu trebuiau să facă altceva decît să imite, exact aşa cum puteau, evenimentele Marii Revoluţii. Blanchismul, fixat şi organizat conspirativ, a supravieţuit în Franţa şi a jucat un rol crucial în Comună, dar acela a fost cîntecul lui de lebădă. Niciodată n-avea să mai joace un rol independent semnificativ de atunci încolo şi avea să se piardă printre tendinţele conflictuale ale noii mişcări socialiste franceze.

Radicalismul democratic a fost mai rezistent, pentru că programul său a oferit şi o expresie autentică a aspiraţiilor "oamenilor mărunţi" de pretutindeni (proprietari de prăvălii, profesori, ţărani), şi o componentă esenţială a aspiraţiilor muncitorilor, şi o chemare potrivită pentru politicienii liberali cerînd voturile lor. Libertatea, egalitatea şi fraternitatea pot să nu fie sloganuri exacte, dar oamenii săraci şi modeşti, confruntaţi cu cei bogaţi şi puternici, ştiu ce înseamnă ele. Chiar atunci cînd programul oficial al radicalismului democratic a fost realizat, într-o republică bazată pe sufragiul egal necondiţionat universal, ca în Statele Unite*, necesitatea pentru "popor" de a exercita o putere reală împotriva celor bogaţi şi a celor corupţi a menţinut pasiunea

*Sufragiul masculin: nici o ţară n-a luat în mod serios în consideraţie pînă atunci drepturile cetăţeneşti pentru femei, deşi militanţii din Statele Unite, unde Victoria Woodhull a candidat, la modul real, pentru preşedinţie, în 1872, începuseră în mod serios o campanie în acest scop.

democratică vie. Dar, bineînţeles, radicalismul democratic era o realitate de negăsit altundeva, chiar şi în domeniul modest al guvernării locale.

Şi, cu toate acestea, radical-democraţia însăşi nu mai era un slogan revoluţionar în sine, ci mai degrabă un mijloc, deşi nu unul autonom, pentru a atinge un scop. Republica revoluţionară era "republică socială", democraţia revoluţionară — "social-democraţie", titulatură adoptată tot mai mult de partidele marxiste. Acest lucru nu era atît de evident printre revoluţionarii naţionalişti de început, ca mazziniştii din Italia, pentru că obţinerea independenţei şi unificării (pe baza republicanismului democratic) avea să rezolve, credeau ei, într-un fel, toate problemele. Naţionalismul real era, în mod automat, atît democratic, cît şi social, altfel însemna falsitate. Dar nici măcar mazziniştii n-au renunţat la eliberarea socială, iar Garibaldi s-a autodeclarat într-adevăr socialist, orice înţelegea el prin asta. După dezamăgirile unificării sau republicanismului, cadrele noii mişcări socialiste aveau să apară dintre foştii republicani radicali.

Anarhismul, deşi poate fi urmărit înapoi pînă la fermentul revoluţionar al anilor '840, e mult mai clar un produs al perioadei de după 1848 sau, mai precis, din anii '860. Cei doi întemeietori politici ai lui au fost P.-J. Proudhon, un tipograf francez şi autor prolific autodidact, care n-a jucat, practic, nici un rol în agitaţia politică, şi Mihail Bakunin, un aristocrat rus peripatetician, care s-a azvîrlit în ea cu orice ocazie*. Amîndoi, dintr-o perioadă de început, au atras în mod nefavorabil atenţia lui Marx, şi, deşi îl admirau, i-au întors ostilitatea. Teoria nesistematică, păgubitoare şi profund neliberală a lui Proudhon — el era şi antifeminist, şi antisemit, şi a fost revendicat de extrema dreaptă — nu prezintă un mare interes în sine, dar a contribuit cu două teme la gîndirea anarhistă: credinţa în micile grupuri, sprijinindu-se reciproc, de producători, în locul fabricilor dezumanizante, şi ura faţă de guvernare ca atare, faţă de *orice* guvernare. Acestea plăceau mult micilor meşteşugari independenţi, muncitorilor calificaţi, dar relativ autonomi, care rezistau proletarizării, oamenilor care nu-şi uitaseră copilăria de la ţară sau din micile oraşe de provincie, regiuni de la marginile industrialismului dezvoltat. Acestor oameni şi acestor regiuni anarhismul le plăcea cel mai mult: cei mai devotaţi anarhişti ai Primei Internaţionale aveau să fie găsiţi printre producătorii de ceasuri din satele elveţiene din "Federaţia Jura".

*Poate fi alcătuit un arbore genealogic intelectual al anarhismului, dar el are o mică influenţă asupra evoluţiei mişcării anarhiste actuale.

Bakunin l-a completat oarecum pe Proudhon ca gînditor, cu excepţia unei nestinse pasiuni pentru revoluţia adevărată — "pasiunea pentru distrugere", spunea el, "este, în acelaşi timp, o pasiune creatoare" —, a unui entuziasm prost-sfătuit pentru potenţialul revoluţionar al criminalilor şi al celor marginali din punct de vedere social, a unui simţ real al ţărănimii şi a unor puternice intuiţii. El nu era atît un gînditor, cît un profet, un agitator şi — în ciuda neîncrederii anarhiştilor în organizarea disciplinată, acea prevestire a tiraniei statului — un formidabil organizator conspirativ. Ca atare, el a răspîndit mişcarea anarhistă în Italia, Elveţia şi (prin discipoli) în Spania şi a organizat ceea ce s-a dovedit a fi dezmembrarea Internaţionalei, în 1870-1872. Astfel, Bakunin a creat în mod practic o mişcare anarhistă, pentru că proudhoniştii (francezi) ca grup reprezentau ceva mai mult decît o formă cu totul nedezvoltată de sindicalism, ajutor reciproc şi cooperare, şi, din punct de vedere politic, nu erau foarte revoluţionari în sine. Nu acel anarhism era o forţă majoră la sfîrşitul perioadei de care ne ocupăm. Dar el clădise anumite fundamente în Franţa şi Elveţia franceză, unele nuclee de influenţă în Italia şi, mai presus de toate, a făcut un progres surprinzător în Spania, unde atît meşteşugarii şi muncitorii din Catalonia, cît şi agricultorii din Andaluzia au primit cu bunăvoinţă noua evanghelie. Acolo el s-a contopit cu convingerea autohtonă că satele şi atelierele s-ar fi descurcat perfect dacă suprastructura statului şi a celor bogaţi ar fi fost pur şi simplu eliminată, şi că idealul de ţară constînd din oraşe autonome era uşor realizabil. Într-adevăr, mişcarea "cantonalistă" din timpul republicii spaniole din 1873-1874 a încercat, cu adevărat, să-l realizeze, iar ideologul ei de frunte, F. Pi y Margall (1824-1901), avea să fie adoptat în panteonul anarhist alături de Bakunin, Proudhon şi Herbert Spencer.

Pentru că anarhismul era atît o revoltă a trecutului preindustrial împotriva prezentului, cît şi un copil al acelui prezent. Respingea tradiţia, deşi natura intuitivă şi spontană atît a gîndirii, cît şi a mişcării l-a făcut să păstreze — poate chiar să accentueze — un număr de elemente tradiţionale, cum ar fi antisemitismul sau, mai general, xenofobia. Ambele apar la Proudhon şi la Bakunin. În acelaşi timp, el ura cu patimă religia şi bisericile şi saluta cauza progresului, inclusiv a ştiinţei şi tehnologiei, sau raţiunea, şi, poate, mai presus de orice, a "iluminării" şi educaţiei. Şi, deoarece respingea orice autoritate, s-a descoperit convergînd în mod curios cu ultraindividualismul burghezului *laissez-faire*, care acţiona în celaşi mod. Din punct de vedere ideologic, Spencer (care avea să scrie *Omul împotriva Statului*) era la fel de anarhist ca şi Bakunin. Singurul lucru pe

care nu-l reprezenta anarhismul era viitorul, despre care n-avea nimic de spus cu excepţia faptului că n-ar fi putut să se producă înainte de revoluţie.

Anarhismul n-are o mare semnificaţie politică (exceptînd Spania) şi ne interesează mai ales ca o oglindă deformatoare a epocii. Cea mai interesantă mişcare revoluţionară din epocă a fost una foarte diferită: narodnicismul rus. El n-avea să devină, nici atunci, nici altădată, o mişcare de masă, iar cele mai dramatice acte de terorism ale lui, culminînd cu asasinarea ţarului Aleksandru II (1881) s-au produs după încheierea perioadei de care ne ocupăm. Dar el este strămoşul atît al unei importante familii de mişcări din ţările înapoiate în secolul al douăzecilea, cît şi al bolşevismului rus. El oferă o legătură directă între revoluţionarismul anilor '830 şi '840 şi acela din 1917 — o legătură mai directă, s-ar putea afirma, decît Comuna din Paris. Mai mult decît atît, pentru că a fost o mişcare alcătuită, aproape în întregime, din intelectuali, într-o ţară în care toată viaţa intelectuală serioasă era politică, el a fost proiectat imediat pe scena literaturii mondiale, prin scriitorii ruşi de geniu care i-au fost contemporani: Turgheniev (1789-1871) şi Dostoievski (1821-1881). Chiar contemporanii occidentali au auzit repede de "nihilişti" şi i-au confundat cu anarhismul lui Bakunin. Acest lucru era de înţeles, pentru că Bakunin şi-a băgat coada în mişcările revoluţionare ruseşti, ca şi în alte mişcări revoluţionare, şi s-a amestecat temporar cu o figură autentic dostoievskiană (viaţa şi literatura fiind foarte apropiate în Rusia), tînărul avocat cu o credinţă aproape patologică în teroare şi violenţă, Serghei Ghenadievici Neceaev. Numai că narodnicismul rus nu era în nici un fel anarhist.

Faptul că Rusia "trebuia" să aibă o revoluţie nu era pus în mod serios sub semnul întrebării de către nimeni din Europa, de la cei mai moderaţi liberali şi pînă la stînga. Regimul ei politic, o autocraţie făţişă sub Nicolai I (1825-1855) era, în mod evident, un anacronism şi nu putea, pe termen lung, să fie de aşteptat să dureze. El a fost menţinut la putere de lipsa a ceva asemănător unei clase mijlocii puternice şi, mai presus de orice, de tradiţionala loialitate sau pasivitate a înapoiatei şi, în mare măsură, servilei ţărănimi, care accepta stăpînirea "nobilimii" pentru că aceea era voia Domnului, pentru că Ţarul reprezenta Sfînta Rusie şi, de asemenea, pentru că ei erau, în mare măsură, lăsaţi în pace să-şi dirijeze propriile afaceri modeste prin intermediul puternicelor comunităţi săteşti, a căror existenţă şi semnificaţie a atras atenţia, din anii '840, atît a observatorilor ruşi, cît şi a celor străini. Ei nu erau mulţumiţi. Cu totul independent de sărăcia lor şi de constrîngerea din partea moşierilor, ei n-au acceptat niciodată dreptul

nobilimii la proprietăţi funciare: ţăranul aparţinea moşierului, dar pămîntul le aparţinea ţăranilor, pentru că numai ei îl cultivau. Ei erau pur şi simplu inactivi sau neputincioşi. Dacă aveau să dea la o parte pasivitatea şi să se răscoale, urma să fie rău pentru ţar şi pentru clasele conducătoare din Rusia. Şi dacă frămîntarea lor va fi fost mobilizată de stînga ideologică şi politică, rezultatul nu putea să fie doar o simplă repetare a marilor răscoale din secolele al şaptesprezecelea şi al optsprezecelea — "pugaciovismul" care-i bîntuia pe conducătorii ruşi —, ci o revoluţie socială.

După Războiul Crimeei, o revoluţie rusă nu mai părea doar de dorit, ci devenea tot mai probabilă. Aceasta era inovaţia majoră a anilor '860. Regimul care, oricît de reacţionar şi ineficient, apăruse, pînă atunci, drept stabil din punct de vedere intern şi puternic din punct de vedere extern, imun la revoluţia continentală de la 1848, şi în postura de a-şi pune armatele în marş împotriva ei, în 1849, se releva acum ca instabil din punct de vedere intern şi mai degrabă slab din punct de vedere extern decît se presupunea. Slăbiciunile lui majore erau atît politice, cît şi economice, iar reformele lui Aleksandru II (1855-1881) puteau fi văzute mai degrabă ca simptome decît ca remedii la aceste slăbiciuni. În realitate, după cum vom vedea (în continuare, în capitolul 10), emanciparea şerbilor (1861) a creat condiţiile pentru o ţărănime revoluţionară, în timp ce reformele administrative, juridice şi de alt tip ale ţarului (1864-1870) n-au reuşit să îndepărteze slăbiciunea autocraţiei ţariste sau, într-adevăr, să compenseze acceptarea tradiţională care era acum pe cale de a se pierde. Revoluţia din Rusia nu mai era o perspectivă utopică.

Date fiind slăbiciunea burgheziei şi (în acel stadiu) a noului proletariat industrial, nu exista decît un strat social, puţin numeros, dar articulat, care putea "purta" agitaţia politică, iar în anii '860 el şi-a dobîndit şi conştiinţa de sine, şi asocierea cu politica, şi un nume: *inteligheţia*. Puţinătatea extremă a ajutat, probabil, acestui grup de persoane cu educaţie superioară să se simtă o forţă coerentă: chiar în 1897, "cei educaţi" constau din nu mai mult de o sută de mii de bărbaţi şi în jur de şase mii de femei în toată Rusia[7]. Acest număr era mic, deşi creştea rapid. În 1840, Moscova număra, cu totul, ceva mai mult decît 1.200 de profesori şi pedagogi, medici, avocaţi şi persoane cu activitate în arte, dar, în 1882 ea deţinea 5.000 de profesori, 500 de avocaţi şi 1.500 de oameni în zona "artelor". Semnificativ este că nu s-au alăturat nici rîndurilor claselor de afaceri, care, în secolul al nouăsprezecelea, nu necesitau deloc diplome academice nicăieri în afara Germaniei, cu excepţia, poate, a unui certificat de avansare socială, nici

singurului angajator important de intelectuali, birocraţia. Din cei 333 de absolvenţi din St. Petersburg din anii 1848-1850, numai nouăzeci şi şase au intrat în serviciul civil.

Două lucruri distingeau *inteligheţia* rusă de celelalte straturi de intelectuali: recunoaşterea ca grup social special şi un radicalism politic care era orientat mai degrabă social decît naţional. Primul o distingea de intelectualii occidentali, absorbiţi cu uşurinţă de clasele sociale care predominau şi de ideologia liberală sau democratică predominantă. În afara boemei literare şi artistice (vezi, în continuare, capitolul 15), o subcultură autorizată sau, cel puţin, tolerată, nu exista vreun grup semnificativ de disidenţi, iar disidenţa boemei nu era decît marginală din punct de vedere politic. Pînă şi universităţile, atît de revoluţionare pînă la şi în 1848, au devenit conformiste din punct de vedere politic. Într-adevăr, de ce ar fi trebuit să fie altfel intelectualii în epoca triumfului burghez? Cel de-al doilea o distingea de intelectualii popoarelor europene ieşite la iveală, ale căror energii politice legau aproape exclusiv prietenie cu naţionalismul, deci cu lupta de a construi o societate burgheză liberală proprie, în care să poată fi integraţi. *Inteligheţia* rusă n-a putut urma prima cale, deoarece Rusia nu era, în mod manifest, o societate burgheză, iar sistemul ţarist făcea pînă şi din liberalismul moderat un slogan al revoluţiei politice. Reformele ţarului Aleksandru II, din anii '860 — eliberarea şerbilor, schimbările juridice şi educaţionale şi întemeierea unei oarecare guvernări locale pentru nobilime (*zemstvele* din 1864) şi oraşe (1870) — au fost prea ezitante şi limitate pentru a mobiliza potenţialul entuziasm al reformatorilor în mod permanent, şi, în orice caz, această fază reformatoare a avut viaţă scurtă. N-au putut să urmeze nici calea a doua, nu atît pentru că Rusia era deja o naţiune independentă sau pentru că erau lipsiţi de mîndrie naţională, ci pentru că sloganurile naţionalismului rus — Sfînta Rusie, panslavismul etc. — erau acaparate dinainte de către ţar, biserică şi tot ce era reacţionar. Pierre Bezuhov al lui Tolstoi (1828-1910), din anumite puncte de vedere cel mai rusesc dintre personajele din *Război şi Pace*, a fost obligat să caute idei cosmopolite, chiar să-l apere pe invadatorul Napoleon, pentru că nu era mulţumit de Rusia aşa cum era ea; iar nepoţii lui spirituali, *inteligheţia* anilor '850 şi '860, erau siliţi să facă acelaşi lucru.

Ei erau — aşa cum nativii a ceea ce era *par excellence* ţară înapoiată a Europei trebuiau să fie — moderniţti, adică "occidentalizanţi". Cu toate acestea, ei nu puteau fi doar "occidentalizanţi", pentru că liberalismul şi capitalismul occidental nu ofereau, la acea vreme, un model viabil pentru

a fi urmat de Rusia şi pentru că singura forţă de masă potenţial revoluţionară din Rusia era ţărănimea. Rezultatul a fost "narodnicismul", care a pus în scurt timp această contradicţie într-un echilibru tensionat. Prin aceasta, "narodnicismul" lămureşte multe lucruri despre mişcările revoluţionare din Lumea a Treia de la jumătatea secolului al douăzecilea. Progresul puternic al capitalismului din Rusia după perioada de care ne ocupăm, care a implicat creşterea rapidă a unui proletariat industrial organizabil, a părut să biruie incertitudinile erei narodniciste, iar prăbuşirea fazei eroice a narodnicismului — în mare, între 1868 şi 1881 — a încurajat reevaluările teoretice. Marxiştii, care au apărut din ruinele narodnicismului, erau, cel puţin în teorie, occidentalizanţi puri. Rusia, argumentau ei, avea să meargă pe aceeaşi cale ca şi Occidentul, generînd aceleaşi forţe de schimbare socială şi politică — o burghezie care să întemeieze o republică democratică, un proletariat care să-i sape mormîntul. Dar pînă şi unii marxiştii şi-au dat repede seama — în timpul revoluţiei din 1905 — că această perspectivă era nereală. Burghezia rusă avea să fie prea slabă ca să-şi joace rolul istoric, iar proletariatul, susţinut de forţa irezistibilă a ţărănimii, avea să răstoarne atît ţarismul, cît şi imaturul şi condamnatul capitalism rusesc, sub conducerea unor "revoluţionari de profesie".

Narodnicii erau modernişti. Rusia visurilor lor era una nouă — o Rusie a progresului, educaţiei şi producţiei revoluţionate —, dar socialistă, iar nu capitalistă. Cu toate acestea, ea trebuia să fie aşezată pe cea mai veche şi tradiţională dintre instituţiile populare ruseşti, obştea sau comunitatea sătească, care avea să devină, aşadar, sursa şi modelul societăţii socialiste. Nu o dată intelectualii narodnici din anii '870 l-au întrebat pe Marx, ale cărui teorii şi le-au asumat, dacă el credea că acest lucru era posibil, iar Marx s-a luptat cu această ipoteză atrăgătoare, dar, potrivit teoriilor lui, neplauzibilă, conchizînd, în mod ezitant, că ar fi putut fi. Pe de altă parte, Rusia trebuia să respingă tradiţiile Europei Occidentale — inclusiv structurile doctrinelor liberale şi democratice ale acesteia — pentru că Rusia era lipsită de asemenea tradiţii. Pentru că pînă şi un aspect al narodnicismului care avea, aparent, cele mai directe legături cu revoluţionarismul occidental al perioadei 1789-1848 era, într-un sens, diferit şi nou.

Bărbaţii şi femeile adunaţi în grupuri care organizau conspiraţii secrete pentru răsturnarea ţarismului prin insurecţie şi teroare erau mai mult decît urmaşii iacobinilor sau ai revoluţionarilor profesionişti care descindeau din aceştia. Ei aveau să rupă toate legăturile cu societatea existentă, să-şi dedice în totalitate vieţile "poporului" şi revoluţiei lui, să pătrundă

în rîndurile oamenilor şi să le exprime voinţa. Au existat o intensitate deloc romantică, un summum al sacrificiului lor de sine, legate de devotamentul lor, care nu aveau nici o analogie în Occident. Ei erau mai apropiaţi de Lenin decît de Buonarroti. Şi şi-au recrutat primele cadre, asemeni atîtor mişcări revoluţionare de mai tîrziu, printre studenţi, în special printre studenţii tineri şi săraci care intrau acum în universităţile ce nu mai erau monopolul copiilor nobilimii.

Activiştii noii mişcări revoluţionare au fost, într-adevăr, mai degrabă oameni "noi" decît copii din nobilime. Din 924 de persoane întemniţate sau exilate între 1873 şi 1877, doar 279 proveneau din familii nobile, 117 din funcţionari nenobili, 33 din negustori; 68 erau evrei, 92 proveneau din ceea ce se poate cel mai bine descrie ca fiind mica burghezie orăşenească sau orăşeni de condiţie modestă, 138 erau teoretic ţărani — probabil, din medii orăşeneşti similare — şi nu mai puţin de 197 erau copii de preoţi. Numărul de fete dintre ei era deosebit de izbitor. Nu mai puţin de 15 la sută din cei în jur de 1.600 de propagandişti arestaţi în aceşti ani erau femei[8]. Mişcarea a oscilat iniţial între un terorism al unui mic grup anarhizant (sub influenţa lui Bakunin şi Neceaev) şi apărătorii educaţiei politice de masă în rîndurile "poporului". Dar ceea ce a prevalat, pînă la urmă, a fost organizarea conspirativă secretă, riguros disciplinată şi centralizată, de filiaţie iacobin-blanchistă; elitişti în practică, oricare ar fi fost teoria, care i-au anticipat pe bolşevici.

Narodnicismul e semnificativ nu pentru ceea ce a realizat, adică aproape nimic, nici pentru numărul de oameni mobilizaţi, care de-abia au depăşit cîteva mii. Semnificaţia lui rezidă în faptul că el marchează începutul unei istorii continue de agitaţie revoluţionară rusă care, în mai puţin de cincizeci de ani, avea să răstoarne ţarismul şi să instaleze primul regim din istoria lumii devotat construirii socialismului. Acestea erau simptome ale crizei care, între 1848 şi 1870, a transformat în mod rapid — şi, pentru majoritatea observatorilor occidentali, în mod neaşteptat — Rusia ţaristă dintr-un stîlp de nezdruncinat al reacţiunii mondiale într-un colos cu picioare de lut, care avea să fie cu siguranţă răsturnat de revoluţie. Dar era mai mult decît atît. Ele formau, aşa cum s-a dovedit, laboratorul chimic în care toate ideile revoluţionare majore ale secolului al nouăsprezecelea au fost testate, combinate şi dezvoltate în cele ale secolului al douăzecilea. Nu încape îndoială că aceasta se datorează, într-o oarecare măsură, norocului — alecărui motive sînt cu totul misterioase — că narodnicismul a coincis cu una dintre cele mai strălucite şi uimitoare explozii ale creaţiei

intelectuale şi culturale din istoria lumii. Ţările înapoiate, care caută să ajungă la modernitate, sînt, în mod normal, derivative şi lipsite de originalitate în ideile lor, deşi nu în mod necesar în punerea lor în practică. Destul de des, ele fac puţine discriminări în împrumuturile lor: intelectualii brazilieni şi mexicani l-au preluat necritic pe Auguste Comte[9], cei spanioli, din exact aceeaşi perioadă, au preluat un filozof german obscur şi de mîna a doua de la începutul secolului al nouăsprezecelea, un anume Karl Krause, pe care i-au transformat în berbecele iluminării anticlericale. Stînga rusă nu numai că a fost în contact cu cea mai valoroasă şi mai avansată gîndire a vremii, şi a adoptat-o — studenţii din Kazan citeau Marx chiar înainte ca lucrarea *Capitalul* să fi fost tradus în ruseşte —, dar, aproape imediat, a transformat gîndirea socială a ţărilor dezvoltate şi a fost recunoscută ca fiind capabilă să facă asta. Unele dintre marile ei nume au căpătat în primul rînd o reputaţie naţională — N. Cernîşevski (1828-1889), V. Belinski (1811-1848), N. Dobroliubov (1836-1861), chiar, într-un fel, splendidul Aleksandr Herzen (1812-1870). Altele pur şi simplu au transformat — deşi, poate, după un deceniu sau două — sociologia, antropologia şi istoriografia ţărilor occidentale, de exemplu, P. Vinogradov (1854-1925) în Anglia, V. Lutciski (1877-1949) şi N. Kareev (1850-1936) în Franţa. Marx însuşi a apreciat imediat nivelul intelectual al cititorilor săi ruşi, şi nu numai pentru că aceştia au reprezentat publicul său intelectual de început.

I-am luat pînă acum în consideraţie pe revoluţionarii sociali. Ce e de spus despre revoluţii? Cea mai mare parte din perioada de care ne ocupăm a fost, practic, necunoscută majorităţii observatorilor şi, cu siguranţă, nelegată de ideologiile revoluţionare din Occident: răscoala Taiping (vezi, mai sus, capitolul 7). Cele mai frecvente, din America Latină, păreau să constea mai ales din *pronunciamentos* (lovituri de stat militare) sau din secesiuni regionale care n-au produs schimbări demne de remarcat în aspectul ţărilor lor, în măsura în care a fost urmărită, la modul general, componenta socială din unele dintre ele. Cele europene au fost fie eşecuri, asemeni insurecţiei poloneze din 1863, fie au fost absorbite de liberalismul moderat, asemeni cuceririi revoluţionare de către Garibaldi a Siciliei şi sudului Italiei, în 1860, fie cu o semnificaţie pur naţională, asemeni revoluţiilor spaniole din 1854 şi 1868-1874. Prima dintre aceste revoluţii spaniole a fost, asemeni revoluţiei columbiene de la începutul anilor '850, un efect întîrziat al revoluţiilor de la 1848. Lumea iberică era, de obicei, defazată faţă de restul Europei. Cea de-a doua le-a părut contemporanilor nervoşi, în mijlocul frămîntărilor poli-

tice şi al Internaţionalei, să prevestească o nouă serie de revoluţii europene. Dar n-avea să existe un alt 1848. N-a fost decît Comuna din Paris din 1871.

Comuna din Paris a fost, asemeni atîtor lucruri din istoria revoluţionară a perioadei de care ne ocupăm, importantă nu atît pentru ceea ce a realizat, cît pentru prorocirile ei; a fost mai formidabilă ca simbol decît ca faptă. Istoria ei adevărată e acoperită de mitul extrem de puternic pe care l-a generat, atît în Franţa însăşi, cît şi (prin Marx) în mişcarea socialistă internaţională; un mit care reverberează pînă în ziua de astăzi, mai ales în Republica Populară Chineză[10]. A fost extraordinară, eroică, dramatică şi tragică, dar, în termeni reali, o scurtă şi, după părerea majorităţii observatorilor serioşi, o condamnată guvernare insurecţională a muncitorilor dintr-un singur oraş, a cărei realizare majoră a constat în faptul că a constituit într-adevăr o guvernare, chiar dacă n-a durat decît mai puţin de două luni. Lenin, după octombrie 1917, avea să numere zilele pînă la data la care avea să poată spune triumfător: am rezistat mai mult decît Comuna. Cu toate acestea, istoricii ar trebui să reziste tentaţiei de a o micşora retrospectiv. Dacă n-a ameninţat în mod serios ordinea burgheză, ea a speriat-o de moarte, prin simpla ei existenţă. Viaţa şi moartea ei au fost înconjurate de panică şi isterie, mai ales în presa internaţională, care a acuzat-o de faptul că a instituit comunismul, expropriindu-i pe cei bogaţi şi împărtăşindu-le teroarea, marile masacre, haosul, anarhia şi orice altceva a bîntuit coşmarurile claselor respectabile — toate, nu e nevoie s-o spunem, puse la cale, în mod deliberat, de către Internaţională. Mai la obiect, guvernele însele au simţit nevoia de a trece la acţiune împotriva ameninţării internaţionale faţă de ordine şi civilizaţie. În afară de colaborarea internaţională a poliţiştilor şi o tendinţă (considerată mai scandaloasă atunci decît avea să fie astăzi) de a le refuza comunarzilor fugari statutul protector de refugiaţi politici, cancelarul austriac — susţinut de către Bismarck, care nu era omul unor reacţii de panică — a sugerat formarea unei contra-Internaţionale a capitaliştilor. Teama de revoluţie a fost un factor major în constituirea Ligii Celor Trei Împăraţi din 1873 (Germania, Austria, Rusia), care a fost privită ca o nouă Sfîntă Alianţă "împotriva radicalismului european care ameninţa toate tronurile şi toate instituţiile"[11], deşi declinul rapid al Internaţionalei făcuse acest obiectiv mai puţin presant în momentul în care a fost, de fapt, semnată. Semnificativ în legătură cu această nervozitate a fost că lucrul de care se temeau acum guvernele nu era revoluţia socială în general, ci revoluţia *proletară*. Marxiştii, care au privit Internaţionala şi

Comuna în mod esenţial ca pe nişte mişcări proletare, erau, deci, la unison cu guvernele şi opinia publică "respectabilă" a vremii.

Şi, într-adevăr, Comuna a fost o insurecţie a muncitorilor — şi dacă acest cuvînt descrie bărbaţii şi femeile aflaţi mai degrabă "la jumătatea distanţei dintre «popor» şi «proletariat»" decît ca pe nişte muncitori de fabrică, el le-a fost şi de folos activiştilor mişcărilor muncitoreşti de pretutindeni la acel moment[12]. Cei 36.000 de comunarzi arestaţi au reprezentat, practic, o secţiune transversală a poporului muncitor din Paris: 8 la sută erau lucrători cu gulere albe, 7 la sută servitori, 10 la sută mici prăvăliaşi şi alţii de acelaşi fel, dar restul erau, în mod copleşitor, muncitori - din construcţii, din metalurgie, urmaţi de mai obişnuiţii muncitori calificaţi (din industria mobilei, a articolelor de lux, a tipografiilor şi a îmbrăcămintei), care au furnizat, la rîndul lor, un număr disproporţionat de cadre*; şi, bineînţeles, veşnic radicalii cizmari. Dar a reprezentat Comuna o revoluţie *socialistă*? Aproape sigur da, deşi socialismul ei era încă, în esenţă, visul dinainte de 1848 al cooperativelor sau unităţilor corporative de producători autoguvernate, acum făcînd apel şi la intervenţia radicală şi sistematică a guvernului. Realizările ei practice au fost mult mai modeste, dar aceasta nu era deloc vina ei.

Pentru că această Comună a fost un regim de împresurare, odrasla războiului şi a asediului Parisului, răspunsul la capitulare. Înaintarea prusacilor, în 1870, a rupt gîtul imperiului lui Napoleon III. Republicanii moderaţi care l-au răsturnat au continuat războiul fără tragere de inimă, iar apoi au renunţat, realizînd că singura rezistenţă care rămînea posibilă implica o mobilizare revoluţionară a maselor, o nouă republică iacobină şi socială. În Parisul asediat şi abandonat de guvernul şi burghezia lui, puterea efectivă căzuse, în orice caz, în mîinile primarilor de arondismente şi ale Gărzii Naţionale, adică, practic, ale cartierelor populare şi ale clasei muncitoare. Încercarea de a dezarma Garda Naţională după capitulare, care a provocat revoluţia, a luat forma organizării municipale independente a Parisului ("Comuna"). Dar Comuna a fost aproape imediat asediată ea însăşi de către guvernul naţional (situat acum la Versailles) — armata germană victorioasă şi aflată în preajmă abţinîndu-se de la intervenţie. Cele două luni ale Comunei au reprezentat o perioadă de război

*Treizeci şi doi la sută dintre tipografii arestaţi din Garda Naţională erau membri plini sau supleanţi ai unor comitete de conducere, 19 la sută din rîndul lucrătorilor în lemn, dar numai 7 la sută din rîndul muncitorilor din construcţii.

aproape neîntrerupt împotriva forţelor, copleşitoare numericeşte, ale regimului de la Versailles: la numai două săptămîni de la proclamarea ei de la 18 martie, ea pierduse iniţiativa. La 21 mai, inamicul intrase în Paris, iar săptămîna finală a demonstrat numai că poporul muncitor din Paris putea muri la fel de greu pe cît trăise. Regimul de la Versailles a pierdut, poate, 1.100 de oameni morţi şi dispăruţi, iar Comuna a executat, poate, o sută de ostatici.

Cine ştie cîţi comunarzi au fost ucişi în timpul luptelor? Cîteva mii au fost masacraţi după aceea: regimul de la Versailles a recunoscut 17.000, dar numărul acesta nu poate reprezenta mai mult de jumătate din cifra adevărată. Peste 43.000 au fost luaţi prizonieri, 10.000 au fost condamnaţi, dintre care aproape jumătate au fost trimişi în exil penal în Noua Caledonie, iar restul la închisoare. Aceasta a fost răzbunarea "oamenilor respectabili". De acum înainte, un rîu de sînge a curs între muncitorii din Paris şi "cei mai buni decît ei". Şi, de acum înainte, social-revoluţionarii ştiau ce îi aştepta dacă nu reuşeau să păstreze puterea.

PARTEA A TREIA

REZULTATELE

Capitolul al zecelea

PĂMÎNTUL

Atîta vreme cît un indian cîştigă trei reales pe zi, el nu va lucra niciodată mai mult de o jumătate de săptămînă, astfel încît el va cîştiga aceiaşi nouă reales pe care-i capătă în prezent. Atunci cînd schimbi totul, trebuie să te întorci de unde ai plecat: la libertate, la acea adevărată libertate care nu doreşte nici impozite, nici legi, nici măsuri de dezvoltare a agriculturii; la acel minunat laissez-faire *care reprezintă ultimul cuvînt al economiei politice.*

Un latifundiar mexican, 1865[1]

Prejudecata care opera, de obicei, împotriva tuturor claselor populare există încă împotriva ţăranilor. Ei nu capătă educaţia clasei mijlocii: de unde diferenţele, lipsa de stimă pentru omul de la ţară, puternica lui dorinţă de a scăpa de sub oprimarea acestui dispreţ. De unde decăderea vechilor obiceiuri, corupţia şi degenerarea rasei noastre.

Un ziar din Mantua, 1856[2]

I

În 1848, populaţia lumii, a Europei chiar, consta încă, în mod precumpănitor, din ţărani. Pînă şi în Anglia, prima economie industrializată, cei care locuiau la oraş n-au fost mai numeroşi decît cei care locuiau la ţară pînă în 1851, şi atunci doar la limită (51 la sută). Nicăieri altundeva, cu excepţia Franţei, Belgiei, Saxoniei, Prusiei şi Statelor Unite, în oraşe de peste 10.000 de locuitori nu trăia mai mult de un om din zece din populaţie. Pînă la jumătatea şi la sfîrşitul anilor '870, această situaţie se modificase în mod substanţial, dar, cu puţine excepţii, populaţia rurală prevala încă, în mare măsură, asupra celei urbane. Aşa că, pentru cea mai mare parte a omenirii, şansele vieţii depindeau încă de ceea ce se întîmpla pe pămînt şi cu pămîntul.

Ce se întîmpla pe pămînt depindea, în parte, de factorii economici, tehnici şi demografici care, avînd în vedere toate particularităţile şi rămînerile în urmă locale, operau la scara globului sau, cel puţin, pe mari

regiuni geografico-climatice, şi de factorii instituţionali (sociali, politici, juridici etc.), care difereau mult mai profund, chiar atunci cînd tendinţele generale ale evoluţiei mondiale operau prin intermediul lor. Din punct de vedere geografic, preriile din America de Nord, pampasul din America de Sud, stepele din sudul Rusiei sau din Ungaria erau cu totul comparabile: mari cîmpii dintr-o zonă mai mult sau mai puţin temperată, potrivite pentru cultivarea pe scară largă a cerealelor. Toate au dezvoltat, într-adevăr, ceea ce era, din punctul de vedere al economiei mondiale, acelaşi tip de agricultură, devenind exportatori masivi de grîne. Din punct de vedere social, politic şi juridic, exista o foarte mare diferenţă între cîmpiile americane, în mare măsură pustii, cu excepţia triburilor de vînători indieni, şi cele europene, ocupate, de multă vreme, chiar dacă într-o formă risipită, de o populaţie agricolă; între coloniştii-fermieri liberi din Lumea Nouă şi ţăranii-şerbi din cea Veche, între formele eliberării ţăranilor de după 1848 din Ungaria şi cele de după 1861 din Rusia, între marii fermieri sau latifundiari din Argentina şi moşierii din marea sau mica nobilime din Europa de Est, între sistemele juridice, administraţiile, politicile agrare ale diferitelor state implicate. Pentru un istoric, e la fel de nejustificat să caute ce aveau ele în comun sau să neglijeze diferenţele.

Ceea ce avea în comun o parte crescîndă a agriculturii de pe tot cuprinsul lumii era supunerea faţă de economia industrială a lumii. Cererile ei au mărit piaţa comercială pentru produsele agricole — mai ales produse alimentare şi materii prime pentru industria textilă, ca şi anumite culturi de mai mică importanţă — atît pe plan intern, prin dezvotarea rapidă a oraşelor, cît şi pe plan internaţional. Tehnologia ei a făcut posibilă aducerea, în mod efectiv, a unor regiuni pînă atunci neexploatabile în cadrul pieţei mondiale, prin intermediul căii ferate şi al vasului cu abur. Convulsiile sociale care au urmat transformării agriculturii potrivit unui model capitalist sau, cel puţin, de comercializare pe scară largă, au slăbit legăturile tradiţionale ale oamenilor cu pămîntul strămoşilor lor, mai ales atunci cînd şi-au dat seama că nu posedau nimic sau prea puţin din pămînt ca să-şi întreţină familia. În acelaşi timp, cererea insaţiabilă de forţă de muncă a noilor industrii şi ocupaţii urbane, prăpastia care se adîncea între zona rurală înapoiată şi "întunecată" şi oraşul şi aşezările industriale aflate în dezvoltare i-au tentat să plece. În perioada de care ne ocupăm, observăm creşterea, simultană şi enormă, a comerţului cu produse agricole, o extindere remarcabilă a zonei de folosinţă agricolă şi — cel puţin în ţările afectate direct de dezvoltarea lumii capitaliste — o majoră "fugă de pămînt".

Din două motive, acest proces a devenit deosebit de masiv în cel de-al treilea pătrar al secolului al nouăsprezecelea. Amîndouă reprezintă aspecte ale acelei extraordinare lărgiri şi adînciri a economiei mondiale, care formează tema de bază a istoriei lumii în această perioadă. Tehnologia a făcut posibilă deschiderea unor regiuni îndepărtate sau inaccesibile din punct de vedere geografic pentru producţia de export, majoritatea, mai ales, în cîmpiile din zona centrală a Statelor Unite şi din sud-estul Rusiei. În 1844-1853, Rusia a exportat în jur de 11,5 milioane de hectolitri de cereale pe an, dar în cea de-a doua jumătate a anilor '870, între 47 şi 89 de milioane. Statele Unite, care exportaseră cantităţi neglijabile în anii '840 — poate 5 milioane de hectolitri — au vîndut acum în străinătate mai mult de 100 de milioane[11]. În acelaşi timp, descoperim primele încercări de a dezvolta anumite regiuni de peste mări ca producătoare specializate de asemenea exporturi către lumea "dezvoltată" — indigo şi iută în Bengal, tutun în Columbia, cafea în Brazilia şi Venezuela, ca să nu amintim bumbacul în Egipt etc. Acestea au înlocuit sau au suplimentat de acum tradiţionalele culturi de export de acelaşi tip — zahărul aflat în declin din Caraibe şi Brazilia, bumbacul din statele sudice ale Americii, al căror comerţ era, cel puţin temporar, afectat de Războiul Civil din 1861-1865. În mare, cu anumite excepţii — cum ar fi bumbacul egiptean şi iuta indiană —, aceste specializări economice nu s-au dovedit a fi permanente sau, altminteri, acolo unde au fost permanente nu s-au dezvoltat pe o scară comparabilă cu aceea din secolul al douăzecilea. Modelul de durată al acestei agriculturi de piaţă mondială nu s-a definitivat pînă în perioada economiei mondiale imperialiste din 1870-1930. Produsele aflate în avînt creşteau şi se prăbuşeau; regiunile care furnizau corpul principal de asemenea exporturi din perioada de care ne ocupăm aveau, ulterior, să stagneze sau să le abandoneze. De aceea, dacă Brazilia era deja principalul producător de cafea, statul São Paolo, care se identifică în mod preponderent cu această cultură în secolul nostru, dădea, pînă atunci, doar un sfert din producţia din Rio, cel mult o cincime din aceea a întregii ţări, aproape jumătate din producţia Indoneziei şi doar de două ori mai mult faţă de Ceylon, unde dezvoltarea culturii ceaiului era încă atît de neglijabilă, încît exporturile nu erau înregistrate separat pînă în a doua jumătate a anilor '870, şi atunci în cantităţi mici.

Cu toate acestea, un comerţ internaţional major de produse agricole era acum în funcţiune, conducînd, în mod normal — din motive evidente — la o specializare extremă sau chiar la monocultură în regiunile expor-

tatoare. Tehnologia a făcut lucrul acesta posibil, pentru că, la urma urmei, mijlocul major de transport al majorităţii produselor pe lungi distanţe pe uscat, calea ferată, nu era deloc disponibil înainte de anii '840. În acelaşi timp, tehnologia a urmărit, în mod vizibil, cererea sau a căutat s-o anticipeze. Acest lucru a fost cel mai evident pe uriaşele cîmpii din sud-vestul Statelor Unite, unde vitele se înmulţeau, practic, fără un efort uman, mînate de *gauchos*, *llaneros*, *vaqueros* şi *cowboys*, şi strigau cu voce tare la toţi cetăţenii cu gîndul la cîştig după mijloace de a le transforma în bani. Texasul ducea asemenea animale la New Orleans şi, după 1849, în California, dar perspectiva marii pieţe nord-estice a forţat fermierii să exploreze acele lungi rute care au devenit parte a poveştii eroice a "Vestului sălbatic", legînd îndepărtatul sud-vest de capetele de cale ferată care se apropiau încet şi, prin ele, de giganticul centru de transport de la Chicago, ale cărui antrepozite au fost deschise în 1865. Ele veneau, în fiecare an, cu zecile de mii, înainte de Războiul Civil, cu sutele de mii, în următorii douăzeci de ani de după el, pînă cînd încheierea reţelei de căi ferate şi înaintarea plugului în prerii au adus perioada clasică a "Vestului sălbatic" (care era, în esenţă, o economie bazată pe creşterea vitelor) la capăt, în anii '880. Între timp, era explorată o altă metodă de utilizare a şeptelului: păstrarea cărnii tăiate, prin metodele tradiţionale de sărare şi uscare, printr-o concentrare de un anumit tip (extractul de carne al lui Liebig a început să fie produs în statele Fluviului La Plata în 1863), prin conservare şi, în cele din urmă, prin mijlocul hotărîtor al congelării. Cu toate acestea, deşi oraşul Boston primea ceva carne congelată la sfîrşitul anilor '860, iar Londra o cantitate mică din Australia, începînd din 1865, comerţul nu s-a dezvoltat cu adevărat pînă după sfîrşitul perioadei de care ne ocupăm. Nu e o întîmplare că doi mari pionieri americani ai lui, magnaţii preambalării, Swift şi Armour, nu s-au stabilit la Chicago pînă în 1875.

Elementul dinamic în dezvoltarea agriculturii a fost, deci, cererea: cererea, aflată în perpetuă creştere, de alimente pentru zonele urbane şi industriale ale lumii, cererea, aflată în perpetuă creştere, din aceleaşi sectoare pentru clasa muncitoare şi, legîndu-le pe cele două, avîntul economic care a ridicat standardele de consum ale maselor şi, deci, cererea lor *per capita*. Pentru că, o dată cu construcţia unei economii capitaliste globale autentice, noi pieţe au apărut de nicăieri (după cum remarcau Marx şi Engels), în timp ce cele vechi s-au mărit dramatic. Pentru prima dată de la Revoluţia Industrială, capacitatea noii economii capitaliste de a oferi locuri de muncă a prins din urmă capacitatea ei de a mări producţia (vezi, în continuare,

capitolul 12). În consecinţă, ca să luăm un exemplu, consumul britanic de ceai *per capita* a crescut de trei ori, între 1844 şi 1876, iar consumul de zahăr *per capita* a crescut de la cca 17 la cca 60 de livre, în aceeaşi perioadă[4].

Agricultura mondială s-a împărţit, deci, tot mai mult în două părţi, una dominată de piaţa capitalistă, naţională sau internaţională, cealaltă, în mare măsură, independentă de ea.

Aceasta nu înseamnă că nu se cumpăra şi nu se vindea nimic în sectorul independent, şi încă şi mai puţin că producătorii agricoli din el se bucurau de independenţă economică, deşi e probabil ca o proporţie destul de ridicată din agricultura ţărănească să se fi consumat în gospodăriile ţărăneşti sau în limitele apropiate ale unui sistem local de schimburi, fie şi numai pentru că cererea de alimente din oraşele mici în zone atît de numeroase putea fi acoperită de pe o rază ceva mai mică de douăzeci-treizeci de kilometri. Cu toate acestea, există o diferenţă substanţială între tipul de economie agricolă în care vînzările către lumea exterioară sînt marginale sau opţionale şi tipul a cărui soartă depinde de ele; între — ca să formulăm altfel — cei bîntuiţi de spectrul recoltei proaste şi al foametei care urmează, şi cei bîntuiţi de opusul ei, supraproducţia sau concurenţa neaşteptată şi o prăbuşire a preţurilor. Pînă în 1870, o parte suficientă din agricultura mondială era în cea de-a doua poziţie, aceea de a face depresiunea agrară explozivă şi din punct de vedere mondial, şi din punct de vedere politic.

Din punct de vedere economic, sectorul tradiţional al agriculturii era o forţă negativă: el era imun la fluctuaţiile marilor pieţe sau, dacă nu era, rezista la impactul lor pe cît se putea de bine. Acolo unde era puternic, ţinea bărbaţii şi femeile legaţi de pămînt, în măsura în care pămîntul putea să le asigure existenţa sau îşi trimitea excedentul de populaţie de-a lungul bine bătutelor drumuri tradiţionale ale migraţiei sezoniere, ca acelea care-i duceau pe micii proprietari din centrul Franţei la şi de la şantierele de construcţii din Paris. În cazuri extreme, el putea să fie, într-adevăr, dincolo de nivelul cunoştinţelor unui orăşean. Secetele ucigaşe din *sertão* din nord-estul Braziliei aduceau un exod periodic de oameni înfometaţi din regiunile păduroase din preajmă, la fel de costelivi ca şi vitele lor pitice; veştile că seceta s-a încheiat îi duceau înapoi în peisajul uscat, ciuruit de cactuşi, unde nu mergea nici un brazilian "civilizat", în afară de cine ştie ce expediţie militară împotriva vreunui mesia cu privire sălbatică, din împrejurimi. Existau zone în Carpaţi, în Balcani, în provinciile apusene ale Rusiei, în Scandinavia şi în Spania — ca să ne mărginim la continentul cel mai dezvoltat — unde economia mondială şi, deci, restul lumii

moderne însemna destul de puţin, din punct de vedere material şi mintal. În 1931, locuitorii Polesiei, atunci cînd erau întrebaţi de funcţionarii de recensămînt în legătură cu naţionalitatea lor, nu reuşeau să înţeleagă deloc întrebarea. Ei răspundeau: "Sîntem de aici" sau "Sîntem localnici"[5].

Sectorul de piaţă era mai complex, pentru că soarta lui depindea atît de natura pieţei sau, în anumite cazuri, de mecanismul ei de distribuire, de gradul de specializare al producătorilor, cît şi de structura socială a agriculturii. La o extremă, putea să existe, practic, o monocultură în noile regiuni agricole, monocultură impusă de orientarea lor spre o piaţă mondială îndepărtată şi intensificată, dacă nu creată, de mecanismul caracteristic al firmelor de comerţ exterior din marile oraşe portuare, care controlau acest comerţ de export — tradiţionalii greci, care stăpîneau comerţul de porumb rusesc prin Odesa, familiile Bunge şi Born din Hamburg, care erau pe punctul de a îndeplini aceeaşi funcţie pentru ţările fluviului La Plata, din Buenos Aires şi Montevideo. Acolo unde asemenea exporturi erau produse de către mari latifundii, aşa cum se întîmpla, de obicei, pe plantaţiile tropicale (zahăr, bumbac etc.), aproape invariabil cu vitele şi oile de fermă de peste mări, deşi mai puţin, de obicei, cu produsele cultivate, modelul specializării era complet. Întîmplător, în astfel de cazuri identitatea de interes producea o strînsă simbioză între marii producători — acolo unde se întîmpla ca ei să fie băştinaşi, şi nu ei înşişi străini —, marile case de comerţ şi interesele compradore ale porturilor de export/import, şi politica statelor care reprezentau pieţele şi furnizorii europeni. Aristocraţia posesoare de sclavi din sudul Statelor Unite, *estancieros*-ii din Argentina, marii crescători de oi pentru lînă din Australia erau la fel de entuziast devotaţi comerţului liber şi întreprinderii străine ca şi cei britanici, de care depindeau, pentru că veniturile lor ţineau în mod exclusiv de vînzarea liberă a produsului latifundiilor lor, în schimbul căruia ei erau mai mult decît pregătiţi să accepte orice produse neagricole pe care le exportau clienţii lor. Acolo unde recoltele erau vîndute atît de marile latifundii, cît şi de micii fermieri sau de ţărani, situaţia era mai complexă, deşi în economiile ţărăneşti, din motive evidente, proporţia din recoltă care ajungea pe piaţa mondială — adică care nu era consumată de către producători — de pe marile latifundii era, în mod normal, mult mai mare decît aceea care provenea din gospodăriile ţăranilor.

La cealaltă extremă, creşterea zonelor urbane a mărit cererea pentru o varietate de produse alimentare, în a căror producţie mărimea totală a unităţii de fermă nu oferea avantaje speciale, în orice caz prin comparaţie

cu acelea obţinute din cultivarea intensivă şi din protecţia naturală a costurilor ridicate de transport şi tehnologia deficientă. Cei care produceau în principal grîne şi-ar fi putut face griji din cauza competiţiei pieţei naţionale sau mondiale, care nu-i neliniştea deloc pe cei care vindeau produse de fiecare zi, ouă, legume, fructe sau chiar carne proaspătă — sau orice mărfuri perisabile care nu puteau fi transportate pe distanţe mari. Marea criză agrară din anii '870 şi '880 a fost, deci, în esenţă, o criză a principalelor produse alimentare naţionale şi internaţionale. Activitatea agricolă mixtă, agricultura ţărănească, mai ales a ţăranilor bogaţi cu spirit comercial, puteau să prospere în asemenea situaţii.

Acesta a fost un motiv pentru care prezicerile de ruină făcute în legătură cu ţărănimea nu s-au adeverit în această etapă, chiar dacă au părut adevărate în anumite ţări din majoritatea celor industrializate şi dezvoltate. Era uşor de stabilit că o unitate ţărănească era neviabilă sub o anumită mărime minimă de suprafaţă şi resurse, care variau în funcţie de solul, clima şi tipul de producţie. Era mult mai greu să demonstrezi că economia latifundiilor mari era superioară aceleia a unităţilor medii sau chiar mici, mai ales atunci cînd majoritatea cererilor de forţă de muncă se confrunta cu munca practic neplătită a marilor familii ţărăneşti. Ţărănimea era erodată în mod constant de proletarizarea posesorilor de proprietăţi prea mici ca să-i întreţină sau de emigrarea acelor guri de prisos pe care le înmulţea creşterea demografică şi care nu puteau fi hrănite din pămîntul familiei. O mare parte din ea era mereu săracă, iar sectorul micilor proprietari sau al ţăranilor mici tindea, fără îndoială, să crească. Dar, oricare ar fi fost importanţa lor în termeni economici, numărul proprietăţilor ţărănimii mijlocii nu numai că se menţinea, dar chiar creştea, uneori*.

Creşterea economiei capitaliste a transformat, prin cererea ei, agricultura. De aceea, nu e surprinzător că perioada de care ne ocupăm a marcat

*În Renania şi Westfalia, unde numărul de proprietăţi foarte mici, ca şi acela al proprietăţilor mici (1,25-7,5 hectare), a scăzut dramatic, mai ales între 1858 şi 1878, numărul ţăranilor cu proprietăţi mari a crescut puţin. Datorită dispariţiei atîtor ţărani cu posesiuni mai mici — de presupus în industrie —, ei formau acum mai bine de jumătate din total, din care, mai înainte, formaseră doar o treime. În Belgia, numărul tuturor proprietăţilor a crescut, din 1846 pînă la criza din anii '870, dar chiar în 1880 s-a estimat că 60 la sută din aria aflată în folosinţă agricolă era cultivată de către ţărani (deţinînd de la 2 la 50 de hectare), în timp ce exploatările pe scară largă şi proprietăţile foarte mici îşi împărţeau restul în proporţii aproximativ egale. În aceste ţări specific industriale, agricultura ţărănească se descurca, în bună parte, singură.[6]

o creştere în suprafaţa de pămînt pus în folosinţă agricolă, ca să nu amintim creşterea chiar şi mai mare în produse, prin îmbunătăţirea productivităţii. Ceea ce nu se recunoaşte în general este cît de mare a fost această extindere a pămîntului agricol. Luînd lumea disponibilă, din punct de vedere statistic, ca întreg, între 1840 şi 1880 aria cultivată a crescut cu jumătate sau de la 500.000 la 750.000 de acri[7]. Jumătate din această creştere s-a produs în America, unde zona cultivată s-a triplat, în această perioadă (ea s-a încincit în Australia şi a crescut de două ori şi jumătate în Canada). Acolo ea a luat, în principal, forma unei simple înaintări geografice spre interior. Între 1849 şi 1877, producţia de grîu a avansat cu aproape nouă grade de longitudine în Statele Unite, în mare în anii '860. Merită, bineînţeles, să ne amintim că regiunea de la vest de Mississippi era încă, comparativ, nedezvoltată. Chiar faptul că acea "cabană de bîrne" a devenit simbolul fermierului-pionier indică faptul că pe marile prerii nu se găsea prea des.

Cu toate acestea, deşi mai puţin vizibile imediat pentru a fi împărţite în şi în jurul zonei cultivate, cifrele pentru Europa sînt, într-un fel, încă şi mai surprinzătoare. Suedia mai mult decît şi-a dublat zona cultivată între 1840 şi 1880, Italia şi Danemarca au extins-o cu mai mult de jumătate, Rusia, Germania şi Ungaria cu aproape o treime[8]. O parte din aceasta provenea din desţelenirea pîrloagelor, o parte din cultivarea a ceea ce pînă atunci fusese mlaştină, landă sau mocirlă, o parte, din păcate, din distrugerea zonelor împădurite. În sudul Italiei şi în insulele acesteia, în jur de 600.000 de hectare de copaci — sau în jur de o treime din modestul total rămas încă în picioare în acele ţinuturi deshidratate — au dispărut între 1860 şi 1911[9]. În cîteva regiuni mai favorizate, inclusiv Egiptul şi India, irigaţiile pe scară largă au fost, de asemenea, semnificative, deşi simpla şi ferventa credinţă în tehnologie a produs efecte colaterale dezastruoase şi neprevăzute, atunci ca şi acum[10]. Doar în Anglia noua agricultură cucerise deja întreaga ţară. Acolo aria cultivată a crescut cu mai puţin de 5 la sută.

Ar fi plicticos să înmulţim statisticile creşterii produselor şi productivităţii agricole. Ce este mai interesant este să vedem cît de mult s-au datorat acestea industrializării şi în ce măsură au utilizat aceleaşi metode şi tehnologii ca acelea care transformau industria. Înainte de anii '840, răspunsul ar fi fost: într-o foarte mică măsură. Chiar în perioada de care ne ocupăm, o mare parte din agricultură era condusă în moduri care ar fi fost cu totul familiare cu o sută, chiar cu două sute de ani mai devreme, ceea ce era natural pentru că puteau fi încă obţinute rezultate izbitoare prin generalizarea celor mai bune metode cunoscute în agricultura preindustrială.

Pămînturile virgine din America au fost curăţate cu focul şi toporul, ca în Evul Mediu; explozibilii pentru îndepărtarea cioturilor de copaci erau cel mult auxiliare. Canalele de drenaj erau săpate cu cazmaua, plugurile trase de cai sau boi. Pentru productivitate, înlocuirea plugului cu brăzdar de lemn cu cel cu brăzdar de fier sau chiar — un progres neglijat, dar important — a secerei cu coasa au fost mai importante decît aplicarea puterii aburului, care n-a avut niciodată afinităţi cu muncile de bază de la ferme, pentru că erau, în mare măsură, imobile. Seceratul a fost principala excepţie, pentru că el consta dintr-o serie de operaţiuni standardizate care necesitau o foarte mare absorbţie temporară de forţă de muncă — şi, o dată cu penuria crescîndă de lucrători, costul lui, întotdeauna ridicat, a crescut considerabil. Maşinile de treierat s-au răspîndit acolo unde era recoltat grîul, în ţările dezvoltate. Inovaţia majoră — maşinile de secerat, recoltat şi balotat — s-au mărginit, în mare măsură, la Statele Unite, unde forţa de muncă era puţină, iar cîmpurile foarte mari. Dar, în general, aplicarea ingeniozităţii şi inventivităţii în agricultură a crescut, într-adevăr, izbitor. În 1849-1851, în Statele Unite au fost obţinute, în medie, anual, 191 de patente în agricultură; în 1859-1861, 1.282; în 1869-1871, nu mai puţin de 3.217[11].

Cu toate acestea, în general, agricultura şi ferma au rămas, în mod vizibil, ceea ce fuseseră întotdeauna în majoritatea părţilor lumii: mai prospere în regiunile dezvoltate, şi, de aceea, investind mai mult în îmbunătăţiri, construcţii etc., mai sistematice în numeroase locuri, dar nu schimbate pînă la nerecunoaştere. Chiar industria şi tehnologia lor erau modeste în afara Lumii Noi. Conductele de drenaj din ceramică, produse în masă, care reprezentau, poate, contribuţia ei cea mai importantă la agricultură, erau îngropate, plasele de sîrmă şi sîrma ghimpată care aveau să ia locul zidurilor, gardurilor vii şi gardurilor de lemn erau limitate la domeniile din Australia şi Statele Unite, tabla ondulată nu se eliberase încă deloc de căile ferate în legătură cu care fusese valorificată. Cu toate acestea, producţia industrială contribuia acum în mod serios la capitalul agriculturii, şi la fel, prin ştiinţa (în mare măsură germană) chimiei organice, a făcut ştiinţa modernă. Îngrăşămintele artificiale (potasă, nitraţi) nu erau încă utilizate pe o scară largă: importurile de nitraţi din Chile în Anglia nu atinseseră 60.000 de tone pînă în 1870. Pe de altă parte, s-a dezvoltat un comerţ uriaş, spre beneficiul temporar al finanţelor statului Peru şi în profitul permanent al anumitor firme engleze şi franceze, în ceea ce privea îngrăşămîntul natural *guano*, din care au fost exportate, între 1850 şi 1880,

cînd afacerea cu *guano* s-a prăbuşit, 12 milioane de tone; un comerţ de neimaginat înainte de epoca transportului mondial de masă[12].*

II

Forţele economice care puneau în mişcare agricultura în zonele accesibile schimbării erau cele ale expansiunii. Cu toate acestea, asupra celei mai mari părţi a lumii, ea s-a ridicat împotriva obstacolelor sociale şi instituţionale care o împiedicau sau o inhibau, şi, făcînd acest lucru, ea a stat, de asemenea, în calea celeilalte mari sarcini pe care dezvoltarea industrială capitalistă — sau, de fapt, orice dezvoltare — îşi fixează sectorul funciar. Pentru că funcţia ei în economia modernă nu era doar de a asigura hrana şi materiile prime în cantităţi crescînd rapid, ci şi să furnizeze un — de fapt — rezervor*ul* cel mai important al forţei de muncă pentru ocupaţiile neagricole. Cea de-a treia mare funcţie a ei, aceea de a asigura capitalul pentru dezvoltarea urbană şi industrială însăşi, cu greu putea fi realizată în ţările agrare, unde existau puţine alte surse de venit pentru guverne şi pentru cei bogaţi; deşi ea ar fi putut s-o ducă la îndeplinire într-un mod ineficient şi inadecvat.

Obstacolele proveneau din trei surse: ţăranii înşişi, superiorii lor sociali, politici şi economici şi întreaga greutate a societăţilor tradiţionale instituţionalizate, cărora agricultura preindustrială le era şi inimă, şi trup. Toate trei erau victimele predestinate ale capitalismului, deşi, aşa cum am văzut, nici ţărănimea, nici ierarhia socială, bazată pe zona rurală, care stătea pe spatele ei nu erau în pericol imediat de prăbuşire. În ultimă instanţă, toate aceste trei fenomene înrudite erau, din punct de vedere teoretic, incompatibile cu capitalismul şi, din acest motiv, înclinate să intre în confruntare cu el.

Pentru capitalism, pămîntul era un factor de producţie şi o marfă specială numai prin imobilismul şi cantitatea lui limitată, deşi, aşa cum se întîmplă, marea deschidere de noi pămînturi, din această perioadă, a făcut ca aceste limitări să pară relativ nesemnificative pentru acel moment. Problema a ceea ce trebuia făcut în legătură cu cei care se întîmpla să posede acest "monopol natural", deci percepînd un impozit asupra restului economiei, părea, din acest motiv, relativ uşor de mînuit. Agricultura era o "industrie" ca oricare alta, care trebuia condusă după principiile sănă-

*Exporturile de *guano* au început în 1841 şi au atins 600.000 de lire sterline în 1848. Ele se ridicau, în medie, la 2,4 milioane de lire sterline pe an, în anii '850, la 2,6 milioane, în anii '860, scăzînd după aceea.

toase ale maximizării profitului, iar fermierul nu era decît un întreprinzător. Lumea rurală ca întreg era o piaţă, o sursă de forţă de muncă şi o sursă de capital. În măsura în care tradiţionalismul ei încăpăţînat o împiedica să facă ceea ce cerea economia politică, ea trebuia forţată.

Nu exista nici o cale posibilă de a reconcilia un asemenea punct de vedere cu acela al ţăranilor sau latifundiarilor, pentru care pămîntul nu era numai o sursă de venit maximizabil, ci cadrul vieţii; împreună cu acela al sistemelor sociale, pentru care relaţiile oamenilor cu pămîntul şi ale unora cu ceilalţi, în legătură cu pămîntul, nu erau, cum păreau, opţionale, ci obligatorii. Pînă şi la nivel de guvern şi de gîndire politică, unde "legile economiei" puteau fi tot mai mult acceptate, conflictul era clar. Filozofia latifundiară putea fi indezirabilă din punct de vedere economic, dar nu reprezenta ea cimentul care ţinea laolaltă o structură socială care ar fi putut, altminteri, să se prăbuşească în anarhie şi revoluţie? (Politica funciară britanică din India avea să dea greş în legătură cu această dilemă.) Din punct de vedere economic, putea fi mai simplu dacă nu exista ţărănime, dar nu era oare conservatorismul ferm al acesteia o garanţie de stabilitate socială, deoarece progeniturile ei dîrze şi numeroase reprezentau temelia armatelor majorităţii guvernelor? La un moment în care capitalismul îşi ruina, în mod evident, clasele muncitoare, putea oare un stat să-şi permită să facă asta în lipsa unui rezervor de oameni sănătoşi de la ţară, din care să întregească oraşele?*

Fără îndoială, capitalismul nu putea decît să submineze bazele agrare ale stabilităţii politice, mai ales la marginile sau în periferia dependentă a Occidentului dezvoltat. Din punct de vedere economic, aşa cum am văzut, tranziţia către producţia de piaţă, şi mai ales monocultura de export, au distrus relaţiile sociale tradiţionale şi au destabilizat economia. Din punct de vedere politic, "modernizarea" implica, pentru cei care doreau s-o ini-

*"...ţărănimea [*Bauernstand*] formează cea mai robustă şi sănătoasă, din punct de vedere fizic, parte a populaţiei, din care oraşele, în particular, trebuie să fie constant întregite", scria J. Conrad, exprimînd o opinie foarte răspîndită pe continent. "Ea formează inima armatei... Din punct de vedere politic, caracterul ei aşezat şi ataşamentul faţă de pămînt face din ea temelia unei comunităţi rurale prospere... Ţărănimea a fost în toate timpurile cel mai conservator element al statului... Sentimentul ei de apreciere faţă de proprietate, dragostea ei faţă de pămîntul natal o fac inamicul natural al ideilor revoluţionare urbane şi un bastion ferm împotriva strădaniilor social-democrate. Din acest motiv, ea a fost descrisă pe drept cuvînt ca fiind cel mai solid stîlp al oricărui stat sănătos, şi, o dată cu rapida dezvoltare a oraşelor mari, semnificaţia ei ca atare creşte."[13]

ţieze, o coliziune frontală cu principalul sprijin al tradiţionalismului, societatea agrară (vezi, mai sus, capitolele 7 şi 8). Clasele conducătoare din Anglia, unde latifundiarii şi ţăranii precapitalişti dispăruseră, şi din Germania şi Franţa, unde s-a stabilit un *modus vivendi* cu ţărănimea, pe baza unei înfloritoare şi, unde a fost necesar, protejate pieţe interne, se puteau baza pe loialitatea zonei rurale. Dar în altă parte nu puteau. În Italia şi Spania, în Rusia şi Statele Unite, în China şi America Latină, s-ar fi putut ca ea să fie un element de ferment social şi de explozie ocazională.

Dintr-un motiv sau altul, trei tipuri de activitate agrară se aflau sub o presiune specială: plantaţiile de sclavi, moşiile cu şerbi şi economia ţărănească necapitalistă tradiţională. Primul a fost lichidat în perioada de care ne ocupăm prin abolirea sclaviei în Statele Unite şi în majoritatea locurilor din America Latină, cu excepţia Braziliei şi Cubei, unde zilele ei erau numărate. Acolo, ea a fost abolită în mod oficial în 1889. În scopuri practice, la sfîrşitul perioadei în discuţie sclavii ca avere mobilă se retrăseseră spre părţile mai înapoiate din Orientul Mijlociu şi din Asia, unde nu mai jucau un rol agricol semnificativ. Cel de-al doilea a fost lichidat în mod formal în Europa între 1848 şi 1868, deşi situaţia celor sărăciţi şi mai ales a ţărănimii lipsite de pămînt din regiunile marilor moşii din Europa de Sud şi de Est a rămas adesea de semişerbie, în măsura în care rămînea subiectul constrîngerii non-economice. Acolo unde ţăranii posedau drepturi juridice şi civile inferioare celor de care se bucurau cei bogaţi şi puternici, ei puteau fi constrînşi, în fapt, oricare ar fi fost teoria, într-o manieră non-economică, iar cei de pe moşiile valahe, andaluze sau siciliene chiar erau siliţi în acest fel. Serviciile de muncă forţată din numeroase ţări latinoamericane n-au fost abolite, ba chiar intensificate, astfel încît cu greu putem vorbi de o lichidare generală a şerbiei acolo*. Cu toate acestea, apare tot mai clar faptul că ea a fost limitată la ţăranii indieni exploataţi de latifundiarii neindieni. Cel de-al treilea s-a menţinut, aşa cum am văzut.

Raţiunile acestei lichidări totale a formelor precapitaliste (adică non-economice) de dependenţă agrară sînt complexe. În anumite cazuri, factorii politici au fost, evident, decisivi. În Imperiul Habsburgic, în 1848,

*Persistenţa unor asemenea obligaţii (descrise divers, cu termeni locali ca *yanaconas*, *huasipungos* etc.) nu trebuie confundată cu aranjamente similare din punct de vedere funcţional ca robia pentru datorii, cum nici importarea de forţă de muncă prin contract de ucenicie nu trebuie confundată cu sclavia. Amîndouă presupun abolirea sclaviei şi şerbiei formale, şi caută să o recreeze sub cadrul unui contract "liber" din punct de vedere tehnic.

ca şi în Rusia, în 1861, nu atît nepopularitatea şerbiei în rîndurile ţărănimii a fost aceea care a determinat emanciparea, deşi nu încape îndoială că aceasta a existat, cît teama de o revoluţie neţărănească care ar fi putut să capete o forţă decisivă prin mobilizarea nemulţumirii ţăranilor. Răscoala ţărănească era o posibilitate constantă, aşa cum au demonstrat-o răzvrătirile ţărăneşti din Galiţia, în 1846, din sudul Italiei, în 1848, din Sicilia, în 1860 şi din Rusia, în anii de după Războiul Crimeei. Dar nu oarbele răscoale ţărăneşti erau cele care înspăimîntau guvernele — revoltele aveau viaţă scurtă şi urmau să fie înăbuşite prin foc şi sabie chiar şi de liberali, ca în Sicilia[14] —, ci mobilizarea frămîntărilor ţărăneşti în spatele unei ameninţări politice faţă de autoritatea centrală. De aceea, Habsburgii au încercat să izoleze diferitele mişcări de autonomie naţională de baza lor ţărănească, iar ţarul rus a făcut acelaşi lucru în Polonia. Fără sprijinul ţărănimii, mişcările liberal-radicale erau nesemnificative în ţările agrare sau, cel puţin, puteau fi stăpînite. Şi Habsburgii, şi Romanovii ştiau acest lucru şi acţionau în consecinţă.

Cu toate acestea, insurecţia şi revoluţia, fie că era vorba de ţărani, fie de alţii, explică ceva mai multe decît temporizarea anumitor cazuri de emancipare a şerbilor, şi nu clarifică nimic în legătură cu abolirea sclaviei. Pentru că, spre deosebire de răzvrătirea şerbilor, răscoala sclavilor era relativ neobişnuită — nicăieri mai mult ca în Statele Unite[15] — şi niciodată, în secolul al nouăsprezecelea, n-a fost considerată o ameninţare politică foarte serioasă. Era atunci presiunea de a aboli şerbia şi sclavia economică? Cu siguranţă, într-o anumită măsură. E foarte bine pentru istoricii econometrici moderni să argumenteze retrospectiv că agricultura cu sclavi sau şerbi era, în realitate, mai profitabilă sau chiar mai eficientă decît agricultura înzestrată cu forţă de muncă liberă*. Acest lucru e perfect posibil, iar argumentele sînt într-adevăr puternice, deşi chestiunea constituie subiectul unor dezbateri pasionate printre istoricii înzestraţi din punct de vedere matematic, ca şi printre alţii. Cu toate acestea, e de netăgăduit că acei contemporani, operînd cu metode şi criterii de contabilitate contemporane, o considerau inferioară, deşi, bineînţeles, nu putem spune cît de mult le afecta calculele oroarea, foarte justificată, de sclavie sau şerbie. Totuşi, Thomas Brassey, antreprenorul de căi ferate, vorbind cu glasul bunului-simţ al afacerilor, remarca, despre şerbie, că recolta obţinută în Rusia

*Argumentaţia a fost alcătuită, într-un mod minuţios, pentru sclavie, deşi nu în aceeaşi măsură pentru şerbie[16].

şerbiei era jumătate din aceea din Anglia sau Saxonia, şi mai mică decît în oricare altă ţară europeană, şi, despre sclavie, că era "evident" mai puţin productivă decît munca liberă şi mai scumpă decît credea lumea, avînd în minte costul cumpărării sclavilor sau al educaţiei şi întreţinerii[17]. Consulul britanic la Pernambuco (raportînd, după cum se ştie, unui guvern pătimaş antisclavagist) recunoştea că persoana care folosea sclavi pierdea 12 la sută din profit o dată cu capitalul cheltuit pentru achiziţionarea lor, procent pe care, altfel, l-ar fi economisit. Greşite sau nu, asemenea puncte de vedere erau obişnuite în afara stăpînilor de sclavi.

Într-adevăr, sclavia era clar în declin, şi nu din motive umanitare, deşi încheierea efectivă a comerţului internaţional cu sclavi, prin presiune britanică (Brazilia s-a resemnat la abolire, în 1850), a retezat, în mod clar, aprovizionarea cu sclavi şi le-a ridicat preţul. Importul de africani în Brazilia a căzut de la 54.000, în 1849, la practic zero, la jumătatea anilor '850. Comerţul intern de sclavi, deşi mai utilizat în argumentele abolişţioniste, pare să nu fi jucat un rol major. Cu toate acestea, saltul de la munca cu sclavi la munca fără sclavi a fost izbitor. În 1872, populaţia liberă de culoare din Brazilia era de aproape trei ori mai mare decît populaţia sclavă, şi chiar printre negrii puri cele două grupuri erau aproape egale ca număr. În Cuba, în 1877, numărul de sclavi s-a înjumătăţit de la 400.000 la aproape 200.000[18]. E posibil ca, pînă şi în cea mai tradiţională zonă a folosirii sclavilor, zahărul, mecanizarea fabricilor de zahăr, de la jumătatea secolului al nouăsprezecelea, să fi diminuat nevoia de forţă de muncă în procesarea produsului, deşi în economiile, aflate în plin avînt, ale zahărului, ca aceea a Cubei, el a produs o creştere corespunzătoare în cererea de braţe de muncă. Cu toate acestea, dată fiind concurenţa zahărului european din sfeclă de zahăr şi componenta în forţă de muncă, extrem de ridicată, din producţia de trestie de zahăr, presiunea pentru a scădea costurile forţei de muncă era considerabilă. Putea să suporte economia plantaţiei de sclavi costul dublu de a investi din greu atît în mecanizare, cît şi în lucrători sclavi? Asemenea calcule au încurajat înlocuirea (cel puţin în Cuba) sclavilor nu atît prin forţă de muncă liberă, cît prin muncă sub contract, din rîndurile indienilor Maya din Yucatan, victime ale Războiului Rasial (vezi, mai sus, capitolul 7) sau din recent deschisa Chină. Cu toate acestea, nu este nici o îndoială că sclavia, ca mod de exploatare, era în declin în America Latină, chiar înainte de a fi abolită, şi că acuzaţiile economice împotriva acestei forme de muncă păreau tot mai puternice, după 1850.

Cît despre şerbie, acuzele economice împotriva ei erau şi generale, şi specifice. În termeni generali, apărea clar că preponderenţa ţăranilor legaţi inhiba dezvoltarea industriei, care era considerată ca necesitînd forţă de muncă liberă. Din acest motiv, abolirea şerbiei avea să fie o precondiţie necesară pentru mobilitatea forţei de muncă libere. Mai mult decît atît, cum putea agricultura cu şerbi să fie raţională, din punct de vedere economic, cînd, ca să citäm un apărător rus al şerbiei din anii '850, ea "nu permitea de a stabili cu precizie costul producţiei"[19]? Ea nu permitea nici adaptarea raţională la piaţă.

Mai precis, atît dezvoltarea unei pieţe interne pentru o varietate de produse alimentare şi materii prime agricole, cît şi aceea a unei pieţe de import — în principal pentru grîne — au subminat şerbia. În partea nordică a Rusiei, niciodată prea potrivită pentru cultivarea pe scară largă a cerealelor, fermele ţărăneşti au înlocuit producţia moşiilor la cînepă, la alte culturi intensive, în timp ce munca manuală a furnizat o altă piaţă pentru ţărănime. Numărul de şerbi care executau servicii de muncă, întotdeauna o minoritate, s-a prăbuşit. Le-a revenit latifundiarilor să transfere serviciile către arendăşia orientată spre piaţă. În sudul pustiu, unde ţinutul stepei virgine s-a transformat în păşune pentru şeptel, iar apoi în pămînt pentru grîne, şerbia n-avea o semnificaţie prea mare. Pentru a dezvolta economia de export, latifundiarii aveau nevoie de un transport mai bun, credit, forţă de muncă liberă şi chiar maşini. Şerbia a supravieţuit în Rusia, ca şi în România, mai ales în zonele de producere a cerealelor cu o populaţie ţărănească densă, unde latifundiarii puteau fie să compenseze slăbiciunea lor competiţională dezvoltînd serviciile de muncă, fie să spere, ca alternativă, în mod temporar, să pătrundă, la preţuri mici, pe piaţa de export a cerealelor.

Cu toate acestea, abolirea muncii forţate nu poate fi pur şi simplu analizată în termeni de calcul economic. Forţele societăţii burgheze se opuneau sclaviei şi şerbiei nu doar pentru că le credeau a fi indezirabile din punct de vedere economic, nici din raţiuni morale, ci pentru că ele păreau incompatibile cu o societate de piaţă bazată pe urmărirea liberă a interesului individual. Dimpotrivă, proprietarii de sclavi şi moşierii apărau sistemul pentru că le părea adevăratul fundament al societăţii şi clasei lor. S-ar fi putut, de fapt, ca lor să le fie imposibil să se imagineze fără sclavii sau şerbii care le defineau statutul. Latifundiarii ruşi nu s-au revoltat şi nu puteau să se revolte împotriva ţarului care, el singur, le oferea o anumită legitimitate împotriva unei ţărănimi profund convinse că pămîntul îi

aparţine celui care-l lucrează, dar şi de subordonarea ei ierarhică faţă de reprezentanţii lui Dumnezeu şi ai împăratului. Dar ei s-au opus emancipării foarte ferm. Ea a fost impusă din afară sau de sus şi de o forţă superioară.

Într-adevăr, dacă abolirea/emanciparea ar fi fost rezultatul doar al forţelor economice, ea n-ar fi produs deloc asemenea rezultate nesatisfăcătoare atît în Rusia, cît şi în Statele Unite. Regiunile în care sclavia sau şerbia avuseseră o importanţă marginală sau autentic "neeconomică" — de exemplu, nordul şi sudul Rusiei sau statele de frontieră şi sud-vestul Statelor Unite — s-au adaptat cu uşurinţă la lichidarea ei. Dar în miezul regiunilor vechiului sistem problemele au fost mai greu de mînuit. De aceea, în provinciile pur ruseşti cu "pămînt negru" (pentru a se distinge de Ucraina şi de limita stepei), agricultura capitalistă s-a dezvoltat lent, obligaţiile de muncă au rămas predominante pînă la sfîrşitul anilor '880, în timp ce expansiunea desţelenirii (pe socoteala livezilor şi păşunilor, şi cu preţul întăririi vechiului sistem cu trei cîmpuri) a rămas mult în urma pămînturilor cerealiere din sud*. Pe scurt, beneficiile pur economice ale faptului că s-a pus capăt economiei constrîngerii fizice au rămas discutabile.

În fostele economii sclavagiste, acest lucru nu poate fi explicat pe baze politice, pentru că Sudul a fost cucerit, iar vechea aristocraţie a plantaţiilor a fost, cel puţin temporar, lipsită de putere, deşi şi-a revenit repede. În Rusia, interesele clasei latifundiarilor erau, bineînţeles, luate în consideraţie şi salvgardate cu grijă. Problema aici este, mai degrabă, de ce emanciparea n-a produs o soluţie agrară satisfăcătoare nici pentru nobilime, nici pentru ţărănime, nici pentru perspectivele unei agriculturi capitaliste autentice. În ambele zone, răspunsul depinde de ceea ce se înţelege prin cea mai bună formă de agricultură, şi în special de agricultură pe scară largă, în condiţii capitaliste.

Există două varietăţi majore de agricultură capitalistă, pe care Lenin le-a numit, respectiv, modul "prusac" şi modul "american": mari latifundii operate de antreprenori-latifundiari, care angajau forţă de muncă, şi fermieri comerciali independenţi de calibre diferite, care operau tot cu forţă

*Creşterea medie în suprafaţă arabilă în zona de pămînt negru, între anii '860 şi '880, a fost în jur de 60 la sută. În sudul Ucrainei, Volga de jos, nordul Caucazului şi Crimeea ea s-a dublat, dar în Kursk, Reazan, Orel şi Voronej (între 1860 şi 1913) ea n-a crescut decît cu mai puţin de un sfert.[20]

de muncă angajată cînd era necesar, deşi la o scară mult mai mică. Amîndouă implică o economie de piaţă, dar, pe cînd chiar înainte de triumful capitalismului, majoritatea latifundiilor mari, operate ca unităţi productive, există ca să vîndă o mare parte din produsele lor*, majoritatea proprietăţilor ţărăneşti, fiind, în primul rînd, autosusţinute, nu fac acest lucru. Aşadar, avantajul marilor latifundii şi plantaţii pentru dezvoltarea economică nu constase atît în superioritatea lor tehnică, în productivitatea superioară, în economiile datorate mărimii etc., cît în capacitatea lor neobişnuită de a genera surplusuri agricole pentru piaţă. Acolo unde ţărănimea a rămas "precomercială", ca în mari părţi din Rusia şi printre sclavii emancipaţi din America, care s-au întors la agricultura ţărănească de subzistenţă, latifundia şi-a păstrat acest avantaj, dar, fără constrîngerile fizice ale şerbiei sau sclaviei, i-a fost acum mai dificil să găsească forţă de muncă, dacă foştii sclavi sau şerbi nu erau lipsiţi de pămînt sau cu pămînt atît de puţin, încît să fie obligaţi să devină lucrători angajaţi — şi dacă nu exista o muncă mai atrăgătoare pentru ei pe care să şi-o asume.

Dar, în mare, foştii sclavi au căpătat ceva pămînt (deşi nu "cei 40 de acri şi un catîr", la care visau), iar foştii şerbi , deşi pierzînd o parte din pămînt în favoarea nobililor, mai ales în regiunile de agricultură comercială în expansiune†, au rămas ţărani. Într-adevăr, supravieţuirea — chiar întărirea — vechii obşti săteşti, cu aranjamentele ei pentru redistribuirea periodică echitabilă a pămîntului, a salvgardat economia ţărănească. De unde tendinţa în creştere a latifundiarilor de a dezvolta arendarea, pentru a înlocui recoltele pe care ei înşişi le găseau prea dificile pentru a fi produse. Dacă era probabil ca aristocraţia rusească proprietară de pămînt, moşieri ca şi contele Rostov al lui Tolstoi sau doamna Ranevskaia a lui Cehov, să se transforme, mai mult sau mai puţin decît proprietarii de plantaţii *antebellum*, visînd la Walter Scott, în antreprenori agrari capitalişti, e cu totul altă întrebare.

Dar, dacă modul "prusac" nu era preluat sistematic, nici cel "american" nu era. Asta depindea de crearea unui mare grup de ţărani-fermieri întreprinzători, producînd, în esenţă, recolte pentru bani. Pentru asta era necesară o mărime minimă a proprietăţii, variind în funcţie de împrejurări.

---

*Bineînţeles, o latifundie nu trebuie să fie neapărat o unitate productivă. Ea poate foarte bine să colecteze venit sub formă de rentă în bani sau în natură sau în parte din recoltă de la proprietarii de pămînt, care constituie adevăratele unităţi de producţie.

†Dar în regiunea centrală cu pămînt negru, pierderile au fost mici sau au existat chiar cîştiguri.

De aceea, în sudul Statelor Unite, după Războiul Civil, "experienţa a arătat că e îndoielnic dacă poate fi înregistrat vreun profit de către un cultivator a cărui recoltă anuală este de mai puţin de cincizeci de baloturi... Omul care nu poate realiza cel puţin opt sau zece baloturi aproape că n-are nici un obiectiv în viaţă şi nici din ce trăi"[21]. De aceea, o mare parte din ţărănime a rămas dependentă de agricultura de subzistenţă, dacă proprietăţile ei o permiteau, sau, acolo unde nu o permiteau, dependentă de muncă, pentru a-şi completa proprietăţile (fiind lipsită, adesea, de vite şi de căruţe). În interiorul ţărănimii, fără îndoială că s-a dezvoltat un grup mare de fermieri comerciali — ei aveau o semnificaţie substanţială în Rusia, în anii '880 —, dar diferenţierea de clasă a fost inhibată de diferiţi factori — rasismul, în Statele Unite, persistenţa comunităţii săteşti organizate, în Rusia*—, şi, foarte adesea, sectoarele complet comercializate şi capitaliste constau din comercianţi sau împrumutători din afară (firme comerciale şi bănci).

Din acest motiv, nici abolirea, nici emanciparea n-au produs o soluţie capitalistă satisfăcătoare a "chestiunii agrare", şi e îndoielnic dacă aceasta ar fi putut fi realizată dacă nu erau deja prezente condiţiile pentru dezvoltarea unei agriculturi capitaliste, ca în zonele de la marginile economiei sclavagiste/şerbe, ca Texasul sau (în Europa) Boemia şi părţi din Ungaria. Acolo putem vedea procesul "prusac" sau "american" în acţiune. Marile latifundii ale nobililor, ajutate, uneori, de injectări de finanţe din plăţile compensatorii pentru pierderea serviciilor de muncă†, s-au transformat în antreprenori capitalişti. În teritoriile cehe, ei posedau 43 la sută din fabricile de bere, 65 la sută din fabricile de zahăr şi 60 la sută din distilerii, la începutul anilor '870. Aici, o dată cu concentrarea asupra recoltelor prin muncă intensivă, nu numai marile latifundii, ci şi fermele ţărăneşti mari au înflorit‡, ba chiar au început să ajungă din urmă latifundiile. În

*Aici, emanciparea a produs rezultatul — paradoxal, din punctul liberal de vedere — de a-i scoate în mod real pe ţărani de pe tărîmul legii oficiale şi de a-i face, în mod formal, supuşi cutumelor ţărăneşti, care erau departe de a fi favorabile capitalismului.

† În teritoriile cehe, familia Schwarzenberg a primit 2,2 milioane de guldeni drept compensare, familia Lobkowitz 1,2 milioane, familia Waldstein şi Alois Lichtenstein în jur de un milion fiecare, familiile Kinsky, Dietrichstein şi Colloredo-Mansfeld aproape o jumătate de milion fiecare.[22]

‡În ultima treime a secolului al nouăsprezecelea, s-a estimat, cel puţin pentru Ungaria, că un iugăr (cca 0,6 hectare) necesita 1 zi-muncă, dacă era vorba de păşune, 6 zile-muncă, dacă era vorba de livadă, 8,5, dacă era vorba de recolte cerealiere, 22, dacă era vorba de porumb, 23, dacă era vorba de cartofi, 30, pentru rădăcinoase, 35, pentru grădini, 40, dacă era vorba de sfeclă de zahăr, 120, pentru vii şi 160, pentru tutun.[23]

Ungaria, acestea au rămas predominante, iar şerbii lipsiţi cu totul de pămînt şi-au căpătat libertatea fără să obţină nici un fel de pămînt[24]. Cu toate acestea, diferenţierea ţărănimii în bogată şi săracă sau lipsită de pămînt a fost marcată şi în teritoriile cehe, după cum o indică faptul că numărul de capre — animalul tipic al omului sărac — aproape că s-a dublat, între 1846 şi 1869. (Pe de altă parte, s-a dublat şi producţia de carne de vacă pe cap de populaţie agricolă, reflectare a pieţei alimentare, aflate în creştere, din oraşe.)

Dar, în miezul vechilor zone ale constrîngerii fizice, cum ar fi Rusia şi România, unde şerbia a durat cel mai mult, ţărănimea a fost lăsată ca o masă foarte omogenă (cu excepţia locurilor unde era divizată de rasă sau naţionalitate) şi nemulţumită, dacă nu chiar potenţial revoluţionară. Simpla neputinţă, datorată oprimării rasiale sau dependenţei oamenilor lipsiţi de pămînt, s-ar fi putut să-i menţină liniştiţi, asemeni negrilor rurali din sudul american sau lucrătorilor din cîmpiile maghiare. Pe de altă parte, ţărănimea tradiţională, mai ales atunci cînd era organizată sub formă de comună, a devenit şi mai formidabilă. Marea criză din anii '870 a deschis o epocă de frămîntări rurale şi revolte ţărăneşti.

Ar fi putut fi evitate acestea printr-o formă "mai raţională" de emancipare? E îndoielnic. Pentru că descoperim rezultate absolut similare în acele regiuni unde încercarea de a crea condiţiile de agricultură capitalistă a fost făcută nu prin cine ştie ce edict global, abolind economia constrîngerii, ci prin procesul mai general de a impune legea liberalismului burghez: transformarea întregii proprietăţi funciare în proprietate individuală şi convertirea pămîntului într-o marfă care se putea vinde liber, ca orice altceva. În teorie, acest proces fusese aplicat pe larg, în prima jumătate a secolului (vezi *Era Revoluţiei*, capitolul 8), dar, în practică, el a fost întărit enorm, după 1850, de triumful liberalismului. Aceasta a însemnat, mai întîi de toate, spargerea vechilor organizări comunale şi distribuirea sau înstrăinarea pămîntului deţinut în colectiv sau a pămîntului instituţiilor neeconomice, cum ar fi biserica. Acest lucru a fost făcut în modul cel mai dramatic şi mai nemilos în America Latină, de exemplu, în Mexic sub Juarez, în anii '860, sau în Bolivia, sub dictatorul Melgarejo (1866-1871), dar el s-a produs, pe scară largă, în Spania, după revoluţia din 1854, în Italia, după unificarea ţării sub instituţiile liberale ale Piemontului, şi oriunde a triumfat liberalismul economic şi juridic. Iar liberalismul înainta chiar acolo unde guvernele nu erau, în nici un caz, necalificate în zelul lor de cruciaţi în favoarea lui. Autorităţile franceze au făcut ceva ca să salvgar-

deze proprietatea comunală în rîndurile supuşilor lor musulmani din Algeria, chiar dacă Napoleon III (în senat-consultul din 1863) a găsit de neconceput ca drepturile legate de proprietatea privată din ţară să nu fie stabilite, în mod formal, în rîndurile membrilor comunităţilor musulmane, "acolo unde este posibil şi oportun", o măsură care a avut, într-adevăr, efectul de a le permite pentru prima dată europenilor să cumpere toată suprafaţa aparţinînd musulmanilor. Cu toate acestea, n-a fost un privilegiu pentru exproprierea totală, asemeni Legii din 1873 care (după marea insurecţie din 1871) a propus transferul *imediat* al proprietăţii băştinaşe către o apartenenţă juridică franceză, măsură de care "n-a beneficiat aproape nimeni, cu excepţia oamenilor de afaceri şi speculanţilor [europeni]"[25]. Cu sau fără sprijin oficial, musulmanii şi-au pierdut pămînturile în favoarea coloniştilor albi sau a companiilor funciare.

Lăcomia a jucat un rol în aceste exproprieri: pentru guverne, datorită profiturilor din vînzările de pămînt sau din alte venituri, pentru latifundiari, colonişti sau speculanţi, datorită moşiilor dobîndite uşor şi rapid. Cu toate acestea, ar fi nedrept să le negăm legislatorilor sinceritatea convingerii lor că transformarea pămîntului într-o marfă liberă de a fi înstrăinată şi transformarea relicvelor comunale, ecleziastice, impuse sau învechite din punct de vedere istoric ale unui trecut iraţional în proprietăţi private aveau să ofere, ele singure, o bază pentru o dezvoltare satisfăcătoare a agriculturii. Dar nu a fost aşa, în orice caz nu pentru ţărănime care, în general, a refuzat să se transforme într-o clasă înfloritoare de fermieri comerciali, chiar atunci cînd a avut ocazia s-o facă. (Majoritatea ţărănimii n-a făcut-o, pentru că era incapabilă să achiziţioneze pămîntul scos pe piaţă sau chiar să înţeleagă procesele juridice complexe care au condus la exproprierea ei.) Poate că acest lucru n-a întărit "latifundium"-ul ca atare — termenul e ambiguu şi profund incrustat în mitologia politică — dar, dacă a întărit pe cineva, acela n-a fost ţăranul, vechi sau nou, care practica agricultura de subzistenţă, săteanul marginal, care depindea de pămînturile comune şi, în regiunile supuse despăduririi şi eroziunii, de pămîntul însuşi, care nu mai era protejat de controlul comunal asupra folosirii sale*. Principalul efect al liberalizării a fost să sporească nivelul nemulţumirii ţărăneşti.

Noutatea acestei nemulţumiri era aceea că ea putea fi acum asumată de către stînga politică. În realitate, în afară de unele părţi ale Europei Sudice,

*Raymond Carr arată că, în Spania, de la mijlocul secolului, "problema pădurii începe să fie o temă centrală în literatura legată de regenerare".[26]

ea nu era mobilizată încă. În Sicilia şi Italia de Sud, insurecţia ţărănească din 1860 s-a legat de Garibaldi, o splendidă figură blondă şi cu cămaşă roşie, care părea, pînă în vîrful unghiilor, eliberatorul poporului şi a cărui credinţă într-o republică radical-democratică, laică şi chiar vag socialistă, nu părea deloc incompatibilă cu propria lor credinţă în sfinţi, Sfînta Fecioară, Papă şi (în afara Siciliei) regele din dinastia de Bourbon. În sudul Spaniei, republicanismul şi Internaţionala (în forma ei bakuninistă) şi-au făcut rapid un cap de pod: aproape nici un oraş din Andaluzia nu era lipsit, între 1870 şi 1874, de propria "societate a muncitorilor"[27]. (În Franţa, bineînţeles, republicanismul, forma predominantă a stîngii, era deja bine aşezat în anumite regiuni rurale, după 1848, şi, într-o formă moderată, se bucura de sprijinul majorităţii, după 1871.) Poate că o stîngă revoluţionară rurală a apărut în Irlanda o dată cu Fenienii, în anii '860, ca să izbucnească în formidabila Ligă a Pămîntului, de la sfîrşitul anilor '870 şi '880.

Se ştie, existau o mulţime de ţări, chiar în Europa — şi, practic, pretutindeni în afara acelui continent — unde stînga, revoluţionară sau de alt tip, nu reuşise, pînă atunci, să marcheze vreun impact asupra ţărănimii; aşa cum au descoperit-o narodnicii ruşi (vezi, mai sus, capitolul 9) atunci cînd au hotărît să "meargă în popor", în anii '870. Într-adevăr, atîta vreme cît stînga era urbană, laicizantă sau chiar anticlericală la modul militant (vezi, în continuare, capitolul 14) şi atît de dispreţuitoare faţă de "înapoierea" rurală, cît şi defavorabilă problemelor zonei rurale, ţărănimea putea fi încă plină de suspiciune şi de ostilitate faţă de ea. Succesul rural al anarhiştilor militant anticreştini din Spania sau al republicanilor din Franţa a fost o excepţie. Cu toate acestea, în perioada în discuţie, cel puţin în Europa, insurecţia rurală de modă veche în favoarea bisericii şi a regelui şi împotriva oraşelor fără Dumnezeu şi liberale a devenit rară. Pînă şi cel de-al doilea război carlist din Spania (1872-1876) a fost o chestiune mult mai puţin răspîndită decît fusese cel dintîi, din anii '830, şi, practic, limitat la Provinciile Basce. Pe măsură ce marele avînt din anii '860 şi de la începutul anilor '870 a deschis calea crizei agrare de la sfîrşitul anilor '870 şi '880, ţărănimea nu mai putea fi luată pe garanţie ca un element conservator în politică.

Cu toate acestea, cît de mult a fost afectată structura vieţii de la ţară de către forţele Lumii Noi? Nu e uşor de judecat de pe poziţia avantajoasă a sfîrşitului secolului al douăzecilea, pentru că, în cea de-a doua jumătate a acestui secol, viaţa rurală a fost transformată mai profund decît în orice epocă, de la descoperirea agriculturii. Privind în urmă, modul de viaţă al

bărbaţilor şi femeilor de la ţară, la jumătatea secolului al nouăsprezecelea, pare fixat într-o schimbare a vechii tradiţii, dacă exista, cu o viteză nu mai mare decît aceea de melc. Bineînţeles că aceasta e o iluzie, dar natura exactă a schimbării e dificil de decelat acum, cu excepţia, poate, a agricultorilor de modă nouă, ca şi a coloniştilor în Vestul american, gata să schimbe ferma şi cultura potrivit perspectivelor preţurilor şi profiturilor speculative, echipaţi cu maşini şi cumpărînd deja produsele oraşului prin mecanismul proaspăt apărut al cataloagelor de comandă prin poştă.

Cu toate acestea, au existat schimbări la ţară. A existat calea ferată. A existat, cu o frecvenţă crescută, şcoala primară, care preda limba naţională (o limbă nouă şi a doua limbă pentru majoritatea copiilor de ţărani) şi, împreună cu administraţia naţională şi politica naţională, distrugîndu-le personalitatea. În jur de 1875, se relatează, nu se mai foloseau porecle după care erau cunoscuţi şi identificaţi oamenii în satele din ţinutul Bray din Normandia şi chiar variantele neprotocolare ale numelor de botez practic dispăruseră. Acest lucru "se datora în întregime învăţătorilor care nu permiteau ca copiii din şcolile lor să folosească altceva decît numele corecte"[28]. Probabil că ele nu atît au dispărut, cît s-au retras, o dată cu dialectul local, în lumea privată şi neoficială a culturii celor lipsiţi de ştiinţă de carte. Şi, în plus, chiar împărţirea între alfabetizaţi şi analfabeţi de la ţară era o puternică forţă pentru schimbare. Dat fiind că, dacă în lumea orală a analfabetismului lipsa de ştiinţă de carte, necunoaşterea limbii naţionale sau a instituţiilor naţionale nu reprezintă un handicap, cu excepţia celor ale căror afaceri (dintre care aceea a agriculturii este rară) fac aceste cunoştinţe necesare, într-o societate a ştiinţei de carte analfabetul este, prin definiţie, inferior şi are o puternică dorinţă de a elimina acea inferioritate, cel puţin pentru propriii săi copii. În 1849, era natural ca politica ţărănească din Moravia să poată lua forma unui zvon conform căruia liderul revoluţionar maghiar Kossuth era fiul "împăratului ţăranilor", Iosif II, înrudit de aproape cu vechiul rege Svatopluk, pe cale de a invada ţara în fruntea unei mari armate[29]. Prin 1875, politica din zona rurală cehă era purtată în termeni mai sofisticaţi, iar cei care aşteptau salvarea naţională din partea unor presupuse rude ale "împăraţilor popoarelor", vechi sau moderni, s-ar fi simţit, probabil, uşor stînjeniţi s-o recunoască. Acel tip de gîndire se limita acum tot mai mult la ţările insuficient alfabetizate, pe care pînă şi ţăranii din Europa Centrală le-ar fi privit ca de dincolo de vremuri, cum ar fi Rusia, unde, într-adevăr, revoluţionarii narodnici încercau — fără succes —, chiar în acel moment, să

organizeze o revoluţie ţărănească prin mijlocirea unui "pretendent al poporului" la tronul ţarului[30].

Relativ puţini oameni de la ţară posedau, pînă în acel moment, ştiinţă de carte, în afara unor zone din Europa Centrală şi de Vest (mai ales regiunile protestante) şi din America de Nord*. Dar, chiar printre cei înapoiaţi şi tradiţionalişti, două tipuri de oameni de la ţară erau stîlpii importanţi ai vechiului mod de viaţă — bătrînii şi femeile, ale căror "poveşti din bătrîni" se transmiteau noilor generaţii şi, ocazional, în beneficiul oamenilor de la oraş, culegătorilor de folclor. Şi, cu toate acestea, e un paradox al perioadei că schimbarea în viaţa de la ţară a venit mai ales prin intermediul femeilor. Uneori, ca în Anglia, fetele de la ţară dobîndeau mai multă ştiinţă de carte decît băieţii de la ţară — asta pare să se fi întîmplat în anii '850. În Statele Unite, cu siguranţă că femeile au fost cele care au reprezentat "modul de viaţă civilizat" — cititul, igiena, casele şi mobilele "drăguţe", după modelul şi sobrietatea oraşului — împotriva felului de a fi, grosolan, violent şi beţivănesc, al bărbaţilor din popor; aşa cum a descoperit Huckleberry Finn (1884) pe pielea lui. Cele care şi-au împins fiii să se "instruiască" erau mai probabil mamele, şi nu taţii. Dar, poate pentru că mijlocul cel mai puternic pentru o asemenea "modernizare" a fost migrarea tinerelor fete de la ţară pentru serviciu casnic în clasele de mijloc şi inferioare de la oraş. Într-adevăr, atît pentru bărbaţi, cît şi pentru femei, marele proces de dezrădăcinare a fost, inevitabil, un proces de subminare a vechiului mod de viaţă şi de învăţare a unui nou mod de viaţă. Spre aceasta ne vom îndrepta acum atenţia.

*De aceea, în Spania, 75 la sută dintre bărbaţi şi 89 la sută dintre femei erau consideraţi analfabeţi, în 1860, în sudul Italiei, în jur de 90 la sută dintre toţi locuitorii şi, chiar în cele mai avansate regiuni, Lombardia şi Piemontul, între 57 şi 59 la sută (1865), în Dalmaţia, 99 la sută dintre recruţi (în jur de 1870). Dimpotrivă, în Franţa, în jur de 1876, 80 la sută dintre bărbaţii de la ţară şi 67 la sută dintre femeile de la ţară ştiau carte, în Olanda, aproape 84 la sută dintre recruţi — între 89 şi 90 la sută în provinciile Holland şi Groningen — şi chiar în Belgia, cunoscută ca fiind subeducată, peste 65 la sută dintre recruţi erau capabili şi să citească, şi să scrie (1869). Standardele ştiinţei de carte aplicate erau, fără îndoială, extrem de modeste.[31]

Capitolul al unsprezecelea

DEPLASAREA OAMENILOR

Am întrebat-o unde-i era soţul.
"E în America."
"Ce face acolo?"
"A căpătat un post de ţar."
"Dar cum poate un evreu să fie ţar?"
"Totul e posibil în America."

Şalom Alehem, în jur de 1900[1]

Irlandezii, mi se spune, sînt pretutindeni, începînd să-i scoată pe negri din serviciul casnic... Aici acest lucru e universal; e greu de găsit oriunde un servitor care să nu fie irlandez.

A. H. Clough către Thomas Carlyle, Boston[2]

I

Jumătatea secolului al nouăsprezecelea marchează începutul celei mai mari migraţii a popoarelor din istorie. Detaliile exacte ale acesteia cu greu pot fi stabilite, pentru că statisticile oficiale, aşa cum erau atunci, nu reuşesc să cuprindă toate deplasările bărbaţilor şi femeilor din interiorul ţărilor sau chiar dintre state: exodul rural spre oraşe, migrarea între regiuni şi din oraş în oraş, traversarea oceanelor şi pătrunderea în zonele de frontieră, fluxul de bărbaţi şi de femei deplasîndu-se înainte şi înapoi în moduri încă şi mai greu de specificat. Cu toate acestea, o dramatică formă de migraţie poate fi documentată aproximativ. Între 1846 şi 1875, considerabil mai mult de 9 milioane de oameni au părăsit Europa, cea mai mare parte dintre aceştia, de departe, pentru Statele Unite[3]. Acesta este echivalentul a mai bine de patru ori populaţia Londrei, în 1851. În jumătatea de secol anterioară, n-ar fi putut să fie mai mult de un milion şi jumătate cu totul.

Deplasările populaţiei şi industrializarea merg împreună, pentru că dezvoltarea economică modernă a lumii cerea mutări substanţiale de

populaţie, făcea acest lucru mai uşor şi mai ieftin prin intermediul comunicaţiilor noi şi îmbunătăţite şi, bineînţeles, îi îngăduia lumii să susţină o populaţie mult mai mare. Dezrădăcinarea în masă din perioada de care ne ocupăm n-a fost nici neaşteptată, nici lipsită de precedente mai modeste. Ea era, cu siguranţă, previzibilă în anii '830 şi '840 (vezi *Era Revoluţiei*, p. 169-170). Cu toate acestea, ceea ce fusese, mai înainte, un şuvoi tot mai viu a părut că devine, dintr-o dată, un torent. Înainte de 1845, numai într-un an mai bine de 100.000 de pasageri străini sosiseră în Statele Unite. Dar, între 1846 şi 1850, o medie anuală de mai bine de un sfert de milion părăsea Europa, în următorii cinci ani, o medie anuală de aproape 350.000; numai în 1854, nu mai puţin de 428.000 soseau în Statele Unite. Şi, deşi numărul fluctua, în funcţie de condiţiile economice atît din ţările de origine, cît şi din ţările primitoare, migraţia a continuat pe o scară mult mai largă decît oricînd mai înainte.

Cu toate acestea, aşa enorme cum au fost aceste migraţii, ele erau încă modeste, după standardele ulterioare. Deci, în anii '880, între 700.000 şi 800.000 de europeni au emigrat, în medie, în fiecare an, în anii de după 1900, între 1 milion şi 1,4 milioane pe an. Aşadar, între 1900 şi 1910, către Statele Unite au migrat considerabil mai mulţi oameni decît în întreaga perioadă de care se ocupă această carte.

Cea mai evidentă limitare a migrării era cea geografică. Lăsînd deoparte rămăşiţele comerţului cu sclavi din Africa (acum ilegal şi efectiv aproape strangulat de marina britanică), majoritatea emigranţilor internaţionali erau europeni sau, mai precis, în această perioadă vest-europeni şi germani. Chinezii erau, cu siguranţă, deja în mişcare spre ţinuturile de frontieră ale imperiului lor, dincolo de regiunea de baştină a poporului Han, şi din regiunile sudice de coastă către peninsulele şi insulele din Asia de Sud-Est, într-un număr care nu se poate preciza. Probabil că acesta era modest. În 1871 erau, probabil, 120.000 în coloniile din Strîmtori (Malaezia)[4]. Indienii au început, după 1852, să migreze în număr moderat spre Birmania vecină. Golul lăsat de interzicerea comerţului cu sclavi era umplut, într-o oarecare măsură, prin transporturile de forţă de muncă "pe contract", mai ales din India şi China, ale căror condiţii erau ceva mai bune. O sută douăzeci şi cinci de mii de chinezi au sosit în Cuba între 1853 şi 1874[5]. Ei aveau să creeze diasporele indiene din Guyana şi Trinidad, din insulele Oceanului Indian şi din Pacific, şi coloniile chinezeşti mai mici din Cuba, Peru şi Caraibele britanice. Chinezi aventuroşi erau deja atraşi (vezi, mai sus, capitolul 3), într-un anumit număr, de regiunile de

pionieri din partea americană a Pacificului, ca să aprovizioneze ziariştii locali cu glume despre oamenii de la spălătorii şi bucătari (ei au inventat restaurantul chinezesc, la San Francisco, în timpul goanei după aur*), şi pe demagogii locali, în timpul crizelor, cu sloganuri despre exclusivitatea rasială. Flotele comerciale ale lumii, aflate în creştere rapidă, erau deja deservite de marinari "din India", care lăsau în urmă un strat de populaţie colorată, în număr mic, în porturile internaţionale importante. Recrutarea trupelor coloniale, mai ales de către francezi, care sperau ca, prin aceste mijloace, să echilibreze superioritatea demografică a germanilor (un subiect discutat cu nelinişte, în anii '860), i-a adus pe unii, pentru prima dată, într-un mediu european.†

Chiar printre europeni, migraţia intercontinentală în masă a fost limitată la oameni din relativ puţine ţări, în această perioadă preponderent la englezi, irlandezi şi germani, şi, începînd din anii '860, la norvegieni şi suedezi – danezii n-au emigrat niciodată într-o asemenea proporţie – al căror număr mic ascundea enorma dimensiune relativă a scurgerii lor demografice. De aceea, Norvegia a trimis două treimi din sporul ei de populaţie către Statele Unite, depăşită doar de nefericiţii irlandezi, care au trimis mai mult decît întregul lor spor în străinătate: ţara a pierdut, în mod consistent, populaţie, în fiecare deceniu de după Marea Foamete din 1846-1847. Cu toate acestea, deşi englezii şi germanii au trimis în străinătate ceva mai mult decît 10 la sută din sporul lor demografic net, în cifre absolute acesta era un contingent foarte mare. Între 1851 şi 1880, în jur de 5,3 milioane au părăsit Insulele Britanice (3,5 milioane dintre ei pentru Statele Unite, 1 milion pentru Australia, o jumătate de milion pentru Canada) — de departe cel mai mare grup de emigranţi transoceanici din lume.

Italienii din sud şi sicilienii, care aveau să invadeze marile oraşe din America, de-abia începuseră să se urnească din satele lor natale sărăcăcioase, est-europenii, catolici sau ortodocşi, rămîneau, în mare măsură, sedentari, numai evreii se infiltrau sau inundau oraşele de provincie din care fuseseră, pînă atunci, excluşi, şi, de acolo, marile oraşe‡. Ţăranii ruşi

*"Cele mai bune restaurante de aici sînt ţinute de aventurieri din Flowery Land", nota *Bankers Magazine* din Boston.[6]

†Trupele băştinaşe, recrutate de către englezi în această perioadă, erau preponderent din şi pentru India sau pentru părţi ale lumii care se găsesc mai degrabă în sfera indiană decît în birourile de la Londra ale guvernului britanic.

‡Oraşele maghiare n-au fost deschise aşezării evreilor decît în 1840.

de-abia începeau să migreze către spaţiile deschise din Siberia, înainte de 1880, deşi s-au mutat, în număr mare, în stepele Rusiei europene, a cărei colonizare era mai mult sau mai puţin completă, prin anii '880. Polonezii de-abia începeau să populeze minele din Ruhr, înainte de 1890, pe cînd cehii se deplasau către sud, spre Viena. Marea perioadă a migraţiei slave, evreieşti şi italiene către America a început în anii '880. În general, Insulele Britanice, Germania şi Scandinavia au furnizat emigranţii internaţionali, cu excepţia minorităţilor libere speciale, cum ar fi galicienii şi bascii, omniprezenţi în lumea hispanică.

Cum majoritatea europenilor erau de la ţară, aşa se întîmpla şi cu majoritatea emigranţilor. Secolul al nouăsprezecelea reprezenta o gigantică maşină de dezrădăcinat oameni de la ţară. Cei mai mulţi dintre ei s-au dus în oraşe sau, în orice caz, în afara îndeletnicirilor lor rurale tradiţionale, ca să-şi facă un drum cît mai bun posibil în noile lumi, ciudate, înfricoşătoare, dar, oricum, pline de speranţe fără limite, despre care se spunea că aveau pavajele oraşelor făcute din aur, deşi imigranţii arareori cîştigau mai mult de un bănuţ. Nu este cu totul adevărat că fluxurile de migrare şi de urbanizare erau aceleaşi. Cîteva grupuri de emigranţi, mai ales dintre germani şi scandinavi, care au mers în zona Marilor Lacuri din Statele Unite sau coloniştii scoţieni din Canada, de mai înainte, au schimbat un mediu agricol sărac pentru unul mai bun: doar 10 la sută dintre imigranţii străini în Statele Unite, în 1880, erau în agricultură, majoritatea nu ca fermieri, "probabil", după cum afirma un observator, "din cauza capitalului necesar pentru a cumpăra şi a înzestra o fermă"[7], despre dotarea căreia se recunoştea că ar fi costat 900 de dolari, la începutul anilor '870.

Cu toate acestea, dacă redistribuirea oamenilor de la ţară pe faţa pămîntului nu trebuie neglijată, ea era mai puţin izbitoare decît exodul lor din agricultură. Migraţia şi urbanizarea mergeau împreună şi, în cea de-a doua jumătate a secolului al nouăsprezecelea, ţările asociate preponderent cu ea (Statele Unite, Australia, Argentina) aveau un procent de concentrare urbană nedepăşit nicăieri, cu excepţia Angliei şi a regiunilor industriale din Germania. (Prin 1890, cele mai mari douăzeci de oraşe din lumea occidentală includeau cinci din America şi unul din Australia.) Bărbaţii şi femeile se mutau în oraşe, deşi, poate (în Anglia, cu siguranţă), tot mai mult din alte oraşe.

Dacă ei se deplasau în interiorul propriei lor ţări, acest lucru nu ridica noi probleme tehnice. În majoritatea cazurilor, ei n-au mers prea departe sau, dacă au făcut-o, cărările pornind din regiunea lor către oraş fuseseră

bine bătătorite de rude şi vecini, asemeni vînzătorilor ambulanţi şi muncitorilor sezonieri din construcţii care fuseseră multă vreme obişnuiţi să vină la Paris din Franţa centrală, oameni al căror număr a crescut, o dată cu munca de construire a Parisului, pînă cînd, după 1870, ei au devenit imigranţi permanenţi din imigranţi sezonieri[8]. Noi rute erau, uneori, deschise de tehnologie, cum ar fi trenurile, care i-au adus pe bretoni la Paris, ca să-şi piardă credinţa (după cum spunea un proverb) la porţile Gării Montparnasse şi să aprovizioneze bordelurile oraşului cu cele mai caracteristice locuitoare. Fetele bretone le-au înlocuit pe cele din Lorena ca fiind cele mai cunoscute prostituate din Paris.

Femeile care migrau în interiorul ţărilor deveneau, preponderent, servitoare casnice, pînă cînd se măritau cu vreun consătean sau dobîndeau o altă ocupaţie urbană. Migrarea familiilor sau chiar a cuplurilor căsătorite era neobişnuită. Oamenii urmau, la oraş, ocupaţiile tradiţionale din regiunea lor — galezii din Cardiganshire deveneau zilieri, cei din Auvergne comercianţi de combustibil — sau, dacă aveau o calificare, propria lor meserie, dacă erau întreprinzători, vreo formă de comerţ mărunt, mai ales în alimentaţie şi băuturi. Altfel, ei îşi găseau slujbe, mai presus de toate, în acele două mari ocupaţii care nu necesitau calificări nefamiliare oamenilor de la ţară, construcţiile şi transporturile. La Berlin, în 1885, 81 la sută dintre oamenii angajaţi în aprovizionarea cu alimente, 83,5 la sută dintre constructori şi peste 85 la sută dintre cei din transporturi se născuseră în afara oraşului[9]. Dacă arareori aveau noroc în meseriile manuale mai calificate, atunci cînd nu îşi făcuseră ucenicia în vreo meserie acasă, ei erau, probabil, mai uşor de dat afară decît cel mai sărac dintre cei născuţi la oraş. Cea mai rea dintre gropile noroioase de sărăcie asudată şi delăsătoare era mai probabil să fie umplută de nativ decît de imigrant. În perioada de care ne ocupăm, nu era încă prea mult vorba de o producţie de fabrică în majoritatea oraşelor-capitală.

Cea mai mare parte dintr-o asemenea producţie strict industrială avea să fie găsită în oraşele de mărime medie, deşi aflate în dezvoltare rapidă, sau chiar — mai ales în minerit şi în anumite tipuri de industrie textilă — în sate şi oraşe mici. Aici nu exista o cerere comparabilă pentru femeile imigrante, cu excepţia textilelor, iar slujbele pentru bărbaţii imigranţi erau, aproape prin definiţie, necalificate sau prost plătite.

Migrarea peste frontiere şi oceane a ridicat probleme mai complexe, în nici un caz pentru că ea reprezenta adesea — deşi nu în primul rînd, în perioada de care ne ocupăm — pătrunderea într-o ţară a cărei limbă imi-

grantul nu o înţelegea. În realitate, cel mai mare grup de imigranţi, din Insulele Britanice, nu avea dificultăţi lingvistice semnificative, în timp ce unii imigranţi interni aveau, de exemplu, în imperiile multinaţionale din Europa Centrală şi de Est. Cu toate acestea, lăsînd limba la o parte, fără îndoială că emigraţia ridica, într-o formă acută, întrebarea: cui aparţinea bărbatul sau femeia (vezi şi, mai sus, capitolul 5)? Dacă o persoană rămînea în noua ţară, era ea obligată să-şi rupă legăturile cu cea de origine, şi dacă era aşa, dorea s-o facă? Întrebarea nu s-a ridicat în legătură cu aceia care se aşezau în coloniile statului lor, care puteau să continue să rămînă englezi sau francezi în Noua Zeelandă sau în Algeria, gîndindu-se la ţara de origine ca la "acasă". Ea se ridica mai acut în Statele Unite, care i-au întîmpinat cu bucurie pe imigranţi, dar care, de asemenea, au făcut asupra lor presiuni ca să se transforme în cetăţeni americani vorbitori de engleză cît mai curînd posibil, pentru orice cetăţean raţional care ar fi dorit să fie american. În fapt, majoritatea aşa au făcut.

O schimbare de cetăţenie nu implica, bineînţeles, un divorţ de ţara de origine. Ba dimpotrivă. Emigrantul tipic, îngrămădit laolaltă cu cei asemenea lui în noul mediu ciudat, care-l primea destul de rece — xenofobia militantă faţă de "Cei Care Nu Ştiu Nimic" era un răspuns american în faţa afluxului de irlandezi înfometaţi din anii '850 — a căutat, în mod natural, sprijinul unicului mediu uman care îi era familiar şi putea să-i dea ajutor, tovărăşia concetăţenilor săi. America care l-a învăţat, printre primele propoziţii formale în engleză, "Aud fluierul. Trebuie să mă grăbesc"*, nu era o societate, ci un mijloc de a face bani. Imigrantul la prima generaţie, cu oricît zel încerca să înveţe tehnicile noii vieţi, trăia într-un

*Acest lucru provine dintr-o broşură a International Harvester Corporation, destinată să-i înveţe engleza pe lucrătorii ei polonezi. Următoarele propoziţii ale Lecţiei întîi spuneau:

Aud fluierul care anunţă cinci minute.
E timpul să intru în atelier.
Îmi iau fişa de pontaj de la poartă şi o atîrn în biroul atelierului.
Îmi schimb hainele şi mă pregătesc de lucru.
Sună fluierul de pornire a lucrului.
Îmi mănînc prînzul.
Pînă atunci, e interzis să mănînci.
Fluierul sună cu cinci minute înainte de ora de începere.
Sînt pregătit să pornesc la lucru.
Lucrez pînă cînd fluierul sună încetarea lucrului.
Îmi las locul de muncă în ordine şi curat.
Trebuie să merg acasă.[10]

ghetou autoimpus, găsind sprijin în vechiul mod de viaţă, în oamenii de acelaşi fel, în amintirile legate de ţara de origine, pe care o abandonase cu atîta uşurinţă. Nu degeaba zîmbitorii ochi irlandezi au constituit norocul negrilor boemi care erau tocmai pe cale să creeze afacerea muzicii populare moderne din oraşele Statelor Unite. Chiar înstăriţii financiari evrei din New York, familiile Guggenheim, Kuhn, Sachs, Seligmann şi Lehmann, care deţineau tot ceea ce se putea cumpăra cu bani din Statele Unite, ceea ce însemna aproape totul, nu erau încă americani în felul în care familia Wertheimstein din Viena se considera austriacă, familia Bleichroeder din Berlin prusacă, chiar familia internaţională Rothschild, la Londra şi la Paris, engleză şi franceză. Ei rămîneau germani, ca şi americani. Vorbeau, scriau şi gîndeau în germană, adesea îşi trimiteau copiii ca să fie educaţi în ţara de origine, frecventau şi sponsorizau asociaţiile germane[11].

Dar emigrarea ridica mult mai multe dificultăţi materiale elementare. Oamenii trebuiau să descopere unde să meargă şi ce să facă, odată ajunşi acolo. Ei trebuiau să ajungă în Minessota din cine ştie ce fiord norvegian îndepărtat, în ţinutul Green Lake, în Wisconsin din Pomerania sau Brandenburg, la Chicago din cine ştie ce orăşel din Kerry. Costul însuşi nu reprezenta o dificultate de nedepăşit, deşi condiţiile de călătorie cu clasa a IV-a, sub punte, peste ocean erau, în special în anii de după foametea irlandeză, recunoscute ca oribile, dacă nu chiar criminale. În 1885, călătoria emigrantului de la Hamburg la New York costa 7 dolari. (Costurile de călătorie pe mare, de la Southampton la Singapore, care furnizau servicii de clasă superioară, de-abia fuseseră reduse de la 110 lire sterline, în anii '850, la 68 de lire sterline, în anii '880[12]). Costurile erau scăzute nu numai pentru că pasagerii de la clasele inferioare nu erau consideraţi a necesita sau a merita condiţii mult mai bune decît vitele şi, din fericire, aveau nevoie de puţin spaţiu sau chiar datorită îmbunătăţirilor din comunicaţii, ci din raţiuni economice. Emigranţii erau o încărcătură folositoare în număr mare. Probabil că, pentru majoritatea oamenilor, costul călătoriei către punctul final de îmbarcare — Le Havre, Bremen, Hamburg, Liverpool, înainte de toate — era mult mai mare decît acela al adevăratei traversări.

Chiar şi aşa, banii nu erau la îndemîna multora dintre cei foarte săraci, deşi asemenea sume puteau fi uşor economisite şi trimise înapoi din America sau Australia, cu salariile lor mari, rudelor din ţara de origine. De fapt, asemenea plăţi formau o parte din marea sumă a trimiterilor din străinătate, pentru că emigranţii, neobişnuiţi cu marile cheltuieli din noile lor ţări, economiseau din greu. Numai irlandezii trimiteau înapoi între

1 milion şi 1,7 milioane de lire sterline pe an, la începutul anilor '850[13]. Cu toate acestea, acolo unde rudele nu puteau fi de ajutor, o mulţime de intermediari întreprinzători aveau interesul financiar s-o facă. Acolo unde există o mare cerere de forţă de muncă (sau de pămînt*), pe de o parte, o populaţie neştiutoare de condiţiile din ţara primitoare, pe de alta, şi o mare distanţă între ele, agentul sau contractantul va prospera.

Asemenea oameni şi-au obţinut profitul mînînd turme umane în spaţiile închise ale companiilor de transporturi navale, nerăbdătoare să le umple, pentru autorităţile publice şi companiile de căi ferate, interesate în popularea teritoriilor lor pustii, pentru proprietarii de mine, fabricanţii din industria fierului şi alţi angajatori de forţă de muncă brută, care aveau nevoie de braţe de muncă. Ei erau plătiţi de către aceştia şi cu bănuţii bărbaţilor şi femeilor neajutoraţi care puteau fi siliţi să traverseze o jumătate dintr-un continent ciudat, înainte chiar de a se îmbarca pentru traversarea Atlanticului: din Europa Centrală la Le Havre sau peste Marea Nordului şi prin ceţoşii Munţi Penini (din Anglia, *n.t.*) la Liverpool. Putem presupune că, foarte des, ei exploatau ignoranţa şi neajutorarea, deşi prevederile-limită ale contractului de muncă şi ale robiei pentru datorii nu erau, probabil, obişnuite în această perioadă, cu excepţia indienilor şi chinezilor transportaţi pe mare în străinătate pentru munca la plantaţii. (Asta nu înseamnă că nu existau o mulţime de irlandezi care îi plăteau cine ştie cărui prieten pentru privilegiul de a găsi o slujbă în Lumea Nouă.) În general, antreprenorii migraţiei nu erau controlaţi, cu excepţia unei anumite supravegheri a condiţiilor de călătorie pe mare, după îngrozitoarele epidemii de la sfîrşitul anilor '840. Ei aveau, în spatele lor, opinia publică a celor influenţi. Burghezia de la jumătatea secolului al nouăsprezecelea credea încă în faptul că acel continent al ei erau puternic suprapopulat de către cei săraci. Cu cît era îmbarcaţi mai mulţi dintre ei ca să plece în străinătate, cu atît mai bine pentru ei (deoarece aveau să-şi îmbunătăţească situaţiile) şi pentru cei lăsaţi acasă (căci piaţa forţei de muncă avea să fie mai puţin în abundenţă). Societăţi de binefacere, chiar şi sindicate, aranjau să subvenţioneze emigrarea clienţilor sau membrilor lor ca fiind singurul mijloc practic de a trata sărăcia şi lipsa locurilor de muncă. Iar faptul că în perioada de care ne ocupăm ţările ce se industrializau cel mai rapid, ca Anglia şi Germania, erau, de asemenea, mari exportatoare de oameni, părea să le dea dreptate.

*De aceea, un fierar german din Princeton, Wisconsin, a cumpărat pămînturi de fermă şi le-a vîndut pe credit conaţionalilor săi imigranţi.[14]

Argumentul era, se consideră acum, greşit. Făcînd bilanţul, economia ţărilor expeditoare ar fi beneficiat mai mult prin folosirea propriilor ei resurse umane decît prin expedierea lor. Dimpotrivă, economiile din Lumea Nouă au beneficiat, într-un mod incomensurabil, de pe urma exodului din cea Veche. Aşa cum, bineînţeles, au făcut şi emigranţii înşişi. Cea mai rea perioadă a sărăciei şi exploatării lor în Statele Unite pare să fi fost după sfîrşitul perioadei de care ne ocupăm.

De ce emigrau oamenii? Preponderent din motive economice, adică pentru că erau săraci. În ciuda persecuţiilor politice de după 1848, refugiaţii politici sau ideologici au format numai o mică fracţiune din emigraţia de masă, chiar în 1849-1854, deşi, la un anumit moment, radicalii care le aparţineau controlau jumătate din presa de limbă germană din Statele Unite, pe care o foloseau ca să-şi acuze ţara de refugiu[15]. Masa membrilor lor de rînd s-au aşezat în străinătate asemeni majorităţii emigranţilor neideologici, transferîndu-şi energiile revoluţionare în campania antisclavie. Fuga sectelor religioase, căutînd o mai mare libertate pentru a-şi urma activităţile adesea mai degrabă ciudate a fost, probabil, mai puţin semnificativă decît în jumătatea de secol precedentă, fie şi numai pentru că guvernele de la jumătatea epocii victoriene nu aveau puncte de vedere clare asupra ortodoxiei ca atare, deşi, probabil, nu le displăcea să-i vadă plecînd pe mormonii britanici sau danezi, a căror înclinaţie către poligamie crea probleme. Chiar şi în Europa de Est, campaniile antisemite active, care aveau să stimuleze emigrarea în masă a evreilor, ţineau încă de viitor.

Emigrau oamenii ca să scape de condiţiile rele de acasă sau căutau condiţii mai bune în străinătate? Asupra acestei chestiuni s-au purtat discuţii lungi şi fără legătură cu subiectul. Nu încape îndoială că oamenii săraci erau cei mai înclinaţi să emigreze, dacă viaţa lor tradiţională devenise dificilă sau imposibilă. De aceea, în Norvegia, meseriaşii au emigrat cu mai multă uşurinţă decît muncitorii de fabrică; ulterior, au emigrat marinarii, atunci cînd navigaţia cu pînze a decăzut în faţa celei cu abur, pescarii, atunci cînd bărcile cu petrol au înlocuit bărcile cu pînze. Există la fel de puţină îndoială că, în această perioadă, cînd ideea de a smulge vechile rădăcini părea încă stranie şi înfricoşătoare pentru majoritatea oamenilor, era în continuare nevoie de un fel de forţă cataclismică care să-i mîne spre necunoscut. Un lucrător de fermă din Kent, scriind din Noua Zeelandă, le mulţumea fermierilor pentru a-l fi determinat să plece, printr-o separare a sindicatului lucrătorilor, pentru că descoperea acum că-i era mult mai bine: altfel, nu s-ar fi gîndit să plece.

Fără îndoială, pe măsură ce migraţia în masă a devenit parte din experienţa oamenilor comuni, şi orice copil din Ţinutul Kildare avea vreun văr, unchi sau frate deja în Australia sau în Statele Unite, dezrădăcinarea a devenit o variantă obişnuită — şi nu neapărat ireversibilă —, bazată pe o evaluare de perspective, şi nu doar o forţă a destinului. Dacă veneau veşti că fusese descoperit aur în Australia sau că, în Statele Unite, existau slujbe numeroase şi bine plătite, emigraţia creştea. Dimpotrivă, ea a scăzut în anii de după 1873, cînd economia Statelor Unite era într-o criză acută. Cu toate acestea, este cert că primul mare val de migraţie din perioada de care ne ocupăm (1845-1854) a fost, în esenţă, o fugă de foame sau de presiunea populaţiei asupra pămîntului, mai ales în Irlanda şi în Germania, care asigurau 80 la sută din toţi emigranţii transatlantici din acei ani.

Emigrarea nici nu era necesară în mod permanent. Emigranţii — nu ştim în ce proporţie — visau să se chivernisească în străinătate şi să se întoarcă acasă, în satele lor de baştină, bogaţi şi respectaţi. O proporţie considerabilă — între 30 şi 40 la sută — chiar a făcut asta, deşi, cel mai adesea, din motivul opus, pentru că nu le plăcea Lumea Nouă sau nu puteau să se stabilească acolo. Unii au migrat din nou. Pe măsură ce comunicaţiile erau revoluţionate, piaţa muncii, mai ales pentru oamenii cu calificări speciale, s-a extins pînă a cuprins întreaga lume industrială. Lista, din această perioadă, a liderilor englezi ai sindicatelor meseriaşilor e plină de oameni care lucrau pentru un interval scurt de timp în Statele Unite sau altundeva peste mări, aşa cum ar fi putut să fi lucrat, pentru un răstimp, la Newcastle sau Barrow-in-Furness. Într-adevăr, acum devenea posibil ca pînă şi migraţiile temporare sau sezoniere ale muncitorilor agricoli sau ale constructorilor de căi ferate italieni ori irlandezi să se extindă peste oceane.

De fapt, creşterea masivă a migraţiei cuprindea o proporţie considerabilă de deplasare nepermanentă — temporară, sezonieră sau pur şi simplu nomadă. Nu era nimic nou în legătură cu aceste mişcări în sine. Muncitorul agricol, zilierul care vagabonda, spoitorul, vînzătorul ambulant, căruţaşul şi ciobanul nomad erau îndeajuns de familiari înainte de Revoluţia Industrială. Nu încape îndoială că rapida şi generala extindere a noii economii era hărăzită să necesite şi, din acest motiv, să creeze noi tipuri de asemenea călători.

Să luăm în consideraţie simbolul acestei extinderi, calea ferată. Antreprenorii ei au colindat lumea şi, o dată cu ei, a mers structura de maiştri, muncitori calificaţi şi forţa de muncă de elită; uneori aşezîndu-se într-o

ţară străină pentru totdeauna, copiii lor devenind anglo-argentinieni din generaţia următoare*, alteori mutîndu-se dintr-o ţară în alta asemeni mult mai puţin numeroşilor petrolişti din zilele noastre. Cum căile ferate se construiau pretutindeni, ei nu se puteau baza, neapărat, pe forţa de muncă locală, ci au dezvoltat un corp de muncitori nomazi (cunoscuţi în Anglia sub numele de "terasieri"), astfel încît acesta caracterizează încă marile proiecte de construcţii de peste tot din lume. În majoritatea ţărilor industriale, aceştia erau recrutaţi dintre oamenii marginali şi hoinari, gata să lucreze din greu pentru un salariu bun, în condiţii rele şi să-şi bea sau să-şi piardă la joc, la fel de destoinic, salariul, fără să se gîndească prea mult la viitor. Deoarece, aşa cum pentru marinarii de acelaşi fel avea să existe întotdeauna un alt vas, pentru săpătorii nomazi avea să existe întotdeauna un alt mare proiect de construcţie, atunci cînd cel prezent se va fi terminat. Oameni liberi la frontierele industriei, şocîndu-i pe respectabilii din toate clasele, eroi ai unui folclor neoficial al masculinităţii, ei jucau acelaşi rol ca şi marinarii, minerii şi prospectorii de frontieră, deşi cîştigînd mai mult decît aceia şi lipsindu-le speranţa de a face avere a celor de mai sus.

În societăţile agrare mai tradiţionale, aceşti constructori nomazi formau un pod important între viaţa rurală şi cea industrială. Organizaţi în grupuri sau echipe regulate, după modelul lucrătorilor agricoli sezonieri, conduşi de o căpetenie aleasă, care negocia termenii şi împărţea cîştigurile din contract, ţărani săraci din Italia, Croaţia sau Irlanda străbăteau în lung şi în lat continentele sau chiar oceanele ca să le furnizeze forţă de muncă constructorilor de oraşe, fabrici sau căi ferate. Asemenea migraţii s-au dezvoltat, pe cîmpiile maghiare, începînd din anii '850. Cei mai puţin organizaţi resimţeau adesea eficienţa superioară şi disciplina (sau docilitatea) mai mare, ca şi uşurinţa de a lucra pentru salarii mai mici ale acestor ţărani.

Cu toate acestea, nu e de ajuns doar să atragem atenţia asupra creşterii a ceea ce Marx numea "cavaleria uşoară" a capitalismului, fără să observăm, de asemenea, o distincţie semnificativă în rîndul ţărilor dezvoltate; sau, mai precis, între Lumea Nouă şi cea Veche. Expansiunea economică a produs pretutindeni o "frontieră". În anumite sensuri, o comunitate mini-

*Liniile ferate indiene erau conduse, în mare parte, de către euroasiatici, descendenţii femeilor indiene şi ai bărbaţilor englezi, care erau mai puţin reticenţi în a se încrucişa decît cei din clasele mijlocii şi superioare.

eră, cum ar fi cea din Gelsenkirchen (din Germania), care a crescut de la 3500 de locuitori la aproape 96.000 într-o jumătate de viaţă de om (1858-1895), reprezenta o "Lume Nouă", comparabilă cu Buenos Aires sau centrele industriale din Pennsylvania. Dar, în Lumea Veche, luată în întregul ei, nevoii de populaţie mobilă i se răspundea fără crearea a mai mult decît o populaţie flotantă relativ modestă şi nepermanentă, cu excepţia marilor porturi navale şi, cum se întîmpla, a centrelor tradiţionale ale populaţiei mobile şi lipsite de iniţiativă, cum ar fi marile oraşe. Aceasta se putea întîmpla pentru că membrii ei îşi aveau sau îşi puteau înfige rapid rădăcinile într-un fel de comunitate aparţinînd unei societăţi structurate. În regiunile slab populate de la sau dincolo de frontierele coloniilor de peste mări, unde era nevoie de corpuri mobile de lucrători, asemenea grupuri de indivizi, în mod autentic neataşaţi şi flotanţi, îşi făceau simţită prezenţa sau erau, cel puţin, mai "vizibile". Lumea Veche era plină de văcari şi ciobani, dar nici unul n-a atras atît de mult atenţia ca şi "cowboys" americani din perioada de care ne ocupăm, deşi echivalentul lor din Australia, ciobanii itineranţi şi alţi lucrători rurali din regiunile de interior, a produs, de asemenea, un mit puternic pe plan local.

II

Forma caracteristică de călătorie pentru cei săraci era migrarea. Pentru clasa mijlocie şi cei bogaţi era, tot mai mult, turismul, în esenţă produsul căii ferate, vasului cu abur şi (în măsura în care acea invenţie din perioada de care ne ocupăm, cartea poştală ilustrată, face încă, în mod esenţial, parte din ele) a noii scări şi viteze a comunicaţiilor poştale. (Ele au fost sistematizate, din punct de vedere internaţional, o dată cu întemeierea Uniunii Poştale Internaţionale, în 1869.) Oamenii săraci din oraşe călătoreau de nevoie şi arareori de plăcere, cu excepţia mersului pe jos — autobiografiile meşteşugarilor victorieni care se autoinstruiau sînt pline de plimbări titanice pe jos — şi pentru perioade scurte. Oamenii săraci de la ţară nu călătoreau deloc de plăcere, îmbinînd bucuria cu afacerile la pieţe şi tîrguri. Aristocraţia călătorea mult în scopuri neutilitare, dar în moduri care n-au nimic în comun cu turismul modern. Familiile nobile se mutau din casa de la oraş în casa de la ţară, şi iarăşi înapoi, la momente regulate, cu un alai de servitori şi vehicule pentru bagaje asemănător unei mici armate. (Într-adevăr, tatăl prinţului Kropotkin a emis chiar ordine de marş pentru soţia şi şerbii săi, după tipicul militar.) Ei se puteau stabili într-un centru potrivit al vieţii sociale pentru o vreme, aşa cum a făcut

familia de latinoamericani despre care *Ghidul Parisului* din 1867 relatează că a sosit cu optsprezece vagoane de bagaje. Tradiţionalul Grand Tour al tinerilor nobili nu avea încă nici măcar Grand Hotel-ul în comun cu turismul din era capitalistă, în parte pentru că această instituţie de-abia se dezvolta atunci — iniţial, mai frecvent în legătură cu calea ferată —, în parte pentru că nobilii de-abia binevoiau să se oprească la hanuri.

Capitalismul industrial a produs două noi forme de călătorie de plăcere: turismul şi vacanţele de vară pentru burghezie, şi excursiile mecanizate de o zi pentru mase din unele ţări, ca Anglia. Ambele au fost rezultatul direct al aplicării aburului în transporturi, deoarece, pentru prima dată în istorie, acest lucru a făcut posibile călătoriile regulate şi sigure pentru un mare număr de oameni şi bagaje, pe orice fel de teren şi pe orice fel de apă. Spre deosebire de diligenţele poştale, care puteau fi atacate cu uşurinţă de către bandiţi în regiuni mai îndepărtate, căile ferate erau imune din start — cu excepţia Vestului american —, chiar în regiunile cunoscute ca nesigure, cum ar fi Spania şi Balcanii.

Excursia de o zi pentru mase, dacă exceptăm excursiile cu vasul cu abur, era copilul anilor '850 — ca să fim mai exacţi, al Marii Expoziţii din 1851, care a atras un mare număr de vizitatori la minunile ei din Londra, trafic încurajat de către căile ferate prin reduceri la costurile biletelor şi organizat de şi pentru membrii nenumăratelor societăţi, asociaţii şi comunităţi locale. Însuşi Thomas Cook, al cărui nume avea să devină un sinonim pentru turismul organizat, în următorii douăzeci şi cinci de ani, îşi începuse cariera punînd la cale astfel de ieşiri şi transformînd turismul într-o mare afacere, în 1851. Numeroasele expoziţii internaţionale (vezi, mai sus, capitolul 2) şi-au adus, fiecare, armata ei de vizitatori ai obiectivelor turistice, iar reconstruirea capitalelor i-a încurajat pe provinciali să guste din minunile lor. Nu mai e nevoie de spus prea mult despre turismul de masă din această perioadă. El a rămas limitat la mici excursii, adesea cu totul extenuante, după standardele moderne, aducînd, în urma lui, o înfloritoare industrie minoră de "suveniruri". În general, căile ferate, în orice caz în Anglia, arătau prea puţin interes pentru călătoriile cu clasa a treia, deşi guvernul le-a silit să asigure un minimum pentru această clasă. Nu înainte de 1872 cele engleze cîştigau 50 la sută din încasările lor de la oamenii obişnuiţi. Într-adevăr, pe măsură ce creştea traficul regulat pentru clasa a treia, traficul pentru excursii, cu trenuri speciale, devenea mai puţin important.

Totuşi, clasa mijlocie călătorea într-un mod mai serios. Cea mai importantă formă de asemenea călătorii, în termeni cantitativi, era, probabil,

aceea de vacanţă de vară familială sau (pentru cei mai bogaţi şi supraalimentaţi) de cură anuală la vreo staţiune balneară. Cel de-al treilea pătrar al secolului al nouăsprezecelea a trăit o dezvoltare remarcabilă a unor asemenea staţiuni — pe litoral, în Anglia, în munţi, pe continent. (Deşi Biarritz-ul era deja foarte la modă în anii '860, mulţumită patronajului lui Napoleon III, iar picturile impresioniste denotau un interes vizibil pentru plajele din Normandia, burghezia continentală nu era pînă atunci înregimentată apei sărate şi soarelui.) Pe la jumătatea anilor '860, un avînt al vacanţelor clasei mijlocii transforma deja zone ale liniei de coastă britanice, cu faleze, cheiuri şi alte podoabe, care le-au îngăduit proprietarilor funciari să scoată profituri nebănuite din fîşiile de stînci şi plajă pînă atunci lipsite de valoare economică. Acestea erau fenomene ale clasei mijlocii şi ale păturii inferioare a clasei mijlocii. În general, staţiunile marine ale clasei muncitoare n-au căpătat o semnificaţie majoră pînă în anii '880, iar marea şi mica nobilime de-abia luau în consideraţie o şedere la Bournemouth (unde şi-a găsit vocaţia poetul francez Verlaine) sau Ventnor (unde luau aer Turgheniev şi Karl Marx) ca o activitate estivală potrivită.

Staţiunile balneare continentale (cele britanice n-au atins o asemenea notorietate) aveau mult mai mult stil şi, din acest motiv, ofereau şi hoteluri mai luxoase, şi distracţii necesare unei asemenea clientele, cum ar fi cazinourile şi bordelurile de înaltă clasă. Vichy, Spa, Baden-Baden, Aix-les-Bains şi, mai presus de toate, marile staţiuni balneare din monarhia habsburgică, Gastein, Marienbad, Karlsbad etc., erau, pentru Europa secolului al nouăsprezecelea, ceea ce fusese Bath pentru Anglia secolului al optsprezecelea, adunări la modă justificate de scuza de a bea cine ştie ce neplăcute ape minerale sau de a te scufunda în cine ştie ce lichid, sub controlul unui binevoitor medic-dictator. Cu toate acestea, ficatul suferind a fost un mare nivelator, iar staţiunile balneare au atras o secţiune transversală din bogătaşii nearistocraţi şi din clasele de mijloc profesionale, a căror tendinţă de a mînca şi de a mînca prea mult era întărită de prosperitate. La urma urmei, dr. Kugelmann i-a recomandat Karlsbadul unui membru atît de atipic al clasei mijlocii cum era Karl Marx, care s-a înregistrat cu grijă ca "om cu avere personală", pentru a evita identificarea, pînă cînd a descoperit că, fiind Dr. Marx, putea să economisească ceva din cu totul piperatele *Kurtaxe*[16]. În anii '840, puţine astfel de locuri ieşiseră din simplitatea lor rurală. Încă în 1858, *Murray's Guide* descria Marienbadul ca "relativ recent" şi nota că Gastein nu dispunea decît de două sute de camere pentru oaspeţi. Dar, în anii '860, ele erau în plină înflorire.

Sommerfrische şi *Kurort* erau pentru burghezia obişnuită; Franţa şi Italia tradiţionalistă confirmă încă şi astăzi că acea cură anuală hepatică era o instituţie burgheză. Pentru cei delicaţi, era recomandat soarele blînd, adică iernile la Marea Mediterană. Côte d'Azur fusese descoperită de către Lordul Brougham, politicianul radical a cărui statuie tronează încă la Cannes, şi, deşi marea şi mica nobilime rusă i-au devenit clienţii cei mai profitabili, denumirea de "Promenade des Anglais" la Nisa arată cine a deschis această nouă frontieră a tihnei plătite. Monte Carlo şi-a construit al său Hôtel de Paris în 1866. După deschiderea Canalului de Suez, şi mai ales după construcţia căii ferate care mergea în susul Nilului, Egiptul a devenit locul pentru cei cărora sănătatea le interzicea toamnele şi iernile umede ale nordului, îmbinînd, aşa cum s-a întîmplat, avantajele climei, exotismului, monumentelor culturii antice şi (la acest moment încă neoficial) ale dominaţiei europene. Neobositul Baedeker şi-a produs primul ghid pentru această ţară în 1877.

Să mergi la Marea Mediterană vara, cu excepţia faptului de a fi în căutarea artei şi arhitecturii, era încă privit ca o nebunie, pînă tîrziu în secolul al douăzecilea, acea epocă a idolatrizării soarelui şi pielilor bronzate. Doar cîteva locuri, cum ar fi Golful Neapolelui şi Capri, deja consacrate, mulţumită patronajului Împărătesei Rusiei, erau privite ca tolerabile în acel anotimp fierbinte. Modestia preţurilor locale din anii '870 indică o epocă timpurie a turismului. Americanii bogaţi, bineînţeles, fie că erau sănătoşi sau bolnavi — sau, mai precis, soţiile şi fiicele lor — au croit drum către centrele europene de cultură, deşi, pe la sfîrşitul perioadei de care ne ocupăm, milionarii începeau deja să-şi instaureze modelul de reşedinţă de vară în Xanadus, făcut la comandă de-a lungul coastelor sumbre din New England. Bogătaşii din ţările calde optau pentru munţi.

Trebuie, totuşi, să facem distincţie între două feluri de vacanţă: şederea mai lungă (vara sau iarna) şi excursia, care devenea tot mai practică şi mai rapidă. Ca întotdeauna, atracţiile majore erau peisajele romantice şi monumentele de cultură, dar, prin anii '860, britanicii (pionieri, ca de obicei) îşi exportau pasiunea pentru exerciţiile fizice în munţii din Elveţia, unde aveau să descopere, ulterior, schiul ca sport de iarnă. Alpine Club a fost întemeiat în 1858, iar Edward Whymper a escaladat Matterhorn-ul în 1865. Din raţiuni rămase necunoscute, astfel de activităţi aspre, într-un decor inspirator, prezentau interes în special pentru intelectualii şi profesioniştii cu înclinaţii liberale anglo-saxoni (poate că tovărăşia apropiată a asprilor şi chipeşilor ghizi băştinaşi avea ceva de-a face cu

asta), astfel încît escaladarea munţilor s-a alăturat lungilor plimbări pe la ţară ca o activitate caracteristică universitarilor de la Cambridge, înalţilor funcţionari civili, profesorilor din şcolile publice, filozofilor şi economiştilor, spre uimirea intelectualilor latini, deşi nu în întregime, şi a celor germani. Cît priveşte călătorii mai puţin activi, paşii lor erau acum ghidaţi de către Thomas Cook şi serioasele ghiduri ale perioadei, *Murray's Guides* britanice de pionierat fiind tot mai mult umbrite de acele biblii ale turistului, *Baedeker*-urile germane, tipărite acum în mai multe limbi.

Astfel de excursii nu erau ieftine. La începutul anilor '870, un circuit turistic de şase săptămîni, pentru două persoane, de la Londra, via Belgia, Valea Rinului, Elveţia şi Franţa — poate încă itinerarul turistic standard — costa în jur de 85 de lire sterline, în mare 20 la sută din venitul unui om care cîştiga 8 lire sterline pe săptămînă, ceea ce ar fi reprezentat un venit respectabil pentru un funcţionar, în acele zile[17]. O astfel de sumă ar fi constituit mai mult de trei sferturi din venitul anual al unui muncitor calificat britanic bine plătit. E evident că turistul pe care companiile de căi ferate, hotelurile şi ghidurile turistice îl aveau în vedere aparţinea confortabilelor clase de mijloc. Aceştia erau bărbaţii şi femeile care fără îndoială că se plîngeau că la Nisa costul caselor nemobilate se ridicase, între 1858 şi 1876, de la 64 de lire sterline la 100 de lire sterline pe an, iar acela al servitoarelor de la 8-10 lire sterline la scandalosul 24-30 de lire sterline pe an[18]. Dar aceştia erau şi oamenii care, e bine s-o spunem, îşi puteau permite să plătească asemenea preţuri.

Era lumea anilor '870, din acest motiv, dominată în întregime de migraţie, călătorii şi flux demografic? E uşor de uitat că majoritatea oamenilor care trăiau pe pămînt încă vieţuiau şi mureau acolo unde se născuseră sau, mai precis, că deplasările lor nu erau mai frecvente şi nu erau diferite de ceea ce vor fi fost înainte de Revoluţia Industrială. Existau, cu siguranţă, mai mulţi oameni pe lume care se asemănau cu francezii, dintre care 88 la sută, în 1861, trăiau în *département*-ul unde se născuseră — în *département*-ul Lot, 97 la sută în *parohia* unde se născuseră — decît cu populaţiile mai mobile şi mai migratoare[19]. Şi, cu toate acestea, oamenii erau smulşi treptat din ţinuturile lor mlăştinoase, creşteau obişnuiţi cu vieţi în care vedeau lucruri pe care părinţii lor nu le făcuseră niciodată şi pe care nici ei nu se aşteptaseră deloc să le facă. Pe la sfîrşitul perioadei de care ne ocupăm, imigranţii formau o majoritate substanţială nu numai a unor ţări ca Australia şi a unor oraşe ca New York şi Chicago, dar şi a Stockholmului, Christianiei (actualul Oslo), Budapestei, Berlinului şi Romei (între 55 şi

60 la sută), a Parisului şi Vienei (cca 65 la sută)[20]. Oraşele şi noile regiuni industriale erau, în general, magneţii care-i atrăgeau. Ce fel de viaţă îi aştepta acolo?

Capitolul al doisprezecelea

ORAŞUL, INDUSTRIA, CLASA MUNCITOARE

Acum ei ne coc chiar pîinea zilnică
Cu ajutorul aburului şi turbinei
Şi foarte curînd, în trăncăneala noastră,
O vom băga în gură cu ajutorul unei maşini.

În Trautenau există două cimitire,
Pentru oamenii săraci şi pentru cei bogaţi;
Nici măcar în mormînt
Săracul nu le e egal.

Poem din *Trautenau Wochenblatt*, 1869[1]

Înainte vreme, dacă o persoană ar fi numit un meseriaş zilier "muncitor", ar fi trebuit să se bată cu el... Dar acum, cînd li s-a spus zilierilor că muncitorii reprezintă cea mai înaltă categorie din stat, ei insistă cu toţii că vor să fie muncitori.

M. May, 1848[2]

Problema sărăciei este aceea a morţii, bolii, iernii sau aceea a oricărui fenomen natural. Nici nu ştiu cum să-i pui capăt.

William Makepeace Thackeray, 1848[3]

I

A spune că noii emigranţi veneau sau că noi generaţii se năşteau acum într-o lume a industriei şi tehnologiei e evident, dar nu foarte explicit. Ce fel de lume era aceasta?

Era, în primul rînd, o lume care nu mai consta atît din fabrici, patroni şi proletari, cît una transformată de enormul progres al sectorului ei industrial. Oricît ar fi fost de izbitoare schimbările produse prin însăşi răspîndirea industriei şi prin urbanizare, acestea în sine nu reprezintă măsura impactului capitalismului. În 1866, Reichenberg (Liberec), centrul de textile din Boemia,

producea încă jumătate din articolele lui pe războaiele meşterilor ţesători, în cea mai mare parte, se ştie, dependenţi acum de cîteva mari fabrici. Nu încăpea îndoială că el era mai puţin avansat ca organizare industrială decît Lancashire, unde ultimii ţesători manuali supravieţuitori au fost absorbiţi de alte slujbe, în anii '850, dar ar fi fost nerealist să pretinzi că nu era industrial. La apogeul avîntului zahărului, de la începutul anilor '870, doar 40.000 de muncitori erau angajaţi în fabricile de zahăr cehe. Dar acest lucru dă măsura impactului noii industrii a zahărului mai puţin decît faptul că suprafaţa cultivată cu sfeclă de zahăr din zona rurală a Boemiei s-a mărit de mai bine de douăzeci de oriîntre 1853-1754 (4800 de hectare) şi 1872-1873 (123.800 de hectare)[4]. Faptul că numărul de pasageri ai căii ferate din Anglia aproape că s-a dublat, între 1848 şi 1854 — de la cca 58 la cca 108 milioane —, în timp ce venitul din traficul de mărfuri al companiilor s-a mărit de aproape două ori şi jumătate, e mai semnificativ decît procentajul exact din bunurile industriale sau din călătoriile de afaceri ascuns sub aceste cifre.

Cu toate acestea, munca industrială însăşi, în structura şi aşezarea ei caracteristică, şi urbanizarea — viaţa în oraşele crescînd rapid — erau, cu siguranţă, cele mai dramatice forme ale noii vieţi; nouă pentru că pînă şi continuitatea anumitor ocupaţii locale sau oraşe ascundea schimbări care duceau departe. La cîţiva ani după sfîrşitul perioadei de care ne ocupăm (1887), profesorul universitar german Ferdinand Toennies a formulat distincţia dintre *Gemeinschaft* (comunitate) şi *Gesellschaft* (o societate de indivizi), un tandem familiar acum oricărui student la sociologie. Distincţia e similară altora, făcute de contemporani, între ceea ce jargonul ulterior avea să numească societăţi "tradiţionale" şi "moderne" — de exemplu, formula lui Sir Henry Maine, rezumînd progresul societăţii ca "de la statut la contract". Miza, totuşi, este că Toennies îşi baza analiza nu pe diferenţa dintre comunitatea ţărănească şi societatea urbanizată, ci pe aceea dintre oraşul de modă veche şi oraşul capitalist, "în esenţă, un oraş comercial şi, în măsura în care comerţul îi domină activitatea productivă, un oraş-fabrică"[5]. Acest mediu nou şi structura lui reprezintă subiectul prezentului capitol.

Oraşul era, într-adevăr, cel mai izbitor simbol material al lumii industriale, în afară de calea ferată. Urbanizarea a crescut rapid după 1850. În prima jumătate a secolului, doar Anglia avea o rată anuală de urbanizare mai mare de 0,20 puncte*, deşi Belgia aproape că atingea acel nivel. Dar,

*Aceasta reprezintă modificarea în punctajul de procentaj al nivelului populaţiei urbane între primul şi ultimul recensămînt din acea perioadă, împărţit la numărul de ani.[6]

între 1850 şi 1890, pînă şi Austro-Ungaria, Norvegia şi Irlanda s-au urbanizat în acest ritm, Belgia şi Statele Unite între 0,30 şi 0,40, Prusia, Australia şi Argentina între 0,40 şi 0,50, Anglia şi Ţara Galilor (încă în frunte), ca şi Saxonia, cu peste 0,50 pe an. A spune că această concentraţie de oameni din oraşe era "cel mai remarcabil fenomen social din actualul secol"[7] însemna să afirmi evidenţa. După standardele noastre, ea era încă modestă — pînă la sfîrşitul secolului, de-abia mai mult de o duzină de ţări realizaseră procentul de concentraţie urbană al Angliei şi Ţării Galilor din 1801. Totuşi, toate (cu excepţia Scoţiei şi Olandei) realizaseră acest nivel din 1850.

Oraşul industrial tipic încă era, în această perioadă, un oraş de mărime medie, chiar şi după standardele contemporane, deşi, aşa cum s-a întîmplat în Europa Centrală şi de Est, anumite capitale (care tindeau să fie foarte mari) au devenit şi centre majore manufacturiere — de exemplu, Berlinul, Viena şi Sankt-Petersburg. Oldham avea 83.000 de locuitori, în 1871, Barmen 75.000, Roubaix 65.000. Într-adevăr, vechile oraşe preindustriale de reputaţie arareori au atras noile tipuri de producţie, astfel încît noua regiune industrială tipică a luat, în general, forma unui fel de creştere laolaltă a unor sate separate, dezvoltîndu-se în oraşe mai mici, şi a unor oraşe mici dezvoltîndu-se în unele mai mari. Ele nu erau deloc, pe atunci, vastele zone construite neîntrerupt ale secolului al douăzecilea, deşi coşurile de fabrică, adesea înşirate de-a lungul văilor rîurilor, macazurile de cale ferată, monotonia cărămizilor decolorate şi vălul de fum care atîrna deasupra lor le dădeau o anumită coerenţă. Puţini dintre locuitorii lor erau, la acel moment, la o distanţă mai mare de cîmpuri decît aceea care se putea parcurge cu piciorul. Pînă în anii '870, oraşele mai mari din vestul industrializat al Germaniei, cum ar fi Köln şi Düsseldorf, erau hrănite de către ţăranii din regiunea înconjurătoare, care-şi aduceau alimentele la piaţa săptămînală[8]. Într-un sens, şocul industrializării consta chiar din puternicul contrast dintre aşezările negre, monotone, ticsite şi cicatrizate, şi fermele colorate, cu dealurile alăturîndu-li-se imediat, ca în Sheffield, "zgomotos, plin de fum, dezgustător (dar)... înconjurat pe toate părţile de una dintre cele mai încîntătoare zone rurale care se pot găsi pe această lume"[9].

Iată ce a făcut totuşi posibil — deşi într-o proporţie care scădea rapid — ca muncitorii din regiunile proaspăt industrializate să rămînă pe jumătate agricultori. Pînă după 1900, minerii belgieni îşi luau zile libere în anotimpul potrivit (dacă era necesar, printr-o anuală "grevă a cartofului") pentru a se îngriji de loturile lor cultivate cu cartofi. Pînă şi în nordul

Angliei, şomerii urbani se puteau îndrepta vara spre munca de la fermele din apropiere: ţesătorii grevişti din Padiham (Lancashire), din 1859, s-au întreţinut lucrînd la fîn[10].

Marele oraş — să zicem, în această perioadă, o aşezare de mai mult de 200.000 de locuitori, inclusiv o categorie de oraşe metropolitane de peste o jumătate de milion de locuitori* — nu era atît industrial (deşi putea cuprinde numeroase fabrici), cît un centru de comerţ, transport, administraţie şi o mulţime de servicii pe care o mare concentraţie de oameni le atrage şi care, la rîndul lor, îşi sporesc numărul. Majoritatea locuitorilor lui erau, într-adevăr, muncitori, de un fel sau de altul, inclusiv un mare număr de servitori casnici — aproape unul la fiecare cinci londonezi (1851), deşi, în mod surprinzător, într-o proporţie considerabil mai mică la Paris[12]. Cu toate acestea, chiar numărul lor garanta că ei cuprindeau şi o proporţie substanţială de clase mijlocii şi de pătură inferioară a claselor mijlocii — aproximativ între 20 şi 23 la sută, atît la Londra, cît şi la Paris.

Astfel de oraşe creşteau cu o extraordinară rapiditate. Viena a sporit de la peste 400.000, în 1846, la 700.000, în 1880, Berlinul de la 378.000 (1849) la aproape un milion (1875), Parisul de la 1 la 1,9 milioane, Londra de la 2,5 la 3,9 milioane (1851-1881), deşi aceste cifre pălesc în faţa unora de peste mări: Chicago sau Melbourne. Dar forma, imaginea şi structura oraşului însuşi s-au schimbat, atît sub presiunea construirii şi redesenării, motivate politic (mai ales la Paris şi la Viena), cît şi sub aceea a întreprinderii lacome de profit. Nici n-au întîmpinat cu bucurie prezenţa săracilor oraşului, majoritatea populaţiei acestuia, deşi au recunoscut, amîndouă, regretabila lor necesitate.

Pentru arhitecţii oraşului, săracii erau un pericol public, concentrările lor potenţial turbulente urmînd să fie sparte de către magistralele şi bulevardele care aveau să-i mîne pe locuitorii cartierelor populare ticsite, pe care le înlocuiau, în anumite locuri, nespecificate, dar, se presupunea, mai sănătoase şi, cu siguranţă, mai puţin periculoase. Aceasta era, de asemenea, viziunea propagată de către companiile de căi ferate, care îndrep-

*La jumătatea anilor '870, se considera că existau patru oraşe de peste un milion de locuitori în Europa (Londra, Paris, Berlin, Viena), şase de peste o jumătate de milion (Sankt-Petersburg, Constantinopol, Moscova, Glasgow, Liverpool, Manchester) şi douăzeci şi cinci de peste 200.000. Dintre acestea, cinci se găseau în Regatul Unit, cîte patru în Germania şi Italia, trei în Franţa, două în Spania şi cîte unul în Danemarca, Ungaria, Olanda, Belgia, Rusia, Polonia, România şi Portugalia. Patruzeci şi unu de oraşe aveau mai mult de 100.000 de locuitori, nouă dintre acestea fiind în Regatul Unit şi opt în Germania.[11]

tau largi centuri de linii şi de macazuri spre centrele oraşelor, preferabil prin cartierele sărace, unde costurile reale ale proprietăţilor erau scăzute, iar protestele neglijabile. Pentru antreprenorii din construcţii şi cei care dezvoltau proprietatea, săracii reprezentau o piaţă neprofitabilă, în comparaţie cu veniturile îmbelşugate din afacerile proaspăt specializate şi zonele comerciale, ca şi din casele şi apartamentele solide pentru clasa de mijloc sau dezvoltarea suburbiilor. În măsura în care săracii nu se înghesuiau în vechile cartiere centrale, abandonate de cei mai buni decît ei, locuinţele lor erau construite de către mici constructori speculanţi, adesea ceva mai mult decît nişte meşteri, sau de către constructorii acelor blocuri de apartamente triste, aflate din abundenţă, cunoscute în Germania, în mod expresiv, ca "barăci de închiriat" (*Mietskasernen*). Dintre locuinţele construite la Glasgow, între 1866 şi 1874, trei sferturi erau de numai una sau două camere, şi pînă şi acelea deveneau în curînd ticsite.

Cine spune jumătatea secolului al nouăsprezecelea spune, din acest motiv, "suprapopulare" şi "mahala", şi, cu cît creştea mai rapid oraşul, cu atît era mai mare suprapopularea. În ciuda reformei sanitare şi a încercărilor de planificare care existau, suprapopularea urbană a crescut, probabil, în această perioadă, şi nu s-a îmbunătăţit starea de sănătate, nici nu s-a redus mortalitatea, dacă nu cumva nu s-au şi înrăutăţit. Îmbunătăţirea majoră, izbitoare şi, din acel moment, continuă a acestor condiţii n-a început să se producă decît după sfîrşitul perioadei de care ne ocupăm. Oraşele îşi devorau încă populaţiile, deşi englezii, fiind cei mai vechi din epoca industrială, se apropiau de nivelul de automenţinere, adică creşteau fără transfuzia sangvină, constantă şi masivă, a imigraţiei.

Furnizarea de servicii pentru nevoile celor săraci cu greu ar fi dublat numărul arhitecţilor din Londra, în douăzeci de ani (de la ceva mai mult de 1000 la 2000 — în anii '830, fuseseră, probabil, mai puţin de o sută), deşi construirea şi închirierea proprietăţilor din cartierele sărace puteau reprezenta o afacere foarte lucrativă, judecată după venitul pe metru cub de spaţiu la preţ scăzut[13]. Într-adevăr, avîntul în arhitectură şi în dezvoltarea proprietăţii era atît de mare tocmai pentru că nimic nu putea abate fluxul de capital de la ceea ce *The Builder*, în 1848, numea "o jumătate a lumii... în căutare de investiţii" către "cealaltă jumătate, aflată continuu în căutarea unor locuinţe familiale acceptabile", pentru a fi de folos săracilor de la oraş, care, în mod limpede, nu aparţineau acelei lumi deloc. Cel de-al treilea pătrar al secolului al nouăsprezecelea a fost prima epocă mondială de avînt urban în domeniul proprietăţii imobiliare şi al con-

structiilor — pentru burghezie. Istoria lui a fost scrisă, pentru Paris, de romancierul Zola. Ea avea să vadă cum se ridică tot mai sus case pe terenuri scumpe, naşterea ulterioară a "liftului" şi, în anii '880, construirea primilor "zgîrie-nori" în Statele Unite. Merită amintit că, la momentul la care afacerile din Manhattan începeau, aşadar, să ajungă la ceruri, Lower Side din New York era, probabil, cea mai suprapopulată zonă de mahala din lumea occidentală, cu mai mult de 520 de persoane la acru. Nimeni nu construia zgîrie-nori pentru ei; din fericire, poate.

În mod paradoxal, cu cît clasa de mijloc creştea şi înflorea, atrăgînd resurse către propriile locuinţe, birouri, către magazinele universale care reprezentau, într-un mod atît de caracteristic, evoluţia epocii şi către clădirile ei de prestigiu, cu atît mai puţin se îndrepta spre ceea ce era legat de cartierele clasei muncitoare, cu excepţia, în forma cea mai generală, a cheltuielilor sociale — străzi, canalizare, iluminat şi utilităţi publice. Singura formă de întreprindere privată (inclusiv clădiri) care ţintea în primul rînd către piaţa de masă, în afară de pieţe şi mici magazine, era cîrciuma — care a devenit bine gînditul "salon de gin" în Anglia, în anii '860 şi '870 — şi progeniturile ei, teatrul şi music-hall-ul. Pentru că, pe măsură ce oamenii se urbanizau, vechile moduri şi practici de viaţă pe care le aduceau cu ei de la ţară sau din oraşul preindustrial deveneau nerelevante sau impracticabile.

II

Marele oraş era o prevestire, deşi cuprindea doar o minoritate a populaţiei. Marea întreprindere industrială era, pînă atunci, mai puţin semnificativă. Într-adevăr, după standardele moderne, mărimea unor asemenea întreprinderi nu era, la drept vorbind, impresionantă, deşi tindea să crească. În anii '850, o fabrică cu 300 de oameni în Anglia putea fi considerată încă drept foarte mare şi, pînă în 1871, filatura medie britanică de bumbac folosea 180 de oameni, în medie pentru lucrările executate pe maşini doar optzeci şi cinci[15]. Se ştie că industria grea, care era atît de caracteristică pentru perioada de care ne ocupăm, era mult mai amplă şi tindea să dezvolte concentrări de capital care controlau oraşe şi chiar regiuni întregi şi mobilizau armate neobişnuit de mari de muncitori sub comanda ei.

Companiile de căi ferate erau antreprize enorme, chiar atunci cînd construiau şi administrau în condiţiile liberei întreprinderi competitive, deşi, în mod normal, nu lucrau aşa. La vremea cînd s-a întemeiat sistemul britanic de căi ferate, la sfîrşitul anilor '860, fiecare metru de şină de cale

ferată dintre frontiera cu Scoţia, Munţii Penini, mare şi rîul Humber era controlat de North-eastern Railway. Minele de cărbune erau încă antreprize individuale şi uneori destul de mici, deşi amploarea marilor accidente miniere ocazionale dă o anumită idee despre scara la care operau: 145 de morţi la Risca, în 1860, 178 la Ferndale (tot în South Wales), în 1867, 140 la Swaithe (Yorkshire) şi 110 la Mons (Belgia), în 1875, 200 la High Blantyre (Scoţia), în 1877. Cu toate acestea, mai ales în Germania, combinaţiile pe verticală şi pe orizontală produceau imperii industriale care controlau vieţile a mii de oameni. Concernul, cunoscut din 1873 ca *Gutehoffnungshütte A.G.*, nu era, în nici un caz, cel mai mare din Ruhr, dar, pînă atunci, se extinsese de la topitoria de fier la prospectarea şi exploatarea zăcămintelor de fier şi de cărbune — el producea, practic, toate cele 215.000 tone de minereu de fier şi jumătate din cele 415.000 tone de cărbune de care avea nevoie — şi se diversificase în transport, laminare şi construcţia de poduri, vapoare şi o varietate de maşini[16].

Nu-i de mirare că Uzinele Krupp din Essen au crescut de la şaptezeci şi doi de muncitori, în 1848, la aproape 12.000, în 1873 sau că Schneider, din Franţa, se mărise la 12.500, în 1870, astfel încît mai bine de jumătate din populaţia oraşului Creusot lucra la furnalele, laminoarele, ciocanele pneumatice şi atelierele lor de prelucrare[17]. Industria grea determina nu atît de mult regiunea industrială, cît oraşul companiei, în care soarta bărbaţilor şi femeilor depindea de norocul şi bunăvoinţa unui singur patron, în spatele căruia stătea forţa legii şi a puterii statului, care îi considera autoritatea ca fiind necesară şi benefică*.

Pentru că, mare sau mic, mai degrabă decît autoritatea impersonală a "companiei", "patronul" conducea întreprinderea, şi chiar şi compania era mai degrabă identificată cu un om decît cu un consiliu de directori. În mintea majorităţii oamenilor şi în realitate, capitalismul însemna încă omul unic sau, mai degrabă, familia unică, proprietar şi administrator al afacerii. Totuşi, chiar acest fapt ridica două probleme serioase pentru structura întreprinderii. Ele priveau furnizarea de capital şi administrarea ei.

*Art. 414 din Codul Penal francez, aşa cum a fost modificat în 1864, stipula ca un delict pentru oricine încerca sau reuşea să provoace ori să continue o oprire colectivă a lucrului în scopul creşterii sau scăderii salariilor ori în orice alt mod care avea de-a face cu libera exercitare a activităţii sau muncii, prin mijloace violente, ameninţări ori înşelătorie. Chiar acolo unde nu acesta era modelul real al legislaţiei locale, ca în Italia, el reprezenta atitudinea aproape universală a legii[18].

În general, întreprinderea tipică din prima jumătate a secolului fusese finanţată privat — de exemplu, din active de familie — şi s-a extins prin reinvestirea profiturilor, deşi acest lucru ar putea să însemne foarte bine că, avînd majoritatea capitalului depus în acest mod, firma s-ar fi putut baza pe un credit important pentru operaţiunile ei curente. Dar creşterea mărimii şi costului unor asemenea întreprinderi, cum ar fi căile ferate, activităţile metalurgice şi alte activităţi costisitoare, necesitînd mari cheltuieli iniţiale, a făcut acest lucru mai dificil, mai ales în ţările proaspăt intrate în procesul de industrializare şi lipsite de mari acumulări ale capitalului pentru investiţii private. E adevărat că, în anumite ţări, astfel de rezerve de capital erau deja disponibile, existînd rezerve îndeajuns de ample nu numai pentru nevoile proprii, ci şi nerăbdătoare să fie atrase (pentru o dobîndă convenabilă) de către restul economiei mondiale. Britanicii au investit în străinătate, în această perioadă, ca niciodată mai înainte sau — după unii — de atunci. La fel au făcut şi francezii, probabil pe cheltuiala teoretică a propriilor lor industrii, care se dezvoltau ceva mai lent decît acelea ale rivalilor lor. Dar chiar şi în Anglia şi Franţa trebuiau inventate noi moduri de a mobiliza aceste economii, de a le canaliza spre întreprinderile necesare, de a organiza mai degrabă stocuri reunite decît activităţi finanţate privat.

Cel de-al treilea pătrar al secolului a fost, din acest motiv, o perioadă fertilă de experimente în mobilizarea de capital pentru dezvoltarea industrială. Cu excepţia notabilă a Angliei, majoritatea lor au implicat, într-un fel sau în altul, băncile, fie direct, fie prin instrumentul la modă de *crédit mobilier*, un fel de companie de finanţe industrială, care privea băncile tradiţionale ca insuficient de potrivite sau insuficient de interesate în finanţarea industrială şi le concura. Fraţii Pereire, acei industriaşi dinamici inspiraţi de ideile lui Saint-Simon şi bucurîndu-se de o anumită susţinere din partea lui Napoleon III, au dezvoltat prototipul acestui instrument. Ei l-au răspîndit pretutindeni în Europa, în concurenţă cu înverşunaţii lor rivali, Rothschild-ii, cărora nu le plăcea ideea, dar erau obligaţi s-o urmeze, şi — aşa cum se întîmplă atît de des în perioade de avînt, cînd financiarii se simt eroi, iar banii curg — ea a fost mult imitată, mai ales în Germania. *Crédits mobiliers* erau ultima modă, cel puţin pînă cînd Rothschild-ii şi-au cîştigat bătălia cu fraţii Pereire şi — tot cum se întîmplă adesea în perioadele de avînt — unii operatori s-au aventurat puţin cam prea departe peste graniţa, întotdeauna vagă, dintre optimismul şi frauda în afaceri. Cu toate acestea, au fost, de asemenea, dezvoltate, o varietate de alte instru-

mente, în scopuri similare, mai ales investiţia bancară sau *banque d'affaires*. Şi, bineînţeles, bursa de valori, făcînd, pînă atunci, tranzacţii cu acţiunile întreprinderilor industriale şi de transport, a înflorit ca niciodată mai înainte. În 1856, numai *Bourse* din Paris înregistra acţiunile a 33 de companii de căi ferate şi canale artificiale, 38 de companii miniere, 22 de companii metalurgice, 11 companii portuare şi de navigaţie, 7 întreprinderi de omnibuze şi transport rutier, 11 companii de gaz şi 42 de întreprinderi industriale de tot felul, de la textile la fier galvanizat şi cauciuc, pînă la valoarea de aproape $5^1/_2$ milioane de franci-aur sau ceva mai mult de un sfert din toate garanţiile tranzacţionate[19].

Cît de mult era nevoie de astfel de moduri noi de mobilizare a capitalului? Cît erau ele de eficiente? Industriaşilor nu le-au plăcut niciodată financiarii prea mult, iar industriaşii consolidaţi încercau să aibă cît mai puţin posibil de-a face cu bancherii. "Lille, scria un observator local în 1869, nu e un oraş capitalist, este în primul şi în primul rînd un mare centru industrial şi comercial"[20], unde oamenii îşi reinvesteau profiturile în afaceri, nu se jucau cu ele şi sperau să nu aibă niciodată nevoie să împrumute. Nici unui industriaş nu-i plăcea să se lase la mîna creditorilor. Cu toate acestea, s-ar fi putut să fie nevoie. Krupp s-a dezvoltat atît de rapid între 1855 şi 1866, încît i s-a isprăvit capitalul. Există un model istoric elegant, potrivit căruia cu cît e mai înapoiată o economie şi cu cît a pornit mai tîrziu industrializarea, cu atît mai mult trebuie să se bazeze el pe noile metode pe scară largă de a mobiliza şi a direcţiona economiile. În ţările occidentale dezvoltate, resursele private şi piaţa de capital erau cu totul adecvate. În Europa Centrală, băncile şi instituţiile similare au trebuit să acţioneze mult mai sistematic ca "făuritoare" de istorie. În estul şi sudul îndepărtat, dar şi peste mări, guvernele au trebuit să se descurce singure, în general cu ajutorul investiţiilor străine, fie ca să asigure chiar capitalul, fie, mai probabil, ca să aibă grijă ca investitorilor să le fie garantate — sau, cel puţin, *să creadă* că le erau garantate — dividendele care, numai ele, le-ar fi mobilizat banii sau, ca o alternativă, să preia ei înşişi activităţi economice. Oricît ar fi fost de validă această teorie, nu încape îndoială că, în perioada de care ne ocupăm, băncile (şi instituţiile similare) au jucat un rol mult mai mare ca făuritoare şi conducătoare ale industriei din Germania, marele nou-venit industrial, decît în vest. Dacă au urmărit să fie — aşa cum au făcut *crédits mobiliers* — sau dacă au fost foarte bune în acest domeniu e o întrebare confuză. Probabil că ele nu erau, în mod particular, experte pînă cînd marii industriaşi, recunoscînd acum necesitatea unei finanţări mai elaborate decît în vremurile

simple de altădată, au colonizat marile bănci, aşa cum au făcut-o tot mai mult în Germania, după 1870.

Finanţele n-au afectat prea mult organizarea afacerilor, deşi s-ar fi putut să le influenţeze politica. Problema administrării era mai dificilă. Pentru că modelul de bază al întreprinderii deţinute şi administrate de un individ sau de o familie, autocraţia patriarhală de familie, era tot mai lipsit de relevanţă pentru industriile din cea de-a doua jumătate a secolului al nouăsprezecelea. "Cea mai bună instruire, scria un manual german din 1868, este orală. Ea trebuie dată de întreprinzătorul însuşi, care le vede pe toate, e omniprezent şi întotdeauna disponibil, ale cărui ordine personale sînt întărite de exemplul personal pe care angajaţii săi îl au în mod constant în faţa ochilor"[21]. Acest sfat, potrivit pentru micii meşteşugari sau fermieri, ar putea avea încă un anume sens pentru birourile de mărime medie ale bancherilor şi comercianţilor mijlocii şi rămînea valabil în măsura în care *instruirea* reprezenta un aspect esenţial al administrării în ţările proaspăt industrializate. Acolo chiar şi oameni cu pregătire de bază de meşteşugari (de preferat în metale) trebuiau, totuşi, să capete cunoştinţele unui muncitor calificat de la fabrică. Marea majoritate a oamenilor calificaţi de la Krupp şi, de fapt, din toate întreprinderile germane constructoare de maşini se pare că au trebuit să fie şcolarizaţi în meserie în acest fel. Numai în Anglia patronii se puteau deja baza pe o ofertă de oameni calificaţi, cu experienţă industrială, gata pregătiţi, într-adevăr, în mare măsură, prin mijloace proprii. Paternalismul atîtor mari întreprinderi continentale datora ceva acestei lungi asocieri a muncitorilor cu firma cu care, aşa cum s-a întîmplat, au crescut odată şi de care depindeau. Dar nu te puteai aştepta, cu adevărat, de la magnaţii căii ferate, ai minelor şi ai oţelăriilor să privească tot timpul părinteşte peste umărul muncitorilor, şi cu siguranţă că ei n-au făcut aşa.

Alternativa şi complementul la instruire era ordinul. Dar nici autocraţia familiei, nici operaţiunile, pe scară mică, ale industriei meşteşugăreşti şi ale afacerilor comerciale nu ofereau prea multe sfaturi pentru organizarea capitalistă cu adevărat mare. Aşa că, în mod paradoxal, întreprinderea privată, în cea mai nerestrictivă şi anarhică perioadă a ei, avea tendinţa să revină la singurele modele valabile de conducere pe scară mare, cel militar şi cel birocratic. Companiile de căi ferate, cu piramida lor de muncitori disciplinaţi, în uniforme, avînd siguranţa slujbei, avansarea după vechime şi chiar pensii, sînt un exemplu extrem. Apelarea la titlurile militare, care apar de bună voie la primii directori de cale ferată şi conducători ai marilor

întreprinderi portuare britanice, nu se baza pe mîndrie, în ierarhiile angajaţilor de rînd şi funcţionarilor superiori, aşa cum simţeau germanii, ci pe incapacitatea de pînă atunci a întreprinderii private de a inventa o formă specifică de administrare pentru marile afaceri. Ea a prezentat, cu claritate, avantaje, din punct de vedere organizatoric. Cu toate acestea, ea n-a rezolvat, în general, problema menţinerii forţei de muncă la locul de muncă, în mod loial, ascultător şi modest. Era foarte bine pentru ţările în care uniformele reprezentau o modă — şi cu siguranţă că Anglia sau Statele Unite nu se numărau printre ele — să încurajeze, printre muncitori, virtuţile soldăţeşti, dintre care cea de a fi prost plătit nu însemna ultima.

Sînt soldat, un soldat al industriei
Şi, ca şi tine, am un steag.
Munca mea mi-a îmbogăţit patria.
Aş vrea să ştii, glorios mi-e destinul.[22]

Aşa cînta un poetastru din Lille (Franţa). Dar pînă şi acolo patriotismul abia dacă exista.

Era capitalului găsea dificil să ajungă la un acord în această problemă. Insistenţa burgheziei asupra loialităţii, disciplinei şi mulţumirii cu puţin nu putea, de fapt, să ascundă că adevăratele ei puncte de vedere în legătură cu ce-i făcea pe muncitori să muncească erau cu totul diferite. Dar care erau acelea? În teorie, ei ar fi trebuit să muncească pentru a înceta, cît mai repede, să mai fie muncitori, deci să intre în universul burghez. După cum spunea "E.B." în *Cîntece pentru muncitorii englezi*, în 1867:

Munciţi, băieţi, munciţi şi fiţi mulţumiţi
Atîta vreme cît aveţi cu ce vă cumpăra de mîncare;
Omul pe care vă puteţi baza
Va fi tot mai înstărit
Măcar de şi-ar pune umărul la roată.[23]

Dar, deşi această speranţă putea fi de ajuns pentru unii care aveau să se ridice, într-adevăr, din clasa muncitoare şi, poate, de asemenea, pentru un număr mai mare care n-a depăşit niciodată limita visului de succes, în timp ce citeau *Ajută-te singur* (1859) al lui Samuel Smiles sau manuale similare, era cu totul evident că majoritatea muncitorilor aveau să rămînă muncitori toată viaţa lor şi că, în realitate, sistemul economic cerea ca ei să se conformeze acestui fapt. Promisiunea bastonului de mareşal din fiecare raniţă n-a fost gîndită niciodată ca un program intenţionînd să ridice toţi soldaţii la gradul de mareşal.

Dacă promovarea nu era un stimulent adecvat, banii erau? Exista o axiomă a patronilor de la jumătatea secolului al nouăsprezecelea, conform căreia salariile trebuiau menţinute cît mai coborîte posibil, deşi angajatorii inteligenţi, cu experienţă internaţională, asemeni lui Thomas Brassey, constructorul de căi ferate, începeau să conştientizeze faptul că munca muncitorului britanic bine plătit era, de fapt, mai ieftină decît aceea a culilului plătit de mizerie, pentru că productivitatea celui dintîi era foarte mare. Dar asemenea paradoxuri erau nepotrivite pentru a convinge oamenii de afaceri educaţi pe baza teoriei economice a "fondului de salarii", despre care credeau că reprezenta o demonstraţie ştiinţifică a faptului că ridicarea salariilor era imposibilă, iar sindicatele aveau să fie, din acest motiv, condamnate la prăbuşire. "Ştiinţa" a devenit ceva mai flexibilă în jur de 1870, cînd forţa de muncă organizată părea că devine, mai degrabă, un actor permanent pe scena industrială decît un figurant ocazional. Marele guru al economiei, John Stuart Mill (1806-1873) (s-a întîmplat ca el personal să simpatizeze cu muncitorii), şi-a modificat poziţia asupra acestei probleme, în 1869, după ce teoria "fondului de salarii" nu s-a mai bucurat de autoritate canonică. Cu toate acestea, n-au existat schimbări în principiile afacerilor. Puţini patroni erau dornici să plătească mai mult decît trebuia.

Mai mult decît atît, în ţările din Lumea Veche clasa mijlocie considera că muncitorii trebuiau să fie săraci, nu numai pentru că fuseseră întotdeauna aşa, ci şi pentru că inferioritatea economică era un indiciu potrivit al inferiorităţii de clasă. Dacă, aşa cum foarte rar se întîmpla — de exemplu, în marele avînt din 1872-1873 —, unii muncitori agoniseau, într-adevăr, destul ca să-şi permită, pentru scurtă vreme, belşugul pe care patronii îl considerau ca fiind apanajul lor, indignarea era sinceră şi din inimă. Ce legătură aveau minerii din minele de cărbune cu pianele de concert şi şampania? În ţările cu deficit de forţă de muncă, cu o ierarhie socială nedezvoltată şi o populaţie muncitoare agresivă şi democratică, lucrurile s-ar fi putut să fie diferite; dar în Anglia şi în Germania, în Franţa şi în Imperiul Habsburgic, spre deosebire de Australia sau Statele Unite, maximumul potrivit pentru clasa muncitoare era suficienţa unei hrane bune şi decente (preferabil cu insuficienţa băuturilor tari), o locuinţă modest de ticsită şi îmbrăcăminte adecvată pentru protejarea moravurilor, a sănătăţii şi pentru comoditate, fără riscul nepotrivitei imitări a costumaţiei celor mai buni decît ei. Era de sperat ca progresul capitalist să-i aducă, pînă la urmă, pe muncitori mai aproape de acest maximum şi era regretabil (deşi nu neconvenabil, pentru a ţine salariile coborîte) că atît de mulţi se găseau

încă atît de departe de el. Cu toate acestea, era neobligatoriu, nedorit şi periculos ca salariile să crească dincolo de acest nivel.

În realitate, teoriile economice şi presupunerile sociale ale liberalismului clasei mijlocii nu se potriveau unele cu altele. Într-un sens, teoriile au triumfat. Tot mai mult, în perioada de care ne ocupăm, relaţia cu salariile a fost transformată într-o pură relaţie de piaţă, o relaţie de bani. De aceea, capitalismul britanic, în anii '860, a abandonat constrîngerea neeconomică a forţei de muncă (cum ar fi Legile Stăpînului şi Servitorului, care pedepseau încălcarea contractului de către muncitori cu închisoarea), contractele de angajare pe termen lung (cum ar fi "obligaţia anuală" a minerilor din minele de cărbune din nord) şi plata în natură, în timp ce durata angajării a fost scurtată, perioada medie de plată redusă treptat la o săptămînă ori chiar o zi sau o oră, făcînd, deci, înţelegerea pieţei mai sensibilă şi mai flexibilă. Pe de altă parte, clasele mijlocii ar fi fost şocate şi îngrozite dacă muncitorii ar fi cerut, într-adevăr, tipul de viaţă pe care ele însele îl considerau ca meritat şi, mai mult decît atît, dacă aceştia ar fi părut că ajung la acest nivel. Inegalitatea de viaţă şi de speranţe era cuprinsă în sistem.

Acest lucru a limitat stimulentele economice pe care clasele de mijloc erau pregătite să le ofere. Clasele mijlocii erau dornice să lege salariile de producţie, prin diferite sisteme de "muncă în acord", care par să se fi răspîndit în perioada de care ne ocupăm, şi să insinueze că muncitorii ar fi bine să fie recunoscători că au măcar de lucru, pentru că afară era o mare armată de rezervă, aşteptînd slujbe.

Plata după rezultate avea cîteva avantaje evidente: Marx o considera cea mai potrivită formă de plată a salariilor pentru capitalism. Ea oferea un stimulent autentic pentru muncitor, ca să-şi intensifice munca şi, prin aceasta, să-şi crească productivitatea, o garanţie împotriva diminuării zelului, un instrument automat pentru reducerea notei de salariu în vremuri de criză, precum şi o metodă convenabilă — prin micşorarea tarifului pe piesă — de a reduce costurile de producţie şi de a preveni ca salariile să crească mai mult decît se considera necesar sau potrivit. Ea îi separa pe muncitori unii de alţii, deoarece cîştigurile lor puteau varia mult, chiar în cadrul aceleiaşi structuri, sau diferitele tipuri de muncă puteau fi plătite în moduri cu totul diferite. Uneori, muncitorii calificaţi erau, de fapt, un fel de subcontractanţi, plătiţi în funcţie de producţie, care-şi angajau ajutoare necalificate pe un salariu pentru un interval stabilit şi aveau grijă ca aceştia să ţină pasul. Necazul a fost că (acolo unde nu făcea deja parte din

tradiţie) introducerii muncii în acord i s-a opus rezistenţă, mai ales din partea muncitorilor calificaţi, şi că ea era complexă şi vagă nu numai pentru muncitori, ci şi pentru patronii care, adesea, n-aveau decît o idee confuză despre normele de producţie ce urmau a fi fixate. De asemenea, ea nu era uşor de aplicat anumitor îndeletniciri. Muncitorii au încercat să elimine aceste dezavantaje prin reintroducerea conceptului unui salariu de bază rigid şi previzibil de "nivel standard", prin intermediul sindicatelor sau prin practici neoficiale. Patronii erau pe cale să elimine dezavantajele lor prin ceea ce învingătorii americani aveau să numească "conducere ştiinţifică", dar, în perioada de care ne ocupăm, ei dibuiau încă în căutare de soluţii.

Acest lucru a condus, poate, la folosirea celuilalt stimulent economic. Dacă un singur factor domina vieţile muncitorilor din secolul al nouăsprezecelea, acela era *nesiguranţa.* Ei nu ştiau, la începutul săptămînii, cît aveau să aducă acasă la sfîrşitul ei. Ei nu ştiau cît timp aveau să-şi păstreze slujba sau, dacă o pierdeau, cînd aveau să capete alta ori în ce condiţii. Ei nu ştiau cînd putea să-i lovească un accident sau o boală şi, deşi conştientizau că, la un anumit moment al vîrstei mijlocii — poate la patruzeci, pentru muncitorii necalificaţi, poate la cincizeci, pentru cei calificaţi — aveau să devină incapabili să execute integral munca fizică adultă, ei nu ştiau ce avea să se întîmple cu ei între acel moment şi moarte. Ei n-aveau parte de siguranţa ţăranilor, aflaţi la mila catastrofelor periodice — şi, ca să fim cinstiţi, adesea mai ucigătoare — ca seceta şi foametea, dar capabili să prezică, cu oarecare precizie, cum aveau să-şi petreacă majoritatea zilelor vieţii, de la naştere la cimitir, un bărbat sau o femeie. Aceasta era o imprevizibilitate mai profundă, în ciuda faptului că, probabil, o mare parte dintre muncitori erau angajaţi pentru perioade lungi din viaţa lor de către un singur patron. Nu exista o siguranţă a muncii nici măcar pentru cei mai calificaţi: în timpul crizei din 1857-1858, numărul de muncitori din industria constructoare de maşini de la Berlin a scăzut cu aproape o treime[24]. Nu exista nimic care să corespundă cu protecţia socială modernă, cu excepţia milosteniei şi a alinării mizeriei prezente, şi, uneori, prea puţin din fiecare.

Pentru lumea liberalismului, nesiguranţa era preţul plătit atît pentru progres, cît şi pentru libertate, ca să nu amintim bunăstarea, şi era făcută tolerabilă prin continua expansiune economică. Siguranţa avea să fie cumpărată — cel puţin uneori —, dar nu pentru bărbaţii şi femeile libere, ci, după cum o afirmă limpede terminologia engleză, pentru "slujitori"

a căror libertate era strict sub constrîngere: slujitorii casnici, "slujitorii căilor ferate", chiar "slujitorii civili" (sau funcţionarii publici). În realitate, chiar şi cel mai larg grup dintre aceştia, slujitorii casnici de la oraş, nu se bucura de siguranţa rentierilor de familie favorizaţi din marea şi mica nobilime tradiţională, ci înfruntau, în mod constant, nesiguranţa sub forma ei cea mai teribilă: concedierea imediată, "fără caracterizare", adică o recomandare către viitorii patroni din partea fostului stăpîn sau, mai probabil, a fostei stăpîne. Pentru lumea burgheziei consolidate era considerată ca fiind esenţialmente nesigură o stare de război în care puteau să intervină, în orice moment, pagubele concurenţei, fraudei sau crizei economice, deşi, în practică, oamenii de afaceri care erau, aşadar, vulnerabili formau, probabil, doar o minoritate a claselor mijlocii, iar pedeapsa pentru prăbuşire era arareori munca manuală, ca să nu vorbim despre atelierele de muncă. Cel mai serios risc cu care se confruntau femeile ce erau, involuntar, parazite era moartea neaşteptată a bărbatului, cap de familie.

Expansiunea economică a diminuat această nesiguranţă constantă. Nu există prea multe dovezi că salariile reale din Europa ar fi crescut înainte de ultima parte a anilor '860, dar, chiar şi pînă atunci, sentimentul general că vremurile deveneau mai bune era de neconfundat în ţările dezvoltate, contrastul cu tulburii şi disperaţii ani '830 şi '840 fiind palpabil. Nici ridicarea, generală pe continent, a costului vieţii din 1853-1854, nici dramatica criză mondială din 1858 n-au adus vreo frămîntare socială serioasă. Adevărul este că marele avînt economic a furnizat locuri de muncă — acasă şi, pentru emigranţi, în străinătate — pe o scară lipsită de precedent. Aşa rele cum erau, dramaticele crize ciclice din ţările dezvoltate păreau acum mai puţin nişte dovezi ale prăbuşirii economice, cît nişte întreruperi temporare ale dezvoltării. Nu exista, evident, o lipsă absolută de forţă de muncă, fie şi pentru că armatele de rezervă ale populaţiei rurale (de acasă şi din străinătate) avansau acum, pentru prima dată, *en masse* pe pieţele forţei de muncă industriale. Cu toate acestea, faptul că acea concurenţă a lor n-a schimbat cursul a ceea ce toţi savanţii sînt de acord că a fost o îmbunătăţire distinctă, chiar dacă modestă, în toate, cu excepţia condiţiilor de mediu ale claselor muncitoare, sugerează scara şi impetuozitatea expansiunii economice.

Cu toate acestea, spre deosebire de clasa mijlocie, muncitorul se găsea arareori la o distanţă mai mare de un fir de păr de sărăcie, iar nesiguranţa lui era, din acest motiv, constantă şi reală. El n-avea rezerve semnificative.

Cei care puteau să trăiască din economii vreme de cîteva săptămîni sau luni erau "păsări rare"[25]. Salariile, chiar ale muncitorilor calificaţi, erau cel mult modeste. În vremuri normale, un supraveghetor de la o filatură din Preston, care, împreună cu cei şapte copii angajaţi ai săi, cîştiga 4 lire sterline într-o săptămînă completă de muncă, ar fi fost invidiat de către vecinii săi. Dar n-a fost nevoie de prea multe săptămîni de criză a bumbacului în Lancashire (datorată întreruperii livrărilor de materii prime de către Războiul Civil American) ca pînă şi o astfel de familie să ajungă la mila publică. Drumul normal sau chiar inevitabil al vieţii trecea peste prăpăstii în care muncitorul şi familia lui puteau să cadă şi, probabil, chiar cădeau: naşterea copiilor, bătrîneţea şi retragerea. La Preston, 52 la sută din toate familiile cu copii sub vîrsta de muncă ale clasei muncitoare, lucrînd tot timpul într-un an de o prosperitate memorabilă (1851), se puteau aştepta să trăiască sub nivelul de sărăcie[26]. În ceea ce privea bătrîneţea, aceasta era o catastrofă care trebuia aşteptată cu stoicism, un declin în puterea de cîştig, de la patruzeci de ani, pe măsură ce puterea fizică scădea — mai ales pentru cei mai puţin calificaţi —, urmat de sărăcie şi, cel mai probabil, de milostenie şi de alinarea săracilor. Pentru clasa mijlocie, jumătatea secolului al nouăsprezecelea a fost epoca de aur a celor de vîrstă mijlocie, cînd bărbaţii şi-au atins apogeul carierelor, cîştigurilor şi activităţii, iar declinul fiziologic nu devenise încă evident. Numai pentru cei oprimaţi — poporul muncitor de ambele sexe şi femeile din toate clasele — viaţa înflorea în tinereţe.

Din acest motiv, nici stimulentele economice, nici nesiguranţa n-au furnizat un mecanism *general*, cu adevărat eficient, pentru a menţine forţa de muncă la lucru; cele dintîi, pentru că sfera lor era limitată, cea din urmă, pentru că o mare parte din ea părea la fel de neevitat ca şi vremea. Clasa mijlocie a găsit acest lucru greu de înţeles. De ce trebuia ca muncitorii cei mai buni, mai sobri şi mai capabili să fie cei mai înclinaţi să formeze sindicate, din moment ce ei erau chiar aceia care aveau cele mai mari salarii şi munca cea mai sigură? Dar sindicatele erau, de fapt, alcătuite din şi cu siguranţă conduse de astfel de oameni, deşi mitologia burgheză privea sindicatele ca pe nişte gloate stupide şi induse în eroare, instigate de agitatori care n-ar fi putut cîştiga altfel ca să aibă un trai bun. Nu exista, bineînţeles, nici un mister. Muncitorii pentru care se luptau patronii nu erau numai cei înzestraţi cu puterea de negociere de a face sindicatele realizabile, dar şi cei conştienţi că "piaţa" singură nu le garanta nici siguranţă, nici ceea ce ei considerau că le revine.

Fără îndoială, atîta vreme cît ei nu s-au organizat — şi, uneori, chiar cînd au făcut-o — muncitorii înşişi le-au oferit patronilor lor o soluţie în problema administrării forţei de muncă: în general, lor le plăcea să lucreze, iar speranţele lor erau remarcabil de modeste. Cei necalificaţi sau imigranţii ageamii de la ţară erau mîndri de puterea lor şi proveneau dintr-un mediu în care munca aspră era criteriul valorii unei persoane, iar soţiile erau alese nu pentru felul în care arătau, ci pentru potenţialul lor de muncă. "Experienţa mi-a dovedit", spunea un supraveghetor de oţelărie, în 1875, "că germanii, irlandezii, suedezii şi ceea ce eu numesc «hrişcă» — băieţii americani de la ţară —, amestecaţi într-un mod judicios, alcătuiesc cea mai eficientă şi maleabilă forţă pe care o poţi găsi"; de fapt, orice era mai bun decît "englezii, care se ceartă cu înverşunare pentru salarii mari, producţie mică şi greve"[27].

Pe de altă parte, muncitorii calificaţi erau emoţionaţi de stimulentul necapitalist al cunoaşterii meseriei şi mîndriei acesteia. Chiar maşinile din această perioadă, cu fierul şi arama unse şi lustruite cu o mînă plină de dragoste, în perfectă stare de funcţionare după un secol (în măsura în care încă supravieţuiesc) reprezintă o demonstraţie vie a acestui lucru. Catalogul fără sfîrşit al obiectelor expuse la marile expoziţii internaţionale, oricît ar fi de îngrozitoare din punct de vedere estetic, reprezintă monumente ale mîndriei celor care le-au făcut. Astfel de oameni nu primeau cu plăcere ordinele şi supravegherea, şi erau într-adevăr adesea dincolo de controlul efectiv, cu excepţia aceluia al colectivului din atelierul lor. Ei respingeau, de asemenea, salariile în acord sau orice altă metodă de a accelera executarea sarcinilor complexe şi dificile, de unde decurgea scăderea calităţii muncii făcute cu respect de sine. Dar, dacă nu lucrau mai mult şi mai repede decît cerea slujba, ei nu lucrau nici mai lent şi nici mai puţin: nimeni nu trebuia să le ofere stimulente speciale ca să dea tot ce puteau. "O zi bună de lucru pentru un salariu bun" era motoul lor, şi, dacă se aşteptau ca plata să-i satisfacă, erau, de asemenea, încrezători ca munca lor să satisfacă pe oricine, inclusiv pe ei înşişi.

De fapt, bineînţeles, această abordare esenţialmente necapitalistă a muncii oferea beneficii mai degrabă patronilor decît muncitorilor. Pentru că aceia care cumpărau de pe piaţa muncii operau după principiul de a cumpăra de pe cea mai ieftină şi de a vinde pe cea mai scumpă piaţă, deşi uneori ignorau metodele potrivite de calculare a costurilor. Dar vînzătorii, în mod normal, nu cereau maximum de salariu pe care traficul l-ar fi adus, oferind, în schimb, cantitatea minimă de muncă cu care scăpau mai

uşor. Ei îşi doreau să obţină un trai decent ca fiinţe omeneşti. Ei încercau, poate, să progreseze. Pe scurt, deşi nu erau, bineînţeles, insensibili la diferenţa dintre salariile scăzute şi ridicate, ei erau mai degrabă angajaţi în viaţa omenească decît într-o tranzacţie economică*.

III

Dar putem oare vorbi de "muncitori" ca de o singură categorie sau clasă măcar? Ce aveau în comun grupurile de oameni adesea atît de deosebiţi după mediul lor, după originile lor sociale, după formaţie, după situaţia economică şi, uneori, chiar după limbă şi obiceiuri? Nici măcar sărăcia, pentru că, deşi după standardele claselor mijlocii toţi aveau venituri modeste — cu excepţia unui astfel de paradis al muncii ca Australia în anii '850, unde zeţarii de ziar puteau cîştiga pînă la 18 lire sterline pe săptămînă[28] —, după standardele celor săraci exista o mare diferenţă între bine plătitul "meşteşugar" calificat, mai mult sau mai puţin angajat regulat, care purta o imitaţie a costumului respectabilei clase mijlocii duminicile sau chiar în drumul la şi de la muncă, şi lihnitul jerpelit, care nu ştia niciodată de unde avea să vină următoarea lui masă, şi încă şi mai puţin cea a familiei lui. Ei erau, într-adevăr, uniţi de simţul comun al muncii manuale şi al exploatării, şi, tot mai mult, de soarta comună de trăitori din salarii. Ei erau uniţi de segregarea crescîndă faţă de o burghezie a cărei avere creştea sensibil, în timp ce propria lor situaţie rămînea precară, o burghezie care devenea tot mai independentă şi impenetrabilă faţă de posibilii pretendenţi de jos†. Pentru că exista o mare diferenţă între modestele niveluri de confort pe care muncitorul sau fostul muncitor, care reuşea, ar fi putut, în mod raţional, să spere să le atingă şi acumularea

*Un exemplu extrem pentru acest contrast apărea în domeniul sporturilor de performanţă cu spectatori, deşi formele moderne ale acestora se aflau doar la începutul lor, în perioada de care ne ocupăm. Fotbalistul profesionist britanic, care a apărut la sfîrşitul anilor '870, avea să lucreze — pînă după Cel de-al Doilea Război Mondial — în esenţă pentru un salariu fix, plus gloria şi cîte o pleaşcă ocazională, deşi valoarea lui în bani pe piaţa transferurilor avea să ajungă rapid la cîteva mii de lire sterline. Momentul în care personalitatea din lumea fotbalului s-a aşteptat să fie plătită după valoarea de piaţă marchează o transformare fundamentală în sport; ea s-a realizat mult mai devreme în Statele Unite decît în Europa.

†La Lille, "clasa superioară" (burgheză) a crescut de la 7 la 9 la sută din populaţie, între 1820 şi 1873-1875, dar partea ei de avere lăsată prin testamente a crescut de la 58 la 90 la sută. "Clasele populare", care au crescut de la 62 la 68 la sută, lăsau doar 0,23 la sută din averea testamentară. Aşa modestă cum era această cifră în 1821, ea era pe atunci încă de 1,4 la sută.[29]

de avere cu adevărat impresionantă. Muncitorii erau împinşi către o conştiinţă comună nu numai de această polarizare socială, ci, cel puţin în oraşe, de un stil de viaţă comun — în care cîrciuma ("biserica muncitorului", după cum o numea un burghez liberal) juca un rol central — şi de un stil de gîndire comun. Cei mai puţin conştienţi tindeau să fie laicizaţi tacit, cei mai conştienţi erau radicalizaţi, sprijinitorii Internaţionalei din anii '860 şi '870, viitorii adepţi ai socialiştilor. Cele două fenomene erau legate, pentru că religia tradiţională fusese întotdeauna o garanţie a unităţii sociale, prin afirmarea rituală a comunităţii. Dar procesiunile şi ceremoniile comune s-au estompat la Lille, în timpul Celui de-al Doilea Imperiu. Micii meşteşugari din Viena, a căror pietate simplă şi bucurie naivă în faţa pompei şi spectacolului catolic le remarca Le Play în anii '850, au devenit indiferenţi la aceste lucruri. În mai puţin de două generaţii, ei îşi transferaseră credinţa în socialism[30].

Grupul eterogen al "săracilor care munceau" tindea, fără îndoială, să devină parte a unui "proletariat" din oraşele şi regiunile industriale. Importanţa crescîndă a sindicatelor, în anii '860, înregistrează acest fapt; existenţa însăşi — ca să nu spunem forţa — Internaţionalei n-ar fi fost posibilă în lipsa lui. Cu toate acestea, "săracii care munceau" nu erau numai un ansamblu de grupuri disparate. Ei se contopiseră, mai ales în vremurile grele şi lipsite de speranţă din prima jumătate a secolului, într-o masă omogenă de nemulţumiţi şi oprimaţi. Această omogenitate era, acum, pierdută. Epoca unui capitalism liberal înfloritor şi stabil îi oferea "clasei muncitoare" posibilitatea de a-şi îmbunătăţi destinul colectiv printr-o organizare colectivă. Dar aceia care au rămas doar "săraci" puteau să se folosească prea puţin de sindicate şi încă şi mai puţin de Societăţile de Ajutor Mutual. Sindicatele erau, în general, organizaţii ale minorităţilor favorizate, deşi grevele în masă puteau, ocazional, mobiliza masele. Mai mult decît atît, capitalismul liberal îi oferea muncitorului individual perspective distincte de a o duce mai bine, în termeni burghezi, pe care mari grupuri ale populaţiei muncitoare erau incapabile sau nedoritoare să şi le însuşească.

Din aceste motive, o fisură şi-a croit drum prin ceea ce devenea tot mai mult "clasa muncitoare". Ea îi separa pe "muncitori" de "săraci" sau, altfel, pe "cei respectabili" de "cei nerespectabili". În termeni politici (vezi, mai sus, capitolul 6), ea îi separa pe oamenii de tipul "meşteşugarului inteligent", căruia radicalii englezi din clasa mijlocie erau nerăbdători să-i ofere dreptul de vot, de masele periculoase şi jerpelite pe care ei erau încă hotărîţi să le excludă.

Nici un termen nu e mai dificil de analizat decît "respectabilitatea" la clasa muncitoare de la jumătatea secolului al nouăsprezecelea, pentru că el exprima, simultan, penetrarea valorilor şi standardelor clasei mijlocii, şi, de asemenea, atitudinile fără de care respectul de sine al clasei muncitoare ar fi fost dificil de dobîndit, iar o mişcare de luptă colectivă imposibil de construit: sobrietate, sacrificiu, amînarea mulţumirii. Dacă mişcarea muncitorească ar fi fost clar revoluţionară sau, cel puţin, distinct segregată de lumea clasei mijlocii (aşa cum fusese înainte de 1848 şi avea să fie din nou în epoca Celei de-a Doua Internaţionale), distincţia ar fi fost destul de limpede. Cu toate acestea, în cel de-al treilea pătrar al secolului al nouăsprezecelea, linia dintre progresul personal şi cel colectiv, dintre imitarea clasei mijlocii şi, aşa cum s-a întîmplat, înfrîngerea ei cu propriile-i arme era adesea imposibil de tras. Unde să-l plasezi pe William Marcroft (1822-1894)? El ar fi putut fi prezentat cu uşurinţă ca un exemplu modest al ajutorului de sine al lui Samuel Smiles — fiul nelegitim al unei servitoare de fermă şi al unui ţesător, lipsit total de educaţie formală, care a avansat de la a fi muncitor textilist la Oldham pînă la a fi maistru în lucrări de construcţii de maşini, pînă cînd, în 1861, s-a afirmat, în mod independent, ca dentist, a cărui avere, la moarte, valora 15.000 de lire sterline, ceea ce reprezenta o sumă deloc neglijabilă: o viaţă întreagă liberal radical şi apărător al temperanţei. Şi, cu toate acestea, locul lui modest din istorie se datorează unei pasiuni tot de o viaţă pentru producţia cooperativă (adică, socialism prin ajutor de sine), căreia i-a dedicat timpul lui. Dimpotrivă, William Allan (1813-1874) a fost, nu încape îndoială, un om cu credinţă în lupta de clasă şi, potrivit necrologului său, "în problemele sociale a înclinat către şcoala lui Robert Owen". Totuşi, acest muncitor radical, format la şcoala revoluţionară de dinainte de 1848, avea să-şi pună amprenta asupra istoriei clasei muncitoare ca administratorul precaut, moderat şi, mai presus de toate, eficient al celor mai mari sindicate de "tip nou" ale muncitorilor calificaţi, Societatea Reunită a Lucrătorilor din Construcţiile de Maşini; totodată a fost şi un membru practicant al bisericii anglicane, şi "un liberal stabil şi consecvent în politică, nedegat, sub nici o formă, la şarlatania politică"[31].

Fapt este că muncitorii capabili şi inteligenţi, mai ales dacă erau calificaţi, furnizau, la acea vreme, atît principalul sprijin pentru controlul social şi disciplina industrială a clasei mijlocii, cît şi cele mai active cadre pentru autoapărarea colectivă a muncitorilor. Ei furnizau acel sprijin pentru că un capitalism stabil, prosper şi aflat în expansiune avea nevoie

de ei, le oferea perspective de modest progres şi, în orice caz, pe atunci acel capitalism părea de neevitat. El nu mai putea fi considerat ca fiind provizoriu. Dimpotrivă, marea revoluţie apărea mai puţin drept prima fasciculă dintr-o schimbare chiar mai mare, cît ultima fasciculă dintr-o epocă trecută: cel mult o splendidă amintire, plină de culoare, cel puţin o dovadă că nu existau scurtături dramatice ale progresului. Dar muncitorimea furniza şi acele cadre pentru că — cu posibila excepţie a Statelor Unite, acea ţară care le promitea celor săraci o cale personală de extragere dintr-o sărăcie de-o viaţă, muncitorului o ieşire personală din clasa muncitoare şi fiecărui cetăţean egalitate faţă de oricare altul — clasele muncitoare ştiau că doar piaţa liberă liberală n-avea să le ofere drepturile şi să le acopere necesităţile. Ei trebuiau să se organizeze şi să lupte. Britanica "aristocraţie a clasei muncitoare", un strat ciudat pentru acea ţară, unde clasa micilor producători şi comercianţi etc. independenţi era relativ nesemnificativă, aşa cum era şi partea inferioară a clasei mijlocii, cea a muncitorilor cu gulere albe şi a funcţionarilor mărunţi, a ajutat la transformarea Partidului Liberal într-un partid cu o atracţie autentică în mase. În acelaşi timp, ea forma miezul neobişnuit de puternic al organizatei mişcări sindicale. În Germania, pînă şi cei mai "respectabili" muncitori erau împinşi în rîndurile proletariatului de distanţa care-i separa de burghezie şi de forţa claselor intermediare. Acolo oamenii care au pătruns în noile asociaţii "progresiste" (*Bildungsvereine*) în anii '860 — existau 1000 de astfel de cluburi în 1863, nu mai puţin de 2000 numai în Bavaria, pe la 1872 — s-au îndepărtat rapid de liberalismul clasei mijlocii al acelor grupuri, deşi, poate, nu în mod suficient de cultura clasei mijlocii din care se inspirau[32]. Ei aveau să devină cadrele noii mişcări social-democrate, mai ales după sfîrşitul perioadei de care ne ocupăm. Dar ei erau, fără îndoială, muncitori care se autoperfecţionau, "respectabili" datorită respectului de sine şi îşi transmiteau părţile rele, ca şi pe cele bune ale respectabilităţii lor partidelor lui Lasalle şi Marx. Numai acolo unde revoluţia părea încă *unica* soluţie plauzibilă pentru condiţiile lucrătorilor săraci sau acolo unde — ca în Franţa — tradiţia insurecţiei şi republicii sociale revoluţionare reprezenta tradiţia politică dominantă a poporului muncitor, "respectabilitatea" era un factor relativ nesemnificativ sau limitat la clasele mijlocii şi la cei care doreau să fie identificaţi cu ele.

Ce putem spune despre ceilalţi? Deşi au fost subiectul mult mai multor cercetări decît clasele muncitoare "respectabile" (dar, pentru această generaţie, în mod clar mai puţin decît înainte de 1848 sau după 1880),

ştim, de fapt, foarte puţin despre orice în afara sărăciei şi mizeriei lor. Ei nu-şi exprimau opiniile în public şi arareori intrau în contact chiar cu acele organizaţii sindicale, politice sau de altă natură care erau interesate să le capteze atenţia. Pînă şi Armata Salvării, întemeiată cu gîndul la săracii "nerespectabili", n-a reuşit aproape deloc să devină mai mult decît un supliment binevenit la distracţia publică gratuită (cu uniformele, formaţiile şi imnurile ei) şi o folositoare sursă de caritate. Într-adevăr, pentru numeroase meserii de slabă calificare sau cu risipă de sudoare tipul de organizaţii care începeau să constituie forţa mişcărilor muncitoreşti era cu totul imposibil de pus în practică. Marile izbucniri ale mişcărilor politice, cum ar fi cartismul din anii '840, au putut să şi-i apropie: zarzavagiii londonezi (mici comercianţi în pieţe) descrişi de Henry Mayhew erau, cu toţii, cartişti. Marile revoluţii au putut, deşi poate numai pe termen scurt, să-i inspire pînă şi pe cei mai oprimaţi şi apolitici: prostituatele din Paris erau vajnice sprijinitoare ale Comunei din 1871. Dar epoca triumfului burghez nu era cu claritate una a revoluţiilor, nici măcar a mişcărilor politice populare de masă. Bakunin nu greşea, poate, cu totul atunci cînd presupunea că într-o astfel de epocă spiritul cel puţin al insurecţiei potenţiale era mai probabil să mocnească printre cei marginali şi în rîndurile subproletariatului, deşi se înşela total atunci cînd credea că aceştia aveau să constituie baza mişcărilor revoluţionare. Săracii amestecaţi au sprijinit Comuna din Paris, dar activiştii acesteia au fost muncitorii şi meseriaşii cu o calificare mai ridicată; şi acel sector cu totul marginal al săracilor — adolescenţii — au fost subreprezentaţi printre ei. Adulţii, în special cei îndeajuns de vîrstnici ca să păstreze încă amintirea, oricît de estompată, a anului 1848, au constituit insurecţioniştii tipici ai anului 1871.

Linia care despărţea muncitorii săraci în militanţii potenţiali ai mişcării muncitoreşti şi restul nu era distinctă, dar totuşi exista. "Asocierea" — formarea liberă şi conştientă a societăţilor voluntare democratice pentru apărare socială şi progres — era formula magică a epocii liberale; pe parcursul ei aveau să se dezvolte chiar mişcările muncitoreşti care aveau să abandoneze liberalismul[33]. Cei care voiau şi erau în stare să se "asocieze" efectiv ar fi putut, cel mult, să ridice din umeri, în cel mai rău caz cu dispreţ, în faţa celor care nici nu puteau, nici nu voiau s-o facă, mai ales femeile, care erau practic excluse din lumea formalităţilor, punctelor aflate la ordinea de zi şi propunerilor pentru admitere ale cluburilor. Graniţele acelei părţi a claselor muncitoare — ea s-ar fi putut să coincidă cu meşteşugarii, prăvăliaşii şi chiar cu micii întreprinzători independenţi — care

începea să fie recunoscută ca o forţă socială şi politică se suprapuneau destul de bine cu cei din lumea cluburilor — Societăţi de Ajutor Mutual, ordine frăţeşti de milostenie (în general cu ritualuri accentuate), coruri, cluburi de gimnastică sau sport, chiar organizaţii religioase voluntare, la o extremă, sindicate şi asociaţii politice, la cealaltă. Aceasta acoperea o parte variabilă, deşi substanţială, a clasei muncitoare — poate, la sfîrşitul perioadei de care ne ocupăm, în jur de 40 la sută, în Anglia. Dar ea lăsa foarte mulţi oameni pe dinafară. Aceştia reprezentau obiectul, iar nu subiectul epocii liberale. Militanţii au sperat şi au căpătat destul de puţin: muncitorii neorganizaţi au căpătat încă şi mai puţin.

E dificil, privind în urmă, să-ţi formezi o imagine echilibrată asupra condiţiei tuturor acestor oameni ai muncii. Dintr-un singur motiv, sfera ţărilor în care existau oraşe moderne şi o industrie modernă era acum mult mai largă, şi la fel se întîmpla şi cu sfera stadiilor de dezvoltare industrială pe care le reprezentau acestea. Din acest motiv, generalizarea nu e uşor de făcut, iar valoarea ei e limitată, chiar dacă o mărginim — aşa cum trebuie — la ţările relativ dezvoltate ca distincte de cele înapoiate, la clasele muncitoreşti urbane ca distincte de sectorul agrar şi ţărănesc. Problema este să atingi un echilibru între, pe de o parte, cumplita sărăcie care domina încă vieţile majorităţii celor care munceau, mediul fizic respingător şi golul moral care-i înconjurau încă pe atîţia dintre ei, şi, pe de altă parte, îmbunătăţirea generală, de netăgăduit, a condiţiilor şi perspectivelor lor, începînd din anii '840. Reprezentanţii mulţumiţi de sine ai burgheziei erau înclinaţi să îngroaşe liniile acestei îmbunătăţiri, deşi nici unul dintre ei n-ar fi negat ceea ce Sir Robert Giffen (1837-1900), privind în urmă peste jumătatea de secol dinainte de 1883, a numit cu tact "un reziduu încă neîmbunătăţit", nici că "nimeni nu poate contempla situaţia maselor de oameni fără să dorească ceva de felul unei revoluţii spre mai bine"[34]. Reformatorii sociali mai puţin satisfăcuţi de sine, deşi nu negau progresul — în cazul elitei muncitorilor pe care deficitul relativ de calificări o plasa continuu pe piaţa forţei de muncă, progresul substanţial — au dat o imagine mai puţin colorată în roz:

> "Acolo rămîn [scria domnişoara Edith Simcox, tot la începutul anilor '880], ... aproape zece milioane de muncitori de la oraş, inclusiv mecanicii şi lucrătorii a căror viaţă nu e, în mod normal, umbrită de teama «ajungerii la mila publică». Nu poate fi trasă o linie groasă şi grăbită între muncitorii care trebuie şi cei care nu trebuie număraţi

printre «cei săraci»; există un flux constant şi, în afara celor care suferă de pe urma faptului de a fi, în mod cronic, prost plătiţi, meşteşugarii, ca şi micii comercianţi şi ţăranii, se scufundă tot mai mult, cu sau fără vina lor, în adîncul mizeriei. Nu e uşor să judeci cîţi dintre cele zece milioane aparţin sau ar putea să aparţină prosperei aristocraţii a claselor muncitoare, acel sector cu care vin în contact politicienii şi de unde provin cei pe care societatea e prea grăbită să-i întîmpine ca «oameni ai muncii reprezentativi»... Mărturisesc că nu m-aş aventura deloc să sper că mai mult de două milioane dintre muncitorii calificaţi, reprezentînd o populaţie de cinci milioane, trăiesc, de obicei, într-o stare de înlesnire şi o siguranţă comparativă de tipul cel mai modest... Celelalte cinci milioane îi includ pe lucrătorii şi pe muncitorii mai puţin calificaţi, bărbaţi şi femei, ale căror salarii maxime nu ajung decît pentru necesităţile şi cele cuviincioase ale existenţei, şi pentru care, din acest motiv, orice ghinion înseamnă lipsuri duse rapid la paupertate."[35]

Dar pînă şi asemenea impresii documentate şi binevoitoare erau, cîteodată, prea optimiste, din două motive. În primul rînd, pentru că (aşa cum au dovedit cu claritate cercetările sociale, devenite posibile începînd cu sfîrşitul anilor '880) muncitorii săraci — care formau aproape 40 la sută din clasa muncitoare din Londra — nu se bucurau deloc de "cele cuviincioase ale existenţei", chiar după standardele austere aplicate pe atunci claselor inferioare. În al doilea rînd, pentru că "starea de înlesnire şi siguranţa comparativă de tipul cel mai modest" se ridicau la destul de puţin. Tînăra Beatrice Potter, trăind anonim printre muncitorii textilişti din Bacup, n-avea nici o îndoială că împărtăşea viaţa "înlesnitei clase muncitoare" — nonconformistă şi cooperantă, o comunitate unită, lipsită de oameni delăsători, marginali sau "nerespectabili", înconjurată de "bunăstarea generală a celor care cîştigau prin muncă şi a muncii bineplătite", "căsuţe confortabile şi frumos mobilate, iar ceaiul excelent". Totodată, acest observator atent avea să descrie chiar aceiaşi oameni — aproape fără să-şi dea seama de ceea ce observa — ca solicitaţi peste poate, din punct de vedere fizic, în perioadele de muncă susţinută, ca mîncînd şi dormind prea puţin, ca fiind prea obosiţi trupeşte pentru un efort intelectual, la dispoziţia "numeroaselor ocazii de cădere şi de eşec, semnificînd lipsa confortului fizic". Cucernicia puritană profundă şi simplă a acestor bărbaţi şi femei era, observa ea, un răspuns la teama de o "viaţă ajunsă la capăt şi ratată".

"Viaţa întru Hristos" şi speranţa în lumea cealaltă au adus uşurare şi purificare într-o luptă simplă pentru existenţă, domolind pofta după bunătăţile acestei lumi printr-o "altă deşertăciune lumească" şi făcînd din eşec un "mijloc al harului" în locul unei condamnabile dorinţe de succes.[36]

Aceasta nu e imaginea înfometaţilor gata să se ridice din mahalalele lor, dar nu e nici o imagine a bărbaţilor şi femeilor aflaţi într-o stare "mai bună, mult mai bună decît cu cincizeci de ani mai înainte", şi încă şi mai puţin a unei clase care "a obţinut aproape tot beneficiul material al ultimilor cincizeci de ani" (Giffen)[37], aşa cum susţineau economiştii liberali, satisfăcuţi de sine şi ignoranţi. E o imagine a unor oameni cu respect de sine şi bazîndu-se pe sine, ale căror aşteptări erau jalnic de modeste, care ştiau că le putea fi mai rău, care-şi aminteau, poate, de momente în care fuseseră chiar şi mai săraci, dar care erau mereu bîntuiţi de spectrul sărăciei (aşa cum înţelegeau ei termenul). Standardele vieţii clasei mijlocii n-ar fi existat niciodată pentru astfel de oameni, dar paupertatea era întotdeauna aproape. "Omul nu trebuie să se bucure prea mult de ceva bun, pentru că banii se cheltuiesc uşor", spunea una din gazdele lui Beatrice Potter, punînd ţigara pe care ea i-o oferise pe poliţa de deasupra căminului, după unul sau două fumuri, pentru seara următoare. Oricine uită că acesta e felul în care gîndeau bărbaţii şi femeile, în acele zile, despre lucrurile bune ale vieţii nu va fi niciodată competent să analizeze progresul mărunt, dar autentic, pe care marea expansiune capitalistă a adus-o unei părţi substanţiale a claselor muncitoare, în cel de-al treilea pătrar al secolului al nouăsprezecelea. Iar prăpastia care-i separa pe ei de lumea burgheză era mare — şi de netrecut.

Capitolul al treisprezecelea

LUMEA BURGHEZĂ

Ştii că aparţinem unui secol în care oamenii nu sînt evaluaţi decît după ceea ce e în ei. În fiecare zi un conducător, insuficient de energic sau de serios, e silit să coboare de la rangul său în societatea care părea să-i aparţină pentru totdeauna, iar un funcţionar inteligent şi hotărît îi ia locul.

Doamna Motte-Bossut către fiul ei, 1856[1]

Iată-i pe cei mici în jurul său, se încălzesc la căldura zîmbetului lui.
Iar inocenţa copilărească şi bucuria le luminează feţele fericite.
El e sfînt, iar ei îl cinstesc, el e iubitor, iar ei îl iubesc,
El e consecvent, iar ei îl stimează, el e ferm, iar ei se tem de el.
Prietenii lui sînt cei mai buni dintre oameni.
El merge spre căminul aflat în bună ordine.

Martin Tupper, 1876[2]

I

Trebuie să examinăm acum societatea burgheză. Cele mai superficiale fenomene sînt, uneori, cele mai profunde. Să ne începem analiza acelei societăţi care şi-a atins apogeul în această perioadă cu descrierea hainelor pe care le purtau membrii ei, cu interioarele care-i înconjurau. "Hainele îl fac pe om", spunea un proverb german, şi nici o epocă n-a fost mai conştientă de acest lucru ca una în care mobilitatea socială putea, de fapt, să aşeze numeroşi oameni în situaţia nouă, din punct de vedere istoric, de a juca roluri sociale noi (şi superioare) şi, de aceea, trebuind să poarte costumele potrivite. Nu trecuse mult timp de cînd austriacul Nestroy îşi scrisese distractiva şi amarnica farsă *Talismanul* (1840), în care soarta unui biet bărbat cu părul roşu s-a schimbat în mod dramatic după achiziţionarea şi, ulterior, pierderea unei peruci negre. Căminul reprezenta chintesenţa lumii burgheze, pentru că în cadrul lui şi numai în cadrul lui puteau fi uitate sau eliminate artificial problemele şi contradicţiile societăţii. Aici şi

numai aici familia burgheză şi, mai mult chiar, familia mic-burgheză puteau să păstreze iluzia fericirii armonioase, ierarhice, înconjurate fiind de produse materiale artificiale care o demonstrau şi o făceau posibilă, visul vieţii care-şi găsea expresia culminantă în ritualul casnic dezvoltat sistematic în acest scop, celebrarea Crăciunului. Masa de Crăciun (făcută celebră de către Dickens), pomul de Crăciun (inventat în Germania, dar aclimatizat rapid, prin patronaj regal, în Anglia), cîntecul de Crăciun — cunoscut, cel mai bine, prin intermediul germanicului *Stille Nacht* — simbolizau, pe rînd şi în acelaşi timp, frigul din lumea de afară, căldura cercului familial dinăuntru şi contrastul dintre cele două.

Impresia cea mai imediată a interiorului burghez de la jumătatea secolului este ticsirea şi ascunderea, o masă de obiecte, cel mai adesea acoperite de draperii, perne, huse şi tapete, şi, întotdeauna, oricare ar fi fost natura lor, lucrate cu grijă. Nici un tablou fără o ramă poleită cu aur, traforată, gravată, chiar acoperită cu catifea, nici un fotoliu fără tapiţerie sau husă, nici o bucată de material textil fără ciucuri, nici o piesă de lemn fără o urmă de strunjire, nici o suprafaţă fără o acoperitoare sau un obiect pe ea. Acesta era, fără îndoială, un semn de bunăstare şi de poziţie socială: frumoasa austeritate a interioarelor Biedermayer reflectase mai mult severitatea finanţelor burgheze germane provinciale decît gustul lor pentru intimitate, iar mobilele din camerele servitorilor, în casele burgheze, erau destul de mohorîte. Obiectele îşi exprimă costul şi, într-o vreme cînd majoritatea celor casnice se produceau încă, în mare măsură, prin muncă manuală, minuţiozitatea era, în mare parte, un indiciu al costului, alături de materialele scumpe. Tot costul indica şi confortul, care era, din acest motiv, vizibil, ca şi experimentat. Cu toate acestea, obiectele erau mai mult decît pur şi simplu utile sau simboluri ale statutului social al realizării. Aveau valoare în sine, ca expresii ale personalităţii, atît ca program, cît şi ca realitate a vieţii burgheze, chiar ca *mijloace de transformare* a omului. Toate acestea erau exprimate şi concentrate în cămin, de unde acumulările interne ale acestuia.

Obiectele lui, asemeni locuinţelor care le conţineau, erau *solide*, termen folosit, în mod tipic, ca lauda cea mai înaltă pentru o afacere. Erau făcute să dureze, şi au durat. În acelaşi timp, ele trebuiau să exprime, prin frumuseţea lor, aspiraţiile înalte şi spirituale ale vieţii, dacă nu reprezentau aceste aspiraţii chiar prin existenţa lor, aşa cum făceau cărţile şi instrumentele muzicale, care au rămas surprinzător de funcţionale ca design, cu excepţia unor înfloriturі pe suprafeţe cu totul minore, sau dacă nu aparţineau

domeniilor de utilitate pură, cum ar fi cel al ustensilelor de bucătărie şi al obiectelor de voiaj. Frumuseţea însemna decoraţie, deoarece simpla construcţie a locuinţelor burgheziei sau a obiectelor care le mobilau era arareori îndeajuns de grandioasă ca să ofere o susţinere spirituală şi morală în sine, aşa cum făceau marile căi ferate şi vase cu abur. Exterioarele *lor* au rămas funcţionale; numai interioarele lor, în măsura în care aparţineau lumii burgheze, asemeni nou-conceputelor vagoane de dormit Pullman (1865) şi saloanelor şi cabinelor de pasageri de la prima clasă de pe vapoare, posedau *décor*. Din acest motiv, frumuseţea însemna decoraţie, aplicată, uneori, suprafeţei obiectelor.

Această dualitate între soliditate şi frumuseţe exprima, aşadar, o divizare profundă între material şi ideal, între trupesc şi spiritual, cu totul tipică pentru lumea burgheză; totuşi, spiritul şi idealul din ea depindeau de materie şi nu puteau fi exprimate decît prin intermediul materiei sau, cel puţin, prin intermediul banilor care o puteau cumpăra. Nimic nu era mai spiritual decît muzica, dar forma caracteristică în care aceasta a intrat în căminul burghez a fost pianul, un instrument foarte mare, lucrat cu grijă şi costisitor, chiar atunci cînd era micşorat, în beneficiul unui strat mai modest, care aspira la adevăratele valori burgheze, la dimensiuni mai acceptabile pe verticală (pianină). Fără el, un interior burghez nu era complet; orice fată din burghezie era obligată să exerseze, la nesfîrşit, game la pian.

Legătura dintre moralitate, spiritualitate şi sărăcie, atît de evidentă pentru societăţile neburgheze, nu era cu totul ruptă. Se recunoştea că urmărirea exclusivă a ţelurilor înalte era foarte probabil să fie neremunerată, cu excepţia anumitor arte mai vandabile, şi pînă şi atunci prosperitatea n-ar fi venit decît la o vîrstă matură: studentul sau tînărul artist sărman, ca meditator particular sau oaspete la masa de duminică, reprezenta o parte subalternă recunoscută a familiei burgheze, în orice caz în acele părţi ale lumii în care cultura se bucura de mult respect. Dar concluzia trasă nu era că exista o anumită contradicţie între urmărirea realizării materiale şi mintale, ci că una reprezenta baza mintală pentru cealaltă. Aşa cum avea să formuleze romancierul E. M. Forster despre vara indiană a burgheziei: "Dividendele mergeau înăuntru, gîndurile nobile mergeau în sus". Soarta cea mai potrivită pentru un filozof era să apară pe lume ca fiu al unui bancher, asemeni lui George Lukacs. Gloria învăţămîntului german, *Privatgelehrter* (sau savantul privat), se bizuia pe venituri private. Era drept ca studentul evreu sărac să trebuiască să se căsătorească cu

fiica celui mai bogat negustor local, pentru că era de neimaginat ca o comunitate care respecta învăţătura să nu-şi răsplătească inteligenţele cu altceva mai tangibil decît lauda.

Această dualitate a materiei şi spiritului implica o ipocrizie pe care observatorii lipsiţi de înţelegere au considerat-o ca fiind nu doar universală, ci o trăsătură fundamentală a lumii burgheze. Nicăieri nu era ea atît de evidentă, în sensul de a fi literalmente vizibilă, ca în materie de sex. Asta nu înseamnă că burghezii (sau cei care aspirau să fie asemeni lor) de la jumătatea secolului al nouăsprezecelea erau pur şi simplu necinstiţi, predicînd o morală în timp ce, în mod deliberat, practicau o alta, deşi, în mod clar, ipocritul conştient e mai uşor de găsit acolo unde prăpastia dintre morala oficială şi nevoile naturii umane e de netrecut, aşa cum s-a întîmplat în această perioadă. În mod sincer, Henry Ward Beecher, marele predicator din New York al puritanismului, trebuia ori să fi evitat tumultuoasele aventuri extraconjugale, ori să fi ales o carieră care să nu-i ceară să devină un apărător atît de important al restricţiilor sexuale; deşi nu poţi să-ţi reţii pe de-a-ntregul simpatia pentru ghinionul care l-a legat, la jumătatea anilor '870, de frumoasa feministă şi apărătoare a dragostei libere, Victoria Woodhull, o doamnă ale cărei convingeri făceau intimitatea dificilă*. Dar e un anacronism pur să presupui, aşa cum au făcut recent cîţiva autori în legătură cu "Ceilalţi victorieni", că morala sexuală oficială a epocii nu era decît praf în ochi.

În primul rînd, ipocrizia ei nu era pur şi simplu o minciună, cu excepţia celor, poate, ale căror înclinaţii sexuale erau la fel de puternice pe cît erau de inadmisibile în mod public, de exemplu, politicieni proeminenţi depinzînd de votanţi puritani sau respectabili oameni de afaceri homosexuali din oraşe de provincie. Nu era deloc ipocrit, în toate ţările (de exemplu, în majoritatea celor romano-catolice) în care era acceptat un standard deschis dualist: castitate pentru burghezele nemăritate şi fidelitate pentru cele măritate, libera urmărire a tuturor femeilor (cu excepţia, poate, a fetelor de măritat din clasa de mijloc şi cea superioară) de către toţi tinerii burghezi şi o infidelitate tolerată pentru cei căsătoriţi. Aici regulile jocului

*Această splendidă femeie, una din cele două surori la fel de atrăgătoare şi de emancipate, i-a produs lui Marx unele momente de iritare datorită eforturilor ei de a transforma secţiunea americană a Internaţionalei într-un organ pentru propagarea dragostei libere şi a spiritualismului. Cele două surori au beneficiat foarte mult din relaţiile lor cu Commodore Vanderbilt, care s-a îngrijit de interesele lor financiare. Pînă la urmă, Victoria Woodhull s-a măritat bine şi a murit într-o atmosferă de respectabilitate în Anglia, la Bredon's Norton, Worcestershire.[3]

erau perfect înţelese, inclusiv necesitatea unei anumite discreţii în cazurile în care stabilitatea familiei sau proprietăţii burgheze ar fi fost, altfel, ameninţată: pasiunea, cum ştie încă orice italian din clasa mijlocie, e un lucru, "mama copiilor mei", cu totul altceva. Ipocrizia intra în acest model de comportament numai în măsura în care se presupunea, în legătură cu femeile burgheze, că rămîn cu totul în afara jocului, şi, de aceea, ignorînd experienţa bărbaţilor şi femeilor, altele decît ele însele. În ţările protestante, morala reţinerii şi fidelităţii sexuale se presupunea că leagă amîndouă sexele, dar chiar faptul că ea era resimţită ca atît de echitabilă de către cei care o încălcau îi conducea pe aceştia nu atît spre ipocrizie, cît spre suferinţă personală. E cu totul nelegitim să tratezi o persoană aflată într-o astfel de situaţie doar ca pe un şarlatan.

Mai mult decît atît, într-o foarte mare proporţie morala burgheză era, în fapt, aplicată; într-adevăr, ea s-ar fi putut să fi devenit tot mai eficientă pe măsură ce masele claselor muncitoare "respectabile" adoptau valorile culturii hegemonice, iar partea inferioară a claselor mijlocii, care o urmau prin definiţie, creşteau numeric. Astfel de chestiuni au rezistat chiar şi interesului intens al lumii burgheze asupra "statisticii morale", aşa cum recunoştea, cu tristeţe, o carte de referinţă asupra secolului al nouăsprezecelea, respingînd ca eşecuri toate încercările de a evalua răspîndirea prostituţiei. Singura încercare cuprinzătoare de a măsura infecţiile venerice, care aveau, în mod deschis, o puternică legătură cu anumite forme de sex extraconjugal, a relevat puţine lucruri, cu excepţia faptului că în Prusia, nu în mod neaşteptat, acestea erau mult mai răspîndite în megalopolisul Berlinului decît în orice altă provincie (tinzînd să scadă, în mod normal, o dată cu mărimea oraşelor şi satelor) şi că ele ajungeau la maxim în oraşele cu porturi, garnizoane şi universităţi, adică în zonele de mare concentraţie a tinerilor necăsătoriţi, aflaţi departe de căminele lor*. Nu există nici un motiv de a presupune că membrul victorian obişnuit al clasei mijlocii, al zonei inferioare a clasei mijlocii sau al clasei muncitoare "respectabile" din, să spunem, Anglia victoriană şi Statele Unite nu reuşea să trăiască după propriile standarde de morală sexuală. Tinerele americane care i-au surprins pe cinicii bărbaţi din Parisul lui Napoleon III prin libertatea cu care li se îngăduia, de către părinţi, să cutreiere împrejurimile singure

*Medicilor din Prusia li s-a cerut să dea numărul tuturor pacienţilor cu boli venerice trataţi în luna aprilie 1900. Nu există nici un motiv să credem că cifrele relative ar fi fost foarte diferite cu treizeci de ani mai înainte.[4]

sau în tovărăşia tinerilor americani reprezintă o dovadă la fel de puternică în legătură cu moravurile sexuale ca şi expozeurile jurnalistice despre vizuinile viciului din Londra de la mijlocul perioadei victoriene: mai puternică, probabil[5]. E cu totul nejustificat să exprimi standarde post-freudiene într-o lume pre-freudiană sau să presupui că, pe atunci, comportamentul sexual trebuie să fi fost asemănător cu al nostru. După standardele moderne, acele mănăstiri laice, colegiile Oxford şi Cambridge, par asemănătoare unor agende de patologie sexuală. Ce-am crede astăzi despre un Lewis Carroll a cărui pasiune era să fotografieze fetiţe goale? După standardele victoriene, cel mai rău viciu era, aproape sigur, mai degrabă lăcomia decît desfrîul, iar înclinaţia sentimentală pentru tineri a atîtor persoane distinse — aproape cu siguranţă (chiar termenul e revelator) "platonică" — făcea parte dintre fanteziile naturale ale burlacilor inveteraţi. Epoca noastră a transformat expresia "a face dragoste" (în limba engleză) într-un simplu sinonim pentru relaţie sexuală. Lumea burgheză era bîntuită de sex, dar nu, în mod necesar, de promiscuitate sexuală: răzbunarea caracteristică a mitului popular burghez, aşa cum a înţeles atît de clar romancierul Thomas Mann, urma o *singură* cădere din starea de graţie, ca sifilisul terţiar al compozitorului Adrian Leverkühn din *Dr. Faustus*. Chiar extremismul temerilor lui reflectă o naivitate sau o nevinovăţie prevalentă*.

Chiar nevinovăţia ne îngăduie să vedem, foarte clar, puternicul element sexual din lumea burgheză în costumaţia ei, o combinaţie extraordinară de tentaţie şi interdicţie. Burghezul de la jumătatea epocii victoriene era înfăşurat în îmbrăcăminte, lăsînd puţin vizibil în mod public, cu excepţia feţei, chiar şi la tropice. În cazuri extreme, chiar şi obiectele amintind de trup (picioarele meselor) trebuiau ascunse. În acelaşi timp, şi niciodată mai mult decît în anii '860 şi '870, fiecare trăsătură sexuală secundară era accentuată în mod grotesc: părul şi bărbile bărbaţilor, părul, sînii, şoldurile şi fesele femeilor, umflate pînă la mărimi enorme prin intermediul cocurilor false, *cul-de-Paris* etc. Efectul şocant al celebrului *Déjeuner sur l'Herbe* (1863) al lui Manet derivă exact din contrastul dintre respectabilitatea

*Forţa precumpănitoarelor standarde morale din ţările protestante a fost relevată prin comportamentul proprietarilor nord-americani de sclavi faţă de sclavele lor. Contrar faţă de ceea ce ar fi fost de aşteptat şi faţă de caracterul prevalent din ţările catolice mediteraneene — "nu există lucruri de felul unui fruct de tamarind dulce sau al unei mulatre virgine", spunea un proverb cubanez — se pare că numărul de amestecuri rasiale sau chiar de copii din flori în Sudul sclavagist şi rural era destul de mic.[6]

pronunţată a îmbrăcămintei bărbaţilor şi goliciunea femeii. Chiar stridenţa cu care civilizaţia burgheză insista asupra faptului că femeia era, în esenţă, o fiinţă spirituală implica atît că bărbaţii nu reprezentau asemenea fiinţe, cît şi că atracţia fizică evidentă dintre sexe nu se potrivea sistemului de valori. Realizările erau incompatibile cu bucuria, după cum presupune încă sportul de performanţă atunci cînd îi condamnă pe sportivi la celibat temporar, înainte de marele meci sau de marea luptă. Mai general, civilizaţia s-a bazat pe reprimarea nevoilor instinctuale. Cel mai mare dintre psihologii burghezi, Sigmund Freud, a făcut din această frază piatra unghiulară a teoriilor lui, deşi generaţiile de mai tîrziu o interpretează ca pe o chemare la abolirea reprimării.

Dar de ce exista o viziune — în sine, deloc neplauzibilă — susţinută cu un extremism pătimaş, într-adevăr patologic, care contrasta atît de clar (după cum avea să observe Bernard Shaw, cu pătrunderea lui obişnuită) cu idealul moderaţiei şi al *juste milieu* care definise, în mod tradiţional, ambiţiile şi rolurile sociale ale clasei mijlocii[7]? Pe treptele de jos ale scării aspiraţiilor clasei mijlocii, răspunsul era uşor de dat. Numai eforturi eroice puteau ridica un bărbat sau o femeie săracă, sau chiar pe copiii lor, din mlaştina demoralizării pe platoul ferm al respectabilităţii şi, mai presus de orice, să le definească poziţia acolo. Iar în privinţa membrilor Alcoolicilor Anonimi, nu putea să existe o soluţie de compromis: exista fie abstinenţa totală de la alcool, fie recăderea totală. Într-adevăr, mişcarea pentru o abstinenţă totală de la alcool, care a înflorit, de asemenea, în această perioadă, în ţările protestante şi puritane, ilustrează acest lucru cu claritate. Ea n-a fost plănuită efectiv ca o mişcare pentru abolirea, şi încă şi mai puţin pentru limitarea alcoolismului în masă, ci pentru a defini şi a pune deoparte categoria acelor indivizi care demonstraseră, prin forţa lor personală de caracter, că erau deosebiţi de săracii nerespectabili. Puritanismul sexual a îndeplinit aceeaşi funcţie. Dar acesta erau un fenomen "burghez" numai în măsura în care reflecta hegemonia respectabilităţii burgheze. Asemeni lucrării lui Samuel Smiles sau practicării altor forme de "ajutor de sine" şi "autoinstruire", puritanismul sexual înlocuia, cel mai adesea, succesul burghez în loc să constituie anticamera lui. La nivelul meşteşugarului sau funcţionarului "respectabil", abstinenţa trebuia să fie propria sa răsplată. În termeni materiali, ea nu oferea decît consolări modeste.

Problema puritanismului sexual burghez e mai complexă. Credinţa că jumătatea secolului al nouăsprezecelea era neobişnuit de viguroasă şi,

din acest motiv, obligată să construiască paveze neobişnuit de impenetrabile în faţa tentaţiei fizice e neconvingătoare: ceea ce mărea atît de mult tentaţiile a fost chiar extremismul standardelor morale acceptate, care făceau, de asemenea, respectiva cădere în păcat mai dramatică, un exemplu constituindu-l cazul contelui Muffat din *Nana* lui Emile Zola, romanul prostituţiei din Parisul anilor '860. Bineînţeles, problema era, într-o anumită măsură, economică, după cum vom vedea. "Familia" nu era doar unitatea socială de bază a societăţii burgheze, ci unitatea ei de bază a proprietăţii şi afacerilor, legată cu alte asemenea unităţi printr-un sistem de schimburi de femei-plus-proprietate ("zestrea căsătoriei") în care femeile erau, printr-o convenţie strictă, derivată din tradiţia preburgheză, *virgines intactae*. Orice slăbea această unitate familială era nepermis, şi nimic n-o slăbea mai evident decît pasiunea fizică necontrolată, care producea miri şi mirese "nepotriviţi" (adică de nedorit din punct de vedere economic), despărţea soţi de soţii şi risipea resursele comune.

Dar tensiunile erau mai mult decît economice, chiar deosebit de mari, în perioada de care ne ocupăm, cînd morala abstinenţei, moderaţiei şi constrîngerii a intrat în mod dramatic în conflict cu realităţile succesului burghez. Burghezul nu mai trăia nici într-o economie de familie a lipsurilor, nici în rîndurile unei societăţi îndepărtate de tentaţiile înaltei societăţi. Problema lui era mai degrabă să cheltuiască decît să economisească. Nu numai că burghezii care nu lucrau au devenit tot mai frecvenţi — în Köln, numărul de *rentiers* care plăteau taxe pe venit a crescut de la 162, în 1854, la aproape 600, în 1874[8] —, dar cum altfel decît cheltuind avea să-şi demonstreze victoria lui burghezul învingător, fie că deţinea, fie că nu puterea politică de clasă? Cuvîntul *parvenu* (proaspăt îmbogăţit) a devenit, în mod automat, un sinonim pentru cheltuitorul exagerat. Fie că aceşti burghezi încercau să imite stilul de viaţă al aristocraţiei, fie că, asemeni lui Krupp şi colegilor săi magnaţi din Ruhr, avînd conştiinţă de clasă, îşi construiau castele şi imperii industrial-feudale paralele şi mai impresionante decît acelea ale iuncherilor ale căror titluri le-au refuzat, ei trebuiau să cheltuiască, şi într-un mod care le aducea, în mod inevitabil, stilul de viaţă mai aproape de cel al aristocraţiei nepuritane, iar pe acela al femeilor lor încă şi mai aproape. Înainte de '850, aceasta fusese o problemă pentru relativ puţine familii; în unele ţări, cum ar fi Germania, mai deloc. Acum devenea problema unei clase.

Burghezia ca şi clasă a găsit extrem de dificil să îmbine cîştigul şi cheltuiala într-un mod satisfăcător din punct de vedere moral, exact aşa cum n-a

reuşit să rezolve problema materială echivalentă, cum să asigure o succesiune de oameni de afaceri la fel de dinamici şi de capabili în interiorul aceleiaşi familii, fapt care a crescut rolul fiicelor, care puteau aduce sînge proaspăt în complexul afacerilor. Dintre cei patru fii ai bancherului Friedrich Wichelhaus din Wuppertal (1810-1886), numai Robert (n. 1836) a rămas bancher. Ceilalţi trei (n. 1831, 1842 şi 1846) au sfîrşit ca latifundiari şi unul ca profesor universitar, dar amîndouă fiicele (n. 1829 şi 1838) s-au căsătorit cu industriaşi, inclusiv cu un membru al familiei Engels[9]. Chiar lucrul pentru care a luptat burghezia, profitul, a încetat să mai fie o motivaţie adecvată, o dată ce adusese suficientă bunăstare. Către sfîrşitul secolului, burghezia a descoperit cel puţin o formulă temporară de a îmbina cîştigul şi cheltuiala, amortizată de achiziţiile din trecut. Acele decenii finale dinaintea catastrofei din 1914 aveau să fie "vara indiană", *la belle époque* a vieţii burgheze, deplînsă, retrospectiv, de supravieţuitorii ei. Dar, în cel de-al treilea pătrar al secolului al nouăsprezecelea, contradicţiile erau, poate, la apogeul lor: efortul şi plăcerea coexistau, dar se aflau în conflict. Iar sexualitatea era una din victimele conflictului, ipocrizia — învingătorul.

II

Susţinută de îmbrăcăminte, ziduri şi obiecte, exista familia burgheză, cea mai misterioasă instituţie a epocii. Pentru că, dacă e uşor să descoperi sau să născoceşti conexiuni între puritanism şi capitalism, aşa cum depune mărturie o numeroasă literatură, acelea dintre structura familială şi societatea burgheză ale secolului al nouăsprezecelea rămîn obscure. Într-adevăr, conflictul aparent dintre cele două a fost arareori remarcat. De ce ar trebui ca o societate dedicată unei economii a întreprinderii competitive creatoare de profit, eforturilor indivizilor izolaţi, egalităţii de drepturi, ocazii şi libertate, să se bazeze pe o instituţie care le nega atît de total pe toate acestea?

Unitatea ei de bază, gospodăria unei familii, reprezenta şi o autocraţie patriarhală, şi un microcosmos al tipului de societate pe care burghezia ca şi clasă (sau reprezentanţii ei teoretici) a denunţat-o şi a distrus-o: o ierarhie de dependenţă personală.

> "Acolo cu fermă înţelepciune bine domneşte tatăl, soţul, stăpînul. Încărcînd-o cu prosperitate, ca paznic, călăuză şi judecător."[10]

Mai jos de el — ca să continuăm să-l citățm pe proverbialul filozof Martin Tupper — zbura "îngerul bun al casei, mama, soția și stăpîna"[11], a cărei ocupație, după marele Ruskin, era:

> "I Să-i mulțumească pe oameni
> II Să-i hrănească cu mîncăruri alese
> III Să-i îmbrace
> IV Să-i păstreze curați
> V Să-i învețe"[12],

o îndatorire pentru care, în mod curios, nu i se cerea să demonstreze sau să posede nici inteligență, nici cunoștințe ("Fii o fată dulce și bună, și lasă-i pe alții să fie deștepți", după cum spunea Charles Kingsley). Aceasta nu era doar pentru că noua funcție a soției burgheze, aceea de a demonstra capacitatea soțului burghez de a o ține în tihnă și lux, intra în conflict cu vechile funcții de a conduce, în fapt, o gospodărie, ci și pentru că inferioritatea ei față de bărbat trebuia să fie demonstrabilă:

> "Posedă ea înțelepciune? E de preț, dar ferește-te să exagerezi:
> Pentru că femeia trebuie să fie supusă, iar adevărata stăpînire este aceea a minții".[13]

Totuși, acestei sclave drăguțe, ignorante și nătînge i se cerea, de asemenea, să-și exercite funcția de stăpînă; nu atît de mult asupra copiilor, al căror domn era, o dată mai mult, *pater familias**, cît asupra servitorilor, a căror prezență îi deosebea pe burghezi de inferiorii lor din punct de vedere social. O "doamnă" era definită ca o persoană care nu lucra, așadar care ordona altcuiva să facă asta[15], superioritatea ei fiind întemeiată pe această relație. Din punct de vedere sociologic, diferența dintre clasa muncitoare și clasa de mijloc era aceea dintre cei care aveau servitori și servitorii potențiali, și așa era utilizată în cercetările sociale de pionierat de la Seebohm Rowntree din York, de la sfîrșitul secolului. Servitorii înșiși erau tot mai mult și preponderent femei — între 1841 și 1881, procentajul de bărbați în birourile casnice și serviciile personale din Anglia a scăzut de la în jur de 20 la sută la aproape 12 la sută —, astfel încît gospodăria burgheză ideală

*"Copiii, la rîndul lor, făceau tot ce puteau ca să-și facă fericit tatăl drag și adorat; ei desenau, lucrau, recitau, scriau compoziții, cîntau la pian." Asta pentru celebrarea zilei de naștere a lui Albert, Prințul-Consort al Reginei Victoria.[14]

consta dintr-un stăpîn masculin care domnea peste un număr de femei ordonate ierarhic, cu atît mai mult cu cît copiii de sex masculin erau înclinaţi să părăsească acest cămin de îndată ce creşteau sau chiar — în rîndul claselor superioare britanice — de îndată ce atingeau vîrsta internatului.

Dar servitorul, deşi primea salariu şi era, din acest motiv, un analog casnic al muncitorului, a cărui angajare îl definea pe burghez în economie, era, în esenţă, cu totul diferit, pentru că principala ei (sau, mai rar, a lui) legătură cu angajatorul nu era relaţia bazată pe bani, ci una personală şi, într-adevăr, din motive practice, de totală dependenţă. Tot ce era legat de viaţa unei servitoare era strict prescris şi, pentru că ea locuia în cine ştie ce mansardă sărăcăcios mobilată a locuinţei, controlabil. De la şorţul sau uniforma pe care o purta la dovada de bună purtare sau "caracterizarea", fără de care ea devenea de neangajat, tot ce era legat de ea simboliza o relaţie de putere şi supunere. Acest fapt nu excludea relaţii personale apropiate, chiar dacă inegale, mai mult decît în societăţile sclavagiste. Probabil că, într-adevăr, le încuraja, deşi nu trebuie niciodată uitat că pentru fiecare doică sau grădinar care-şi trăia toată viaţa în serviciul unei singure familii existau o sută de fete de la ţară care treceau meteoric prin gospodărie, pînă la sarcină, căsătorie sau o altă slujbă, fiind tratate doar ca încă o întruchipare a acelei "probleme a servitoarei" care umplea conversaţiile stăpînelor lor. Punctul crucial este acela că structura familiei burgheze o contrazicea în mod deschis pe aceea a societăţii burgheze. În interiorul ei, libertatea, ocazia, relaţia de bani şi urmărirea profitului individual nu funcţionau.

S-ar putea argumenta că acest lucru era aşa pentru că anarhismul individualist hobbesian, care forma modelul teoretic al economiei burgheze, nu oferea nici o bază pentru vreo formă de organizare socială, inclusiv pentru aceea a familiei. Şi, într-adevăr, sub un aspect, exista un contrast deliberat cu lumea exterioară, o oază de pace într-o lume de bătălie, *le repos du guerrier*.

> "Ştiţi [le scria soţia unui industriaş francez fiilor ei, în 1856] că trăim într-un secol în care oamenii nu au valoare decît prin propriile lor eforturi. În fiecare zi curajosul şi deşteptul adjunct preia funcţia şefului său, a cărui lipsă de energie şi de seriozitate îl retrogradează din rangul care părea să-i aparţină pe vecie."

"Ce bătălie", îi scria soţul ei, prins în competiţia cu fabricanţii de textile britanici. "Mulţi vor pieri în luptă, încă şi mai mulţi vor fi grav răniţi."[16]

Metafora războiului venea în mod natural pe buzele bărbaţilor care discutau despre "lupta pentru existenţă" sau despre "supravieţuirea celui mai capabil", aşa cum metafora păcii le venea atunci cînd descriau căminul: "sălaşul bucuriei", locul unde "jubila ambiţia satisfăcută a inimii", cum nu putea niciodată jubila în afară, pentru că nu putea fi niciodată satisfăcută sau nu-şi permitea să se recunoască satisfăcută[17].

Dar s-ar putea, de asemenea, ca în familia burgheză inegalitarismul esenţial pe care se baza capitalismul să-şi găsească o expresie necesară. Tocmai pentru că nu se baza pe inegalităţi colective, instituţionalizate, tradiţionale, dependenţa trebuia să fie o relaţie individuală. Fiindcă superioritatea era atît de nesigură pentru individ, ea trebuia să capete o formă care să fie permanentă şi sigură. Pentru că expresia ei esenţială erau banii, care nu exprimau decît relaţia de schimb, trebuiau să-i fie adăugate alte forme de expresie care să demonstreze dominaţia unor persoane asupra altor persoane. Nu era, bineînţeles, nimic nou într-o structură de familie patriarhală bazată pe subordonarea femeilor şi copiilor. Dar, acolo unde ne-am fi aşteptat ca, în mod logic, o societate burgheză s-o distrugă sau s-o transforme — aşa cum avea să fie, într-adevăr, dezintegrată ulterior —, faza clasică a societăţii burgheze a întărit-o şi a îngroşat-o.

Cît de mult reprezenta, de fapt, realitatea acest patriarhat burghez "ideal" e cu totul altă problemă. Un observator îl rezuma pe burghezul tipic din Lille ca pe un om care "se teme de Dumnezeu, dar, mai presus de orice, de soţia lui, şi citeşte *Echo du Nord*"[18], şi aceasta este o interpretare a faptelor familiei burgheze cel puţin la fel de probabilă ca teoria formulată de către bărbaţi a neajutorării şi dependenţei femeii, uneori exagerată, la maniera patologică, în visul masculin şi în practica ocazională a soţiei-copil, aleasă şi formată de către viitorul soţ. Cu toate acestea, existenţa şi chiar consolidarea familiei burgheze de tip ideal, în această perioadă, e semnificativă. Ea e suficientă ca să explice începuturile unei mişcări feministe sistematice, printre femeile clasei mijlocii, în această perioadă, în orice caz în ţările anglo-saxone sau protestante.

Gospodăria burgheză, totuşi, nu era decît nucleul unor legături de familie mai largi, în interiorul cărora opera individul: "Familia Rothschild", "Familia Krupp" sau, în această chestiune, "Familia Forsyte", care au făcut atît de mult din istoria socială şi economică a secolului al nouăsprezecelea o problemă esenţialmente dinastică. Dar, deşi în secolul trecut (al XIX-lea *n.t.*) s-a acumulat o enormă cantitate de materiale despre asemenea familii, nici antropologii sociali, nici cei care au alcătuit tratate genealogice (o ocupaţie aristocratică)

nu şi-au dat suficient interesul pentru a face uşoară generalizarea, cu un anumit grad de încredere, pentru astfel de grupuri familiale.

În ce măsură erau ei proaspăt promovaţi din straturile sociale inferioare? Nu în mare măsură, se pare, deşi, în teorie, nimic nu împiedica ascensiunea socială. Din proprietarii britanici de oţelării, în 1865 — 89 la sută proveneau din familii ale clasei mijlocii, 7 la sută din partea inferioară a clasei mijlocii (inclusiv mici prăvăliaşi, meşteşugari independenţi etc.) şi doar 4 la sută din muncitori, calificaţi sau — mai puţin probabil — necalificaţi[19]. Majoritatea proprietarilor de manufacturi textile din nordul Franţei, în aceeaşi perioadă, erau, în mod similar, descendenţii a ceea ce se putea considera deja a fi straturile de mijloc; majoritatea proprietarilor de manufacturi de galanterie de damă din Nottingham, de la jumătatea secolului al nouăsprezecelea, aveau origini similare, două treimi din ei provenind, de fapt, din comerţul de galanterie de damă. Părinţii-fondatori ai întreprinderii capitaliste din sud-vestul Germaniei n-au fost întotdeauna bogaţi, dar numărul celor cu o lungă experienţă de familie în afaceri, şi adesea în industriile pe care aveau să le dezvolte, e semnificativ: mai degrabă protestanţi elveţiano-alsacieni, asemeni familiilor Koechlin, Geigy sau Sarrasin, evrei crescuţi în mediile financiare ale unor prinţişori decît întreprinzători-meşteşugari, inovatori din punct de vedere tehnic. Oamenii educaţi — mai ales fii de pastori protestanţi sau de funcţionari civili — şi-au modificat, dar nu şi-au schimbat statutul social prin întreprinderea capitalistă[20]. Carierele lumii burgheze erau, într-adevăr, deschise talentului, dar familia cu o cantitate de educaţie, proprietate şi legături sociale, printre cele de rang mediu, pornea, fără îndoială, cu un avantaj relativ enorm; nu în ultimul rînd, capacitatea de încuscrire cu altele de acelaşi statut social, în acelaşi domeniu de afaceri sau cu resurse care puteau fi combinate cu cele proprii.

Avantajele economice ale unei familii mari sau ale împletirii legăturilor de familie erau, bineînţeles, încă substanţiale. În sfera afacerilor, ele garantau capitalul, contact de afaceri folositoare, poate, şi mai presus de orice, conducători de încredere. Fraţii Lefebvre din Lille au finanţat, în 1851, întreprinderea de dărăcit lînă a unui cumnat, Amedée Prouvost. Siemens şi Halske, celebra firmă de articole electrice, întemeiată în 1847, şi-au căpătat primul capital de la un văr; primul salariat angajat a fost un frate, şi nimic n-a fost mai natural ca cei trei fraţi, Werner, Carl şi William, să preia conducerea filialelor respective din Berlin, Sankt-Petersburg şi Londra. Celebrele clanuri protestante din Mulhouse se sprijineau unele pe altele:

André, ginerele acelui Dollfus care a fundat Dollfus-Mieg (atît el, cît şi tatăl său şi-au luat soţii din familia Mieg), a preluat conducerea firmei pînă cînd cei patru cumnaţi ai lui au ajuns la vîrsta la care s-o poată conduce, în timp ce unchiul său Nicholas conducea firma familiei Koechlin, "cu care şi-a asociat exclusiv fraţii şi cumnaţii, ca şi pe bătrînul său tată"[21]. Între timp, un alt Dollfus, strănepotul fondatorului, a pătruns într-o altă firmă locală de familie, Schlumberger et Cie. Istoria afacerilor din secolul al nouăsprezecelea e plină de asemenea alianţe şi întrepătrunderi de familie. Ele au necesitat un mare număr de fii şi fiice disponibile, dar nu exista penurie în această privinţă şi, deci — spre deosebire de ţărănimea franceză, care n-avea nevoie decît de un singur moştenitor care să preia gospodăria familiei —, nici impulsuri pentru controlul naşterilor, cu excepţia celor săraci şi a părţii inferioare a clasei mijlocii aflate în lupta de a parveni.

Dar cum erau organizate astfel de clanuri? Cum operau ele? În ce punct încetau să mai reprezinte grupuri de familie şi se transformau într-un grup social coerent, într-o burghezie locală sau chiar (ca, poate, în cazul bancherilor protestanţi şi evrei) într-o reţea mai răspîndită, în cadrul căreia alianţele de familie nu formau decît un aspect? Încă nu putem răspunde unor asemenea întrebări.

III

Ce înţelegem, cu alte cuvinte, prin "burghezie" drept clasă, în această perioadă? Definiţiile ei economice, politice şi sociale difereau, oarecum, dar erau încă suficient de apropiate unele de altele ca să genereze relativ puţin dificultăţi.

Deci, din punct de vedere economic, burghezul, în esenţa lui, era "capitalist" (adică fie posesor de capital, fie primitor al unui venit derivat dintr-o altfel de sursă, fie un întreprinzător care producea profit, fie toate aceste lucruri deodată). Şi, de fapt, "burghezul" sau membrul caracteristic al clasei mijlocii, în perioada de care ne ocupăm, includea puţini oameni care nu intrau într-una sau alta din aceste "găuri de porumbei". Cele 150 de familii de vîrf din Bordeaux, în 1848, cuprindeau nouăzeci de oameni de afaceri (negustori, bancheri, proprietari de magazine etc., deşi în acest oraş existau, pînă la acel moment, puţini industriaşi), patruzeci şi cinci de deţinători de proprietăţi şi *rentiers* şi cincisprezece membri ai profesiunilor liberale, care reprezentau, bineînţeles, în acele vremuri, tipuri de întreprinderi private. Se putea remarca, printre ei, totala absenţă a conducătorilor de firme de rang înalt şi (cel puţin nominal) salariaţi, care formau cel mai mare grup

luat separat din cele 450 de familii de vîrf din Bordeaux în 1960[22]. Ar trebui să adăugăm că, deşi proprietatea asupra pămîntului sau, în special, asupra locuinţelor urbane a rămas o importantă sursă din venitul burgheziei, mai ales în rîndurile burgheziei mijlocii şi inferioare din zonele de industrializare întîrziată, ea îşi pierduse, oarecum, din importanţă. Chiar în neindustrialul Bordeaux (1873), ea reprezenta numai 40 la sută din averea lăsată la moarte, în 1873 (23 la sută dintre cele mai mari averi), în timp ce, în industrialul Lille, în acelaşi moment, ea forma doar 31 la sută[23].

Cadrele politicii burgheze erau, în mod natural, oarecum diferite, fie şi numai pentru că politica e o activitate specializată şi consumatoare de timp care nu-i atrage, în egală măsură, pe toţi sau pentru care nu toţi sînt la fel de potriviţi. Fără îndoială, în această perioadă, proporţia în care politica burgheză era condusă, în fapt, de către burghezi activi (sau în retragere) era destul de izbitoare. Deci, în a doua jumătate a secolului al nouăsprezecelea, între 25 şi 40 la sută dintre membrii Consiliului Federal Elveţian constau din întreprinzători şi *rentiers* (20-30 la sută din membrii Consiliului fiind "magnaţii federali" care conduceau băncile, căile ferate şi industriile), un procent ceva mai mare decît în secolul al douăzecilea. Alte 15-25 la sută constau din membri practicanţi ai profesiunilor liberale, adică avocaţi — deşi 50 la sută din toţi membrii deţineau licenţe în drept, aceasta fiind calificarea educaţională standard pentru viaţa şi administraţia publică din majoritatea ţărilor. Alte 20-30 la sută constau din "figuri publice" de profesie (prefecţi, judecători de ţară şi alţi aşa-numiţi magistraţi)[24]. Grupul liberal din Camera belgiană, la jumătatea secolului, cuprindea 83 la sută de membri burghezi: 16 la sută din membrii lui erau oameni de afaceri, 16 la sută *proprietaires*, 15 la sută *rentiers*, 18 la sută administratori de profesie şi 42 la sută profesiuni liberale, adică avocaţi şi cîţiva medici[25]. Acest lucru era la fel, dacă nu cumva mai mult, marcat în politica locală din oraşe, dominate, aşa cum era natural, de notabilităţi burgheze (adică, în mod normal, liberale) de la faţa locului. Dacă eşaloanele superioare ale puterii erau, în mare măsură, ocupate de grupuri mai vechi, stabilite, în mod tradiţional, acolo din 1830 (în Franţa), din 1848 (în Germania), burghezia "asalta şi cucerea nivelurile inferioare ale puterii politice", cum ar fi consiliile municipale, primăriile, consiliile departamentale etc., şi le-a menţinut sub control pînă la ascensiunea politicii maselor, în ultimele decenii ale secolului. Din 1830, Lille a fost condus de primari care erau importanţi oameni de afaceri[26]. În Anglia, marile oraşe erau cunoscute ca găsindu-se în mîinile oligarhiei oamenilor de afaceri locali.

Din punct de vedere social, definiţiile nu erau atît de limpezi, deşi "clasa mijlocie" includea, în mod evident, toate grupurile de sus, cu condiţia ca ele să fie îndeajuns de bogate şi de stabilizate: oameni de afaceri, deţinători de proprietăţi, profesiuni liberale şi eşaloanele superioare ale administraţiei, care reprezentau, bineînţeles, din punct de vedere numeric, un grup destul de mic, în afara capitalelor. Dificultatea constă atît în definirea limitelor "superioară" şi "inferioară" ale stratului din interiorul ierarhiei statutului social, cît şi în a ţine cont de eterogenitatea marcată a membrilor lui între aceste limite: exista întotdeauna măcar o stratificare internă acceptată în *grande*, *moyenne* şi *petite bourgeoisie*, ultima estompîndu-se în straturile care s-ar fi găsit, *de facto*, în afara clasei.

La capătul de sus, burghezia era mai mult sau mai puţin distinctă de aristocraţie (înaltă sau măruntă), depinzînd, în parte, de exclusivitatea juridică şi socială a acelui grup sau de propria lui conştiinţă de clasă. Nici un burghez nu putea deveni un adevărat aristocrat în, să zicem, Rusia sau Prusia, şi chiar acolo unde certificatele de mică nobilitate erau distribuite în mod liber, ca în Imperiul Habsburgic, nici un conte Chotek sau Auersperg, oricît ar fi fost de dornic să se alăture consiliului de directori al unei întreprinderi, nu l-ar fi considerat pe baronul von Wertheimstein drept altceva decît un bancher şi un evreu din clasa mijlocie. Anglia a fost aproape singura care a absorbit, în mod sistematic, deşi, în această perioadă, încă modest, oameni de afaceri în aristocraţie — mai degrabă bancheri şi financiari decît industriaşi.

Pe de altă parte, pînă în 1870 şi chiar după aceea, existau încă industriaşi germani care refuzau să le permită nepoţilor lor să devină ofiţeri de rezervă, lucru considerat nepotrivit pentru tinerii din clasa lor, sau ai căror fii insistau să-şi execute serviciul militar mai degrabă la infanterie sau geniu decît la cavalerie, mai exclusivă din punct de vedere social. Dar trebuie adăugat că, pe măsură ce profiturile curgeau — şi ele erau foarte substanţiale, în perioada de care ne ocupăm —, cei bogaţi nu rezistau prea des la tentaţia decoraţiilor, titlurilor, încuscririi cu nobilimea şi, în general, a unui stil de viaţă aristocratic. Proprietarii de manufacturi englezi nonconformişti au trecut în Biserica Angliei şi, în nordul Franţei, "voltaireianismul de-abia mascat" de dinainte de 1850 s-a transformat într-un catolicism tot mai fervent, după 1870[27].

La bază, graniţa despărţitoare era mult mai clar economică, deşi oamenii de afaceri — cel puţin în Anglia — puteau trage o linie calitativă limpede între ei şi acei paria sociali care vindeau, de fapt, bunuri direct publicului,

cum ar fi prăvăliaşii; cel puţin pînă cînd comerţul cu amănuntul demonstrase că putea să producă, la rîndul său, milioane pentru cei care-l practicau. Meşteşugarul independent şi micul prăvăliaş aparţineau, în mod limpede, unei părţi inferioare a clasei mijlocii sau *Mittelstand*, care avea puţine lucruri în comun cu burghezia, cu excepţia aspiraţiei la statutul social al acesteia. Ţăranul bogat nu era burghez, cum nu era nici angajatul cu guler alb. Fără îndoială, la jumătatea secolului al nouăsprezecelea exista un rezervor suficient de mare de producători sau vînzători, independenţi din punct de vedere economic, de elemente mărunte, de tip mai vechi, şi chiar de muncitori calificaţi sau maiştri (care luau încă, adesea, locul cadrelor tehnologice moderne), pentru ca linia despărţitoare să fie vagă: unii au prosperat şi, cel puţin în localităţile lor, au devenit burghezi acceptaţi.

Pentru că principala caracteristică a burgheziei drept clasă era că ea reprezenta un grup de persoane cu putere şi influenţă, independente de puterea şi influenţa naşterii şi statutului tradiţional. Ca să-i aparţină, un om trebuia să fie "cineva"; o persoană care conta ca *individ*, datorită averii sale, capacităţii de a conduce alţi oameni sau de a-i influenţa în alt fel. Aşadar, forma clasică a politicii burgheze era, aşa cum am văzut, cu totul diferită de politica de masă a celor aflaţi sub ea, inclusiv a micii burghezii. Recursul clasic al burghezului aflat în necaz sau avînd un motiv de nemulţumire era să-şi exercite sau să facă apel la influenţa personală: să schimbe două vorbe cu primarul, deputatul, ministrul, vechiul coleg de şcoală sau de facultate, ruda sau relaţia de afaceri. Europa burgheză era sau devenea plină de sisteme mai mult sau mai puţin neoficiale de protecţie sau de avansare reciprocă, de reţele de veterani sau de mafii ("prietenii prietenilor"), în rîndul cărora cei care proveneau din frecventarea comună a aceloraşi instituţii educaţionale erau, în mod natural, foarte importanţi, mai ales dacă era vorba de instituţiile de învăţămînt superior, care produceau legături mai degrabă naţionale decît pur şi simplu locale*. Unul dintre aceste tipuri de reţele, francmasoneria, a servit unui scop încă şi mai important în anumite ţări, mai ales în cele latine romano-catolice, pentru că a putut sluji, de fapt, ca un ciment ideologic pentru burghezia liberală în dimensiunea ei politică sau, într-adevăr, ca în Italia, ca practic singura

*În Anglia, totuşi, aşa-numitele "şcoli publice", care se dezvoltau cu rapiditate în această perioadă, au adus la un loc, din diferite părţi ale ţării, copiii burgheziei, la o vîrstă destul de crudă. În Franţa, unele dintre marile *lycées* din Paris s-ar putea să fi slujit într-un scop similar, în orice caz pentru intelectuali.

organizaţie permanentă şi naţională de clasă[28]. Burghezul individual care se simţea chemat să comenteze chestiunile publice ştia că o scrisoare către *The Times* sau *Neue Freie Presse* n-avea numai să ajungă la o mare parte a clasei sale şi a celor care luau decizii, ci, ceea ce era mai important, că aceasta avea să-şi pună amprenta pe puterea statutului său *ca individ*. Burghezia ca şi clasă n-a organizat mişcări de masă, ci grupuri de presiune. Modelul ei politic n-a fost cartismul, ci Liga împotriva Legii Băuturilor Alcoolice.

Bineînţeles, gradul în care burghezul era o "notabilitate" varia enorm, de la *la grande bourgeoisie*, a cărei sferă de influenţă era naţională sau chiar internaţională, la figurile mai modeste, care erau persoane importante în Aussig (Ustí nad Labem) sau Groningen. Krupp se aştepta la şi căpăta mai multă consideraţie decît Theodor Boeninger din Duisburg, pe care administraţia regională tocmai îl recomandase pentru titlul de Consilier Comercial (*Kommerzienrat*), pentru că era avut, era un industriaş capabil, activ în viaţa publică şi a bisericii şi sprijinise guvernul în alegeri, atît în consiliul municipal, cît şi în cel departamental. Cu toate acestea, amîndoi, în felurile lor diferite de a fi, erau oameni "care contau". Dacă armurile snobismului intern îi despărţeau pe milionari de cei bogaţi, iar pe aceştia din urmă, la rîndul lor, de cei doar cu un nivel de viaţă decent, ceea ce era destul de natural într-o clasă a cărei esenţă însăşi însemna să te caţeri mai sus prin efort individual, acest lucru n-a distrus acel simţ al conştiinţei de grup care a transformat "categoria de mijloc" a societăţii în "clasa de mijloc" sau "burghezie".

Ea se baza pe presupuneri comune, pe convingeri comune, pe forme comune de acţiune. Burghezia din cel de-al treilea pătrar al secolului al nouăsprezecelea era, preponderent, liberală, nu în mod necesar în sens de partid (deşi, aşa cum am văzut, partidele liberale prevalau), cît în sens ideologic. Ea credea în capitalism, în întreprinderea, tehnologia, ştiinţa şi raţiunea privată competitivă. Ea credea în progres, într-o anumită proporţie de guvern reprezentativ, într-o anumită proporţie de drepturi şi libertăţi civile, atîta vreme cît acestea erau compatibile cu domnia legii şi cu tipul de ordine care-i ţinea pe săraci la locul lor. Ea credea în cultură alături de şi, uneori, ca alternativă la religie, în cazurile extreme înlocuind frecventarea bisericii cu aceea a operei, a teatrului sau a concertelor. Ea credea într-o carieră deschisă caracterului întreprinzător şi talentului şi că propriile vieţi ale burghezilor îi dovedeau meritele. Aşa cum am văzut, la acea vreme, credinţa tradiţională şi adesea puritană în abstinenţă şi

moderaţie descoperea că era greu de rezistat realităţii realizărilor, dar burghezia încă o regreta. Dacă societatea germană avea să se prăbuşească vreodată, afirma un scriitor în 1855, acest lucru avea să se întîmple deoarece clasa mijlocie începuse să urmărească aparenţele şi luxul, "fără să caute să le contrabalanseze prin bunul-simţ şi munca susţinută (competentă) a burghezului [*Buergersinn*], prin respectul pentru forţele spirituale ale vieţii, prin efortul de a identifica ştiinţa, ideile şi talentul cu dezvoltarea progresivă a Stării a Treia"[29]. Poate că acel simţ universal al unei lupte pentru existenţă, al unei selecţii naturale în care, la urma urmei, victoria sau chiar supravieţuirea dovedeau atît capacitatea, cît şi calităţile esenţialmente morale care puteau, numai ele, să realizeze această capacitate, reflectă o adaptare a vechii etici burgheze la noua situaţie. Darwinismul, social sau de altă natură, nu era numai ştiinţă, ci şi ideologie, chiar înainte de a fi formulat ca atare. A fi burghez însemna nu doar a fi superior, ci şi de a fi demonstrat calităţi morale echivalente celor vechi, puritane.

Dar, mai mult decît orice altceva, însemna superioritate. Burghezul nu era numai independent, un om căruia nimeni (cu excepţia statului sau a lui Dumnezeu) nu-i dădea ordine, ci unul care dădea, el însuşi, ordine. El nu era numai un angajator, un întreprinzător sau un capitalist, ci, din punct de vedere social, un "stăpîn", un "domn" (*Fabrikherr*), un "*patron*" sau "*chef*". Monopolul comenzii — în casa lui, în afacerile lui, în fabrica lui — era crucial pentru definirea lui de sine, iar afirmarea ei formală, fie nominală, fie reală, reprezintă un element esenţial în toate disputele industriale ale perioadei: "Dar eu sînt şi Directorul Minelor, ceea ce înseamnă capul [*chef*] unui mare număr de muncitori... Eu reprezint principiul autorităţii şi sînt obligat să-l fac respectat prin persoana mea: acesta a fost, întotdeauna, obiectivul conştient al relaţiilor mele cu clasa muncitoare"[30]. Numai membrii profesiunilor liberale sau artiştii şi intelectualii care nu erau, în esenţă, patroni sau oameni cu subalterni, nu erau, în primul rînd, "stăpîni". Chiar şi aici "principiul autorităţii" era departe de a fi absent, chiar dacă se datora comportamentului profesorului universitar tradiţional de pe continent, medicului autocrat, dirijorului de orchestră sau pictorului capricios. Dacă Krupp îşi comanda armatele de muncitori, Richard Wagner se aştepta la o supunere deplină din partea auditoriului său.

Dominaţia implica superioritate. Dar burghezia de la jumătatea secolului al nouăsprezecelea era împărţită asupra naturii acelei inferiorităţi a claselor de jos, în legătură cu care nu exista un dezacord substanţial, deşi se făcuseră încercări pentru a face distincţie, în interiorul masei subordonate,

între cei care ar fi fost de aşteptat să acceadă în, cel puţin, respectabila pătură de jos a clasei mijlocii şi cei care erau irecuperabili. Deoarece succesul se datora meritului personal, eşecul se datora, în mod clar, lipsei personale de merit. Etica burgheză tradiţională, puritană sau laică, pusese acest lucru mai degrabă pe seama slăbiciunilor morale sau spirituale decît a deficitului de inteligenţă, pentru că era evident că nu trebuia prea mult creier pentru succesul în afaceri, şi, dimpotrivă, că numai creierul nu garanta bunăstarea şi încă şi mai puţin punctele de vedere "sănătoase". Faptul nu implica, în mod necesar, antiintelectualism, deşi în Anglia şi în Statele Unite acest lucru era omniprezent datorită faptului că triumfurile în afaceri au fost, preponderent, ale oamenilor slab educaţi, care au folosit empirismul şi bunul-simţ. Pînă şi Ruskin reflecta acest punct de vedere comun atunci cînd afirma că "metafizicienii ocupaţi îi prind întotdeauna în mreje pe oamenii buni şi activi, şi ţes pînze de păianjen printre cele mai bune rotiţe ale afacerilor mondiale". Samuel Smiles formulează chestiunea mai simplu:

> "Experienţa care trebuie adunată din cărţi, deşi adesea valoroasă, nu e decît de natura *învăţăturii*; în vreme ce experienţa dobîndită din viaţa reală este de natura *înţelepciunii*; şi o cantitate mică din aceea din urmă valorează mult mai mult decît una mare din cea dintîi."[31]

Dar o simplă clasificare în superior şi inferior din punct de vedere moral, deşi adecvată pentru a-i deosebi pe cei "respectabili" de masele muncitoare beţive şi desfrînate, nu mai era, în mod deschis, potrivită, cu excepţia păturii inferioare, care năzuia, a clasei mijlocii, fie şi numai pentru faptul că vechile virtuţi nu mai erau, în mod vizibil, aplicabile burgheziei învingătoare şi înstărite. Etica abstinenţei şi strădaniei nu se putea deloc aplica succesului milionarilor americani din anii '860 şi '870 sau chiar proprietarului de manufactură înstărit, retras într-o viaţă tihnită, la o reşedinţă de ţară, şi încă şi mai puţin rudelor unui *rentier*; celor al căror ideal era, cu cuvintele lui Ruskin:

> "ca [viaţa] să poată fi străbătută într-o *lume plăcută şi unduioasă*, cu fier şi cărbune peste tot dedesubt. Deasupra fiecărei *plăcute bănci* a acestei lumi trebuie să existe un *conac frumos*... un *parc de mărime medie*; o grădină mare şi sere; şi un *echipaj plăcut* care să te conducă printre tufe. În această reşedinţă trebuie să locuiască... domnul englez împreună cu *graţioasa* lui *soţie* şi cu *frumoasa* lui *familie*; el e întotdeauna capabil să aibă un budoar şi bijuterii pentru soţie, *frumoase rochii de*

bal pentru fete şi cîini de vînătoare pentru fii, şi o cabană de vînătoare, în Highlands, pentru sine"[32].

De aici, importanţa crescîndă a teoriilor alternative ale superiorităţii *biologice* de clasă, care străbat atît de mult *Weltanschauung* burgheză a secolului al nouăsprezecelea. Superioritatea era rezultatul selecţiei naturale, transmisă genetic (vezi, în continuare, capitolul 14). Burghezul era dacă nu o specie diferită, atunci, cel puţin, membrul unei rase superioare, un stadiu superior în evoluţia umană, distinct de categoriile inferioare care au rămas în echivalentul istoric sau cultural al copilăriei sau, cel mult, al adolescenţei.

De la stăpîn la rasa de stăpîni nu era, aşadar, decît un pas mic. Cu toate acestea, dreptul de a domina, superioritatea de netăgăduit a burghezului ca specie implica nu doar inferioritate, ci, în mod ideal, o inferioritate acceptată, voluntară, ca în relaţia dintre bărbat şi femeie (care simbolizează, o dată mai mult, o bună parte din viziunea burgheză asupra lumii). Muncitorii, asemeni femeilor, *trebuiau* să fie loiali şi mulţumiţi. Dacă nu erau, acest lucru trebuia să se datoreze acelei figuri cruciale din universul social al burgheziei, "agitatorul din afară". Deşi nimic nu era mai evident, privind cu ochiul liber, că membrii sindicatelor de muncitori erau probabil cei mai buni, cei mai inteligenţi, cei mai calificaţi muncitori, mitul străinului temător de muncă, exploatîndu-i pe lucrătorii cu mintea simplă, dar robuşti, era indestructibil. "Purtarea muncitorilor e deplorabilă", scria un administrator de mină francez, în procesul de feroce reprimare a tipului de grevă despre care romanul *Germinal* al lui Zola ne-a dat o imagine vie, "dar trebuie recunoscut că ei n-au fost decît instrumentele oarbe ale agitatorilor"[33]. Ca să fim mai exacţi: militantul sau potenţialul lider activ al clasei muncitoare *trebuia* să fie, prin definiţie, un "agitator", deoarece nu se potrivea stereotipului supunerii, obtuzităţii şi stupidităţii. Atunci cînd, în 1859, nouă dintre cei mai de frunte mineri din Seaton Delaval — "toţi abstinenţi, şase dintre ei metodişti autentici, şi doi dintre cei şase predicatori locali" — au fost trimişi pentru două luni la închisoare, după o grevă *la care se opuseseră*, administratorul minei a fost cu totul lămurit asupra acestei chestiuni. "Ştiu că sînt oameni respectabili, şi de asta îi bag la închisoare. N-are rost să-i trimiţi la puşcărie pe cei care nu simt ce înseamnă acest lucru."[34]

O astfel de atitudine reflecta hotărîrea de a decapita clasele de jos, în măsura în care ele nu se lepădau, în mod spontan, de liderii lor potenţiali,

prin absorbirea în pătura inferioară a clasei mijlocii. Dar ea reflecta şi un grad considerabil de încredere. Sîntem la o mare distanţă de acei proprietari de fabrici din anii '840, care trăiau cu o teamă constantă de ceva de felul revoltelor de sclavi (vezi *Era Revoluţiei*, motoul de la capitolul 11). Atunci cînd proprietarii de manufacturi vorbeau despre pericolul comunismului care pîndea în spatele oricărei limitări a dreptului absolut al patronilor de a angaja şi a concedia după voia lor, ei nu se gîndeau la o revoluţie socială, ci, pur şi simplu, că dreptul la proprietate şi dreptul la dominare erau imperceptibile, iar o societate burgheză se ducea pe copcă o dată ce se permitea amestecul în drepturile de proprietate[35]. De aceea, reacţia de teamă şi de ură a fost cu totul isterică atunci cînd spectrul revoluţiei sociale a apărut din nou într-o încrezătoare lume capitalistă. Masacrele comunarzilor din Paris (vezi, mai sus, capitolul 9) îi dovedesc forţa.

IV

O clasă de stăpîni: da. O clasă conducătoare? Răspunsul e mai complex. Burghezia nu era, evident, o clasă conducătoare în sensul în care era latifundiarul de tip vechi, a cărui poziţie îi dădea, *de jure* sau *de facto*, puterea efectivă de stat asupra locuitorilor teritoriului său. Burghezul opera, în mod normal, în interiorul unei reţele în stare de funcţionare a puterii şi administraţiei de stat, care nu-i aparţinea, cel puţin în afara clădirilor pe care le ocupa în fapt ("căminul meu e castelul meu"). Numai în regiuni îndepărtate de această autoritate, ca în coloniile miniere izolate sau acolo unde statul era el însuşi slab, ca în Statele Unite, puteau stăpînii burghezi să exercite acel tip de conducere directă, fie prin comanda asupra forţelor locale ale autorităţii publice, fie prin armate private de oameni de tip Pinkerton, fie prin adunarea laolaltă de grupuri înarmate de "vigilantes" care să menţină "ordinea". Mai mult decît atît, în perioada de care ne ocupăm cazul statelor în care burghezia cîştigase controlul politic formal sau nu trebuia să-l împartă cu elitele politice mai vechi era încă absolut excepţional. În majoritatea ţărilor, burghezia, oricum ar fi fost definită, în mod deschis nu controla sau nu exercita puterea politică, cu excepţia nivelurilor subalterne sau municipale.

Ceea ce exercita ea era hegemonia, şi ceea ce hotăra ea tot mai mult era politica. Nu exista o alternativă la capitalism ca metodă de dezvoltare economică şi, în această perioadă, acest lucru implica atît realizarea programului economic şi instituţional al burgheziei liberale (cu variaţii locale), cît şi poziţia crucială în stat a acelei burghezii. Pînă şi pentru socialişti

calea către triumful proletar trecea printr-un capitalism dezvoltat. Înainte de 1848 păruse, pentru o clipă, că această criză de tranziţie a capitalismului (vezi *Era Revoluţiei*, p. 304) s-ar fi putut dovedi şi criza lui finală, cel puţin în Anglia, dar, în anii '850, a devenit clar că perioada lui majoră de dezvoltare nu era decît la început. El era de neclintit în principalul său bastion, Anglia, iar în alte părţi perspectivele revoluţiei sociale păreau, în mod paradoxal, să depindă mai mult ca oricînd de perspectiva burgheziei, indigenă sau străină, creînd acel capitalism triumfător care avea să facă posibilă propria lui răsturnare. Într-un sens, atît Marx, care a salutat cucerirea de către britanici a Indiei şi cucerirea de către americani a jumătate din Mexic ca fiind progresiste, din punct de vedere istoric, la acel moment, cît şi elementele progresiste din Mexic sau India, care căutau să se alieze cu Statele Unite sau cu Raj-ul britanic împotriva propriilor lor tradiţionalişti (vezi, mai sus, capitolul 7), recunoşteau aceeaşi situaţie globală. Iar în privinţa conducătorilor regimurilor conservatoare, antiburgheze şi antiliberale din Europa, fie că se găseau la Viena, la Berlin sau la Sankt-Petersburg, ei recunoşteau, cu anumită reticenţă, că alternativa la dezvoltarea economică capitalistă era înapoierea şi, în consecinţă, slăbiciunea. Problema lor era cum să cultive capitalismul şi, o dată cu el, burghezia, fără să accepte, o dată cu ele, regimuri politice liberal-burgheze. Simpla respingere a societăţii burgheze şi a ideilor ei nu mai era viabilă. Singura organizaţie care a afirmat, în mod deschis, că-i rezistă fără rezervă, Biserica Catolică, n-a făcut decît să se izoleze. *Expunerea păcatelor*, din 1864 (vezi, mai sus, p. 127) şi Conciliul de la Vatican au demonstrat, chiar prin extremismul respingerii a tot ce caracteriza jumătatea secolului al nouăsprezecelea, că Biserica se găsea cu totul în defensivă.

Începînd din anii '870, acest monopol virtual al programului burghez (în formele lui "liberale") a început să se fărîmiţeze. Dar, în general, în cel de-al treilea pătrar al secolului al nouăsprezecelea, el era destul de necontestat. În problemele economice, chiar şi conducătorii absolutişti ai Europei Centrale şi de Est s-au trezit abolind şerbia şi dezmembrînd aparatul tradiţional al controlului economic de stat şi al privilegiilor corporative. În problemele politice, ei s-au văzut apelînd sau, cel puţin, reconciliindu-se cu liberalii burghezi de tip mai moderat şi, teoretic, cu instituţii reprezentative de sorginte liberală. Din punct de vedere cultural, stilul de viaţă burghez a fost cel care a prevalat asupra celui aristocratic, fie şi numai printr-o retragere cu totul generală a vechii aristocraţii din lumea culturii (aşa cum se înţelegea, pe atunci, acel cuvînt): ei au devenit, în măsura în care

nu erau deja, "barbarii" lui Matthew Arnold (1822-1888). După 1850, e dificil să te gîndeşti la regi care să fi fost mari patroni ai artelor, cu excepţia celor nebuni, ca Ludwig II al Bavariei (1864-1886), la orice magnaţi nobili care să fie mari colecţionari de artă, cu excepţia celor excentrici*. Înainte de 1848, certitudinile burgheziei fuseseră, totuşi, temperate de teama de revoluţia socială. După 1870, ele au fost, din nou, subminate, nu în ultimul rînd, de teama de mişcările în creştere ale clasei muncitoare. Dar, în perioada de care ne ocupăm, triumful lor părea dincolo de orice îndoială sau ameninţare. Epoca, considera Bismarck, care n-avea nici o simpatie pentru societatea burgheză, era una a "intereselor materiale". Interesele economice reprezentau o "forţă elementară". "Cred că progresul chestiunilor economice în dezvoltarea internă avansează şi nu poate fi oprit."[36] Dar ce reprezenta acea forţă elementară a acestei perioade, dacă nu capitalismul şi lumea făcută de şi pentru burghezie?

*Baletul Imperial Rusesc este, poate, o excepţie; dar relaţiile dintre membrii caselor domnitoare şi dansatorii lor mergeau, în mod tradiţional, dincolo de ceea ce era pur cultural.

Capitolul al paisprezecelea

ŞTIINŢA, RELIGIA, IDEOLOGIA

Aristocraţia noastră este mai chipeşă (mai hidoasă, după chinezi sau negri) decît clasele mijlocii, după selectarea femeilor; dar vai, ce ruşine reprezintă primogenitura în distrugerea Selecţiei Naturale!

Charles Darwin, 1864[1]

E aproape ca şi cum oamenii ar vrea să arate cît de inteligenţi se cred după gradul de emancipare faţă de Biblie şi Catehism.

F. Schaubach despre literatura populară, 1863[2]

John Stuart Mill nu poate fi de ajutor la revendicarea votului pentru negri – şi pentru femei. Astfel de concluzii reprezintă rezultatele inevitabile ale premiselor de la care a plecat... [şi ale] reductio ad absurdum.

Anthropological Review, 1866[3]

I

Societatea burgheză din cel de-al treilea pătrar al secolului al nouăsprezecelea era încrezătoare în sine şi mîndră de realizările ei. În nici un domeniu al îndrăznelii omeneşti nu se întîmpla mai mult acest lucru ca în progresul cunoaşterii, în "ştiinţă". Oamenii educaţi din această perioadă nu erau doar mîndri de cunoştinţele lor, ci pregătiţi să le subordoneze toate celelalte forme de activitate intelectuală. În 1861, statisticianul şi economistul Cournot remarca faptul că "încrederea în adevărul filozofic a scăzut într-o asemenea măsură, încît nici publicului, nici academiilor nu le mai place să primească sau să salute lucrări de acest tip, cu excepţia operelor de erudiţie pură sau a curiozităţilor istorice"[4]. Nu era, într-adevăr, o perioadă fericită pentru filozofi. Chiar în căminul lor tradiţional, Germania, nu exista nimeni de o statură comparabilă pentru a succeda marilor figuri ale trecutului. Hegel însuşi, privit ca unul dintre "baloanele dezumflate" ale filozofiei germane de fostul său admirator francez, Hippolyte Taine (1823-1893), se demodase în ţara lui de baştină, iar felul în care îl tratau

"epigonii plicticoşi, îngîmfaţi şi mediocri, care dădeau tonul în rîndul publicului educat german" l-a împins pe Marx, în anii '860, "să mă declar în mod public un discipol al acelui mare gînditor"[5]. Cele două tendinţe dominante din filozofie se subordonau ştiinţei: pozitivismul francez, asociat cu şcoala ciudatului Auguste Comte, şi empirismul englez, asociat cu John Stuart Mill, ca să nu-l mai amintim pe gînditorul mediocru a cărui influenţă era, pe atunci, mai mare decît a oricui altcuiva pe lume, Herbert Spencer (1820-1903). Dubla bază a "filozofiei pozitive" a lui Comte era imuabilitatea legilor naturii şi imposibilitatea oricărei cunoaşteri infinite şi absolute. În măsura în care ajungea dincolo de destul de excentrica sectă a "Religiei Umanităţii" a lui Comte, pozitivismul a devenit ceva mai mult decît o justificare teoretică a metodei convenţionale a ştiinţelor experimentale şi, în mod similar, pentru majoritatea contemporanilor, Mill era, tot cu cuvintele lui Taine, omul care deschisese "vechiul drum sănătos al inducţiei şi experimentului". Totuşi, acest punct de vedere implica sau, mai degrabă, se baza în mod implicit pe Comte şi Spencer, pe o viziune istorică a progresului evoluţionist. Metoda pozitivă sau ştiinţifică era (sau avea să fie) triumful ultimului dintre stadiile prin care trebuia să treacă omenirea — în termenii lui Comte, cel teologic, cel metafizic şi cel ştiinţific; fiecare cu propriile-i instituţii, dintre care cel puţin Mill şi Spenser au fost de acord că liberalismul (în sensul cel mai larg) reprezenta expresia cea mai potrivită pentru ultima fază. S-ar putea spune, exagerînd puţin, că această viziune a progresului ştiinţei a făcut filozofia redundantă, dacă nu chiar ca un fel de laborator intelectual, asistîndu-l pe omul de ştiinţă.

Mai mult decît atît, cu o asemenea încredere în metodele ştiinţei nu e surprinzător că oamenii educaţi din a doua jumătate a secolului erau teribil de impresionaţi de realizările ei. Într-adevăr, ei au ajuns uneori foarte aproape de a crede că aceste realizări nu erau doar impresionante, ci şi definitive. William Thompson, lordul Kelvin, celebrul fizician, considera că toate problemele de bază ale fizicii fuseseră rezolvate, deşi rămînea să fie clarificat un număr de probleme relativ minore. El greşea, după cum ştim, în mod surprinzător.

Fără îndoială, greşeala era şi semnificativă, şi de înţeles. În ştiinţă, ca şi în societate, există perioade revoluţionare şi nerevoluţionare şi, în vreme ce secolul al douăzecilea e revoluţionar în ambele privinţe, într-o măsură şi mai mare decît "era revoluţiei" (1789-1848), perioada de care se ocupă această carte nu era (cu anumite excepţii) revoluţionară în nici una. Acest lucru nu înseamnă că oamenii normali, cu inteligenţă şi capacitate, credeau

că fie ştiinţa, fie societatea rezolvase toate chestiunile, deşi, în anumite aspecte, cum ar fi cele care priveau modelul de bază al unei economii şi modelul de bază al universului fizic, unii foarte capabili considerau că problemele de substanţă fuseseră rezolvate. Deci, asemenea oameni n-aveau îndoieli serioase în legătură cu direcţia în care mergeau şi trebuiau să meargă şi asupra metodelor, intelectuale sau practice, de a ajunge acolo. Nimeni nu se îndoia de realitatea progresului, atît material, cît şi intelectual, deoarece acesta părea prea evident ca să fie negat. El era, într-adevăr, conceptul dominant al epocii, deşi exista o divizare fundamentală între cei care credeau că progresul avea să fie mai mult sau mai puţin continuu şi liniar, şi cei care (asemeni lui Marx) ştiau că el trebuia şi avea să fie discontinuu şi contradictoriu. Îndoielile nu puteau apărea decît în legătură cu chestiuni legate, aşa cum s-a întîmplat, de gust, cum ar fi manierele şi moravurile, unde simpla acumulare cantitativă nu oferea nici o îndrumare. Nu încăpea nici o îndoială că oamenii de la 1860 ştiau mai mult decît oricînd mai înainte, dar dacă erau "mai buni" nu se putea demonstra în acelaşi mod. Dar acestea erau probleme care-i preocupau pe teologi (a căror reputaţie intelectuală nu era prea înaltă), pe filozofi şi pe artişti (care erau admiraţi, dar oarecum în maniera în care oamenii înstăriţi admiră diamantele pe care-şi pot permite să le cumpere pentru femeile lor), şi pe criticii sociali, de stînga sau de dreapta, cărora nu le plăcea tipul de societate în care trăiau sau în care se descopereau forţaţi să trăiască. Dintre persoanele educate şi cu o exprimare clară din 1860, categoriile citate mai sus reprezentau o minoritate distinctă.

Deşi progresul masiv era vizibil în toate ramurile cunoaşterii, părea evident că unele erau mai avansate, unele mai pe deplin formate decît altele. De aceea, se părea că fizica era mai matură decît chimia şi că lăsase deja în urmă stadiul progresului efervescent şi exploziv în care acea ştiinţă era încă angajată atît de vizibil. Chimia, la rîndul ei, chiar "chimia organică", era considerabil mai avansată decît ştiinţele vieţii, care păreau pur şi simplu să intre într-o epocă de tulburător progres. Într-adevăr, dacă o singură teorie trebuie să reprezinte avansul ştiinţei naturale în perioada de care ne ocupăm şi era recunoscută drept crucială, ea era teoria evoluţiei, şi dacă o singură figură domina imaginea publică a ştiinţei, ea era cea ameţitoare şi oarecum de maimuţă a lui Charles Darwin (1809-1882). Strania, abstracta şi, în mod logic, fantastica lume a matematicienilor rămînea, oarecum, izolată atît de publicul larg, cît şi de cel ştiinţific, poate mai mult decît înainte, deoarece principala ei legătură cu ambele tipuri

de public, fizica (prin intermediul tehnologiei fizice), părea, în această etapă, să fie de mai puţin folos pentru cele mai avansate şi aventuroase abstracţiuni ale matematicii decît în marile zile ale construcţiei mecanicii cereşti. Calculul, fără de care realizările din inginerie şi comunicaţii ale perioadei ar fi fost imposibile, era, pe atunci, mult în urma frontierei în mişcare a matematicii. Aceasta era, poate, cel mai bine reprezentată de cel mai mare matematician al perioadei, Georg Bernhard Riemann (1826-1866), a cărui teză de profesor universitar, din 1854, "Asupra ipotezelor care fundamentează geometria" (publicată în 1868), nu mai putea fi omisă într-o discuţie despre ştiinţa secolului al nouăsprezecelea mai mult decît puteau fi *Principia* ale lui Newton într-una despre ştiinţa secolului al şaptesprezecelea. Ea a aşezat fundamentele topologiei, geometriei diferenţiale a varietăţilor şi teoriei spaţiu-timp şi ale gravitaţiei. Riemann avea chiar în vedere o teorie a fizicii compatibilă cu teoria cuantică modernă. Totuşi, aceste evoluţii matematice şi altele, cu un înalt grad de originalitate nu şi-au ocupat locul ce li se cuvenea pînă în epoca revoluţionară a fizicii, care a început la sfîrşitul secolului.

Cu toate acestea, în nici una dintre ştiinţele naturale nu părea să existe, pe atunci, vreo incertitudine serioasă în legătură cu direcţia generală în care avansa cunoaşterea sau cu cadrul conceptual ori metodologic de bază al progresului acesteia. Descoperirile erau numeroase, teoriile uneori noi, dar nu, aşa cum s-a întîmplat, neaşteptate. Pînă şi teoria darwinistă a evoluţiei era impresionantă nu pentru că acel *concept* de evoluţie era nou — fusese familiar de decenii —, ci pentru că oferea, pentru prima dată, un model explicativ satisfăcător pentru originea speciilor şi făcea acest lucru în termeni care erau cu totul familiari pînă şi pentru ne-savanţi, pentru că ei repetau cel mai cunoscut concept al economiei liberale, competiţia. Într-adevăr, un număr neobişnuit de mare de savanţi de vază au scris în termeni care le îngăduiau să fie popularizaţi cu uşurinţă — uneori excesiv — Darwin, Pasteur, fiziologii Claude Bernard (1813-1878) şi Rudolf Virchow (1821-1902), Helmholtz (1821-1894) (vezi p. 310) , ca să nu mai amintim fizicieni ca William Thompson, lordul Kelvin. Modelele de bază sau "paradigmele" teoriilor ştiinţifice păreau ferme, deşi mari oameni de ştiinţă, ca James Clerk Maxwell (1831-1879), şi-au formulat variantele cu o precauţie instinctivă, care le-a făcut compatibile cu teoriile ulterioare, bazate pe modele foarte diferite.

În sfera ştiinţelor naturale exista prea puţin din acea confruntare pasionată şi complexă care apare atunci cînd există o ciocnire, nu de ipoteze

diferite, ci de moduri diferite de a privi aceeaşi problemă, adică atunci cînd o parte propune nu doar un răspuns diferit, ci unul pe care cealaltă parte îl consideră a fi nepermis sau "inimaginabil". O astfel de ciocnire s-a produs în mica lume îndepărtată a matematicii atunci cînd H. Kronecker (1839-1914) i-a scos din fire pe K. Weierstrass (1815-1897), R. Dedekind (1831-1916) şi G. Cantor (1845-1918) în legătură cu problema matematicii infinitului. Asemenea *Methodenstreite* (lupte de metode) divizau lumea savanţilor sociali, dar, în măsura în care ele pătrundeau în sfera ştiinţelor naturale — chiar şi în a celor biologice, în sensibila problemă a evoluţiei —, ele reflectau mai degrabă o intruziune a preferinţelor ideologice decît o dezbatere profesională. Nu există nici un motiv ştiinţific convingător pentru existenţa acestor dispute. De aceea, acel foarte tipic savant de la mijlocul epocii victoriene, William Thompson, lordul Kelvin (tipic în îmbinarea lui de mare putere teoretică, deşi convenţională, fecunditate tehnologică cu totul enormă* şi succes logic în afaceri), nu era, în mod clar, satisfăcut de aparatul matematic al teoriei electromagnetice a luminii a lui Clerk Maxwell, care e privită de multă lume ca punctul de plecare al fizicii moderne. Cu toate acestea, pentru că a găsit posibil să o reformuleze în termenii propriului său tip ingineresc de matematică (ceea ce nu era posibil), n-a pus-o sub semnul întrebării. Iarăşi, Thompson a demonstrat, spre propria-i satisfacţie, că, pe baza legilor fizice cunoscute, soarele nu putea fi mai vechi de 500 de milioane de ani şi că, din acest motiv, scara de timp necesară evoluţiei geologice şi biologice pe pămînt era imposibilă. (Deoarece era un creştin dogmatic, a salutat această concluzie.) În realitate, potrivit fizicii de la 1864, el avea dreptate: doar descoperirea surselor, necunoscute pe atunci, de energie nucleară le-a permis fizicienilor să presupună o mult mai mare durată de viaţă pentru soare şi, în consecinţă, pentru pămînt. Dar Thompson nu s-a întrebat dacă fizica lui ar fi putut fi incompletă, dacă ea intra în conflict cu geologia acceptată, iar geologii mergeau mai departe, pur şi simplu, fără să respecte fizica. Disputa ar fi putut, la fel de bine, să nu aibă loc, atîta vreme cît e vorba de dezvoltarea ulterioară a ambelor ştiinţe.

Astfel lumea ştiinţei s-a deplasat de-a lungul şinelor ei intelectuale de cale ferată, iar progresul ei ulterior părea, asemeni celui al şinelor însele,

*Mi se aminteşte, de către dr. S. Zienau, că "nu există nici un instrument electric de măsură din epoca preelectronică, din telegrafie şi cabinele de semnalizare ale căilor ferate, din staţiile poştale şi companiile de furnizare a energiei, care să nu-i datoreze ceva lui Thompson".

să ofere perspectiva de a aşeza alte şine, de acelaşi tip, într-un nou teritoriu. Cerul părea să cuprindă puţine lucruri care să-i fi uimit pe mai vechii astronomi, în afară de o mulţime de noi observaţii, prin intermediul unor telescoape şi instrumente de măsurare mult mai puternice (amîndouă, în mare măsură, perfecţionări germane)*, şi prin folosirea noii tehnici a fotografiei, ca şi a analizei spectroscopice, aplicată, pentru prima dată, luminii stelelor în 1861, analiză care avea să se dovedească un instrument de cercetare neobişnuit de puternic.

Ştiinţele fizice evoluaseră cu totul spectaculos, în jumătatea de secol precedentă, cînd astfel de fenomene aparent disparate, cum ar fi căldura şi energia, au fost unificate prin legile termodinamicii, în timp ce electricitatea, magnetismul şi chiar şi lumina însăşi au fost cuprinse într-un singur model analitic. Termodinamica n-a făcut progrese majore în perioada de care ne ocupăm, deşi Thompson a încheiat, în 1851, procesul reconcilierii noilor doctrine asupra căldurii cu acelea mai vechi din mecanică (*Echivalentul dinamic al căldurii*). Remarcabilul model matematic ale teoriei electromagnetice a luminii, formulat de acest strămoş al fizicii teoretice moderne, James Clerk Maxwell, în 1862, era, într-adevăr, şi profund, şi deschis. El a lăsat deschisă calea pentru descoperirea electronului. Cu toate acestea, Maxwell, poate pentru că n-a realizat niciodată o expunere adecvată a ceea ce a descris ca a sa "teorie oarecum dificilă" (acest lucru n-a fost făcut pînă în 1941!)[6], n-a reuşit să convingă contemporani de frunte ca Thompson şi Helmholtz sau chiar pe strălucitul austriac Ludwig Boltzmann (1844-1906), a cărui memorie din 1868 a lansat, în mod practic, mecanica statistică ca subiect. Probabil că fizica de la mijlocul secolului al nouăsprezecelea nu era atît de spectaculoasă ca aceea din perioada precedentă şi din aceea ulterioară, dar progresele ei teoretice au fost, într-adevăr, impresionante. Şi, cu toate acestea, dintre ele, teoria electromagnetică şi legile termodinamicii au părut, ca să-l citäm pe Bernal, "să implice o anumită finalitate"[7]. În orice caz, englezii (conduşi de Thompson) şi, în fapt, alţi fizicieni care-şi dăruiseră munca lor creatoare termodinamicii,

*Pînă în anii '890, modelul de telescop al lui Joseph Fraunhofer (1787-1826) a rămas prototipul refractoarelor gigantice care au fost, ulterior, instalate în observatoarele americane. Astronomia britanică a rămas, acum, în urma celei continentale, din punctul de vedere al calităţii, dar a compensat printr-un record de lungă durată şi neegalat de observaţii. "Greenwich ar putea fi comparat cu o firmă întemeiată de multă vreme, cu obiceiuri conservatoare, reputaţie solidă şi clientelă garantată, cu alte cuvinte pilotul întregii lumi." (S. Zienau)

erau foarte tentaţi de punctul de vedere potrivit căruia omul dobîndise, la acel moment, o înţelegere definitivă a legilor naturii (deşi un Helmholtz sau un Boltzmann nu era, pe drept cuvînt, deloc convins de acest lucru). Poate că remarcabila fertilitate tehnologică a fizicii generatoare de modele mecanice a făcut iluzia finalităţii mai tentantă.

În mod evident, o asemenea finalitate nu exista în legătură cu cea de-a doua mare ştiinţă naturală, chimia. Expansiunea ei a fost spectaculoasă, mai ales în Germania, nu în ultimul rînd datorită faptului că utilizările ei industriale erau atît de felurite: de la înălbitori, vopsele şi îngrăşăminte la produse farmaceutice şi explozivi. Chimiştii erau avansaţi pe cale de a reprezenta mai bine de jumătate din totalul persoanelor angajate în mod profesionist în ştiinţă[8]. Fundamentele chimiei ca ştiinţă matură fuseseră puse în ultima treime a secolului al optsprezecelea. Ea înflorise chiar de atunci, şi a continuat să evolueze ca un izvor tulburător, debordînd de idei şi de descoperiri în perioada de care ne ocupăm.

Procesele elementare de bază ale chimiei erau înţelese, iar instrumentele analitice esenţiale erau deja disponibile; existenţa unui număr limitat de elemente chimice, alcătuite din numere diferite de unităţi de bază (atomi), şi de compuşi ai elementelor, alcătuiţi din unităţile multi-atomice de bază ale moleculelor, ca şi o anumită idee despre regulile acestor combinaţii, erau familiare, aşa cum, într-adevăr, trebuiau să fie, datorită marilor progrese în activitatea esenţială a chimiştilor, analiza şi sinteza diferitelor substanţe. Domeniul special al chimiei organice era deja înfloritor, deşi acesta era încă limitat la proprietăţile — mai ales proprietăţile utile în producţie — ale materialelor derivate din surse care fuseseră cîndva vii, cum ar fi cărbunele. Era încă un drum lung pînă la biochimie, adică înţelegerea felului în care aceste substanţe funcţionau în organismul viu. Fără îndoială, modelele chimiei au rămas mai degrabă imperfecte, iar progrese substanţiale în înţelegerea lor au fost făcute în cel de-al treilea pătrar al secolului al nouăsprezecelea. Ele au lămurit *structura* compuşilor chimici, care fuseseră priviţi, pînă atunci, pur şi simplu în termeni cantitativi (adică numărul de atomi dintr-o moleculă).

A devenit posibil să fie determinate numerele corecte ale fiecărui tip de atom dintr-o moleculă, prin intermediul deja disponibilei Legi a lui Avogadro din 1811, pe care un chimist italian patriot a adus-o în atenţia unui simpozion internaţional asupra acestei probleme, în 1860, anul unităţii italiene. Mai mult decît atît — un alt împrumut rodnic din fizică —, Pasteur a descoperit, în 1848, că substanţe identice din punct de vedere

chimic puteau fi distincte, din punct de vedere fizic, de exemplu rotind sau nu planul luminii polarizate. De aici a urmat, printre altele, faptul că moleculele aveau o formă în spaţiul tridimensional, iar strălucitul chimist german Kekulé (1829-1896), în foarte victoriana postură a unui pasager aşezat în partea de sus a unui omnibuz londonez, în 1865, a imaginat primul dintre modelele moleculare structurale complexe, celebrul inel al benzenului, format din şase atomi de carbon, de fiecare fiind ataşat un atom de hidrogen. S-ar putea spune că o concepere de către un arhitect sau un inginer a unui model a înlocuit ceea ce fusese, pînă atunci, modelul contabilului — C_6H_6, doar contabilizarea atomilor — în formula chimică.

Poate că încă şi mai remarcabilă a fost generalizarea majoră, în domeniul chimiei, produsă de această perioadă, Tabelul periodic al elementelor (1869) al lui Mendeleev (1834-1907). Datorită soluţionării problemelor masei atomice şi valenţei (numărul de legături pe care le posedă atomul unui element cu alţi atomi), teoria atomică, oarecum neglijată după înflorirea ei de la începutul secolului al nouăsprezecelea, şi-a reintrat în drepturi după 1860, iar, în mod simultan, tehnologia din configuraţia spectroscopului (1859) a permis să fie descoperite diferite noi elemente. Mai mult decît atît, anii '860 au reprezentat o perioadă măreaţă pentru standardizări şi măsurări. (Ei au văzut, printre altele, fixarea unităţilor cunoscute pentru măsurările electrice, voltul, amperul, wattul şi ohmul.) Din acest motiv, au fost făcute diferite încercări de reclasificare a elementelor chimice după valenţă şi masa atomică. Aceea făcută de către Mendeleev şi germanul Lothar Meyer (1830-1895) s-a bazat pe faptul că proprietăţile elementelor variau într-un mod periodic cu masele lor atomice. Măreţia ei constă din presupunerea că, potrivit acestui principiu, anumite locuri din tabelul periodic al tuturor celor nouăzeci şi două de elemente erau încă libere şi din prezicerea proprietăţilor elementelor încă nedescoperite, care aveau să le umple. Tabelul lui Mendeleev părea, la prima vedere, să închidă studiul teoriei atomice prin fixarea unei limite existenţei tipurilor de materie fundamental diferite. Într-o formulare modernă, "el trebuia să-şi găsească interpretarea completă într-un nou concept asupra materiei, care nu mai era alcătuită din atomi imuabili, ci din asocieri, relativ nepermanente, ale cîtorva particule fundamentale, ele însele răspunzătoare de schimbare şi transformare". Dar, la acel moment, Mendeleev, asemeni lui Clerk Maxwell, părea mai degrabă ultimul cuvînt dintr-o veche discuţie decît primul dintr-una nouă.

Biologia a rămas cu mult în urma ştiinţelor fizice, întîrziată, nu în ultimul rînd, de conservatorismul celor două grupuri majore de oameni inte-

resaţi de punerea ei în practică, fermierii şi mai ales medicii. Privind retrospectiv, cel mai mare dintre fiziologii de început este Claude Bernard, a cărui operă furnizează baza întregii fiziologii şi biochimii moderne, şi care, mai mult decît atît, a produs una dintre cele mai bune analize care s-au scris vreodată asupra proceselor ştiinţei, în a sa *Introducere în studiul medicinei experimentale* (1865). Cu toate acestea, deşi onorate, mai ales în Franţa sa natală, descoperirile lui n-au fost imediat aplicabile, şi, din acest motiv, influenţa lui contemporană a fost mai mică decît a concetăţeanului său Louis Pasteur, care a devenit, alături de Darwin, poate cel mai bine cunoscut marelui public savant de la jumătatea secolului al nouăsprezecelea. Pasteur a fost atras de domeniul bacteriologiei, căruia i-a devenit marele pionier (alături de Robert Koch [1843-1910], un medic german de ţară), prin intermediul chimiei industriale, mai exact prin analiza motivelor pentru care drojdia de bere şi oţetul se stricau uneori, şi pe care analiza chimică nu le putea releva. Atît tehnicile bacteriologiei — microscopul, prepararea culturilor şi lamelor etc. —, cît şi aplicabilitatea ei imediată — eradicarea bolilor animalelor şi oamenilor —, au făcut noua disciplină accesibilă, de înţeles şi atrăgătoare. Tehnici precum asepsia (dezvoltată de către Lister [1827-1912] în jurul anului 1865), "pasteurizarea" sau alte metode de apărare a produselor organice de intruziunea microbilor, ca şi inocularea, erau la îndemînă, iar argumentele şi rezultatele destul de palpabile pentru a risipi chiar şi ostilitatea înrădăcinată a profesiunii medicale. Studiul bacteriilor avea să furnizeze biologiei o abordare extrem de folositoare faţă de natura vieţii, dar, în această perioadă, el nu ridica probleme teoretice pe care cel mai tradiţionalist savant să nu le recunoască imediat.

Cel mai semnificativ şi spectaculos progres în biologie a fost unul care n-avea decît o relevanţă marginală, la acea vreme, pentru studiul structurii fizice şi chimice şi al mecanismului vieţii. Teoria evoluţiei prin selecţie naturală a depăşit cu mult cadrul biologiei, şi în aceasta constă semnificaţia ei. Ea a ratificat triumful istoriei asupra tuturor ştiinţelor, deşi "istoria", în această conexiune, era, în general, confundată de către contemporani cu "progresul". Mai mult decît atît, aducînd omul însuşi într-o schemă a evoluţiei biologice, ea a abolit linia clară dintre ştiinţele naturale şi cele umaniste sau sociale. De acum înainte, întregul cosmos sau, cel puţin, întregul sistem solar trebuia conceput ca un proces de constantă modificare istorică. Soarele şi planetele se găseau în mijlocul unei asemenea istorii, şi la fel, aşa cum geologii stabiliseră deja (vezi *Era Revoluţiei*, capitolul 15), se întîmpla şi cu pămîntul. Fiinţele vii erau acum incluse şi ele în acest

proces, deşi întrebarea dacă viaţa însăşi evoluase din materia neînsufleţită rămînea încă nerezolvată, şi, mai ales din raţiuni ideologice, extrem de sensibilă. (Marele Pasteur credea că el demonstrase că nu putea să evolueze în acest fel.) Darwin a adus nu numai animalele, ci chiar omul însuşi în schema evoluţionistă.

Dificultatea pentru ştiinţa de la jumătatea secolului al nouăsprezecelea nu consta atît în a admite o astfel de istoricizare a universului — nimic nu era mai uşor de conceput într-o epocă de evidente şi masive schimbări istorice —, cît s-o îmbine cu acţiunile uniforme, continue şi nerevoluţionare ale neschimbătoarelor legi naturale. O neîncredere în revoluţiile sociale nu era absentă din consideraţiile lor, ca şi o neîncredere a religiei tradiţionale, ale cărei texte sacre o obligau la schimbări discontinue ("creaţia") şi interferenţe în regularitatea naturii ("minunile"). Cu toate acestea, părea, de asemenea, în acest stadiu, că ştiinţa se baza pe uniformitate şi invariabilitate. Reducţionismul părea esenţial pentru ea. Numai gînditorii revoluţionari, asemeni lui Marx, au găsit uşor de conceput situaţii în care, aşa cum se întîmpla, 2 + 2 nu mai făceau 4, ci puteau conduce la un alt rezultat*. Fusese marea realizare a geologilor să explice cum, dacă există suficient timp, acţiunea exact a aceloraşi forţe vizibile astăzi poate explica enorma varietate a ceea ce putea fi observat pe pămîntul neînsufleţit, în trecut şi în prezent. A fost marea izbîndă a selecţiei naturale să explice chiar şi mai marea varietate de specii vii, inclusiv a omului. Acest succes avea să-i tenteze, şi încă îi tentează, pe gînditori să nege sau să subestimeze procesele foarte diferite şi noi care guvernează schimbarea istorică şi să reducă schimbările din societăţile umane la regulile evoluţiei biologice — cu importante consecinţe şi, uneori, intenţii politice ("darwinismul social"). Societatea în care trăiau savanţii occidentali — şi toţi savanţii aparţineau lumii occidentale, chiar şi cei situaţi la marginile ei, ca în Rusia — îmbina stabilitatea şi schimbarea, şi aşa făceau şi teoriile lor evoluţioniste.

Ele erau, fără îndoială, dramatice sau chiar traumatizante, deoarece, pentru prima dată, intrau într-o confruntare deliberată şi militantă cu forţele tradiţiei, ale conservatorismului şi mai ales ale religiei. Ele aboleau statutul special al omului, aşa cum fusese conceput pînă atunci. Violenţa cu care i se rezista evoluţiei era ideologică. Cum putea omul, creat după chipul lui Dumnezeu, să nu fie altceva decît o maimuţă transformată?

*Aceasta era problema, în disputa matematicienilor asupra infinitului, care era atît de şocantă exact pentru că regulile aritmeticii pur şi simplu nu mai dădeau rezultatele aşteptate.

Avînd de ales între maimuţe şi îngeri, oponenţii lui Darwin se situau de partea îngerilor. Forţa acestei rezistenţe demonstrează forţa tradiţionalismului şi religiei organizate chiar printre cele mai emancipate şi educate grupuri ale popoarelor occidentale, pentru că discuţia era limitată la cei cu un grad înalt de cultură. Cu toate acestea, ceea ce este la fel sau poate mai izbitor este uşurinţa cu care evoluţioniştii au înfruntat, în mod public, forţele tradiţiei — şi triumful lor comparativ rapid. Existaseră o mulţime de evoluţionişti în prima jumătate a secolului, dar biologii aflaţi printre ei mînuiseră subiectul cu precauţie şi cu o anumită frică. Darwin însuşi şi-a ţinut ascunse punctele de vedere, pe care şi le formase deja, pînă în 1859.

Această situaţie nu se datora faptului că dovezile descendenţei omului din animale deveniseră acum prea copleşitoare ca să li se poată rezista, deşi, aşa cum s-a întîmplat, ele se acumulaseră rapid în anii '850. Craniul asemănător cu cel al maimuţei al omului de Neanderthal (1856) nu mai putea fi ignorat. Cu toate acestea, dovezile fuseseră suficient de puternice, înainte de 1848. S-au datorat conjuncturii fericite a celor două fapte, progresului rapid al unei burghezii liberale şi "progresiste", şi absenţei revoluţiei. Împotrivirea faţă de forţele tradiţiei s-a mărit, dar ea nu mai părea să implice o mişcare socială. Darwin însuşi ilustrează această îmbinare. Burghez, aparţinînd stîngii liberale moderate şi fără îndoială gata să înfrunte forţele conservatorismului şi religiei de la sfîrşitul anilor '850 (deşi nu mai înainte), el a respins politicos oferta lui Karl Marx de a-i dedica cel de-al doilea volum al *Capitalului*[8]. El nu era, la urma urmei, un revoluţionar.

Soarta darwinismului a depins, deci, nu atît de succesul lui în a convinge publicul ştiinţific, adică de meritele evidente ale *Originii speciilor*, cît de conjunctura politică şi ideologică a momentului şi a ţării. Ea a fost, bineînţeles, adoptată imediat de către extrema stîngă, care furnizase, într-adevăr, vreme îndelungată o componentă puternică a gîndirii evoluţioniste. Alfred Russel Wallace (1823-1913), care a descoperit, de fapt, teoria selecţiei naturale independent de Darwin şi a împărţit gloria cu el, venea din acea tradiţie a ştiinţei artizanale şi a radicalismului care a jucat un rol atît de important la începutul secolului al nouăsprezecelea, şi care găsea "istoria naturală" atît de apropiată. Format în mediul cartismului şi "Citadelelor ştiinţei" ale lui Owen, el a rămas un om de extremă stîngă care a revenit tîrziu în viaţă la sprijinul militant pentru naţionalizarea pămîntului şi chiar la socialism, deşi şi-a menţinut credinţa în acele alte teorii

caracteristice ale ideologiei neortodoxe şi plebeiene, frenologia şi spiritismul (vezi, în continuare, p. 315). Marx a salutat imediat *Originea speciilor* ca reprezentînd "baza din ştiinţa naturală pentru punctele noastre de vedere"[9], iar social-democraţia a devenit puternic — şi, prin unii dintre discipolii lui Marx, cum ar fi Kautsky, excesiv — darwinistă.

Această afinitate evidentă a socialiştilor pentru darwinismul biologic nu a împiedicat clasele mijlocii liberale, dinamice şi progresiste, să-l salute şi chiar să lupte pentru el. Darwinismul a triumfat rapid în Anglia şi în atmosfera liberală de automulţumire din Germania, în decursul deceniului unificării. În Franţa, unde clasa mijlocie prefera stabilitatea imperiului napoleonian, iar intelectualii de stînga n-aveau nici o nevoie de idei importate de la străini nefrancezi şi, din acest motiv, înapoiaţi, darwinismul n-a progresat rapid pînă după sfîrşitul imperiului şi înfrîngerea Comunei din Paris. În Italia, apărătorii lui erau mai neliniştiţi din cauza implicaţiilor social-revoluţionare ale acestuia decît din cauza fulgerelor Papei, dar, fără îndoială, erau îndeajuns de încrezători. În Statele Unite, el nu numai că a triumfat rapid, dar s-a şi transformat imediat într-o ideologie a capitalismului militant. Dimpotrivă, opoziţia faţă de evoluţia darwinistă, chiar printre oamenii de ştiinţă, venea din partea celor conservatori din punct de vedere social.

II

Evoluţia leagă ştiinţele naturale de ştiinţele umaniste sau sociale, deşi ultimul termen e anacronic. Cu toate acestea, necesitatea unei ştiinţe specifice şi generale a societăţii (ca distinctă de diferitele discipline speciale relevante ocupîndu-se deja de problemele umane) a fost, pentru prima dată, resimţită în mod serios. Asociaţia Britanică pentru Promovarea Ştiinţelor Sociale (1857) a avut doar modestul obiectiv de a aplica metodele ştiinţifice reformelor sociale. Cu toate acestea, despre sociologie, un termen inventat de către Auguste Comte şi popularizat de către Herbert Spencer (care a scris o carte prematură despre principiile acesteia, ca şi despre numeroase alte ştiinţe), se vorbea mult. La sfîrşitul perioadei de care ne ocupăm, ea nu produsese nici o disciplină recunoscută, nici un subiect de predare academică. Pe de altă parte, domeniul mai larg, dar înrudit, al antropologiei apărea rapid ca o ştiinţă recunoscută în afara dreptului, filozofiei, etnologiei şi literaturii de călătorie, studiului limbilor şi al folclorului şi ştiinţelor medicale (prin intermediul subiectului, popular pe atunci, al "antropologiei fizice", care a condus la o modă a măsurării şi colecţio-

nării craniilor diferiţilor oameni). Prima persoană care a predat-o oficial a fost, probabil, Quatrefages, în 1855, la catedra care exista, în acest domeniu, la Musée National din Paris. Întemeierea Societăţii Antropologice din Paris (1859) a fost urmată de o remarcabilă creştere a interesului pentru antropologie, în anii '860, cînd asociaţii similare au fost formate la Londra, Madrid, Moscova, Florenţa şi Berlin. Psihologia (o altă invenţie recentă, datorată, de data aceasta, lui John Stuart Mill) era încă legată de filozofie — ştiinţa mintală şi morală a lui A. Bain (1868) încă o îmbina cu etica —, dar i se dădea tot mai mult o orientare experimentală, prin W. Wundt (1832-1920), care fusese asistentul marelui Helmholtz. Era, de netăgăduit, o disciplină acceptată prin anii '870, în orice caz în universităţile germane. Ea a atins şi domeniul social, ca şi pe cel antropologic, şi, într-adevăr, o revistă specială care o lega de lingvistică a fost întemeiată începînd din 1859[10].

După standardele ştiinţelor "pozitive" şi, în special, ale ştiinţelor experimentale, palmaresul acestor noi ştiinţe sociale nu era impresionant, deşi trei dintre ele puteau pretinde deja realizări autentice şi sistematice ca ştiinţe, înainte de 1848: economia, statistica şi lingvistica (vezi *Era Revoluţiei*, capitolul 15, p. 283-287). Legătura dintre economie şi matematică a devenit acum strînsă şi directă (prin A. A. Cournot [1801-1877] şi L. Walras [1834-1910], amîndoi francezi), iar aplicarea statisticii la fenomenele sociale era deja suficient de avansată ca să stimuleze aplicarea ei în ştiinţele fizice. Cel puţin, aşa au susţinut savanţii despre originile mecanicii statistice, al cărei pionier a fost Clerk Maxwell. Cu siguranţă, statistica socială a înflorit ca niciodată mai înainte, cei care o practicau găsind numeroase slujbe publice. Congresele internaţionale de statistică au ajuns să se ţină regulat, începînd din 1853, iar nivelul ştiinţific a fost recunoscut prin alegerea celebrului şi admirabilului dr. William Farr (1807-1883) în Societatea Regală. Lingvistica, după cum vom vedea, a urmat o linie de dezvoltare diferită.

Şi, cu toate acestea, în general, rezultatele de mai jos nu erau ieşite din comun. Şcoala de economie, de o utilitate marginală, dezvoltată simultan în Anglia, Austria şi Franţa, în jur de 1870, era, din punct de vedere formal, elegantă şi sofisticată, dar, dincolo de orice îndoială, considerabil mai îngustă decît vechea "economie politică" (sau chiar decît recalcitranta "şcoală istorică de economie" a germanilor), şi, din această cauză, reprezenta o abordare mai puţin realistă a problemelor economice. Spre deosebire de ştiinţele naturale, într-o societate liberală cele sociale nu aveau nici măcar stimulul progresului tehnologic. Deoarece modelul de bază al economiei

părea perfect satisfăcător, el nu lăsa mari probleme de rezolvat, cum ar fi cele ale creşterii, posibilei prăbuşiri economice sau distribuţiei veniturilor. În măsura în care aceste chestiuni nu erau deja rezolvate, operaţiunile automate ale economiei de piaţă (asupra cărora s-a concentrat, deci, de acum înainte analiza) aveau să le rezolve, atîta timp cît nu depăşeau nivelul soluţiilor omeneşti. În orice caz, lucrurile se îmbunătăţeau şi progresau în mod evident, situaţie care nu era aptă să concentreze minţile economiştilor asupra aspectelor mai profunde ale ştiinţei lor.

Rezervele pe care gînditorii burghezi le aveau în legătură cu lumea lor erau mai degrabă sociale şi politice decît economice, mai ales acolo unde pericolul revoluţiei era de neuitat, ca în Franţa, sau apărînd o dată cu ascensiunea mişcării muncitoreşti, ca în Germania. Dar, dacă gînditorii germani, care n-au înghiţit niciodată teoria liberală extremă, în întregul ei, erau, asemeni conservatorilor de pretutindeni, îngrijoraţi că societatea produsă de capitalismul liberal avea să de dovedească periculoasă şi instabilă, ei aveau puţine lucruri de propus, cu excepţia reformelor sociale preventive. Imaginea de bază a sociologului era cea biologică a "organismului social", cooperarea funcţională a tuturor grupurilor din societate, un lucru atît de diferit de lupta de clasă. Exista vechiul conservatorism îmbrăcat într-un costum al secolului al nouăsprezecelea şi, întîmplător, greu de îmbinat cu cealaltă imagine biologică a secolului care reprezenta schimbarea şi progresul, şi anume "evoluţia". Acest lucru constituia, de fapt, o bază mai bună pentru propagandă decît pentru ştiinţă.

De aceea, singurul gînditor care a dezvoltat o teorie cuprinzătoare asupra structurii sociale şi schimbării sociale care impune încă respect a fost social-revoluţionarul Karl Marx, care se bucură de admiraţia sau, cel puţin, de respectul economiştilor, istoricilor şi sociologilor. E o realizare remarcabilă, pentru că acei contemporani ai săi (cu excepţia cîtorva economişti) sînt acum uitaţi, chiar de către bărbaţii şi femeile cu un grad înalt de educaţie sau, în alt mod, ei s-au dezintegrat în secolul care a trecut într-o măsură atît de mare, încît arheologii intelectuali pot, o dată mai mult, să descopere merite uitate în scrierile lor. Dar ceea ce e izbitor nu e atît faptul că Auguste Comte sau Herbert Spencer erau, la urma urmei, persoane de o anumită statură intelectuală, cît acela că oamenii care au fost priviţi cîndva ca nişte Aristoteli ai lumii moderne au dispărut, practic, din vedere. Ei erau, la vremea lor, incomparabil mai celebri şi mai influenţi decît Marx, al cărui *Capital* era descris, în 1875, de către un expert german anonim ca opera unui autodidact care ignora progresul din ultimii

douăzeci şi cinci de ani[11]. Pentru că, la acel moment, în Occident Marx nu era luat în serios decît în interiorul mişcării muncitoreşti internaţionale şi, mai ales, în interiorul mişcării socialiste din propria lui ţară, iar influenţa lui intelectuală era, chiar şi acolo, pînă atunci palidă. Cu toate acestea, intelectualii dintr-o Rusie tot mai revoluţionară l-au citit imediat cu aviditate. Primei ediţii germane a *Capitalului* (1867) — o mie de exemplare — i-au trebuit cinci ani ca să se epuizeze, dar în 1872, primele o mie de exemplare ale ediţiei ruseşti s-au epuizat în mai puţin de două luni.

Problema pe care şi-a pus-o Marx era aceeaşi cu care au încercat să se confrunte alţi savanţi sociali: cea a naturii şi mecanicii tranziţiei de la o societate precapitalistă la aceea capitalistă şi a modurilor specifice de operare şi a tendinţelor viitoarei dezvoltări ale acesteia. Deoarece răspunsurile lui sînt relativ cunoscute, nu e nevoie să le recapitulăm aici, deşi merită notat că Marx a rezistat tendinţei, care la alţii a ajuns tot mai puternică, de a separa analiza economică de contextul ei social-istoric. Problema evoluţiei istorice a societăţii secolului al nouăsprezecelea i-a condus, atît pe teoreticieni, cît şi pe oamenii practici mult înapoi în trecutul îndepărtat. Pentru că, atît în ţările capitaliste, cît şi în punctele în care societăţile burgheze în expansiune au întîlnit — şi au distrus — alte societăţi, trecutul viu şi prezentul care se năştea au ajuns la un conflict deschis. Gînditorii germani au înţeles că ordinea ierarhică a "stărilor" din propria lor ţară lăsa drum liber unei societăţi de clase aflate în conflict. Avocaţii britanici, mai ales cei cu experienţă din India, au comparat vechea societate a "statutului" cu cea nouă a "contractului" şi au privit tranziţia de la prima la cea de-a doua ca fiind principalul model al evoluţiei istorice. Scriitorii ruşi trăiau, de fapt, simultan în cele două lumi — vechiul comunalism al ţărănimii, pe care atîţia dintre ei îl cunoşteau din lungile veri petrecute la reşedinţele lor senioriale, şi lumea intelectualului occidentalizat care călătorea mult. Pentru observatorul de la jumătatea secolului al nouăsprezecelea, întreaga istorie coexista în acelaşi timp, cu excepţia celei a civilizaţiilor şi imperiilor străvechi, cum ar fi antichitatea clasică, care fuseseră (literalmente) îngropate, aşteptînd săpăturile lui H. Schliemann (1822-1890) la Troia şi Micene sau ale lui Flinders Petrie (1853-1942) în Egipt.

Ar fi fost de aşteptat ca disciplina cel mai strîns legată cu trecutul să aibă o contribuţie deosebit de importantă în dezvoltarea ştiinţelor sociale, dar, în realitate, istoria ca specializare academică le-a fost de foarte puţin ajutor acestora. Cei care o practicau erau interesaţi, în mod preponderent, de conducători, bătălii, tratate, evenimente istorice sau instituţii politico-

juridice, într-un cuvînt de politica retrospectivă, dacă nu, de fapt, de politica curentă în straie istorice de circumstanţă. Ei au elaborat metodologia de cercetare pe baza documentelor din arhivele publice, acum admirabil ordonate şi păstrate, şi şi-au organizat tot mai mult publicaţiile în jurul celor doi poli, teza academică şi revista de specialitate: *Historische Zeitschrift* a apărut, pentru prima dată, în 1858, *Revue Historique* în 1876, engleza *Historical Review* în 1886, iar *American Historical Review* în 1895. Dar ceea ce au produs ele erau, în cel mai bun caz, permanente monumente de erudiţie, din care ne hrănim încă, şi, în cel mai rău caz, pamflete de o întindere gigantică pe care le citim acum, dacă le citim, doar pentru interesul lor pur literar. Istoria academică, în ciuda liberalismului moderat al unora dintre cei care o practicau, avea o înclinaţie naturală pentru păstrarea trecutului şi suspectarea, dacă nu chiar deplîngerea viitorului. Ştiinţele sociale, în acest stadiu, denotau tendinţa opusă.

Fără îndoială, dacă istoricii academici alegeau calea secundară a erudiţiei, istoria rămînea principalul constituent al noilor ştiinţe sociale. Acest lucru era în mod particular evident în domeniul, înflorind enorm — şi, asemeni atîtor alte discipline ştiinţifice, în mod proeminent german —, al lingvisticii sau, mai degrabă, ca să utilizăm termenul contemporan, al filologiei. Principalul ei interes consta din refacerea evoluţiei limbilor indo-europene care, poate pentru că în Germania erau cunoscute ca "indo-germane", au atras atenţia naţională, dacă nu chiar naţionalistă, în acea ţară. Au fost făcute şi strădanii de a stabili o tipologie evoluţionistă mult mai largă a limbilor, adică de a descoperi originile şi evoluţia istorică a vorbirii şi limbajului — de exemplu, de către H. Steinthal (1823-1899) şi A. Schleicher (1821-1868) —, dar arborele genealogic al limbilor alcătuit în acest fel a rămas în mare măsură speculativ, iar relaţiile între "gen" şi "specie" extrem de îndoielnice. De fapt, cu excepţia ebraicii şi a limbilor semite înrudite care i-au atras pe evrei sau pe cei care studiau Biblia şi a unor lucrări asupra limbilor ugro-finice (care s-a întîmplat să aibă un reprezentant central-european în Ungaria), în afara limbilor indo-europene nu fusese studiate, în mod sistematic, alte limbi în ţările în care a înflorit filologia jumătăţii secolului al nouăsprezecelea*. Pe de altă parte, cercetările fundamentale din prima jumătate a secolului erau acum aplicate şi dezvoltate sistematic în lingvistica evoluţionistă indo-europeană. Modelele regulate ale modi-

*Şcoala americană de lingvistică, bazată pe studiul limbilor amerindiene, nu se dezvoltase încă.

ficării pronunţiei, descoperite de către Grimm pentru germană, erau acum investigate şi specificate mai îndeaproape, erau stabilite metode de reconstruire a formelor timpurii nescrise pentru cuvinte şi de construire de modele ale "arborilor genealogici" lingvistici, erau sugerate alte modele de modificare evoluţionistă (ca "teoria valurilor" a lui Schmidt) şi era dezvoltată folosirea analogiei — mai ales a analogiei gramaticale; pentru că filologia nu însemna nimic dacă nu era comparativă. Prin anii '870, şcoala-pilot a *Junggrammatiker* (Tinerii Gramaticieni) se considera capabilă a reconstrui, în fapt, indo-europeana originară, din care descindeau atîtea limbi, între sanscrită, la răsărit, şi celtă, la apus, iar redutabilul Schleicher a scris, chiar, texte în această limbă refăcută. Lingvistica modernă a luat o cale cu totul diferită, respingînd interesele istorice şi evoluţioniste de la jumătatea secolului al nouăsprezecelea, cu o violenţă excesivă, poate, şi, în acest sens, principala evoluţie a filologiei în perioada de care ne ocupăm mai degrabă a pus în aplicare principii cunoscute decît a anticipat unele noi. Dar era, într-un mod foarte tipic, o ştiinţă socială evoluţionistă şi, după standardele contemporane, una de mare succes, atît printre savanţi, cît şi în rîndul publicului general. Din nefericire, în rîndurile celui din urmă (şi în ciuda unor tăgăduiri specifice ale unor savanţi precum F. Max-Muller [1823-1900] de la Oxford), ea a încurajat credinţa în rasism, vorbitorii limbilor indo-europene (un concept pur lingvistic) fiind identificaţi cu "rasa ariană".

Rasismul a jucat un rol specific central într-o altă ştiinţă socială care se dezvolta rapid, antropologia, o contopire a două discipline la origine cu totul distincte, "antropologia fizică" (derivînd, în principal, din interese anatomice şi altele similare) şi "etnografia" sau descrierea diferitelor — în general înapoiate sau primitive — comunităţi. Amîndouă s-au confruntat, în mod inevitabil, cu problema diferenţelor dintre diversele grupuri umane şi (pentru că au fost atrase în modelul evoluţionist) cu problema descendenţei omului şi a diferitelor tipuri de societate, dintre care lumea burgheză apărea, fără nici o îndoială, drept cea mai înaltă. Antropologia fizică a condus, în mod automat, la conceptul de "rasă", deoarece diferenţele fizice dintre popoarele albe, galbene sau negre, negri, mongoli, caucazieni (sau orice altă clasificare s-ar fi folosit) erau de netăgăduit. Acest lucru nu implica vreo credinţă în inegalitatea, superioritatea sau inferioritatea rasială, deşi, atunci cînd a fost legat de studiul evoluţiei omului pe baza dovezilor fosilelor preistorice, a avut şi această semnificaţie. Pentru că cel mai timpuriu strămoş identificabil al omului — mai ales omul de Neanderthal — era, în mod clar, şi mai asemănător cu maimuţa, şi infe-

rior din punct de vedere cultural descoperitorului lui. Dar dacă anumite rase existente puteau fi indicate ca fiind mai apropiate de maimuţă decît altele, n-avea să dovedească acest lucru inferioritatea lor?

Argumentul e slab, dar a făcut un apel natural la cei care voiau să dovedească inferioritatea rasială, de exemplu a negrilor faţă de albi — sau, în această privinţă, a oricui faţă de albi. (Înfăţişarea maimuţei putea fi distinsă, prin ochiul prejudecăţii, chiar la chinezi şi japonezi, aşa cum dovedeşte o caricatură modernă.) Dar dacă evoluţia biologică darwinistă sugera o ierarhie a raselor, aşa făcea şi metoda comparativă, cum a fost aplicată în "antropologia culturală", pentru care *Cultura primitivă* (1871) a lui E.B. Tylor a fost principalul punct de referinţă. Pentru E.B. Tylor (1832-1917), ca pentru atîţia oameni care credeau în "progres" şi care au studiat comunităţile şi culturile care, spre deosebire de omul fosil, nu dispăruseră, acestea nu erau atît de mult inferioare prin natură, ca reprezentări ale unui stadiu timpuriu de evoluţie pe drumul către civilizaţia modernă. Ele erau analoage copilăriei din viaţa individului. Acest lucru implica o teorie a stadiilor — Tylor a fost influenţat de aceea a lui Comte — pe care el a aplicat-o (cu precauţia obişnuită a unui om respectabil atacînd un subiect încă exploziv) religiei. De la "animismul" primitiv (un cuvînt inventat de către el), drumul ducea către religiile monoteiste superioare şi, pînă la urmă, la triumful ştiinţei care, capabilă a explica zone tot mai mari ale experienţei fără referire la spirit, avea, "într-un domeniu după altul, să înlocuiască acţiunea voluntară independentă prin aplicarea legii sistematice"[12]. Între timp, totuşi, "supravieţuirile" modificate din punct de vedere istoric ale stadiilor timpurii ale civilizaţiei puteau fi decelate pretutindeni, chiar în zonele evident "înapoiate" ale naţiunilor civilizate, de exemplu în superstiţiile şi obiceiurile de la ţară. De aceea, ţăranul a devenit o legătură între omul sălbatic şi societatea civilizată. Tylor, care considera antropologia drept "în esenţă, o ştiinţă a reformării", n-a crezut că vechile tradiţii indicau vreo incapacitate a ţăranilor de a deveni membri cu drepturi depline ai societăţii civilizate. Dar ce era mai uşor decît să presupui că aceia care reprezentau stadiul copilăriei sau adolescenţei în evoluţia civilizaţiei erau ei înşişi "ca nişte copii" şi trebuiau să fie trataţi asemeni copiilor de către "părinţii" lor maturi?

> Aşa cum tipul de negru [scria *Revista antropologică*] e fetal, şi tipul de mongol e infantil. Şi, în strictă concordanţă cu acest lucru, descoperim că guvernarea, literatura şi arta lor sînt şi ele infantile. Ei sînt copii

> imberbi a căror viaţă e o povară şi a căror virtute de căpetenie constă din supunere necondiţionată.[13]

Sau, cum a formulat-o un oarecare căpitan Osborn într-o manieră de pomină, în 1860: "Trataţi-i ca pe nişte copii. Faceţi-i să execute ceea ce ştim că este în beneficiul lor, ca şi în al nostru, şi toate dificultăţile din China se încheie"[14].

Alte rase erau, din acest motiv, "inferioare", fie pentru că reprezentau un stadiu timpuriu al evoluţiei biologice, fie unul al evoluţiei socioculturale, fie pe amîndouă. Iar inferioritatea lor era dovedită datorită faptului că "rasa superioară" era superioară după criteriile propriei societăţi: mai avansată din punct de vedere tehnologic, mai puternică din punct de vedere militar, mai bogată şi mai "plină de succes". Argumentul era şi flatant, şi convenabil — atît de convenabil, încît clasele mijlocii erau înclinate să-l preia de la aristocraţi (care s-au imaginat, lungă vreme, ca pe o rasă superioară) în scopuri interne, ca şi internaţionale: săracii erau săraci pentru că erau inferiori din punct de vedere biologic şi, invers, dacă cetăţenii aparţineau "raselor inferioare", nu era de mirare că rămîneau săraci şi înapoiaţi. Argumentul nu era încă înfăşurat în veşmintele geneticii moderne, care nu fusese, practic, inventată încă: experimentele, de acum celebre, ale călugărului Gregor Mendel (1822-1884) asupra "sîngelui voinicului" în grădina mănăstirii sale din Moravia (1865) au trecut complet neremarcate pînă cînd au fost redescoperite, în jur de 1900. Dar, într-o manieră primitivă, punctul de vedere conform căruia clasele superioare reprezentau un tip superior de om, dezvoltîndu-şi superioritatea prin endogamie, şi ameninţate de amestecul cu categoriile inferioare şi, mai mult chiar, de creşterea mai rapidă a celor inferiori, era susţinut pe larg. Invers, aşa cum şcoala (mai ales italiană) de "antropologie criminală" a pretins că demonstrează, criminalii, antisocialii, marginalii din punct de vedere social aparţineau unei rase umane inferioare şi diferite de "cei respectabili", şi puteau fi recunoscuţi ca atare prin măsurarea craniului sau prin alte moduri simple.

Rasimul străbate gîndirea perioadei de care ne ocupăm într-o măsură greu de apreciat astăzi şi nu întotdeauna uşor de înţeles. (De unde, de exemplu, groaza, larg răspîndită, faţă de amestecul de rase, şi convingerea, aproape universală, printre albi că "metişii" moşteneau exact cele mai rele trăsături ale raselor părinţilor lor?) Dincolo de faptul de a fi convenabil ca o legitimare a stăpînirii albilor asupra celor de culoare, a bogaţilor asupra celor săraci, el este, poate, cel mai bine explicat ca un mecanism prin mijlocirea căruia o

societate fundamental neegalitaristă, bazată pe o ideologie fundamental egalitaristă, îşi raţionaliza inegalităţile şi încerca să justifice şi să apere acele privilegii pe care democraţia, implicit prin instituţiile ei, trebuia să le conteste în mod inevitabil. Liberalismul n-avea nici o apărare logică împotriva egalităţii şi democraţiei, aşa că a fost înălţată bariera ilogică a rasei: ştiinţa însăşi, atuul liberalismului, putea să dovedească faptul că oamenii *nu* erau egali.

Dar, bineînţeles, ştiinţa din perioada de care ne ocupăm n-a dovedit acest lucru, deşi anumiţi oameni de ştiinţă s-ar fi putut s-o dorească. Tautologia darwinistă ("supravieţuirea celui mai adaptat", dovada adaptării fiind supravieţuirea) n-a putut să probeze faptul că oamenii erau superiori viermilor de pămînt, pentru că ei supravieţuiau, şi unii, şi alţii, cu succes. "Superioritatea" era trecută în palmares prin intermediul presupunerii echivalării istoriei evolutive cu "progresul". Şi, chiar dacă istoria evolutivă a omului decela, cu totul corect, progresul în anumite chestiuni importante — mai ales ştiinţa şi tehnologia —, deşi nu le dădea atenţie altora, ea n-a făcut, şi nu putea, într-adevăr, să facă "înapoierea" permanentă şi ireparabilă. Pentru că ea se baza pe presupunerea că fiinţele umane, cel puţin de la apariţia lui *homo sapiens*, erau aceleaşi, comportamentul lor supunîndu-se aceloraşi legi uniforme, deşi în circumstanţe istorice diferite. Englezul era diferit de indo-europeanul originar, dar nu pentru că englezul modern opera într-o manieră diferită din punct de vedere lingvistic de triburile ancestrale din, aşa cum se credea în general pe atunci, Asia. Paradigma de bază a "arborelui genealogic", care apare atît în filologie, cît şi în antropologie, implică opusul formelor genetice sau al altor forme permanente de inegalitate. Sistemele înrudite ale aborigenilor australieni, locuitorilor din insulele Pacificului, şi ale indienilor irochezi, pe care precursorii antropologiei sociale moderne, ca Lewis Morgan (1818-1881), au început acum să-i studieze în mod serios — deşi subiectul era încă, în primul rînd, abordat mai degrabă în bibliotecă decît pe teren — erau privite ca "supravieţuitori" ai stadiilor timpurii în evoluţia a ceea ce devenise familia secolului al nouăsprezecelea. Dar problema lor era una de comparabilitate: puteau fi diferiţi, dar nu, în mod necesar, inferiori*. "Darwinismul social" şi antropologia sau biologia rasistă nu aparţin ştiinţei secolului al nouăsprezecelea, ci politicii acestuia.

*Acest lucru era, bineînţeles, acceptat pentru popoarele antichităţii clasice, ale căror sisteme înrudite formau baza studiilor de pionierat asupra evoluţiei istorice a familiei, de exemplu *Mutterrecht* (Legea matriarhală) a lui J.J. Bachofen, din 1861.

Dacă privim în urmă atît la ştiinţele naturale, cît şi la cele sociale ale perioadei, vom fi izbiţi, într-un mod foarte viu, de încrederea lor în sine. Ea era într-un mod mai puţin evident nejustificată în ştiinţele naturale decît în cele sociale, dar era la fel de vizibilă. Fizicienii care considerau că nu le lăsaseră succesorilor lor altceva de făcut decît să clarifice cîteva probleme minore exprimau aceeaşi stare cu August Schleicher, care era sigur că vechii arieni vorbiseră exact aceeaşi aşa-zisă limbă pe care el o reconstruise pentru ei. Acest sentiment nu se baza atît pe rezultate — cele ale disciplinelor evoluţioniste nu se pretau deloc la o falsificare experimentală —, cît pe o încredere în infailibilitatea "metodei ştiinţifice". Ştiinţa "pozitivă", operînd asupra faptelor obiective şi stabilite, unită, prin legături rigide, de cauză şi efect, şi producînd "legi" generale uniforme, invariabile, dincolo de îndoială sau de modificarea premeditată, era cheia de boltă a universului, iar secolul al nouăsprezecelea o poseda. Mai mult decît atît: o dată cu ascensiunea lumii secolului al nouăsprezecelea, stadiile timpurii şi infantile ale omului, caracterizate de superstiţie, teologie şi speculaţie erau încheiate, "cel de-al treilea stadiu" al ştiinţei pozitive a lui Comte sosise. E uşor acum să glumeşti pe seama acelei încrederi atît în adecvarea metodei, cît şi în permanenţa modelelor teoretice, dar ea nu era mai puţin puternică, cum ar fi putut demonstra unii din vechii filozofi, pentru a te rătăci. Şi, dacă oamenii de ştiinţă considerau că avea dreptul să vorbească cu certitudine, cu atît mai mult o făceau mai puţin numeroşii publicişti şi ideologi care erau cu atît mai siguri de certitudinile experţilor, deoarece puteau înţelege o mare parte din ceea ce spuneau aceştia, cel puţin în măsura în care aceste lucruri era posibil să fie exprimate fără utilizarea matematicii superioare. Pînă şi în fizică şi chimie, ei păreau să fie încă în strînsoarea "omului practic" — un inginer civil, să spunem. *Originea speciilor* a lui Darwin era cu totul accesibilă unui profan educat. Niciodată n-avea să mai fie atît de uşor pentru obtuzul simţ comun — care ştia, în orice caz, că triumfătoarea lume a progresului capitalist liberal era cea mai bună dintre lumile posibile — să mobilizeze universul pe socoteala prejudecăţilor sale.

Publiciştii, popularizatorii şi ideologii puteau fi găsiţi acum pretutindeni în lumea occidentală şi oriunde exista o elită locală atrasă de "modernizare". Oamenii de ştiinţă şi cercetătorii originali — în orice caz, cei care se bucurau, şi se bucură încă, de o reputaţie peste graniţele ţărilor lor – erau distribuiţi mai inegal. De fapt, ei erau, practic, limitaţi la părţi din

Europa şi America de Nord*. Lucrări de o calitate deosebită şi de un interes internaţional erau produse acum, în cantităţi semnificative, în Europa Centrală şi de Est, şi, cel mai notabil, în Rusia, şi această situaţie a reprezentat, probabil, cea mai izbitoare modificare pe harta "academică" a lumii occidentale în perioada de care ne ocupăm, deşi nici o istorie a ştiinţei din perioada în discuţie nu poate fi scrisă fără referire la unii eminenţi nord-americani, mai ales fizicianul Willard Gibbs (1839-1903). Cu toate acestea, ar fi greu de negat că, să spunem, în 1875, ce se petrecea la universităţile din Kazan şi Kiev era mai semnificativ decît ce se petrecea la Yale şi Princeton.

Dar simpla distribuţie geografică nu putea demonstra suficient ceea ce reprezenta, tot mai mult, factorul dominant în legătură cu viaţa academică din perioada de care ne ocupăm, şi anume hegemonia germanilor, susţinută, aşa cum s-a întîmplat, de numeroasele universităţi ce le foloseau limba (care le cuprindea pe cele din cea mai mare parte a Elveţiei, cea mai mare parte a Imperiului Habsburgic şi din regiunile baltice ale Rusiei) şi de puternica atracţie exercitată de cultura germană în Scandinavia, Europa Estică şi de Sud-Est. În afara lumii latine şi a Angliei, şi, într-o anumită măsură, chiar în cele două spaţii citate mai sus, modelul german de universitate a fost adoptat în mod general. Preponderenţa germană era, înainte de toate, cantitativă: în perioada dată, probabil că, în această limbă, erau publicate mai multe noi reviste ştiinţifice decît în engleză şi franceză luate la un loc. În afara anumitor domenii ale ştiinţelor naturale, de felul chimiei şi, probabil, matematicii, pe care ei le-au dominat în mod clar, realizările lor de o calitate extrem de înaltă au fost, poate, mai puţin evidente, pentru că (spre deosebire de începutul secolului al nouăsprezecelea) nu exista, la acea vreme, un tip, specific german, de filozofie naturală. În timp ce francezii, probabil din raţiuni naţionaliste, şi-au menţinut propriul stil — cu o logică izolare a ştiinţei naturale franceze (deşi nu şi a matematicii franceze) —, cu excepţia cîtorva indivizi celebri, germanii n-au făcut-o. Poate că propriul lor stil, care a devenit dominant în secolul al douăzecilea, n-a apărut ca atare pînă cînd ştiinţele n-au intrat în faza de teorie şi sistematizare care (din raţiuni mai degrabă obscure) li se potrivea admirabil. În orice caz, ştiinţele naturale britanice, cu o bază mult mai îngustă — care, se ştie, s-au bucurat de ajutorul unui forum

*În Europa, peninsulele Iberică şi Balcanică au rămas mai degrabă înapoiate, sub acest aspect.

public impresionant, atît de specialişti, cît şi de burghezi profani şi chiar meşteşugari — au continuat să producă savanţi de un enorm renume, ca Thompson şi Darwin.

Cu excepţia istoriei academice şi a lingvisticii, n-a existat o asemenea dominaţie germană în ştiinţele sociale. Economia era încă, în mare măsură, engleză, deşi, în retrospectivă, putem detecta opere analitice majore în Franţa, Italia şi Austria. (Imperiul Habsburgic, deşi, în anumite sensuri, era parte a zonei culturale germane, a urmat o traiectorie intelectuală foarte diferită.) Sociologia, aşa puţin cît valora, era asociată, în primul rînd, cu Franţa şi Anglia, şi preluată, la modul entuziast, în lumea latină. În antropologie, conexiunile mondiale ale englezilor le dădeau un avantaj remarcabil. În general, "evoluţia" — acea punte dintre ştiinţele naturale şi cele sociale — îşi avea centrul de gravitaţie în Anglia. Adevărul este că ştiinţele sociale reflectau ideile preconcepute şi problemele liberalismului burghez în forma lui clasică, care nu se găsea în Germania, unde societatea burgheză s-a inserat în cadrul bismarckian al aristocraţilor şi birocraţilor. Cel mai eminent savant al ştiinţelor sociale ale perioadei, Karl Marx, a lucrat în Anglia, şi-a derivat cadrul analizei sale concrete din ştiinţele economice negermane, iar baza empirică a operei sale din forma "clasică", deşi, pînă la acest moment, nepusă sub semnul întrebării, de societate burgheză era cea engleză.

III

"Ştiinţa" era miezul acelei ideologii laice a progresului, fie liberal, fie — într-o măsură mai mică, dar în creştere — socialist, care nu necesită o discuţie specială, deoarece natura lui generală ar fi trebuit să reiasă pînă acum cu claritate din această istorie.

Comparată cu ideologia laică, religia, în perioada de care ne ocupăm, este, relativ, de puţin interes şi nu merită o tratare extinsă. Fără îndoială, ea necesită o anumită atenţie, nu numai pentru că forma încă idiomul în care gîndea copleşitoarea majoritate a populaţiei lumii, dar şi pentru că societatea burgheză însăşi, în ciuda crescîndei ei laicizări, era sincer îngrijorată în legătură cu posibilele consecinţe ale propriei ei cutezanţe. O neîncredere publică în Dumnezeu a devenit relativ uşoară, la jumătatea secolului al nouăsprezecelea, în orice caz în lumea occidentală, deoarece atît de multe din afirmaţiile Sfintelor Scripturi iudeo-creştine fuseseră năruite sau într-adevăr respinse de ştiinţele istorice, sociale şi, mai presus de toate, naturale. Dacă Lyell (1797-1875) şi Darwin aveau dreptate, atunci

Cartea Facerii era, pur şi simplu, greşită în înţelesul ei literal; iar oponenţii intelectuali ai lui Darwin şi Lyell erau vizibil derutaţi. Gîndirea liberă a clasei superioare fusese lungă vreme familiară, cel puţin printre domni. Nici ateismul clasei mijlocii şi al intelectualilor nu era o noutate, şi a devenit militant o dată cu tot mai marea importanţă politică a anticlericalismului. Gîndirea liberă a clasei muncitoare, deşi asociată deja cu ideologiile revoluţionare, a luat o formă specifică, atît pentru că ideologiile revoluţionare mai vechi au decăzut, lăsînd în urmă numai aspectele lor politice mai puţin directe, cît şi pentru că au cîştigat teren noi ideologii de acest tip, bazate ferm pe filozofia materialistă. Mişcarea "laică" din Anglia descindea direct din vechile mişcări radicale ale clasei muncitoare, cea cartistă şi cea owenistă, dar ea exista acum ca un grup independent, deosebit de atrăgător pentru bărbaţii şi femeile care reacţionau împotriva fundalului religios neobişnuit de intens. Dumnezeu nu era numai alungat, ci şi atacat în mod activ.

Acest atac militant asupra religiei coincidea, dar nu era cu totul identic, cu curentul la fel de militant al anticlericalismului, care includea toate curentele intelectuale, de la liberalii moderaţi la marxişti şi anarhişti. Atacul împotriva Bisericilor şi, cel mai evident, asupra Bisericilor oficiale de stat şi a Bisericii internaţionale Romano-Catolice — care pretindea dreptul de a defini adevărul sau a deţine monopolul anumitor funcţii care-i afectau pe cetăţeni (cum ar fi căsătoria, înmormîntarea şi educaţia) — nu implica, în sine, ateism. În ţările cuprinzînd mai mult decît o religie, el putea fi dirijat de către membrii unei confesiuni religioase împotriva alteia. În Anglia, lupta a fost dusă în primul rînd de membrii sectelor non-conformiste împotriva Bisericii Anglicane; în Germania, Bismarck, care a intrat într-o amarnică *Kulturkampf* împotriva Bisericii Romano-Catolice în 1870-1871, cu siguranţă că nu intenţiona, ca luteran oficial, să pună în pericol existenţa lui Dumnezeu sau divinitatea lui Iisus. Pe de altă parte, în ţările cu o singură credinţă monolitică, în modul cel mai evident catolice, anticlericalismul implica, în mod normal, respingerea religiei. Exista, într-adevăr, un slab curent "liberal" în interiorul catolicismului care se opunea ultraconservatorismului tot mai rigid al ierarhiei romane, formulat în anii '860 (vezi, mai sus, p. 127 pentru *Expunerea păcatelor*) şi triumfător în mod oficial la Conciliul Vatican din 1870, cu declaraţia lui privind infailibilitatea papală. Cu toate acestea, el părea uşor de dirijat, în interiorul Bisericii, chiar fiind sprijinit de unii ierarhi care doreau să păstreze o autonomie relativă a Bisericii Catolice naţionale căreia-i aparţineau, şi care

erau, probabil, cei mai puternici în Franţa. Dar "galicanismul" nu putea fi numit, cu adevărat, "liberal" în sensul acceptat, chiar dacă apărea mai pregătit, pe teren pragmatic, ca fiind antiroman, să ajungă la o înţelegere cu guvernele laice şi liberale moderne.

Anticlericalismul era laicizant la modul militant, în măsura în care dorea să lipsească religia de orice statut oficial în societate ("secularizarea", "despărţirea bisericii de stat"), lăsînd-o ca pe o chestiune pur privată. Ea urma să fie transformată în una sau mai multe organizaţii voluntare, analoage cluburilor colecţionarilor de timbre, numai că, fără îndoială, mai mari. Dar acest lucru nu se baza atît pe falsitatea credinţei în Dumnezeu sau pe vreo variantă particulară a unei asemenea credinţe, cît pe capacitatea administrativă, posibilităţile şi ambiţia, aflate în creştere, ale statului laic — chiar în forma lui cea mai liberală şi de *laissez-faire* —, care era nevoit să expulzeze organizaţiile private din ceea ce era considerat acum drept sfera lui de acţiune. Cu toate acestea, în esenţă, anticlericalismul era politic, pentru că principalul sentiment de dincolo de el era convingerea că religiile stabilite erau ostile progresului. Şi aşa şi erau, fiind, atît din punct de vedere sociologic, cît şi din punct de vedere politic, instituţii foarte conservatoare. Într-adevăr, Biserica Romano-Catolică arătase ostilitate faţă de tot ce simboliza atît de ferm jumătatea secolului al nouăsprezecelea pentru flamura ei. Sectele sau cei neortodocşi puteau fi liberali sau chiar revoluţionari, minorităţile religioase puteau fi atrase de toleranţa liberală, dar bisericile şi ortodoxiile nu. Şi, în măsura în care masele — mai ales masele rurale — se găseau încă în mîinile acestor forţe ale obscurantismului, tradiţionalismului şi reacţiunii politice, puterea lor trebuia să fie distrusă, pentru ca progresul să nu fie pus în pericol. De aceea, anticlericalismul a fost mai militant şi mai pătimaş în funcţie de "înapoierea" ţării. Politicienii se certau în legătură cu statutul şcolilor catolice în Franţa, dar în Mexic acesta a constat mult mai mult în lupta guvernelor laice împotriva preoţilor.

"Progresul", emanciparea de tradiţie — atît pentru societate, cît şi pentru indivizi — păreau, din acest motiv, să implice o ruptură militantă de vechile convingeri, care şi-au găsit o exprimare pătimaşă în comportamentul militanţilor mişcărilor populare, ca şi în cel al intelectualilor clasei mijlocii. O carte numită *Moses sau Darwin* era citită pe scară mai largă în bibliotecile muncitorilor social-democraţi germani decît scrierile lui Marx însuşi. În fruntea progresului — chiar a progresului socialist — stăteau, în minţile oamenilor obişnuiţi, marii educatori şi eliberatori, iar ştiinţa (dezvoltată, logic, în "socialism ştiinţific") reprezenta cheia emancipării intelectuale de

lanţurile unui trecut superstiţios şi ale unui prezent opresiv. Anarhiştii vesteuropeni, care reflectau, cu mare acurateţe, instinctele spontane ale unor asemenea militanţi, erau puternic anticlericali. N-a fost un accident că un fierar radical din Romagna italiană şi-a numit fiul Benito Mussolini, după preşedintele anticlerical al Mexicului, Benito Juarez.

Fără îndoială, chiar printre liberii-cugetători, rămînea o nostalgie pentru religie. Ideologii clasei mijlocii, care apreciau rolul religiei ca instituţie menţinînd o stare de modestie potrivită printre cei săraci şi o garanţie a ordinii, au făcut, uneori, experimente cu noi religii, cum ar fi "religia umanităţii" a lui Auguste Comte, care înlocuia Panteonul sau calendarul sfinţilor printr-o selecţie de oameni mari, deşi asemenea experienţe n-au avut un succes deosebit. Dar exista, de asemenea, o tendinţă autentică de a salva consolările religiei în epoca ştiinţei. "Ştiinţa Creştină", întemeiată de către Mary Baker Eddy (1821-1910), care şi-a publicat scrierile în 1875, indică o asemenea încercare. Remarcabila popularitate a spiritismului, care şi-a dobîndit pentru prima dată voga în anii '850, se datorează, probabil, acestui fapt. Afinităţile lui politice şi ideologice erau cu progresul, reforma şi stînga radicală, şi, nu în ultimul rînd, cu emanciparea femeilor, mai ales în Statele Unite, care au reprezentat principalul lui centru de difuzare. Dar, dincolo de celelalte atracţii ale lui, el avea avantajul considerabil de a părea să aşeze supravieţuirea după moarte pe baza fermă a ştiinţei experimentale, poate chiar (aşa cum noua artă a fotografiei a susţinut că dovedeşte) pe aceea a imaginii obiective. Atunci cînd minunile nu mai pot fi acceptate, parapsihologia îşi sporeşte publicul potenţial. Uneori, totuşi, el n-a indicat, probabil, altceva decît setea generală umană pentru ritualul pitoresc, pe care religia tradiţională o astîmpără, în mod normal, atît de eficient. Jumătatea secolului al nouăsprezecelea e plină de ritualuri laice inventate, mai ales în ţările anglo-saxone, unde sindicatele au născocit steaguri şi certificate alegorice lucrate cu grijă, Societăţi de Ajutor Mutual ("Societăţi Frăţeşti"), înconjurate, ele însele, de dichisurile mitologiei şi ritualului în "lojile" lor, iar membrii Klu-Klux-Klan-ului, Oamenii Portocalii şi ordinele "secrete" mai puţin politice îşi afişau veşmintele. Cel mai vechi sau, în orice caz, cel mai influent dintre aceste grupuri secrete, ritualizate şi ierarhice era, într-adevăr, angajat în libera-cugetare şi anticlericalism, în orice caz în afara ţărilor anglo-saxone: francmasonii. Nu ştim dacă numărul lor a crescut, în această perioadă, deşi e probabil să se fi întîmplat aşa; cu siguranţă, însă, că influenţa lor politică a crescut (cf. p. 282 mai sus).

Dar, dacă pînă şi liber-cugetătorii tînjeau după, cel puţin, unele consolări spirituale, ei păreau, fără îndoială, să urmărească un inamic care se retrăgea. Pentru că — după cum stau, în mod elocvent, mărturie scrierile victoriene — cei credincioşi aveau "îndoieli", mai ales dacă erau intelectuali. Religia era, fără putinţă de tăgadă, în declin, nu numai printre intelectuali, dar şi în marile oraşe care se dezvoltau rapid, unde pregătirea pentru participarea la cultul religios, ca şi măsurile de asigurare a sănătăţii, au rămas în urma populaţiei, iar presiunile comunale de conformare la practica şi morala religioasă nu erau decît slab resimţite.

Şi, cu toate acestea, deceniile de la jumătatea secolului al nouăsprezecelea n-au cunoscut un declin al religiei de masă comparabil cu acela al derutei intelectuale a teologiei. Majoritatea claselor mijlocii anglo-saxone au rămas credincioase şi, în general, credincioase practicante sau, în orice caz, ipocrite. Dintre marii milionari americani, numai unul (Andrew Carnegie) şi-a anunţat necredinţa. Rata de expansiune a sectelor protestante neoficiale s-a micşorat, dar — cel puţin în Anglia — "conştiinţa nonconformistă" pe care o reprezentau a devenit mult mai influentă din punct de vedere politic, pe măsură ce ele pătrundeau în rîndul clasei mijlocii. Religia n-a intrat în declin în rîndul comunităţilor de peste mări ale noilor emigranţi: în Australia, procentajul frecventării bisericii în rîndul populaţiei de peste cincisprezece ani a crescut de la 36,5 la sută, în 1850, la aproape 59 la sută, în 1870, şi s-a stabilizat în jur de 45 la sută în ultimele decenii ale secolului[15]. Statele Unite, în ciuda Colonelului Ingersoll, celebrul ateu (1833-1899), erau o ţară mult mai puţin necredincioasă decît Franţa.

În ceea ce privea clasa mijlocie, declinul religiei era, după cum am văzut, atenuat nu numai de tradiţie şi de eşecul izbitor al raţionalismului liberal de a oferi vreun substitut emoţional pentru cultul religios şi ritualul colectiv (cu excepţia, poate, a artei — vezi, în continuare, capitolul 15), ci şi de reticenţa de a abandona un stîlp al stabilităţii, moralei şi ordinii sociale atît de valoros, poate chiar atît de indispensabil. În ceea ce privea masele, expansiunea ei s-ar fi putut datora foarte bine în primul rînd acelor factori demografici pe care Bisericii Catolice i-a plăcut să se sprijine în triumful ei ultim: migraţia în masă a bărbaţilor şi femeilor din medii mai tradiţionale, adică mai pioase, în noi oraşe, regiuni şi continente, şi fertilitatea mai ridicată a săracilor cu frica lui Dumnezeu, în comparaţie cu necredincioşii corupţi de progres (inclusiv de controlul naşterilor). Nu există nici o dovadă că irlandezii au devenit mai credincioşi în perioada de care ne ocupăm şi vreuna că migraţia a slăbit în ei puterea credinţei: dar dispersarea şi rata natalităţii

lor au făcut, fără îndoială, ca Biserica Catolică să crească, în mod relativ şi absolut, în rîndurile creştinătăţii. Şi, cu toate acestea, nu existau forţe în interiorul religiei care s-o revitalizeze şi s-o răspîndească?

Cu siguranţă că, în acest stadiu, întreprinderea misionară creştină n-avea un succes notabil, fie că era îndreptată spre recuperarea proletariatului pierdut de acasă, fie păgînilor, şi încă şi mai puţin a credincioşilor religiilor mondiale rivale din străinătate. Luînd în consideraţie cheltuielile foarte substanţiale — între 1871 şi 1877, numai englezii au contribuit cu 8 milioane de lire sterline la misiuni[16] —, rezultatele au fost extrem de modeste. Creştinismul de toate confesiunile n-a reuşit să devină un competitor serios pentru singura religie care se răspîndea în mod autentic, islamismul. Acesta a continuat să se extindă în mod irezistibil, fără ajutorul organizaţiilor misionare, bani sau sprijinul marilor puteri, în rîndul ţărilor înapoiate din Africa şi al unor părţi din Asia, ajutat, fără îndoială, nu numai de egalitarismul lui, ci şi de o conştiinţă de superioritate faţă de valorile cuceritorilor europeni. Nici un fel de misionari n-au făcut vreodată vreun gol într-o populaţie mahomedană. Ei n-au făcut decît goluri uşoare în cele neislamice, deoarece erau încă, în general, lipsiţi de principala armă a penetraţiei creştine, şi anume cucerirea colonială reală sau, cel puţin, convertirea oficială a conducătorilor care şi-au tras supuşii după ei, aşa cum s-a întîmplat în Madagascar, care s-a autodeclarat insulă creştină în 1869. Creştinismul a avut un oarecare succes în sudul Indiei (mai ales printre straturile inferioare ale sistemului de caste), în ciuda lipsei de entuziasm a guvernului, şi în Indochina, ca urmare a cuceririi franceze, dar nici unul semnificativ în Africa, pînă cînd imperialismul n-a înmulţit numărul de misionari (de la aproximativ 3000 de misionari protestanţi, la jumătatea anilor '880, la aproximativ 18.000, în 1900) şi n-a aşezat o mult mai mare putere materială în spatele puterii spirituale a Mîntuitorului[17]. Într-adevăr, în perioada de înflorire a liberalismului, întreprinderea misionară s-ar fi putut să-şi fi pierdut ceva din impetuozitate. Doar trei sau patru noi centre misionare catolice au fost deschise în Africa, în fiecare din deceniile dintre 1850 şi 1880, în comparaţie cu şase, în anii '840, paisprezece, în anii '880, şi şaptesprezece, în anii '890[18]. Creştinismul a fost mai eficient atunci cînd anumite elemente ale lui au fost absorbite în ideologia religioasă locală, sub forma cultelor sincretice "băştinaşe". Mişcarea Taiping din China (vezi, mai sus, capitolul 7) a fost, de departe, cel mai mare şi mai influent astfel de fenomen.

Şi, cu toate acestea, în interiorul creştinismului existau semne de contraatac în faţa avansării laicizării. Nu atît în lumea protestantă, unde formarea şi expansiunea de noi secte neoficiale pare să-şi fi pierdut mult din dinamismul anterior lui 1848 — cu posibila excepţie a negrilor din America anglo-saxonă —, cît printre catolici. Cultul miracolului de la Lourdes, în Franţa, care a început prin viziunea unei păstoriţe, în 1858, s-a răspîndit cu o enormă rapiditate; poate la început în mod spontan, dar, în curînd, cu siguranţă, cu un sprijin ecleziastic activ. Prin 1875, o filială a cultului fenomenului de la Lourdes a fost deschisă în Belgia. Mai puţin spectaculos, anticlericalismul a provocat o substanţială mişcare de evanghelizare printre credincioşi şi o întărire majoră a influenţei clericale. În America Latină, populaţia rurală constase, în mare măsură, din creştini fără preoţi: pînă după 1860, majoritatea clerului mexican era urban. Împotriva anticlericalismului oficial, Biserica a cucerit sau a reprozelitizat zona rurală. Într-un sens, în faţa ameninţării reformei laice, ea a reacţionat aşa cum făcuse în secolul al şaisprezecelea, prin Contra-Reformă. Catolicismul, acum total intransigent, sprijinind supremaţia Papei, refuzînd orice înţelegere intelectuală cu forţele progresului, industrializării şi liberalismului, a devenit o putere încă şi mai formidabilă decît înainte, după Conciliul de la Vatican din 1870 — dar cu preţul pierderii terenului în folosul adversarilor lui.

În afara creştinismului, religiile s-au bazat mai ales pe forţa tradiţionalismului în a rezista eroziunii datorate erei liberale sau confruntării cu Occidentul. Încercările de a le "liberaliza", care au făcut apel la burghezia semiasimilată (ca iudaismul Reformei, apărut la sfîrşitul anilor '860), au fost detestate de către cei ortodocşi şi dispreţuite de către cei agnostici. Forţele tradiţiei erau încă foarte puternice şi adesea întărite de rezistenţa la "progres" şi la expansiunea europeană. Aşa cum am văzut, Japonia a creat, chiar, o nouă religie de stat, shintoismul, din elemente tradiţionale, în mare măsură în scopuri antieuropene (vezi, mai sus, capitolul 8). Pînă şi occidentalizanţii revoluţionari din Lumea a Treia aveau să înveţe că drumul cel mai uşor către succes ca politician în rîndul maselor era să capete rolul sau, măcar, prestigiul unui călugăr budist sau al unui om sfînt hindus. Şi, cu toate acestea, deşi numărul de necredincioşi pe faţă din perioada de care ne ocupăm a rămas relativ mic (la urma urmei, pînă şi în Europa jumătatea feminină a rasei umane nu era încă deloc afectată de agnosticism), ei dominau o lume în esenţă laică. Tot ce putea face religia împotriva lor era să se retragă în fortificaţiile ei cunoscute ca vaste şi puternice şi să se pregătească pentru un lung asediu.

Capitolul al cincisprezecelea

ARTELE

Trebuie să ne convingem singuri, pînă la capăt, că istoria noastră de astăzi e făcută de aceleaşi fiinţe omeneşti care au realizat cîndva, tot ele, operele artei greceşti. Dar, după ce facem asta, sarcina noastră este de a descoperi ce a schimbat aceste fiinţe omeneşti într-un mod atît de fundamental încît noi să producem acum articolele industriilor de lux, în timp ce ele creau opere de artă.

Richard Wagner[1]

De ce scrieţi versuri? Nimănui nu-i pasă acum de asta... În epoca noastră de maturitate sceptică şi independenţă republicană, versurile reprezintă o formă perimată. Noi preferăm proza, care, în virtutea libertăţii ei de mişcare, se potriveşte mai bine instinctelor democraţiei.

Eugène Pelletan, deputat francez, cca 1877[2]

I

Dacă triumful societăţii burgheze părea asemeni celui al ştiinţei, în arte el era mult mai mic. Estimările valorii în artele creative sînt întotdeauna foarte subiective, dar nu se poate deloc nega că epoca revoluţiei dualiste (1789-1848) avusese realizări uimitor de deosebite şi de răspîndite, datorate unor bărbaţi şi femei cu talente cu totul extraordinare. Cea de-a doua jumătate a secolului al nouăsprezecelea, şi în special deceniile care reprezintă subiectul acestei cărţi nu produc o impresie la fel de copleşitoare, exceptînd a una sau două ţări înapoiate, dintre care de departe cea mai remarcabilă era Rusia. Acest lucru nu înseamnă să spui că realizările creatoare ale acestei perioade erau mediocre, deşi, cercetîndu-i pe cei ale căror opere cele mai mari sau recunoaştere publică aparţin perioadei dintre 1848 şi anii '870, n-ar trebui să uităm că mulţi erau deja oameni maturi, cu o producţie impresionantă, înainte de 1848. La urma urmei — şi ca să luăm doar trei dintre cei, fără tăgadă, mai mari —, pînă la acel moment Charles Dickens (1812-1870) se găsea aproape la jumătatea drumului

operei sale, Honoré Daumier (1808-1879) fusese un artist activ de la revoluţia din 1830 şi chiar şi Richard Wagner (1813-1883) avea cîteva opere în urma lui: *Lohengrin* a fost creat în 1851. Cu toate acestea, nu există nici o îndoială că literatura în proză, şi în special romanul, a înflorit într-un mod remarcabil, graţie gloriei menţinute a francezilor şi englezilor şi noii glorii a ruşilor. În istoria picturii, a existat, cu claritate, o perioadă valoroasă şi într-adevăr ieşită din comun, mulţumită, aproape în întregime, francezilor. În muzică, epoca lui Wagner şi Brahms e inferioară numai prin comparaţie cu epoca precedentă a lui Mozart, Beethoven şi Schubert.

Cu toate acestea, dacă aruncăm o privire mai atentă la scena creatoare, ea devine o formă mai puţin inspiratoare. Am remarcat deja distribuţia ei geografică. Pentru Rusia, aceasta era o epocă uimitor de triumfătoare, atît în muzică, cît şi, mai presus de orice, în literatură, ca să nu mai amintim de ştiinţele naturale şi sociale. Un deceniu ca acela al anilor '870, care a cunoscut apogeul simultan al lui Dostoievski şi Ceaikovski (1840-1893), M. Musorgski (1835-1881) şi al Baletului clasic Imperial, are prea puţin a se teme de orice confruntare. Franţa şi Anglia, aşa cum am văzut, s-au menţinut la un nivel foarte distins, una mai ales în literatura în proză, cealaltă, de asemenea, în pictură şi în poezie*. Statele Unite, deşi încă lipsite de semnificaţie în artele vizuale şi în muzica de nivel, începeau să se întemeieze ca o forţă literară, o dată cu Melville (1819-1891), Hawthorne (1804-1864) şi Whitman (1819-1891), în est, şi cu un nou val de scriitori populari, apăruţi din jurnalistică, în vest, dintre care Mark Twain (1835-1910) avea să fie cel mai interesant. Totodată, după standardele mondiale, aceasta era o realizare provincială şi, sub numeroase aspecte, mai puţin impresionantă, şi, din punct de vedere internaţional, cu mai puţină influenţă decît opera creatoare care venea acum din partea unor naţiuni mici ce-şi afirmau o identitate naţională. (Destul de curios, cîţiva dintre scriitorii americani mai puţin deosebiţi din prima jumătate a secolului făcuseră mai multă vîlvă în străinătate.) Compozitorii cehilor (A. Dvořák [1841-1904], B. Smetana [1824-1884]) au reuşit mai uşor să-şi cîştige recunoaşterea internaţională decît scriitorii lor, izolaţi de o limbă puţin accesibilă altora, în afara propriului lor popor. Tot dificultăţile lingvistice au limitat la un nivel local reputaţia unor scriitori din alte regiuni, dintre care unii ocupă

*În poezia engleză, opera lui Tennyson, Browning *et al.* e oarecum mai puţin impresionantă decît aceea a marilor romantici din epoca revoluţiei; în Franţa, cea a lui Baudelaire şi Rimbaud nu e cu nimic mai prejos decît poezia din epoca romantismului revoluţionar.

o poziţie-cheie în istoria literară a popoarelor lor — de exemplu, cei olandezi şi cei flamanzi. Numai cei scandinavi au început să capteze un public mai larg, poate datorită faptului că reprezentantul lor celebru — Henrik Ibsen (1828-1906), care a ajuns la maturitate creatoare chiar atunci cînd se încheia perioada de care ne ocupăm — a preferat să scrie piese de teatru.

Împotriva acestui fapt, trebuie să stabilim un declin distinct şi, în anumite aspecte, spectaculos în calitatea operelor celor mai importante ale ambelor mari centre de activitate creatoare, popoarele vorbitoare de limbă germană şi italieni. Poate exista o discuţie în legătură cu muzica, deşi în Italia nu există prea multă muzică de valoare, cu excepţia lui G. Verdi (1813-1901), a cărui carieră era bine lansată înainte de 1848, iar în Austro-Germania, dintre marii compozitori recunoscuţi, numai Brahms (1833-1897) şi Bruckner (1824-1896) au apărut, în esenţă, în această perioadă, Wagner fiind deja practic matur. Totuşi, aceste nume sînt destul de impresionante, mai ales cel al lui Wagner, un geniu impozant, deşi un geniu şi un fenomen cultural foarte primejdios. Dar discuţia privind artele creatoare la aceste două popoare trebuie să rămînă în întregime pe tărîmul muzicii. Nu poate exista nici un argument serios în legătură cu inferioritatea literaturii şi a artelor lor vizuale faţă de cele din perioada dinainte de 1848.

Luînd diferitele arte în mod separat, scăderea generală a nivelului e la fel de evidentă în unele, superioritatea lor faţă de perioada precedentă de netăgăduit în nici una. Literatura, după cum am văzut, a înflorit, mai ales prin mijlocirea mediului potrivit al romanului. Ea poate fi privită ca acel gen care a găsit posibil să se adapteze la acea societate burgheză ale cărei ascensiune şi crize formau principalele ei subiecte. S-au făcut încercări de a se salva reputaţia arhitecturii de la jumătatea secolului al nouăsprezecelea, şi nu încape îndoială că au existat realizări deosebite. Cu toate acestea, atunci cînd luăm în consideraţie excesul de construcţii în care s-a aruncat o societate burgheză prosperă începînd din anii '850, acestea nu sînt nici ieşite din comun, nici deosebit de numeroase. Parisul reconstruit de către Haussman e impresionant din punctul de vedere al planurilor, dar nu pentru clădirile care s-au aliniat de-a lungul noilor sale cartiere şi bulevarde. Viena, care se gîndea mai sincer la capodopere, a realizat doar un succes mai degrabă îndoielnic. Roma Regelui Victor Emmanuel, al cărui nume este, probabil, asociat cu mai multe lucrări de arhitectură proastă decît al oricărui alt suveran, e un dezastru. În com-

paraţie cu admirabilele realizări ale, să zicem, neoclasicismului — ultimul stil unitar de arhitectură, înainte de triumful ortodoxiei "moderne" a secolului al douăzecilea —, clădirile din cea de-a doua jumătate a secolului al nouăsprezecelea par să stimuleze mai degrabă justificarea decît admiraţia universală. Aceasta nu se aplică, bineînţeles, operei inginerilor străluciţi şi plini de imaginaţie, deşi ea a condus tot mai mult la tendinţa ca aceasta din urmă să fie ascunsă în spatele faţadelor "artistice".

Chiar şi apologeţii au găsit, pînă de curînd, puţine de spus în favoarea picturii din această perioadă. Operele care au devenit o parte permanentă din muzeul imaginar al omului secolului al douăzecilea sînt, aproape fără excepţie, franceze: supravieţuitorii erei revoluţiei, ca Daumier şi G. Courbet (1819-1877), Şcoala de la Barbizon şi grupul de *avant-garde* al impresioniştilor (o clasificare nediscriminatorie, pe care nu trebuie s-o analizăm mai îndeaproape pentru moment), care au apărut în anii '860. Aceste realizări sînt, într-adevăr, profund impresionante, şi o perioadă care a cunoscut apariţia lui E. Manet (1832-1883), E. Degas (1834-1917) şi a tînărului P. Cézanne (1839-1906) nu trebuie să-şi facă griji în legătură cu reputaţia ei. Fără îndoială, aceşti pictori nu erau numai atipici faţă de ceea ce se aşeza pe canava, în cantităţi tot mai mari, la acea vreme, ci profund suspecţi pentru arta şi gustul public respectabile. Despre arta oficială sau populară a perioadei din toate ţările, cel mai bun lucru care poate fi spus în mod rezonabil este că nu era cu totul uniformă ca trăsături, că standardele ei de măiestrie erau înalte şi că, pe ici pe colo, pot fi redescoperite anumite merite modeste. Cea mai mare parte a ei era şi este îngrozitoare.

S-ar putea ca sculptura de la jumătatea şi de la sfîrşitul secolului al nouăsprezecelea, amplu expusă prin nenumărate opere monumentale, să merite a fi ceva mai puţin neglijată decît a fost — la urma urmei, ea l-a produs pe tînărul Rodin (1840-1917). Cu toate acestea, orice colecţie de opere plastice victoriene *en masse*, aşa cum se mai poate vedea încă în casele bengalezilor înstăriţi, care le-au cumpărat aducîndu-le cu vaporul, reprezintă o privelişte cu totul deprimantă.

II

Aceasta era, într-un fel, o situaţie tragicomică. Puţine societăţi au apreciat operele geniului creator (el însuşi, practic, o invenţie burgheză ca fenomen social — vezi *Era Revoluţiei*, capitolul 14) mai mult decît aceea a burgheziei secolului al nouăsprezecelea. Puţine au fost pregătite să cheltuiască atît de liber bani în folosul artelor şi, în termeni pur cantitativi, nici

o societate anterioară n-a cumpărat ceva de felul cantităţii reale de cărţi vechi şi noi, obiecte materiale, picturi, sculpturi, structuri de zidărie decorativă şi bilete la spectacole muzicale sau de teatru. (Numai creşterea de populaţie ar putea pune această afirmaţie sub semnul întrebării.) La urma urmei şi în mod paradoxal, puţine societăţi au fost atît de convinse că trăiau într-o epocă de aur a artelor creatoare.

Gustul acestei perioade nu era nimic altceva decît contemporan, aşa cum era, într-adevăr, natural pentru o generaţie care credea în progresul universal şi constant. Herr Ahrens (1805-1881), un industriaş din nordul Germaniei care s-a stabilit în climatul mai atrăgător din punct de vedere cultural al Vienei şi a început să colecţioneze după vîrsta de patruzeci de ani, a cumpărat, natural, mai multă pictură modernă decît din cea aparţinîndu-le vechilor maeştri, şi a fost reprezentativ în această privinţă[3]. Bolckow (fier), Holloway (brevetul pentru alice), Mendel, "prinţul-negustor" (bumbac), care se concurau unii pe alţii, ridicînd preţurile picturilor în ulei din Anglia, au reprezentat norocul pictorilor academici contemporani[4]. Ziariştii şi edilii oraşelor, care înregistrau cu mîndrie deschiderea şi întregul cost al acelor edificii publice mamut care au început să desfigureze imaginile oraşelor nordice după 1848, ascunse numai într-un mod incomplet de funinginea şi ceaţa care le învăluiau imediat, se credeau, în mod autentic, ca sărbătorind o nouă Renaştere, finanţată de prinţi-afacerişti comparabili cu familia Medici. Vai, concluzia cea mai evidentă pe care o pot trage istoricii din ultima parte a secolului al nouăsprezecelea este că simpla cheltuială de bani nu garantează o epocă de aur a artelor.

Cu toate acestea, cantităţile de bani cheltuite erau impresionante, după orice standarde, cu excepţia celor ale capacităţii productive fără precedent a capitalismului. Totuşi, ei nu mai erau cheltuiţi de către aceiaşi oameni. Revoluţia burgheză a fost victorioasă pînă şi în cîmpul caracteristic de activitate al prinţilor şi al nobilimii. Nici una dintre marile reconstruiri de oraşe, între 1850 şi 1875, nu mai preface vreun palat regal sau imperial, sau un complex de palate aristocratice, în trăsătura dominantă a peisajului oraşului. Acolo unde burghezia era slabă, ca în Rusia, ţarul şi marii duci puteau fi încă cei mai importanţi patroni individuali, dar, de fapt, rolul lor chiar în asemenea ţări pare mult mai puţin central decît fusese înainte de Revoluţia Franceză. În alte părţi, vreun prinţ minor de ocazie, ca Ludwig II de Bavaria sau vreo aristocrată ceva mai puţin excentrică, asemeni marchizei de Hertford, s-ar fi putut să-şi pună toată pasiunea în a cumpăra artă şi artişti, dar, în general, era

mai probabil să-i bage în datorii caii, jocurile de noroc şi femeile decît patronarea artelor.

Cine plătea atunci pentru artă? Guvernele şi alte instituţii publice, burghezia şi — punctul merită remarcat — un sector tot mai mare din "categoriile inferioare", pentru care procesele tehnologice şi industriale făceau ca produsele minţilor creatoare să fie disponibile în cantităţi tot mai mari şi la preţuri tot mai mici.

Autorităţile publice laice erau aproape singurii clienţi pentru acele clădiri gigantice şi monumentale al căror scop era să certifice avuţia şi splendoarea epocii, în general, şi a oraşului, în particular. Destinaţia lor era arareori utilitară. În epoca lui *laissez-faire*, clădirile guvernamentale erau, nu pe nedrept, izbitoare. În mod normal, ele nu erau religioase, cu excepţia celor din ţările foarte catolice şi atunci cînd erau construite pentru uzul intern de către asemenea grupuri religioase (minoritare) de felul evreilor şi a nonconformiştilor britanici, care doreau să-şi înregistreze averea şi satisfacţia de sine, aflate în creştere rapidă. Pasiunea pentru "restaurarea" şi terminarea marilor biserici şi catedrale din Evul Mediu, care a bîntuit Europa de la jumătatea secolului al nouăsprezecelea ca o boală contagioasă, era mai degrabă civică decît spirituală. Pînă şi în cele mai splendide monarhii, edificiile aparţineau mai degrabă "publicului" decît Curţii: colecţiile imperiale erau acum muzee, operele îşi deschideau casele de bilete. Ele erau, de fapt, simboluri caracteristice ale gloriei şi culturii, pentru că pînă şi giganticele palate ale primăriilor, pe care edilii oraşelor s-au întrecut în a le construi, erau mult mai mari decît necesitau nevoile modeste ale administraţiei municipale. Încăpăţînaţii oameni de afaceri din Leeds au respins în mod deliberat calculele utilitariste la construcţia primăriei lor. Ce însemnau cîteva mii de lire sterline mai mult, cînd chestiunea era să statuezi că, "în ardoarea îndeletnicirilor lor mercantile, locuitorii din Leeds n-au omis să cultive percepţia frumosului şi gustul pentru artele frumoase"? (În realitate, ea a costat 122.000 de lire sterline sau cam de trei ori estimarea iniţială, echivalentul a ceva mai mult de 1 la sută din suma *totală* a impozitelor pentru *întreg* Regatul Unit din anul inaugurării sale, 1858.)[5]

Un exemplu poate ilustra caracterul general al unor asemenea construcţii. Oraşul Viena şi-a demolat vechile fortificaţii, în anii '850, şi a umplut spaţiul liber, în deceniile care au urmat, cu un magnific bulevard circular, flancat de edificii publice. Care erau acestea? Unul reprezenta afacerile (bursa de mărfuri), altul religia (*Votivkirche*), trei învăţămîntul superior,

trei demnitatea civică şi problemele publice (palatul primăriei, palatul de justiţie şi parlamentul) şi nu mai puţin de opt artele: teatre, muzee, academii etc.

Necesităţile burgheziei erau, din punct de vedere individual, mai modeste, din punct de vedere colectiv, mult mai mari. Patronajul burgheziei ca indivizi nu era, probabil, încă la fel de important, în această perioadă, pe cît avea să devină în ultima generaţie dinainte de 1914, cînd milionarii din Statele Unite au ridicat preţurile pentru anumite opere de artă la un nivel mai înalt decît oricînd mai înainte sau de atunci. (Chiar la sfîrşitul perioadei de care ne ocupăm, magnaţii-tîlhari erau încă prea ocupaţi cu jaful pentru a se arunca, din toată inima, în afişarea rezultatelor prădăciunii lor.) Cu toate acestea, era evident, în mod special de la 1860 încoace, că existau foarte mulţi bani. Anii '850 au cunoscut numai un articol de mobilă franceză de secol optsprezece (simbolul statutului internaţional al interiorului celor avuţi), care a obţinut peste 1000 de lire sterline la o licitaţie, anii '860 opt, anii '870 paisprezece, inclusiv o garnitură care s-a ridicat, de fapt, la 30.000 de lire sterline; articole de felul marilor vase de Sèvres (un simbol al statutului cu totul similar) au obţinut mai mult de 1000 de lire sterline de trei ori, în anii '850, de şapte ori, în anii '860, de unsprezece ori, în anii '870[6]. O mînă de prinţi-negustori, aflaţi în concurenţă, e de ajuns ca să reprezinte norocul unei mîini de pictori sau de negustori de artă, dar chiar un public modest, din punct de vedere numeric, e de ajuns ca să menţină o producţie artistică substanţială, dacă acesta e bine situat. Teatrul şi, într-o oarecare măsură, concertele de muzică clasică dovedesc această situaţie favorabilă, pentru că ambele prosperă pe baza unui public destul de redus numeric. (Opera şi baletul clasic, atunci, ca şi acum, se bazau pe subsidii de la guvern sau pe bogătaşii în căutare de statut, nu întotdeauna lipsiţi de gîndul de a ajunge, astfel, mai uşor la frumoasele balerine şi cîntăreţe.) Teatrul a înflorit, cel puţin din punct de vedere financiar. La fel s-a întîmplat cu editorii unor cărţi serioase şi scumpe, pentru o piaţă limitată, ale cărei dimensiuni sînt, poate, indicate de circulaţia ziarului *Times* din Londra, al cărui tiraj varia între 50.000 şi 60.000, în anii '850 şi '860, deşi a ajuns la 100.000 în cîteva ocazii speciale. Cine s-ar fi putut plînge cînd *Călătoriile* (1857) lui Livingstone s-au vîndut în 30.000 de exemplare, într-o ediţie care costa o liră sterlină, în şase ani? În orice caz, necesităţile de afaceri şi casnice ale burgheziei au reprezentat norocul unei mulţimi de arhitecţi, care au construit şi au reconstruit pentru ei zone substanţiale din oraşe.

Piaţa burgheză părea nouă numai în măsura în care era, acum, neobişnuit de mare şi tot mai prosperă. Pe de altă parte, jumătatea secolului a produs un fenomen cu adevărat revoluţionar: pentru prima dată, datorită tehnologiei şi ştiinţei, anumite forme de opere de creaţie au devenit ieftin de reprodus din punct de vedere tehnic şi pe o scară fără precedent. Numai unul dintre aceste procedee a concurat, în fapt, actul creaţiei artistice înseşi, şi anume fotografia, care a ajuns la modă în anii '850. Aşa cum vom vedea, efectul ei asupra picturii a fost imediat şi profund. Restul n-au adus decît versiuni de calitate inferioară ale produselor individuale, aflate la îndemîna unui public larg: scrisul, prin intermediul volumelor ieftine broşate, stimulate mai ales de mersul cu trenul (seriile de frunte au fost denumite, în mod tipic, colecţii "de citit în tren" sau "de călătorie"), imaginile prin intermediul gravurii în oţel, pe care noul procedeu de electro-imprimare (1845) a făcut posibil să fie reproduse în mari cantităţi, fără pierderi de detalii şi de rafinament, amîndouă prin intermediul dezvoltării jurnalisticii, literaturii sau autoeducaţiei prin tipărirea în foileton etc.*.

Semnificaţia economică absolută a acestei pieţe de masă timpurii este, de obicei, subestimată. Veniturile pictorilor de frunte, impresionante chiar după standardele moderne — Millais a cîştigat, în medie, 20-25.000 de lire sterline de la jumătatea epocii victoriene pe an, între 1868 şi 1874 — se bazau, în mare măsură, pe gravuri de 2 lire în rame de 5 şilingi, pe care le-au lansat Gambart, Flatou sau întreprinzători similari. *Gara* (1860) lui Frith a atins 4500 de lire sterline ca drepturi adiţionale, plus 750 de lire pentru drepturile de expunere[8]. Astfel de impresari au dus-o pe domnişoara Rosa Bonheur (1822-1899) în regiunea muntoasă a Scoţiei ca s-o convingă să adauge cerbii şi piscurile despre care Landseer demonstrase că erau atît de vandabile, la caii şi vitele care fuseseră deja norocul ei în rîndurile publicului britanic iubitor de animale. În mod similar, în anii '860, ei i-au atras atenţia lui L. Alma-Tadema (1836-1912) asupra Romei antice, cu goliciunea şi excesele ei istorice, în vederea unui considerabil avantaj reciproc. În 1853, E. Bulwer-Lytton (1803-1873), un scriitor care n-a neglijat niciodată economia, şi-a vîndut pentru zece ani drepturile de autor pentru ediţii broşate, pentru romane pe care le scrisese deja, către Railway Library a lui Routledge, pentru 20.000 de lire sterline, cu un avans de 5.000[9]. Cu excepţia unicei *Colibe a unchiului Tom* (1852) a lui Harriet Beecher Stowe,

*Faptul că aceste evoluţii fuseseră deschise în anii '830 şi '840 nu diminuează semnificaţia expansiunii lor cantitative din anii '850.

care s-ar putea să se fi vîndut într-un tiraj de 1, 5 milioane de exemplare într-un an, în patruzeci de ediţii, majoritatea pirat, piaţa de masă pentru arte nu se poate compara cu cea din vremurile noastre. Cu toate acestea, ea exista, iar importanţa ei era de netăgăduit.

În legătură cu piaţa menţionată mai sus, trebuie făcute două observaţii. Prima este să remarcăm devalorizarea marcată a meşteşugurilor tradiţionale, care erau afectate la modul cel mai direct de progresul reproducerii mecanice. În mai puţin de o generaţie, acest lucru avea să producă, mai ales în Anglia, patria industrializării, reacţia politico-ideologică a mişcării (în mare măsură socialistă) de arte şi meserii, ale cărei rădăcini antiindustriale, implicit anticapitaliste, pot fi urmărite, prin firma de proiectare a lui William Morris, din anii '860, pînă la pictorii prerafaeliţi din anii '850. Cea de-a doua priveşte natura publicului care-i influenţa pe artişti. El reprezenta, în mod deschis, nu numai o clientelă aristocratică sau burgheză, ca aceea care hotăra, în mod evident, repertoriul teatrului bulevardier din West End de la Londra sau de la Paris. Exista, în ultimă instanţă, şi un public de masă al modestei pături inferioare a clasei mijlocii şi al altora, inclusiv al muncitorilor calificaţi, care aspirau la respectabilitate şi cultură. Artele din cel de-al treilea pătrar al secolului al nouăsprezecelea erau, în toate sensurile, populare, cum au ştiut-o noii agenţi de publicitate din anii '880 cînd au cumpărat unele dintre cele mai regretabile şi scumpe picturi pentru a le pune pe afişele lor.

Artele erau prospere, ca şi talentele creatoare care atrăgeau publicul — şi ele nu erau, cîtuşi de puţin, de o calitate îndoielnică. Există un mit că talentele de frunte ale perioadei erau, în mod normal, lăsate să crape de foame, în cine ştie ce boemă, de către filistinii care nu le apreciau. Le putem descoperi, desigur, pe cele care, din diferite motive, s-au împotrivit sau au încercat să şocheze publicul burghez, sau pur şi simplu n-au reuşit să-i atragă pe clienţi, mai ales în Franţa (Gustave Flaubert [1821-1880], primii simbolişti, impresioniştii), dar şi în alte părţi. Cu toate acestea, cel mai frecvent, bărbaţii şi femeile ale căror reputaţii au trecut testul secolului următor erau oameni a căror valoare contemporană varia de la înaltul respect la idolatrizare şi al căror venit mergea de la confortabila clasă de mijloc la fabulos. Familia lui Tolstoi avea să trăiască îndestulat din veniturile numai cîtorva romane, după ce marele om renunţase la moşiile lui. Charles Dickens, despre ale cărui mijloace se întîmplă să fim neobişnuit de bine informaţi, putea conta pe 10.000 de lire sterline pe an, în majoritatea anilor începînd cu 1848, în timp ce, în anii '860, venitul lui anual a crescut,

atingînd aproape 33.000 de lire sterline în 1868 (din care cea mai mare parte provenea din deja enorm de profitabilul lui circuit de conferinţe din America)[10]. 150.000 de lire sterline ar însemna astăzi un venit substanţial, dar, în jur de 1870, el aşeza un om în categoria celor foarte bogaţi. În general, artistul se pusese de acord cu piaţa. Şi chiar şi cei care n-au devenit înstăriţi, erau respectaţi. Dickens, W. Thackeray (1811-1863), George Eliot (1819-1880), Tennyson (1809-1892), Victor Hugo (1802-1885), Zola (1840-1902), Tolstoi, Dostoievski, Turgheniev, Wagner, Verdi, Brahms, Liszt (1811-1886), Dvořák, Ceaikovski, Mark Twain, Henrik Ibsen: acestea nu sînt numele unor oameni care, în timpul vieţii lor, nu s-au bucurat de succesul şi aprecierea publică.

III

Ce e mai important, ei (şi, în această perioadă, mult mai rar decît în prima jumătate a secolului al nouăsprezecelea) s-au bucurat nu numai de posibilitatea unui confort material, ci şi de un respect deosebit. În societatea monarhică şi aristocratică, artistul fusese cel mult un ornamental sau un ornament al Curţii ori al palatului, o piesă preţioasă a proprietăţii şi, în cel mai rău caz, unul dintre acei scumpi şi irascibili furnizori de servicii şi articole de lux, asemeni coaforilor şi croitorilor, de care are nevoie o viaţă mondenă. Pentru societatea burgheză, el reprezenta "geniul", care era o versiune nefinanciară a întreprinderii individuale, "idealul", care completa şi încununa succesul material şi, într-un mod mai general, valorile spirituale ale vieţii.

Nu există nici o înţelegere a artelor de la sfîrşitul secolului al nouăsprezecelea fără un sens al acestei necesităţi sociale, conform căreia ele trebuiau să acţioneze, cu orice preţ, ca furnizoare ale satisfacţiilor spirituale în cea mai materialistă dintre civilizaţii. S-ar putea spune că ele au luat locul religiei tradiţionale printre cei educaţi şi emancipaţi, adică în rîndul claselor mijlocii învingătoare, completate, bineînţeles, de spectacolele inspiratoare ale "naturii", adică de peisaj. Acest lucru era cel mai evident în rîndul popoarelor vorbitoare de limbă germană, care ajunseseră să privească cultura ca pe monopolul lor special, în zilele în care britanicii acaparaseră succesul economic, iar francezii pe acela politic. Aici operele şi teatrele au devenit temple în care bărbaţii şi femeile venerau, cu un devotament invers proporţional cu faptul că nu întotdeauna *le gustau*, operele repertoriului clasic, şi în care copiii erau iniţiaţi, în mod formal, la şcoala primară, în, să spunem, *Wilhelm Tell* al lui Schiller, ca să ajungă, pînă la

urmă, la misterele adulte ale lui *Faust* al lui Goethe. Acel geniu antipatic, Richard Wagner, a avut o înţelegere clară a rolului său atunci cînd şi-a construit "catedrala" la Bayreuth (1872-1876), unde credincioşii "pelerini" veneau să-l asculte, cu o pioasă exaltare, vreme de ore lungi şi zile în şir, interzicîndu-şi frivolităţile aplauzelor premature, pe maestrul neopăgînismului germanic. O înţelegere clară nu numai în aprecierea legăturii dintre sacrificiu şi exaltarea religioasă, ci şi în stăpînirea importanţei artelor ca purtătoare ale noii religii laice a naţionalismului. Căci ce altceva, în afara armatelor, putea exprima mai bine acel concept evaziv al naţiunii decît simbolurile artei — primitiv, ca în steaguri şi imnuri, elaborat şi profund, ca în acele şcoli "naţionale" de muzică, ce au devenit atît de strîns identificate cu naţiunile, în perioada de care ne ocupăm, la momentul la care şi-au dobîndit conştiinţa colectivă, independenţa sau unitatea, un Verdi, în *risorgimento*-ul italian, un Dvořák sau Smetana, în rîndurile cehilor?

Nu toate ţările au împins venerarea artelor pînă la nivelul pe care l-a atins în Europa Centrală şi, într-un mod mai specific, în clasa mijlocie evreiască asimilată şi — în majoritatea Europei şi în Statele Unite — germană sau germanizată din punct de vedere cultural*. În general, capitaliştii de primă generaţie au fost filistini, deşi soţiile lor făceau tot ce puteau în a-şi manifesta interesul faţă de subiectele superioare. Singurul magnat american neevreu care a avut o pasiune autentică pentru cele ale spiritului — s-a întîmplat să fie şi singurul liber-cugetător anticlerical dintre ei — a fost Andrew Carnegie, care n-a putut să uite pe de-a-ntregul tradiţia tatălui său, un ţesător manual, rebel şi cultivat. În afara Germaniei şi, încă şi mai mult, a Austriei, existau puţini bancheri care şi-ar fi dorit ca fiii lor să devină compozitori sau dirijori, poate pentru că acolo n-aveau perspectiva alternativă de a spera să-i vadă miniştri sau prim-miniştri. Înlocuirea religiei prin autocultivare şi venerarea îmbinată a naturii şi a artelor era caracteristică numai sectoarelor claselor mijlocii intelectuale, ca acelea care aveau ulterior să formeze "Bloomsbury"-ul englez, persoane cu mijloace private moştenite îndestulătoare, arareori implicate ele însele în politică.

Fără îndoială, pînă şi în cele mai filistine societăţi burgheze, poate cu excepţia Statelor Unite, artele au ocupat un loc special de respect şi stimă. Marile simboluri ale statutului colectiv al teatrului şi operei s-au ridicat

*Ceea ce datorează artele, şi mai ales muzica clasică, acestei comunităţi mici, înstărite şi profund îmbibate de cultură, la sfîrşitul secolului al nouăsprezecelea, e incalculabil.

în centrele capitalelor — focarul planului oraşului, ca la Paris (1860) şi la Viena (1869), la fel de vizibile ca şi catedralele, ca la Dresda (1869), invariabil gigantice şi lucrate monumental, ca la Barcelona (din 1862) sau la Palermo (din 1875). Muzeele şi galeriile de artă publice au fost ridicate sau au fost extinse, reconstruite şi transformate, aşa cum au fost şi marile biblioteci naţionale — sala de lectură de la British Museum a fost reconstruită în 1852-1857, La Bibliothèque Nationale reconstruită, în 1854-1875. Mai general, numărul marilor biblioteci (în afara universităţilor) a crescut, în mod fenomenal, în Europa, deşi, pînă la acel moment, într-un mod modest, în filistinele State Unite. În 1848, existaseră în jur de patru sute, cu aproape 17 milioane de volume, în Europa: prin 1880, existau aproape de douăsprezece ori mai multe, cu aproape de două ori mai multe cărţi. Austria, Rusia, Belgia, Olanda şi Italia şi-au mărit numărul de biblioteci de mai bine de zece ori, Anglia cam tot de atîtea ori, chiar Spania şi Portugalia de aproape patru ori, deşi Statele Unite de mai puţin de trei ori. (Pe de altă parte, Statele Unite aproape că şi-au împătrit numărul de cărţi, o rată depăşită numai de Elveţia.)[11]

Rafturile reşedinţelor burgheze s-au umplut de lucrările, legate cu mare grijă, ale clasicilor naţionali şi universali. Vizitatorii galeriilor şi muzeelor s-au înmulţit: expoziţia Academiei Regale, din 1848, a atras aproape 90.000 de vizitatori, dar, pe la sfîrşitul anilor '870, aproape 400.000. La acea vreme, "vizionările private" deveniseră ocazii la modă pentru clasele superioare, un semn la fel de sigur al statutului social în ascensiune al picturii ca şi pompa socială a "premierelor" teatrale, în privinţa cărora Londra a început să concureze Parisul, după 1870; în ambele cazuri, cu un efect dezastruos asupra artelor respective. Turiştii burghezi nu puteau acum deloc să evite nesfîrşitul şi obositorul pelerinaj la altarele artelor, care este încă în plină desfăşurare pe pavajele Luvrului, Galeriei Uffizi şi Pieţei San Marco. Artiştii înşişi, situaţi la nivelul de jos, considerat dubios pînă la acel moment, al interpreţilor de teatru şi de operă, au devenit respectaţi şi respectabili, candidaţi potriviţi pentru înnobilare*. Ei nu trebuiau nici măcar să se conformeze moravurilor burghezului obişnuit, atîta vreme cît cravatele, beretele

*În Anglia, pictorii fuseseră înnobilaţi de multă vreme, dar Henry Irving, care şi-a căpătat reputaţia în perioada de care ne ocupăm, avea să devină primul actor ce a dobîndit acest statut, iar Tennyson a fost primul poet — sau artist de orice fel — care să fie făcut pair. Cu toate acestea, în ciuda influenţei culturale a Prinţului-Consort (german), astfel de onoruri erau încă rare, în perioada în discuţie.

de catifea şi mantiile lor era făcute din materiale suficient de costisitoare. (Din nou aici Richard Wagner a demonstrat un simţ fără greş al publicului burghez: pînă şi scandalurile lui au devenit parte a imaginii lui creatoare.) Gladstone, la sfîrşitul anilor '860, a fost cel dintîi prim-ministru care a invitat monştrii sacri ai artelor şi vieţii intelectuale la dineurile lui oficiale.

Gusta oare publicul burghez artele pe care le patrona şi pe care le cultiva cu o asemenea generozitate? Întrebarea e anacronică. E adevărat că existau anumite tipuri de creaţie artistică ce păstrau o relaţie directă cu un public care nu căuta decît să se distreze. Prima dintre acestea era "muzica de divertisment", care, poate singura dintre arte, şi-a avut epoca de glorie în perioada de care ne ocupăm. Cuvîntul "operetă" apare, pentru prima dată, în 1856, şi în deceniul dintre 1865 şi 1875 avea să cunoască apogeul lucrărilor lui Jacques Offenbach (1819-1880), Johann Strauss-Fiul (1825-1899) — valsul "Dunărea albastră" datează din 1867, *Die Fledermaus* din 1874 —, "Cavaleria uşoară" a lui Suppé (1820-1895) şi succesele de început ale lui Gilbert şi Sullivan (1836-1911, 1842-1900). Pînă cînd semnificaţia de artă superioară a apăsat cu prea multă greutate asupra ei, chiar şi opera şi-a menţinut raportul cu un public care căuta distracţie la modul direct (*Rigoletto*, *Il Trovatore*, *La Traviata* — lucrări, se ştie, cu puţin posterioare anului 1848), iar scena comercială şi-a înmulţit dramele bine croite şi farsele încîlcite, dintre care numai cele din urmă au supravieţuit trecerii timpului (Labiche [1815-1888], Meilhac [1831-1897] şi Halévy [1834-1908]). Dar astfel de distracţii erau recunoscute ca fiind inferioare din punct de vedere cultural, asemeni spectacolelor feminine pe care Parisul le-a lansat, în anii '850, cu care aveau, în mod clar, multe în comun*. Adevărata artă înaltă nu era un subiect doar pentru distracţie sau chiar pentru ceva care putea fi izolat ca "apreciere estetică".

"Arta pentru artă" era încă un fenomen minoritar chiar printre artiştii romantici tîrzii, o reacţie împotriva angajării politice şi sociale ardente din era revoluţiilor, intensificată de amarnicele dezamăgiri de la 1848, mişcarea care măturase, o dată cu ea, atîtea spirite creatoare. Estetismul n-a devenit o modă burgheză pînă la sfîrşitul anilor '870 şi '880. Artiştii creatori erau înţelepţi, profeţi, profesori, moralişti, izvoare ale *adevărului*. Strădania era preţul plătit pentru răsplătirea lor de către o burghezie prea pregătită ca să creadă că tot ce era valoros (financiar sau spiritual) nece-

*Încasările de la *Folies Bergère* erau pe locul al doilea, după *Opéra*, şi mult înaintea *Comédie Française*.[12]

sita totala abţinere de la amuzament. Artele erau parte a acestei întreprinderi omeneşti. Cultivarea lor a încununat-o.

IV

Care era natura acestui adevăr? Aici trebuie să singularizăm arhitectura între celelalte arte, pentru că ea era lipsită de tema care le dădea o aparenţă de unitate. Într-adevăr, lucrul cel mai caracteristic în legătură cu ea este absenţa unui singur "stil" acceptat, moral-ideologic-estetic, aşa cum îşi pusese întotdeauna amprenta asupra epocilor trecute. Domnea eclectismul. După cum observa Pietro Selvatico, în anii '850, în a sa *Storia dell'Arte del Disegno*, nu exista un singur stil sau un singur tip de frumuseţe. Fiecare stil era adaptat scopului său. De aceea, între noile edificii situate de-a lungul Ringstrasse, biserica era, natural, în stil gotic, parlamentul în stil grecesc, primăria o îmbinare de renaissance şi gotic, bursa de mărfuri (asemeni multor altora de felul ei, în această perioadă) într-un stil clasic moderat de opulent, muzeele şi universitatea în stilul renaissance tîrziu, Burgtheater şi Opera într-un stil care poate fi cel mai bine descris ca de operă din Al Doilea Imperiu, în care elementele eclectice ale stilului renaissance predomină.

Cerinţele de pompă şi splendoare au găsit, în mod normal, în stilul renaissance tîrziu şi în goticul tîrziu limbajul cel mai potrivit. (Barocul şi stilul rococo au fost dispreţuite, pînă în secolul al douăzecilea.) Stilul *renaissance*, din epoca prinţilor-negustori, era, în mod natural, cel mai potrivit pentru nişte oameni care se considerau succesori ai acelora, dar se aflau la dispoziţie şi alte stiluri adecvate. De aceea, nobilii latifundiari din Silezia, care s-au transformat în milionari capitalişti mulţumită cărbunelui de pe moşiile lor şi colegilor lor burghezi, au făcut incursiuni în istoria de secole a arhitecturii. "Schloss"-ul bancherului von Eichborn (1857) rămîne, în mod clar, neoclasic prusac, un stil încă preferat de bogătaşii burghezi de la sfîrşitul perioadei de care ne ocupăm. Goticul, cu sugerarea lui îmbinată a gloriei cetăţeanului medieval şi a faimei cavalereşti, i-a tentat, după aceea, pe cei mai aristocratici şi influenţi, ca la Koppitz (1859) şi Miechowitz (1858). Experienţa Parisului lui Napoleon III, asupra căruia bine cunoscuţi magnaţi silezieni, ca prinţul Henckel von Donnersmarck, îşi puseseră amprenta, fie şi numai căsătorindu-se cu una dintre curtezanele lui de frunte, La Païva, a sugerat, în mod natural, alte modele de splendoare, cel puţin pentru prinţii de Donnersmarck, Hohenlohe şi Pless. Stilul *renaissance* italian, olandez şi nord-german oferea modele la fel de acceptabile

pentru cei mai puţin grandioşi, fie separate, fie îmbinate[13]. Apar pînă şi motivele cel mai puţin aşteptate. De aceea, în perioada dată, evreii bogaţi au adoptat, de preferinţă, un stil mauro-islamic pentru sinagogile lor tot mai opulente, o afirmare (repetată în romanele lui Disraeli) a aristocraţiei orientale, care nu trebuia să intre în concurenţă cu cea occidentală[14], şi foarte aproape de a fi singurul exemplu de folosire deliberată de modele neoccidentale în artele burgheziei occidentale, pînă la moda motivelor japoneze de la sfîrşitul anilor '870 şi '880.

Pe scurt, arhitectura nu exprima nici un tip de "adevăr", în sensul literal al cuvîntului, deşi acest lucru nu excludea convingerile şi aspiraţiile morale. Ceea ce exprima ea în primul rînd era încrederea în sine a societăţii care a construit-o, şi acest sens al credinţei imense şi de netăgăduit în destinul burghez este ceea ce face impresionante cele mai bune exemple ale ei, fie şi numai prin simpla mărime. Era un limbaj al simbolurilor sociale. De unde ascunderea deliberată a ceea ce era cu adevărat nou şi interesant în ea, magnifica tehnologie şi inginerie care-şi arătau faţa în public doar cu rare ocazii, cînd ceea ce trebuia simbolizat trebuia să fie progresul tehnic însuşi: Palatul de Cristal din 1851, Rotonda expoziţiei de la Viena din 1873, ulterior Turnul Eiffel (1889). De altfel, pînă şi gloriosul funcţionalism al edificiilor utilitare era tot mai mult ascuns, ca în gări — nebunesc eclectice, ca London Bridge (1862), gotic baroniale, ca St. Pancras, Londra (1868), în stil renaissance, ca Südbahnhof, Viena (1869-1873). (Totuşi, cîteva gări importante au rezistat, din fericire, gusturilor ameţitoare ale noii epoci.) Numai podurile şi-au glorificat frumuseţea inginerească — pînă şi aceasta, poate, destul de greoaie acum, datorită abundenţei şi ieftinătăţii fierului —, deşi acel fenomen curios, podul gotic suspendat (Tower Bridge, Londra) era deja la orizont. Şi, cu toate acestea, din punct de vedere tehnic, în spatele acelor faţade în stil *renaissance* şi baronial se întîmplau cele mai îndrăzneţe, originale, *moderne* lucruri. Decoraţiunile locuinţelor cu apartamente din Paris începeau, deja, să ascundă acea originală şi remarcabil de avansată invenţie, liftul de pasageri. Poate că singurul element de artificiu tehnic justificat, la care arhitecţii arareori rezistau, chiar la clădiri cu faţade publice "artistice", era acela al cupolei gigantice — ca în pieţele închise, sălile de lectură ale bibliotecilor şi asemenea vaste arcade publice ca Galeria Victor Emmanuel din Milano. De altfel, nici o epocă nu şi-a ascuns meritele cu atîta insistenţă.

Arhitectura n-avea un "adevăr" al ei, pentru că n-avea un înţeles care să se poată exprima în cuvinte. Celelalte arte aveau, pentru că înţelesurile

lor puteau fi exprimate. Nimic nu e mai surprinzător pentru generaţiile de la jumătatea secolului al nouăsprezecelea, educate după o dogmă critică foarte diferită, decît convingerea din aceeaşi perioadă că, în arte, forma era neimportantă, conţinutul — suprem. Ar fi greşit să ne gîndim, pur şi simplu, la această opinie ca reprezentînd subordonarea celorlalte arte literaturii, deşi conţinutul lor era considerat ca fiind exprimabil în cuvinte, cu grade de adecvare diferite, iar literatura era, cu siguranţă, arta-cheie a perioadei. Dacă "fiecare tablou spunea o poveste" şi la fel făcea, în mod surprinzător, muzica — aceasta era o caracteristică a operelor, a muzicii de balet şi a suitelor descriptive* —, scurtul comentariu al programului era obligat să fie important. Ar fi mai adevărat să susţii că fiecare artă se presupunea a fi exprimabilă în termenii altora, astfel încît ideala "operă totală de artă" (*Gesamtkunstwerk*, căruia Wagner, ca de obicei, i s-a făcut purtător de cuvînt) le unea pe toate. Totuşi, artele în care înţelesul putea fi exprimat cu precizie, adică în cuvinte sau printr-o imagine reprezentativă, aveau un avantaj asupra celor în care acesta nu putea fi transmis astfel. Era mai uşor să transformi o poveste într-o operă (de exemplu, *Carmen*) sau chiar picturile într-o compoziţie (*Tablouri într-o expoziţie* [1874] a lui Mussorgski), decît să transformi o compoziţie muzicală într-un tablou sau chiar în poezie lirică.

Întrebarea "despre ce e vorba?" era, din acest motiv, nu numai întemeiată, ci şi fundamentală pentru orice judecată a artelor de la jumătatea secolului al nouăsprezecelea. În general, răspunsul era: "realitate" şi "viaţă". "Realismul" este termenul care a venit, în modul cel mai natural, pe buzele observatorilor contemporani şi de mai tîrziu în legătură cu această perioadă, în orice caz atunci cînd era vorba de literatură şi de artele vizuale. Nu există termen mai ambiguu. El implică încercarea de a descrie, de a reprezenta sau, în orice caz, de a descoperi un echivalent precis al faptelor, imaginilor, ideilor, sentimentelor şi pasiunilor — în cazul extrem, *Leitmotive*-ul specific muzical al lui Wagner, fiecare dintre ele simbolizînd o persoană, o situaţie sau o acţiune, sau destinderile muzicale ale extazului sexual al acesteia (*Tristan şi Isolda* [1865]). Dar care e realitatea

*Inspirarea din literatură a muzicii era deosebit de marcantă. Goethe a inspirat lucrări ale lui Liszt, Gounod, Boito şi Ambroise Thomas, ca nu să-l mai amintim pe Berlioz; Schiller lucrări ale lui Verdi; Shakespeare — pe Mendelssohn, Ceaikovski, Berlioz şi Verdi. Wagner, care şi-a inventat propria dramă poetică, privea muzica sa ca subordonîndu-i-se, deşi versurile sale pseudomedievale bombastice sînt cu siguranţă moarte fără muzică, care a devenit parte a repertoriului de concert chiar şi fără cuvinte.

reprezentată astfel, viaţa "asemeni căreia" trebuie să fie arta? Burghezia de la jumătatea secolului era sfîşiată de o dilemă pe care triumful ei a făcut-o încă şi mai acută. Imaginea de sine pe care o dorea nu putea reprezenta *întreaga* realitate, în măsura în care acea realitate era una a sărăciei, exploatării şi mizeriei, a materialismului, pasiunilor şi aspiraţiilor a căror existenţă ameninţa o stabilitate care, în ciuda oricărei încrederi în sine, era resimţită ca fiind precară. Exista, ca să citäm motoul jurnalistic din *New York Times*, o diferenţă între ştiri şi "toate ştirile care merită tipărite". Dimpotrivă, într-o societate dinamică şi progresistă, realitatea nu era, la urma urmei, statică. Nu însemna realism s-o reprezinţi, nu prin prezentul, necesarmente imperfect, ci prin situaţia mai bună la care aspirau oamenii şi care era deja, cu siguranţă, creată? Arta avea o dimensiune viitoare (Wagner, ca de obicei, a pretins că o reprezintă). Pe scurt, imaginile "reale" şi "asemănătoare vieţii" din artă se îndepărtau tot mai mult de cele stilizate şi sentimentalizate. Cel mult, versiunea burgheză a "realismului" era o selecţie nimerită din punct de vedere social, ca în celebrul *Angelus* al lui J.-F. Millet (1814-1875), unde sărăcia şi munca aspră păreau a fi fost făcute acceptabile de către pietatea obedientă a celor săraci; în cel mai rău caz, ea se transforma în flateria sentimentală a portretului de familie.

În artele reprezentative, existau trei moduri de ieşire din această dilemă. Unul era să se insiste asupra reprezentării întregii realităţi, inclusiv a celei neplăcute sau periculoase. "Realismul" se transforma în "naturalism" sau "*verismo*". Acest curent, în mod normal, implica o conştientă critică politică faţă de societatea burgheză, aşa cum făceau Courbet în pictură, Zola şi Flaubert în literatură, deşi chiar opere care erau lipsite de astfel de intenţii critice deliberate, asemeni capodoperei lui Bizet (1838-1875), opera despre viaţa rău famată *Carmen* (1875), erau resimţite de către public şi critici ca şi cum ar fi fost politice. Alternativa era să abandonezi în întregime realitatea contemporană sau orice realitate, fie prin tăierea legăturilor dintre artă şi viaţă sau, într-un mod mai specific, viaţa contemporană ("arta pentru artă"), fie alegînd în mod deliberat abordarea vizionară (ca în revoluţionarul *Bateau Ivre* [1871] al tînărului Rimbaud) sau, într-un mod diferit, fantezia evazivă a unor umorişti ca Edward Lear (1812-1888) şi Lewis Carroll (1832-1898) din Anglia, Wilhelm Busch (1832-1908) din Germania. Dar, în măsura în care artistul nu se retrăgea (sau înainta) în fantezia deliberată, imaginile de bază erau considerate pe mai departe a fi "asemănătoare vieţii". Şi, în acest punct, cele vizuale sufereau un şoc profund, traumatic: concurenţa tehnologiei prin intermediul fotografiei.

Fotografia, inventată în anii '820, încurajată public în Franţa din anii '830, a devenit un mediu lucrativ pentru reproducerea în masă a realităţii din perioada de care ne ocupăm şi s-a dezvoltat rapid ca o afacere comercială în Franţa anilor '850, în mare măsură de către membrii lipsiţi de succes ai boemei, asemeni lui Nadar (1820-1911), pentru care ea a înlocuit succesul artistic şi financiar stabilizat, şi de tot felul de alţi întreprinzători mărunţi, care au pătruns într-o afacere deschisă şi relativ ieftină. Insaţiabilele cereri ale burgheziei, şi mai ales ale micii burghezii aspirante, pentru portrete ieftine au furnizat baza pentru succesul ei. (Fotografia engleză a rămas mult mai multă vreme pe mîinile doamnelor şi domnilor cu stare, care o practicau în scopuri experimentale sau ca pe un hobby.) A devenit imediat evident că ea distrugea monopolul artistului reprezentativ. Un critic conservator observa, în 1850, că ea trebuia să fi pus în mod serios în primejdie existenţa unor "întregi ramuri ale artei, cum ar fi gravura, litografia, pictura de gen şi portretistica"[15]. Cum puteau acestea să concureze în simpla reproducere a naturii (cu excepţia culorilor) cu o metodă care transfera "faptele" însele într-o imagine, într-un mod direct şi, aşa cum se întîmpla, într-un mod ştiinţific? Înlocuia, atunci, fotografia arta? Neoclasicii şi (pînă atunci) reacţionarii romantici înclinau să creadă că da, şi că asta era de nedorit. J.A.D. Ingres (1780-1867) o vedea ca pe o invadare nepotrivită a tărîmului artei de către progresul industrial. Ch. Baudelaire (1821-1867), din punctul lui de vedere foarte diferit, gîndea acelaşi lucru: "Ce om, demn de numele de artist, ce autentic iubitor de artă a confundat vreodată industria cu arta?"[16] Rolul corect al fotografiei era, pentru amîndoi, acela al unei tehnici subordonate şi neutre, analoage imprimării sau stenografiei în literatură.

Destul de curios, realiştii, care erau mai direct ameninţaţi de ea, nu erau atît de uniform ostili. Ei acceptau progresul şi ştiinţa. Nu era oare — după cum observa Zola — pictura lui Manet, asemeni propriilor sale romane, inspirată din metoda ştiinţifică a lui Claude Bernard (vezi, mai sus, capitolul 14)?[17] Şi, cu toate acestea, chiar dacă au apărat fotografia, ei au respins simpla identificare a artei cu reproducerea exactă şi naturalistă, pe care teoria lor părea s-o implice. "Nici desenul, nici culoarea, nici exactitatea reprezentării", argumenta criticul naturalist Francis Wey, "nu instituie un artist: e *mens divina*, inspiraţia divină... Ce instituie un pictor nu e mîna, ci creierul: mîna doar se supune."[18] Fotografia era folositoare, pentru că ea putea să-l ajute pe pictor să acceadă deasupra unei simple copii mecanice a obiectelor. Sfîşiaţi între idealismul şi

realismul lumii burgheze, realiştii au respins, la rîndul lor, fotografia, dar cu o anumită stînjeneală.

Disputa era pasionantă, dar ea a fost tranşată de cel mai caracteristic instrument al societăţii burgheze, dreptul de proprietate. Legislaţia din Franţa, care proteja în mod specific "proprietatea artistică" împotriva plagiatului sau a reproducerii, sub incidenţa unei legi de la Marea Revoluţie (1793), lăsa produsele industriale sub protecţia mult mai vagă a Articolului 1382 din Codul Civil. Toţi fotografii au susţinut cu tărie că modeştii clienţi care căpătau produsele lor cumpărau nu numai imagini ieftine şi recognoscibile, ci şi valorile spirituale ale artei. În acelaşi timp, acei fotografi care nu cunoşteau destul de bine celebrităţile ca să le facă foarte vandabilele portrete n-au putut rezista tentaţiei de a face copii-pirat după ele, ceea ce implica faptul că fotografiile originale nu erau protejate în mod legal ca artă. Tribunalele au fost chemate să hotărască atunci cînd domnii Mayer şi Pierson au dat în judecată o firmă rivală pentru reproducerea-pirat a fotografiilor lor, făcute contelui Cavour şi lordului Palmerston. În cursul anului 1862, cazul a trecut prin toate tribunalele pînă la Curtea de Casaţie, care a hotărît că fotografia era, la urma urmei, o artă, deoarece acesta era singurul mod de a proteja, în mod efectiv, drepturile ei de reproducere. Şi, cu toate acestea — aşa sînt complicaţiile pe care le-a introdus tehnologia în lumea artelor — putea pînă şi legea, în maiestatea ei, să vorbească pe un singur glas? Ce se întîmpla dacă necesităţile legate de proprietate intrau în conflict cu acelea ale moralei, aşa cum a fost atunci cînd, în mod inevitabil, fotografii au descoperit posibilităţile comerciale ale trupului feminin, mai ales sub forma formatului, uşor de purtat, al "cărţii de vizită"?

Că astfel de "fotografii-nud ale formelor feminine, în picioare sau în poziţie întinsă, provocatoare pentru ochi, prin totala lor goliciune"[19] erau obscene, se recunoştea fără dubiu: o lege le declarase ca atare din anii '850. Dar, asemeni succesorilor lor considerabil mai îndrăzneţi, fotografii de nuduri feminine de la jumătatea secolului al nouăsprezecelea puteau — în acea perioadă în zadar — combate argumentele moralei prin acelea ale artei: arta radicală a realismului. Tehnologia, comerţul şi avangarda au format o alianţă subterană, oglindind alianţa oficială dintre bani şi valoarea spirituală. Punctul de vedere oficial nu putea deloc să prevaleze. Condamnînd un astfel de fotograf, procurorul condamna şi "acea şcoală de pictură care se numeşte realistă şi suprimă frumuseţea... care înlocuieşte acele nimfe graţioase ale Greciei şi Italiei prin nimfe dintr-o rasă pînă acum

necunoscută, familiară, din păcate, pe malurile Senei"[20]. Pledoaria sa a fost transcrisă în *Le Moniteur de la Photographie* în 1863, anul tabloului *Déjeuner sur l'Herbe* al lui Manet.

Realismul era, din acest motiv, şi ambiguu, şi contradictoriu. Problemele lui puteau fi evitate numai cu preţul trivializării, de către artistul "academic" care picta ceea ce era acceptabil şi vandabil, şi lăsa relaţiile dintre ştiinţă şi imaginaţie, faptă şi ideal, progres şi valori eterne, şi restul să-şi vadă singure de grijă. Artistul serios, fie că era critic cu societatea burgheză, fie suficient de logic ca să-i ia pretenţiile în serios, era într-o situaţia mai grea, iar anii '860 au deschis o fază de evoluţie care s-a dovedit a fi nu numai dificilă, ci chiar insolubilă. O dată cu "realismul" programatic — adică naturalist — al lui Courbet, istoria picturii occidentale, complexă, dar coerentă de la renaşterea italiană încoace, ajunge la capăt. Istoricul german de artă Hildebrand îşi încheie cu el, într-un mod caracteristic, în acest deceniu, studiul asupra picturii secolului al nouăsprezecelea. Ceea ce urma — sau, mai degrabă, apărea deja o dată cu impresioniştii — nu mai putea fi alipit cu uşurinţă trecutului: anticipa viitorul.

Dilema fundamentală a realismului era, în mod simultan, una a subiectului şi a tehnicii, şi, de asemenea, a relaţiilor dintre acestea două. Atîta vreme cît exista problema subiectului, chestiunea nu era, pur şi simplu, dacă să alegi un subiect comun faţă de cele "nobile" sau "distinse", subiecte neatinse de către artiştii "respectabili" faţă de cele care formau producţia de serie a academiilor, aşa cum erau înclinaţi să facă artiştii sinceri din punct de vedere politic ai stîngii — de exemplu, revoluţionarul şi comunardul Courbet[21]. Aşa că, într-un sens, erau cu toţii artişti care luau realismul naturalist la modul serios, deoarece trebuiau să picteze ceea ce ochiul putea vedea cu adevărat, ceea ce însemna lucruri sau, mai degrabă, impresii ale simţurilor, şi nu idei, calităţi sau judecăţi de valoare. *Olympia* era, în mod clar, nu o Venus idealizată, ci — cu cuvintele lui Zola — "fără îndoială un model pe care Edouard Manet l-a reprodus exact aşa cum era... în goliciunea lui tinerească, uşor lipsită de strălucire"[22], şi cu atît mai şocantă pentru imitarea formală a celebrei Venus a lui Tiţian. Dar, fie că se intenţiona un manifest politic, fie că nu, realismul *nu putea* s-o picteze pe Venus, ci doar fete dezgolite, tot aşa cum nu putea zugrăvi maiestatea, ci doar oameni cu coroane; ceea ce explică de ce Kaulbach, în proclamarea lui Wilhelm I ca împărat german, în 1871, are mult mai puţin efect decît imaginile lui Napoleon I, datorate lui David sau lui Ingres.

Dar, deşi realismul părea, deci, radical din punct de vedere politic, pentru că era mult mai la îndemînă faţă de subiectele contemporane şi populare*, în fapt limita, făcea, poate, imposibilă, arta angajării politice şi ideologice care dominase perioada dinainte de 1848, pentru că pictura politică nu putea fi făcută fără idei şi judecăţi. Ea aproape că a eliminat, desigur, din arta serioasă cea mai comună formă de pictură politică din prima jumătate a secolului, şi anume pictura istorică, în declin rapid de la jumătatea secolului. Realismul naturalist al lui Courbet, cel republican, democrat şi socialist, nu ofereau o bază pentru arta revoluţionară din punct de vedere politic, nici măcar în Rusia, unde o tehnică naturalistă a fost subordonată istorisirii, de către *peredvijniki*, elevi ai teoreticianului revoluţionar Cernîşevski, şi, din acest motiv, a devenit de nedistins, cu excepţia subiectului, de pictura academică. Ea a marcat sfîrşitul unei tradiţii, nu începutul alteia.

Revoluţia în artă şi arta revoluţiei au început, deci, să se distanţeze, în ciuda eforturilor teoreticienilor şi propagandiştilor, ca "paşoptistul" Théophile Thoré (1807-1869) şi radicalul Émile Zola, de a le ţine la un loc. Impresioniştii sînt importanţi nu pentru subiectele lor populare — ieşiri la iarbă verde duminica, dansuri populare, peisaje orăşeneşti şi scene de pe străzile oraşelor, teatre, curse de cai şi bordelurile din cealaltă jumătate a societăţii burgheze —, ci pentru inovaţiile de metodă. Dar acestea erau, pur şi simplu, o încercare de a urmări mai departe reprezentarea realităţii, "ceea ce văd ochii", prin intermediul unor tehnici analoage fotografiei şi împrumutate de la aceasta şi de la ştiinţele naturale aflate în continuu progres. Aceasta implica abandonarea codurilor convenţionale ale picturii trecute? Ce vedea "cu adevărat" ochiul atunci cînd lumina cădea asupra obiectelor? Cu siguranţă nu semnele de cod acceptate pentru cerul albastru, norii albi sau trăsăturile faciale. Cu toate acestea, încercarea de a face realismul mai "ştiinţific" l-a îndepărtat, în mod inevitabil, de simţul comun, pînă cînd, la momentul potrivit, noile tehnici aveau să devină, ele însele, un cod convenţional. Aşa cum se întîmplă, îl înţelegem acum fără greutate pentru că îi admirăm pe Manet, A. Renoir (1841-1919), Degas, C. Monet (1840-1926) sau C. Pissaro (1830-1903). La vremea aceea,

*"Atunci cînd alţi artişti corectează natura pictînd-o pe Venus, ei mint. Manet s-a întrebat de ce trebuia să mintă. De ce să nu spună adevărul? El ne-a prezentat-o pe Olympia, o fată din vremurile noastre, pe care am întîlnit-o pe străzi, trăgîndu-şi un şal subţire, de lînă decolorată, peste umerii înguşti", şi mai multe pe acest ton (Zola).[23]

ei erau de neînţeles, "un borcan de vopsea aruncat în faţa publicului", aşa cum avea să exclame Ruskin în privinţa lui James MacNeill Whistler (1834-1903).

Această problemă avea să se dovedească temporară, dar alte două aspecte ale noii arte aveau să fie mai greu de rezolvat. În primul rînd, impresionismul înălţa pictura dincolo de limitele inevitabile ale caracterului ei "ştiinţific". De exemplu, în mod logic, impresionismul implica nu picturi unice, ci un film colorat şi, de preferinţă, tridimensional, capabil să reproducă schimbarea constantă de lumină asupra obiectelor. Seria de picturi-imagini ale faţadei catedralei din Rouen, datorată lui Claude Monet, mergea cît se putea de departe cu mijloacele vopselelor şi canavalei, ceea ce nu însemna prea mult. Dar, dacă căutarea de ştiinţă în artă nu oferea o soluţie finită, atunci tot ce realizase ea era distrugerea unui cod de comunicare vizuală, convenţional şi general acceptat, care nu era înlocuit de "realitate" sau de un alt asemenea cod unic, ci de o mulţime de convenţii la fel de posibile. În ultimă analiză — dar anii '860 şi '870 erau încă la mare distanţă de această concluzie —, s-ar fi putut să nu existe nici o cale de a decela viziunile subiective ale oricărui individ; şi, atunci cînd avea să fie atins acel punct, căutarea unei obiectivităţi perfecte a exprimării vizuale era transformată în triumful subiectivităţii perfecte. Calea era una ispititoare, pentru că, dacă ştiinţa reprezenta o valoare de bază a societăţii burgheze, individualismul şi competiţia reprezentau altele. Chiar fortăreţele pregătirii şi standardelor academice din arte substituiau, uneori în mod inconştient, în această perioadă, vechile criterii ale "perfecţiunii" şi "corectitudinii" prin cele noi ale "originalităţii", deschizînd calea eventualei eliminări a celor dintîi.

În al doilea rînd, dacă arta era analogică ştiinţei, atunci ea împărţea cu aceasta şi trăsătura *progresului*, care (cu anumite corective), face din "nou" şi "ulterior" egalele "superiorului". Acest lucru nu ridica dificultăţi în ştiinţă, pentru că, în 1875, cel mai prozaic practicant al ei înţelegea, în mod evident, fizica mai bine decît Newton sau Faraday. Aceasta nu e adevărat în arte: Courbet era mai bun decît, să spunem, baronul Gros nu pentru că a apărut mai tîrziu sau era realist, ci pentru că avea mai mult talent. În afară de aceasta, însuşi cuvîntul "progres" era ambiguu, deoarece putea fi şi era aplicat, în mod egal, oricărei schimbări observate din punct de vedere istoric, care era (sau se considera a fi) o îmbunătăţire, dar şi încercărilor de a determina schimbări de dorit în viitor. Progresul putea sau nu să existe, dar "progresist" însemna o afirmare a intenţiei

politice. Revoluţionar în artă putea să fie confundat cu uşurinţă cu revoluţionar în politică, mai ales de către minţile încîlcite, ca a lui P.-J. Proudhon, şi amîndouă posturile puteau fi confundate la fel de uşor cu ceva foarte diferit, şi anume "modernitatea" — un cuvînt care e înregistrat, pentru prima dată, în jur de 1849*.

A fi "contemporan", în acest sens, avea, de asemenea, implicaţiile schimbării şi inovaţiei tehnice, ca şi pe acelea ale subiectului. Pentru că, dacă, aşa cum a observat în mod receptiv Baudelaire, plăcerea de a zugrăvi prezentul vine nu numai din posibila lui frumuseţe, dar şi din "trăsătura lui esenţială de a fi prezent", atunci fiecare "prezent" care urmează trebuie să-şi afle forma lui specifică de exprimare, deoarece nici un altul nu l-ar putea exprima într-un mod adecvat, dacă lucrul acesta e posibil. Conteramponeitatea ar putea însemna sau nu "progres" în sensul ameliorării obiective, dar era cu siguranţă "progres" atîta vreme cît căile de a înţelege toate formele de trecut trebuie, în mod inevitabil, să lase cale liberă celor de a înţelege timpul nostru, care ar fi mai bune tocmai pentru că ar fi contemporane. Artele trebuie să se reînnoiască în mod constant. Şi, făcînd astfel, în mod inevitabil, fiecare succedare de inovatori ar slăbi masa tradiţionaliştilor, filistinilor, a celor care sînt lipsiţi de ceea ce tînărul Arthur Rimbaud (1854-1891) — care a formulat atît de multe din elementele acestui viitor pentru arte — numea "viziune". Pe scurt, începem să ne descoperim în lumea de acum familiară a avangărzii - deşi termenul nu era încă obişnuit. Deloc întîmplător că genealogia retrospectivă a artelor de avangardă ne duce, în mod normal, înapoi nu mai departe de Cel de-al Doilea Imperiu în Franţa — la Baudelaire şi Flaubert, în literatură, la impresionişti, în pictură. Din punct de vedere istoric, el este, în mare măsură, un mit, dar întîlnirea e semnificativă. Ea marchează prăbuşirea încercării de a produce o artă compatibilă, din punct de vedere intelectual, cu (deşi adesea critică la adresa ei) societatea burgheză - o artă întrupînd realităţile fizice ale lumii capitaliste, progresului şi ştiinţei naturale, aşa cum sînt concepute de către pozitivism.

---

*"Pe scurt, Courbet... este expresia timpurilor. Opera lui coincide cu *Filozofia pozitivă* a lui Auguste Comte, cu *Metafizica pozitivă* a lui Vacherot, cu propriul meu *Drept uman* sau *Justiţie imanentă*; dreptul la muncă şi dreptul muncitorului, anunţînd sfîrşitul capitalismului şi suveranitatea producătorilor; frenologia lui Gale şi Spurzheim; fiziognomistica lui Lavater" (P.-J. Proudhon).[24]

V

Această prăbuşire a afectat straturile marginale ale lumii burgheze mai mult decît centrul ei: studenţii şi tinerii intelectuali, scriitorii şi artiştii în devenire, boema generală a celor care refuzau (temporar, totuşi) să adopte căile respectabilităţii burgheze şi s-au amestecat cu uşurinţă cu aceia care erau incapabili de respectabilitate sau al căror mod de viaţă o excludea. Cartierele tot mai specializate ale marilor oraşe, unde se întîlneau toţi aceştia — Cartierul Latin sau Montmartre* — au devenit centrele unor astfel de avangarde, iar tinerii provinciali rebeli, asemeni băiatului Rimbaud, citind cu aviditate mici reviste sau poezie neortodoxă în locuri ca Charlesville, gravitau către ele. Ele le ofereau atît producătorilor, cît şi consumatorilor, ceva ce s-ar fi numit, un secol mai tîrziu, o "cultură subterană" sau o "contracultură", şi în nici un caz o piaţă de neglijat, deşi nu încă îndeajuns de solvabilă ca să-i ofere producătorului de avangardă un trai decent. Dorinţa crescîndă a burgheziei de a strînge artele la piept a înmulţit candidaţii la îmbrăţişarea ei — studenţi în arte, scriitori aspiranţi etc. *Scenele din viaţa de boem* (1851) ale lui Henry Murger au produs o vîlvă enormă pentru ceea ce s-ar putea numi echivalentul urban al societăţii burgheze pentru *fête champêtre* a secolului al optsprezecelea — prefăcîndu-se că nu-i aparţineau, în ceea ce era acum paradisul laic al lumii occidentale şi un centru artistic cu care Italia nu mai putea să concureze. Existau, în cea de-a doua jumătate a secolului, poate între zece şi douăzeci de mii de oameni la Paris care-şi spuneau singuri "artişti"[25].

Deşi anumite mişcări revoluţionare din această perioadă s-au mărginit, aproape în întregime, la mediile Cartierului Latin — de exemplu, blanchiştii — şi deşi anarhiştii aveau să identifice simpla apartenenţă la contracultură cu revoluţia, avangarda ca atare n-avea o politică specifică sau n-avea nici un fel de politică. Dintre pictori, ultrastîngiştii Pissaro şi Monet au fugit la Londra, în 1870, ca să evite participarea la Războiul Franco-Prusac, iar Cézanne, în refugiul său provincial, n-a manifestat, în mod deschis, nici un fel de interes faţă de vederile politice ale celui mai apropiat

*Cotitura către pictura realistă — adică în aer liber — a creat, la rîndul ei, acele mici şi ciudate, adesea temporare, colonii de artişti, în zona rurală dimprejurul Parisului, de pe coasta normandă sau — mai degrabă ulterior — din Provence, care par să nu fi apărut înainte de mijlocul secolului al nouăsprezecelea.

prieten al lui, romancierul radical Zola. Manet şi Degas — burghezi cu resurse private — şi Renoir s-au dus discret la război, evitînd Comuna din Paris; Courbet a luat parte, prea pe faţă, la ea. O pasiune pentru stampele japoneze — unul dintre cele mai semnificative produse culturale secundare ale deschiderii lumii în faţa capitalismului — i-a unit pe impresionişti, pe ferocele republican Clemenceau — primar de Montmartre sub Comună — şi pe fraţii Goncourt, care erau anticomunarzi la modul isteric. Ei erau uniţi, asemeni romanticilor înainte de 1848, doar de o aversiune comună faţă de burghezie şi de regimurile ei politice — de această dată, Cel de-al Doilea Imperiu —, domnia mediocrităţii, ipocriziei şi profitului.

Pînă în 1848, aceste Cartiere Latine spirituale ale societăţii burgheze au sperat la o republică şi la o revoluţie socială, şi poate chiar, cu toată ura lor, aveau o anumită admiraţie invidioasă pentru dinamismul mai mobililor magnaţi-tîlhari ai capitalismului, croindu-şi drumul peste barierele societăţii aristocratice tradiţionale. *Educaţia sentimentală* (1869) a lui Flaubert este povestea acelei speranţe din inimile tinerilor care voiau să răstoarne lumea, în anii '840, şi a dublei ei dezamăgiri, prin însăşi revoluţia de la 1848 şi prin era care a urmat, în care burghezia a triumfat cu preţul abandonării chiar şi a idealurilor propriei revoluţii, "Libertate, Egalitate, Fraternitate". Într-un sens, romantismul din 1830-1848 a fost principala victimă a acestei deziluzii. Realismul lui vizionar s-a transformat într-un realism "ştiinţific" sau pozitivist, păstrînd — poate dezvoltînd — elementul de critică socială sau, cel puţin, de scandal, dar pierzînd viziunea. Aceasta, la rîndul ei, s-a transformat în "artă pentru artă" sau în preocuparea faţă de pedanteriile limbii, stil şi tehnică. "Oricine are inspiraţie", i-a spus bătrînul poet Gautier (1811-1872) unui tînăr. "Orice burghez e emoţionat de răsărit şi de apus. Poetul are meşteşugul."[26] Atunci cînd avea să apară o nouă formă de artă vizionară în rîndurile membrilor unei generaţii care fuseseră copii sau nenăscuţi în 1848 – principala operă a lui Arthur Rimbaud a apărut în 1871-1873, Isidore Ducasse, "Contele de Lautréamont" (1846-1870) şi-a publicat ale sale *Chants de Maldoror* în 1869 — ea avea să fie ezoterică, iraţionalistă şi, oricare ar fi fost intenţiile celor care o practicau, apolitică.

O dată cu prăbuşirea visului din 1848 şi cu victoria realităţii Franţei Celui de-al Doilea Imperiu, Germaniei bismarckiene, Angliei palmerstoniene şi gladstoniene şi Italiei lui Victor Emmanuel, artele occidentale burgheze, începînd cu pictura şi poezia, s-au divizat, din acest motiv, în

cele care făceau apel la masa publicului şi cele care făceau apel la o minoritate autodefinită. Ele nu erau atît de proscrise de către societatea burgheză pe cîte afirmă istoria mitologică a artelor de avangardă, dar, în general, rămîne de netăgăduit că pictorii şi poeţii care au ajuns la maturitate între 1848 şi sfîrşitul perioadei în discuţie şi pe care îi admirăm încă, făceau apel, fără să le pese, la piaţa contemporană şi erau celebri, dacă erau, pentru că produceau vîlvă: Courbet şi impresioniştii, Baudelaire şi Rimbaud, prerafaeliţii timpurii, A. C. Swinburne (1837-1909), Dante Gabriel Rossetti (1828-1882). Dar acesta nu este, în mod clar, cazul tuturor artelor, nici măcar al tuturor celor care depindeau în întregime de patronajul burghez, cu excepţia dramei vorbite a perioadei, despre care e mai bine să nu discutăm. Aceasta se datorează, poate, faptului că dificultăţile care au hăituit "realismul" din artele vizuale erau mai puţin de nerezolvat decît în altele.

VI

Ele n-au afectat deloc muzica, deoarece nici o formă de realism reprezentativ nu e posibilă, la modul serios, în acea artă, şi chiar încercarea de a-l introduce trebuie să fie metaforică, fie dependentă de cuvinte sau de dramă. Dacă nu era topit în wagneriana *Gesamtkunstwerk* (atotcuprinzătoarea artă a operelor sale) sau în cîntecul modest, realismul în muzică însemna reprezentarea emoţiilor identificabile: inclusiv — ca în *Tristan* (1865) al lui Wagner — emoţiile recognoscibile ale sexului. Mai obişnuite, ca în şcolile naţionale care înfloreau ale compozitorilor — Smetana şi Dvorák, în Boemia, Ceaikovski, Rimski-Korsakov (1844-1908), Mussorgski etc., în Rusia, E. Grieg (1843-1907), în Norvegia, şi, bineînţeles, germanii (dar nu austriecii) — erau emoţiile naţionalismului, pentru care existau simboluri potrivite, sub forma motivelor din muzica populară etc. Dar, aşa cum s-a sugerat deja, muzica serioasă a înflorit nu atît pentru că ea imita lumea reală, cît pentru că sugera lucruri legate de spirit şi, deci, oferea, printre altele, un surogat pentru religie, aşa cum oferise, întotdeauna, un puternic adjuvant al ei. Dacă se dorea a fi executată, trebuia să facă apel la patroni sau la piaţă. În acel sens, ea se putea opune lumii burgheze numai din interior, o sarcină uşoară, deoarece burghezul însuşi era improbabil să recunoască faptul că este criticat. El ar fi putut simţi foarte bine că propriile-i aspiraţii şi gloria culturii sale erau exprimate. Aşa că muzica a înflorit, într-un limbaj romantic mai mult sau mai puţin tradiţional. Cel mai militant avangardist al ei, Richard Wagner, era, de asemenea, şi cea mai faimoasă figură

publică a ei, deoarece compozitorul a reuşit, în fapt (după cum se ştie, mulţumită patronajului regelui nebun Ludwig de Bavaria), să convingă autorităţile culturale şi publicul burghez cel mai solvabil din punct de vedere financiar că ele însele aparţineau acelei elite spirituale, situate mult deasupra maselor filistine, elită care ea singură merita arta viitorului.

Literatura în proză, şi în special acea formă artistică caracteristică erei burgheze, romanul, a înflorit din exact motivul opus. Cuvintele puteau, spre deosebire de note, reprezenta "viaţa reală", ca şi ideile, şi, spre deosebire de artele vizuale, tehnica lor nu pretindea, de fapt, s-o imite. Din acest motiv, "realismul" în roman n-a întîlnit nici un fel de contradicţii imediate şi insolubile, ca acelea pe care le-a introdus fotografia în pictură. Unele romane s-ar fi putut să aibă în vedere un adevăr documentar mai riguros decît altele, altele s-ar fi putut să dorească să-şi extindă subiectul în domenii privite ca improprii sau nepotrivite pentru atenţia respectabilă (naturaliştii francezi le-au favorizat pe amîndouă), dar cine ar putea nega că pînă şi cei mai puţin înzestraţi literaţi, cei mai subiectivi, au scris povestiri despre lumea reală şi, cel mai adesea, despre societatea contemporană reală? Nu există nici un romancier din această perioadă a cărui operă să nu poată fi transformată în seriale de televiziune dramatizate. De unde popularitatea şi flexibilitatea romanului ca *genre* şi uimitoarele lui realizări. Cu rare excepţii, din punct de vedere comparativ — Wagner în muzică, anumiţi pictori francezi şi, poate, ceva poezie —, realizările supreme din artele perioadei de care ne ocupăm au fost romanele: rus, englez, francez, poate chiar (dacă includem *Moby Dick* al lui Melville) american. Şi (cu excepţia lui Melville), cele mai mari romane ale celor mai mari romancieri au cîştigat o recunoaştere imediată, chiar dacă, nu întotdeauna, şi înţelegere.

Marele potenţial al romanului constă în posibilităţile lui: cele mai vaste şi ambiţioase teme se găsesc în stăpînirea romancierului: *Război şi pace* (1869) l-au ispitit pe Tolstoi, *Crimă şi pedeapsă* (1866) pe Dostoievski, *Părinţi şi copii* (1862) pe Turgheniev. Romanul a încercat să evalueze realitatea unei întregi societăţi, deşi, în mod destul de curios, încercările deliberate de a face aşa în perioada de care ne ocupăm, prin seriale, legate între ele, de astfel de naraţiuni, după modelul lui Scott şi Balzac, n-au atras marile talente: pînă şi Zola nu şi-a început gigantica portretizare retrospectivă a Celui de-al Doilea Imperiu (ciclul Rougon-Macquart) decît în 1871, Pérez Galdós (1843-1920) ale sale *Episodios Nacionales* în 1873, Gustav Freytag (1816-1895) — ca să descindem mai jos — a sa *Die Ahnen* (*Strămoşii*) în

1872. Succesul unor asemenea eforturi titanice a variat, în afară de Rusia, unde acestea au avut aproape în mod uniform succes; deşi nici o epocă care-i cuprinde pe Dickens, Flaubert, George Eliot, Thackeray şi Gottfried Keller (1819-1890), aflaţi la maturitate, e în afara oricărei competiţii. Dar ceea ce este caracteristic pentru roman şi l-a făcut, în aşa mare măsură, forma artistică tipică a perioadei de care ne ocupăm a fost faptul că străduaniile lui cele mai ambiţioase au fost împlinite nu prin mit sau tehnică (ca în *Inelul* lui Wagner), ci prin descrierea prozaică a realităţii de fiecare zi. El n-a tulburat atît de mult cerul creaţiei, cît a înaintat, cu greutate, prin ceruri. Din acest motiv, el s-a pretat, cu pierderi minime, la traducere. Cel puţin un romancier major din perioada în discuţie a devenit o figură internaţională autentică: Charles Dickens.

Cu toate acestea, ar fi nedrept să limităm discuţia despre artele în epoca triumfului burghez la maeştri şi capodopere, mai ales la cele mărginite la un public aflat în minoritate. Era, după cum am văzut, o perioadă de artă pentru mase, prin intermediul tehnologiei de reproducere, care a făcut posibilă multiplicarea nelimitată a imaginilor nemişcate, îmbinarea dintre tehnologie şi comunicaţii, care a generat ziarul şi periodicul de masă — mai ales revista ilustrată —, şi a educaţiei de masă, care a făcut toate acestea accesibile marelui public. Lucrările de artă contemporane, care au fost, într-adevăr, cunoscute pe larg în această perioadă — adică, cunoscute în afara minorităţii "culturalizate" —, n-au fost (cu foarte rare excepţii, dintre care Charles Dickens este, probabil, cea mai importantă*) cele pe care le admirăm cel mai mult astăzi. Literatura care se vindea cel mai bine era ziarul popular, care a atins tiraje fără precedent, de un sfert sau chiar o jumătate de milion în Anglia şi în Statele Unite. Imaginile laice care aveau să se afle pe pereţii cabanelor de pionieri din Vestul american sau în cabanele artizanale din Europa erau reproduceri după *Monarhul din Glen* al lui Landseer (sau echivalentele lor naţionale) ori portretele lui Lincoln, Garibaldi sau Gladstone. Compoziţiile din "cultura superioară" care au pătruns în conştiinţa maselor au fost ariile lui Verdi, executate de către omniprezenţii flaşnetari italieni sau acele bucăţi din Wagner care au putut fi adaptate ca muzică pentru căsătorii: dar nu operele însele.

*Dar Dickens a scris ca un jurnalist — romanele lui au fost publicate în fascicule — şi s-a comportat ca un interpret, cunoscut multor mii de oameni datorită lecturilor publice ale scenelor dramatice din operele sale.

Dar această "popularizare" implica o revoluţie culturală. O dată cu triumful oraşului şi industriei, s-a produs o divizare tot mai clară între sectoarele "moderne" ale maselor, adică cele urbanizate, cu ştiinţă de carte, şi care acceptau conţinutul culturii hegemonice — aceea a societăţii burgheze —, şi acelea "tradiţionale", tot mai subminate. Tot mai clară, deoarece moştenirea trecutului rural devenea tot mai puţin relevantă pentru modelul vieţii clasei muncitoare urbane: în anii '860 şi '870, muncitorii industriali din Boemia au încetat să se mai exprime prin intermediul cîntecului popular şi s-au îndreptat spre cîntecul de music-hall, balade cu versuri proaste despre o viaţă care mai avea puţine lucruri în comun cu aceea a părinţilor lor. Acesta era spaţiul gol pe care strămoşii muzicii populare moderne şi ai afacerilor din sfera spectacolului au început să-l umple pentru cei cu ambiţii culturale modeste şi pe care ajutorul de sine colectiv şi organizarea — de la sfîrşitul perioadei de care ne ocupăm, tot mai mult prin intermediul mişcărilor politice — l-au umplut, în cazul celor mai activi, conştienţi şi ambiţioşi. În Anglia, epoca în care, în oraşe, s-au înmulţit music-hall-urile a fost şi epoca în care societăţile corale şi fanfarele clasei muncitoare, cu un repertoriu de melodii populare "clasice", din cultura superioară, au sporit în comunităţile industriale. Dar e caracteristic faptul că, pe durata acestor decenii, curentul culturii a curs într-o singură direcţie — dinspre clasa mijlocie în jos, cel puţin în Europa. Pînă şi în ceea ce avea să devină cea mai caracteristică formă a culturii proletare, sporturile cu un public larg, modelul din perioada dată a fost fixat — ca la Asociaţia de Fotbal — de către tinerii din clasa de mijloc, care i-au întemeiat cluburile şi i-au organizat competiţiile. Nu înainte de sfîrşitul anilor '870 şi începutul anilor '880, acestea au fost cucerite şi păstrate de către clasa muncitoare*.

Dar pînă şi cele mai tradiţionale modele rurale de cultură au fost subminate, nu atît prin migraţie, cît prin educaţie. Pentru că o dată ce educaţia elementară devine disponibilă pentru mase, cultura tradiţională încetează, în mod inevitabil, să mai fie în esenţă orală şi faţă către faţă, ci se despică într-o cultură superioară sau dominantă a celor cu carte, şi una inferioară sau regresivă a analfabeţilor. Educaţia şi birocraţia naţională au

*În Anglia, "ţara sportului" *par excellence*, perioada a cunoscut, de fapt, un declin al modelului sportului plebeu pur profesionist, care începuse să se dezvolte mai de timpuriu, de exemplu în crichet. Unele activităţi, care erau pe atunci dominante, practic au dispărut, de exemplu cursele de alergări profesioniste, marşul şi concursurile de canotaj.

transformat pînă şi satul într-o adunare schizofrenică de oameni, împărţiţi, pe de o parte, între numele de alint şi poreclele după care le sînt cunoscuţi vecinilor şi rudelor ("Pachito Schilodul") şi, pe de alta, numele oficiale ale şcolii şi statului, după care le sînt cunoscuţi autorităţilor ("Francisco Gonzalez Lopez"). Noile generaţii devin, ca urmare, bilingve. Încercările tot mai numeroase de a păstra vechea limbă pentru instrucţie, sub forma unei "literaturi dialectale" (ca în dramele ţărăneşti ale lui Ludwig Anzengruber [1839-1889], poemele lui William Barnes [1800-1886], scrise în dialectul din Dorset, autobiografiile în *plattdeutsch* ale lui Fritz Reuter sau — ceva mai tîrziu — tentativa de a reînvia o literatură provensală, din mişcarea Felibrilor [1854]), au făcut apel fie la nostalgia romantică a clasei mijlocii, fie la populism, fie la "naturalism"*.

După standardele noastre, acest declin era încă modest. Dar era semnificativ pentru că, în acei ani, el nu era compensat încă, în mod vizibil, de către dezvoltarea a ceea ce s-ar putea numi un nou proletariat sau o contracultură urbană. (La ţară, n-avea să existe niciodată un asemenea fenomen.) Hegemonia culturii oficiale, identificată, în mod inevitabil, cu triumfătoarea clasă mijlocie, le-a fost impusă maselor subordonate. În această perioadă, era uşor de temperat acea subordonare.

*Excepţia majoră a fost contraatacul populist-democratic asupra culturii superioare (adică, în această situaţie, "străină") din partea scriitorilor umorişti-jurnalişti din vestul şi sudul Statelor Unite, care foloseau, în mod sistematic, limba vorbită în realitate ca bază de exprimare; cel mai mare monument al lui este *Huckleberry Finn* (1884) al lui Mark Twain.

Capitolul al şaisprezecelea

ÎNCHEIERE

Fă ceea ce-ţi place, destinul are ultimul cuvînt în problemele omeneşti. Aceasta e adevărata tiranie pentru tine. Potrivit principiilor Progresului, destinul ar fi trebuit abolit de multă vreme.

Johann Nestroy, autor vienez de piese comice[1]

Epoca triumfului liberal a început cu o revoluţie înfrîntă şi s-a încheiat într-o criză prelungită. Prima formează un semn mai potrivit pentru a marca începutul sau sfîrşitul unei perioade istorice decît cea de-a doua, dar istoria nu ţine cont de comoditatea istoricilor, deşi unii dintre ei nu-şi dau întotdeauna seama de aceasta. Necesităţile dramei ar putea sugera încheierea acestei cărţi printr-un eveniment spectaculos nimerit — proclamarea Unităţii Germane şi Comuna din Paris din 1871, poate, sau chiar marea prăbuşire a bursei de mărfuri din 1873 —, dar cerinţele dramei şi realităţii nu sînt, aşa cum se întîmplă adesea, aceleaşi. Cărarea se sfîrşeşte nu cu imaginea unui pisc sau a unei cataracte, ci cu peisajul, mai puţin uşor de identificat, al unei cumpene a apelor: la un anumit moment dintre 1871 şi 1879. Dacă trebuie să-i fixăm o dată, să alegem una care să simbolizeze "jumătatea anilor '870", fără să fie asociată cu nici un eveniment important care s-o impună fără să fie necesar, 1875, să spunem.

Noua epocă care urmează erei triumfului liberal avea să fie foarte diferită. Din punct de vedere economic, ea avea să se deplaseze cu rapiditate de la întreprinderea privată competitivă lipsită de restricţii, abţinerea guvernului de la intervenţie şi ceea ce germanii au numit *manchesterianism* (ortodoxia comerţului liber din Anglia victoriană) la marile corporaţii industriale (carteluri, trusturi, monopoluri), la intervenţia substanţială a guvernului, la ortodoxii foarte diferite ale politicii, deşi, nu în mod necesar, ale teoriei economice. Epoca individualismului s-a încheiat în 1870, se plîngea avocatul britanic A. V. Dicey, începea epoca "colectivismului"; şi, deşi majoritatea exemplelor a ceea ce remarca el melancolic ca fiind progrese ale "colectivismului" ne par ca nesemnificative, avea, într-un fel, dreptate.

Economia capitalistă s-a schimbat în patru moduri diferite. În primul rînd, intrăm acum într-o nouă eră tehnologică, care nu mai e determinată de invenţiile şi metodele primei Revoluţii Industriale: o eră a noilor surse de putere (electricitate şi petrol, turbine şi motorul cu combustie internă), a noilor mecanisme bazate pe materiale noi (oţel, aliaje, metale neferoase), a noilor industrii bazate pe ştiinţă, cum ar fi industria chimiei organice, aflată în expansiune. În al doilea rînd, intrăm acum tot mai mult în economia pieţei consumatorului casnic, al cărei drum a fost deschis în Statele Unite, încurajată nu numai (şi, pînă atunci, în Europa, într-un mod modest) de creşterea în masă a veniturilor, ci, mai presus de toate, de creşterea demografică netă a ţărilor dezvoltate. Din 1870 pînă în 1910, populaţia Europei a crescut de la 290 la 435 de milioane, aceea a Statelor Unite de la 38,5 la 92 de milioane. Cu alte cuvinte, intrăm în perioada producţiei de masă, inclusiv în aceea a unor consumatori durabili.

În al treilea rînd — şi, în unele privinţe, aceasta era evoluţia cea mai hotărîtoare —, s-a produs acum o inversare paradoxală. Epoca triumfului liberal fusese aceea a unui monopol industrial internaţional britanic *de facto*, în cadrul căruia profiturile erau asigurate, cu puţină dificultate, de concurenţa întreprinderilor de mărime mică şi medie. Epoca postliberală era una a concurenţei internaţionale între economii industriale naţionale rivale — cea britanică, cea germană, cea nord-americană; o competiţie înăsprită de dificultăţile pe care firmele din interiorul fiecăreia dintre aceste economii le descopereau acum, în timpul perioadei de criză, în obţinerea de profituri adecvate. Concurenţa conducea, deci, spre concentrare economică, controlul pieţei şi manipulare. Ca să citărn un excelent istoric:

> Creşterea economică însemna acum şi luptă economică — luptă care servea la despărţirea celor puternici de cei slabi, la descurajarea unora şi la întărirea altora, la favorizarea naţiunilor noi, avide pe socoteala celor vechi. Optimismul legat de un viitor de progres nedefinit deschidea calea nesiguranţei şi unui simţ al agoniei, în înţelesul clasic al cuvîntului. Întărindu-se şi fiind, la rîndul lor, întărite de rivalităţi politice tot mai ascuţite, cele două forme de competiţie s-au preschimbat în acel val final al aviditătii de pămînt şi în acea vînătoare de "sfere de influenţă" care a fost numită Noul Imperialism.[2]

Lumea a intrat în epoca imperialismului, în sensul larg al cuvîntului (care include schimbările în structura economică, de exemplu "capitalismul monopolist"), dar şi în sensul mai restrîns al cuvîntului: o nouă inte-

grare a ţărilor "nedezvoltate" ca teritorii dependente într-o economie mondială dominată de ţările "dezvoltate". Independent de mobilul rivalităţii (care a condus puterile la împărţirea globului în rezervaţii formale sau informale pentru propriii lor oameni de afaceri), al pieţelor şi al exporturilor de capital, acest lucru se datora, de asemenea, semnificaţiei crescute a materiilor prime care nu erau disponibile în majoritatea ţărilor dezvoltate, din motive climatice şi geologice. Noile industrii tehnologice aveau nevoie de astfel de materii prime: petrol, cauciuc, metale neferoase. Pe la sfîrşitul secolului, Malaezia era un producător cunoscut de cositor, Rusia, India şi Chile de mangan, Noua Caledonie de nichel. Noua economie consumatoare avea nevoie de cantităţi aflate în creştere rapidă nu numai din materiile prime care se produceau şi în ţările dezvoltate (de exemplu, grîne şi carne), ci şi de cele care nu puteau fi produse (de exemplu, băuturi şi fructe tropicale şi subtropicale sau ulei vegetal de peste mări pentru săpun). "Republica bananieră" a devenit în egală măsură parte a economiei capitaliste mondiale, ca şi coloniile deţinătoare de cositor şi cauciuc sau cacao.

La scară globală, această dihotomie dintre regiunile dezvoltate şi cele (teoretic complementare) nedezvoltate, deşi nu era nouă în sine, a început să ia o formă modernă recognoscibilă. Dezvoltarea noului model de dezvoltare/dependenţă avea să continue cu scurte întreruperi pînă la criza din anii '930 şi formează cea de-a patra schimbare majoră din economia mondială.

Din punct de vedere politic, sfîrşitul erei liberale a însemnat, literalmente, ceea ce implică cuvintele. În Anglia, *Whig*-ii/liberalii (în sensul larg al celor care nu erau *Tory*/conservatori) fuseseră la putere, cu două scurte excepţii, pe parcursul perioadei de la 1848 la 1874. În ultimul pătrar al secolului, ei aveau să fie la putere nu mai mult de opt ani. În Germania şi Austria, liberalii au încetat, din anii '870, să mai constituie principala bază parlamentară a guvernelor, în măsura în care guvernele aveau nevoie de o astfel de bază. Ei erau subminaţi nu numai de înfrîngerea ideologiei lor de comerţ liber şi guvernare dobîndită cu uşurinţă (adică relativ inactivă), ci şi de democratizarea politicii electorale (vezi, mai sus, capitolul 6), care a distrus iluzia că politica lor reprezenta masele. Pe de o parte, criza s-a adăugat forţei presiunii protecţioniste exercitate de unele industrii şi de interesele agrare naţionale. Tendinţa spre un comerţ mai liber s-a inversat în Rusia şi în Austria, în 1874-1875, în Spania, în 1877, în Germania, în 1879, şi, practic, pretutindeni altundeva, cu excepţia Angliei — şi chiar şi

aici comerţul liber se găsea sub presiune din anii '880. Pe de altă parte, cererea de jos pentru protecţie împotriva "capitaliştilor", din partea "oamenilor mărunţi", pentru securitate socială, măsuri publice împotriva şomajului şi un salariu minim, din partea muncitorilor, a devenit presantă şi eficientă din punct de vedere politic. "Clasele superioare", fie că ne referim la vechea nobilime ierarhică, fie la noua burghezie, nu mai puteau să vorbească în numele "categoriilor inferioare", nici, ceea ce e mai important, să se bazeze pe sprijinul lor nemijlocit.

Din acest motiv, s-a dezvoltat un stat nou, tot mai puternic şi mai agresiv, şi, în cadrul lui, un nou model de politică, prezis cu mîhnire de către gînditorii antidemocratici. "Versiunea modernă a Drepturilor Omului", gîndea istoricul Jacob Burckhardt în anii '870, "include dreptul la muncă şi subzistenţă. Pentru că oamenii nu mai vor să lase chestiunile cele mai importante pe seama societăţii, deoarece ei doresc imposibilul şi îşi imaginează că nu pot avea siguranţă decît sub protecţia statului."[3] Ceea ce neliniştea nu era doar aşa-zisa revendicare de către cei săraci a dreptului de a trăi decent, ci şi capacitatea celor săraci de a şi-o impune. "Masele îşi vor liniştea şi plata lor. Dacă le capătă de la o republică sau de la o monarhie, se vor agăţa de oricare din ele. Dacă nu, vor susţine, fără să le pese prea mult, prima constituţie care să le promită ceea ce doresc."[4] Iar statul, nemaifiind controlat de către autonomia şi legitimitatea morală, pe care le dădea tradiţia sau convingerea că legile economice nu pot fi înfrînte, va deveni, în practică, un Leviatan tot mai puternic, deşi, în teorie, numai o unealtă pentru realizarea ţelurilor maselor.

După standardele moderne, creşterea rolului şi funcţiilor statului rămînea destul de modestă, deşi cheltuielile (adică activităţile) acestuia se ridicaseră, *per capita*, aproape pretutindeni în perioada de care ne ocupăm, ca rezultat al creşterii puternice a datoriei publice (cu excepţia acelor citadele ale liberalismului, liniştii şi întreprinderii private nefinanţate de către stat, Anglia, Olanda, Belgia şi Danemarca)*. În orice caz, cheltuielile sociale, cu excepţia, poate, a celor legate de educaţie, au rămas cu totul neglijabile. Pe de altă parte, trei tendinţe s-au născut în politică din tensiunile confuze ale noii epoci de depresiune economică ce a devenit, aproape pretutindeni, una de agitaţie şi nemulţumire socială.

*Această creştere a cheltuielilor a fost mult mai evidentă în ţările aflate în plină dezvoltare de peste mări, care erau în procesul de construire a infrastructurii economiilor lor — Statele Unite, Australia şi Argentina — prin mijlocirea importurilor de capital.

Prima şi, în mod evident, una nouă, era apariţia partidelor şi mişcărilor independente ale clasei muncitoare, în general de orientare socialistă (adică tot mai mult marxistă), dintre care Partidul Social Democrat German era şi un pionier, şi un exemplu impresionant. Deşi guvernele şi clasele mijlocii de la acea vreme le priveau ca extrem de periculoase, în realitate ele împărtăşeau valorile şi atributele iluminismului raţionalist pe care se baza liberalismul. Cea de-a doua tendinţă nu împărţea această moştenire şi, într-adevăr, i se opunea la modul direct. În anii '880 şi '890 au apărut partide demagogice antiliberale şi antisocialiste, fie din umbra afilierii lor liberale trecute — asemeni naţionaliştilor antisemiţi şi pan-germani — fie sub aripa Bisericilor inactive, din punct de vedere politic, pînă atunci, asemeni mişcării "creştin-sociale" din Austria*. Cea de-a treia tendinţă era emanciparea partidelor şi mişcărilor naţionaliste de masă de fosta lor identificare ideologică cu liberal-radicalismul. Unele mişcări pentru autonomie sau independenţă naţională au avut tendinţa de a se deplasa, cel puţin teoretic, spre socialism, mai ales atunci cînd clasa muncitoare juca un rol semnificativ în ţara cărora le aparţineau; dar era un socialism mai degrabă naţional decît internaţional (ca în rîndurile aşa-numiţilor Socialişti Populari Cehi sau ale Partidului Socialist Polonez), iar elementul naţional tindea să prevaleze asupra celui socialist. Altele s-au deplasat către o ideologie bazată pe sînge, pămînt, limbă, care era concepută a reprezenta tradiţia etnică şi nimic altceva.

Aceasta n-a distrus modelul politic de bază din statele dezvoltate, care apăruse în anii '860: o apropiere, mai mult sau mai puţin gradată şi reticentă, de un constituţionalism democratic. Fără îndoială, apariţia unei politici de masă neliberale, oricît ar fi fost de acceptabilă din punct de vedere teoretic, înspăimînta guvernele. Înainte de a învăţa să opereze noul sistem, ele erau, uneori — mai ales în timpul "Marii Crize" —, înclinate să recadă în panică sau constrîngere. Cea de-a Treia Republică nu i-a reacceptat în politică pe supravieţuitorii masacrului din rîndurile comunarzilor pînă la începutul anilor '880. Bismarck, care ştia cum să-i manevreze pe liberalii burghezi, dar nu şi un partid socialist de masă şi nici un partid

*Din motive diferite, dintre care poziţia ultrareacţionară, închisă în sine, a Vaticanului sub Pius IX (1846-1878) a fost, poate, cea mai importantă, Biserica catolică n-a reuşit să-şi folosească, în mod eficient, enormul potenţial în politica de masă, cu excepţia cîtorva ţări occidentale în care reprezenta o minoritate şi era obligată să se organizeze ca un grup de presiune — ca în "Partidul de Centru" din Germania, începînd din anii '870.

catolic de masă, i-a scos pe social-democraţi în afara legii, în 1879. Gladstone a trecut la constrîngere în Irlanda. Totuşi, acest lucru s-a dovedit a reprezenta mai degrabă o fază temporară decît o tendinţă permanentă. Cadrul politicii burgheze (acolo unde exista) n-a fost întins, pînă la punctul de rupere, pînă tîrziu în secolul al douăzecilea.

Într-adevăr, deşi perioada în discuţie se afundă în epoca agitată a "Marii Crize", ar fi greşit să zugrăvim un tablou prea colorat al ei. Spre deosebire de criza din anii '930, dificultăţile economice erau atît de complexe şi limitate încît istoricii s-au îndoit, chiar, dacă termenul "criză" era justificat pentru descrierea celor douăzeci de ani de după încheierea perioadei pe care o tratează acest volum. Ei se înşală, dar dubiile lor sînt suficiente ca să ne avertizeze împotriva tratării excesiv de dramatice a subiectului. Structura lumii capitaliste de la jumătatea secolului al nouăsprezecelea nu s-a prăbuşit nici din punct de vedere economic, nici din punct de vedere politic. Ea a intrat într-o nouă fază, dar, chiar sub forma unui liberalism economic şi politic uşor modificat, îi rămăseseră o mulţime de posibilităţi. Liberalismul era diferit în ţările aflate sub dominaţie, în cele subdezvoltate, în cele înapoiate şi sărace sau în cele situate, asemeni Rusiei, atît în lumea învingătorilor, cît şi în aceea a victimelor. Acolo "Marea Criză" a deschis epoca unei revoluţii iminente. Dar, pentru o generaţie sau două după 1875, lumea burgheziei triumfătoare părea să rămînă îndeajuns de fermă. Poate că era ceva mai puţin încrezătoare în sine decît înainte, iar declaraţiile ei de încredere în sine erau, din acest motiv, ceva mai stridente, poate că era ceva mai îngrijorată, de viitorul ei. Poate că a devenit ceva mai nedumerită de prăbuşirea vechilor ei certitudini intelectuale, pe care (mai ales după anii '880) gînditorii, artiştii şi oamenii de ştiinţă au reliefat-o o dată cu aventurarea lor în noi şi tulburătoare teritorii ale spiritului. Dar, cu siguranţă, "progresul" continua încă, în mod inevitabil, şi sub forma unor societăţi burgheze, capitaliste şi, în sens general, liberale. "Marea Criză" nu era decît un interludiu. Nu existau oare creştere economică, progres tehnic şi ştiinţific, ameliorare şi linişte? N-avea să fie secolul al douăzecilea o variantă mai glorioasă, mai reuşită a secolului al nouăsprezecelea?

Ştim că n-avea să fie aşa.

Tabelul 1
Europa şi SUA: state şi resurse

	1847-1850			1876-1880		
	populaţie (milioane)	**energie de abur (mii CP)**	**număr de oraşe, 50.000 şi peste**	**populaţie (milioane)**	**energie de abur (mii CP)**	**unităţi poştale *per capita***
Regatul Unit	27	1.290	32	32,7	7.600	48,2
Franţa	34,1	370	14	36,9†	3.070	29,5
Germania	–	–	17	42,7	5.120	28,7
Prusia	11.7	92				
Bavaria	4,8					
Saxonia	1,8					
Hanovra	1,8					
Würtemberg	1,7					
Baden	1,3					
Alte 32 de state între 0,02 şi 0,9						
(Austria)	*					
Rusia	66.0	70	8	85,7	1.740	2,6
Austria cu						
Ungaria	37,0	100	13	37,1†	1.560	12,0
Italia	–	–	27,8	500	13,4	
Cele 2 Sicilii	8,0		4			
Sardinia	4,0		2			
Statul Papal	2,9		1			
Toscana	1,5		2			
Alte 3 state între 0,1 şi 0,5						
(Austria)						
Spania	12,3	20	8	16,6	470	7,1
Portugalia	3,7	0	2	4,1	60	5,4
Suedia						
(inc. Norvegia)	3,5	0	1	4,3	310	12,5
Danemarca	1,4	0	1	1,9†	90	26,6

Tabelul 1 (cont.)

	1847-1850			1876-1880		
	populaţie (milioane)	**energie de abur (mii CP)**	**număr de oraşe, 50.000 şi peste**	**populaţie (milioane)**	**energie de abur (mii CP)**	**unităţi poştale *per capita***
Olanda	3,0	10	5	3,9	130	29,5
Belgia	4,3	70	5	5,3	610	35,5
Elveţia	2,4	0	0	2,8	230	46,1
Imperiul Otoman	cca 30‡	0	7	28 (1877)†	–	?
Grecia	cca 1,0	0	–	1,9	0	2,3
Serbia	cca 0,5	0	–	1,4	0	0,7
România	–	–	–	5,0	0	1,5
Statele Unite	23,2	1.680	7	50,2†	9.110	47,7

*Părţi din Imperiul Austriac considerate în "Confederaţia Germanică" pînă în 1866

† Pierderi sau cîştiguri semnificative de teritoriu/populaţie, 1847-1876

‡ Numai teritoriul european.

Tabelul 2

I Densitatea reţelei de căi ferate, 1880*

km pătraţi (per 10.000)	ţara
peste 1.000	Belgia
peste 750	Regatul Unit
peste 500	Elveţia, Germania, Olanda
250-499	Franţa, Danemarca, Austro-Ungaria, Italia
100-249	Suedia, Spania, Portugalia, România, Statele Unite, Cuba
50-99	Turcia, Chile, Noua Zeelandă, Trinidad, Victoria, Java
10-49	Norvegia, Finlanda, Rusia, Canada, Uruguay, Argentina, Peru, Costa Rica, Jamaica, India, Ceylon, Tasmania, N.S. Ţara Galilor, S. Australia, Colonia Capului, Algeria, Egipt, Tunisia

II Căi ferate şi vapoare, 1830-1876*

	km de cale ferată	tone de vapoare
1831	332	32.000
1841	8.591	105.121
1846	17.424	139.973
1851	38.022	263.679
1856	68.148	575.928
1861	106.886	803.003
1866	145.114	1.423.232
1871	235.375	1.939.089
1876	309.641	3.293.072

*F. X. von Neumann Spallart, *Übersichten der Weltwirtschaft* (Stuttgart, 1880), p. 335 şi următoarele.

III Traficul pe mare în lume, distribuţia geografică a tonajului, 1879*

suprafaţa	**tonaj total (mii)**	**suprafaţa**	**tonaj total (mii)**
Europa		*Restul lumii*	
Oceanul Arctic	61	America de Nord	3.783
Marea Nordului	5.536	America de Sud	138
Marea Baltică	1.275	Asia	700
Oceanul Atlantic, inc. Marea Irlandei şi Canalul Mînecii	4.553	Australia şi Oceanul Pacific	359
Vestul Mării Mediterane	1.356		
Estul Mării Mediterane, inc. Marea Adriatică	604		
Marea Neagră	188		

*A.N. Kiaer, *Statistique Internationale de la Navigation Maritime* (Christiania, 1880, 1881).

Tabelul 3

Producţia mondială de aur şi argint, 1830-1875 (mii de kilograme)*

	aur	argint
1831-1840	20,3	594,4
1841-1850	54,8	780,4
1851-1855	197,5	886,1
1856-1860	206,1	905,0
1861-1865	198,2	1.101,1
1866-1870	191,9	1.339,1
1871-1875	170,7	1.969,4

* Neumann-Spallart, *op. cit.* (1880), p. 250.

Tabelul 4
Agricultura mondială, 1840-1887*

	valoarea producţiei (mil. £)		numărul de angajaţi (mii)	
	1840	1887	1840	1887
Marea Britanie	218	251	3.400	2.460
Franţa	269	460	6.950	6.450
Germania	170	424	6.400	8.120
Rusia	248	563	15.000	22.700
Austria	205	331	7.500	10.680
Italia	114	204	3.600	5.390
Spania	102	173	2.000	2.720
Portugalia	18	31	700	870
Suedia	16	49	550	850
Norvegia	8	17	250	380
Danemarca	16	35	280	420
Olanda	20	39	600	840
Belgia	30	55	900	980
Elveţia	12	19	300	440
Turcia etc.	98	194	2.000	2.900
Europa	1.544	2.845	50.430	66.320
Statele Unite	184	776	2.550	9.000
Canada	12	56	300	800
Australia	6	62	100	630
Argentina	5	42	200	600
Uruguay	1	10	50	100

*M. Mulhall, *A Dictionary of Statistics* (Londra, 1892), p. 11.

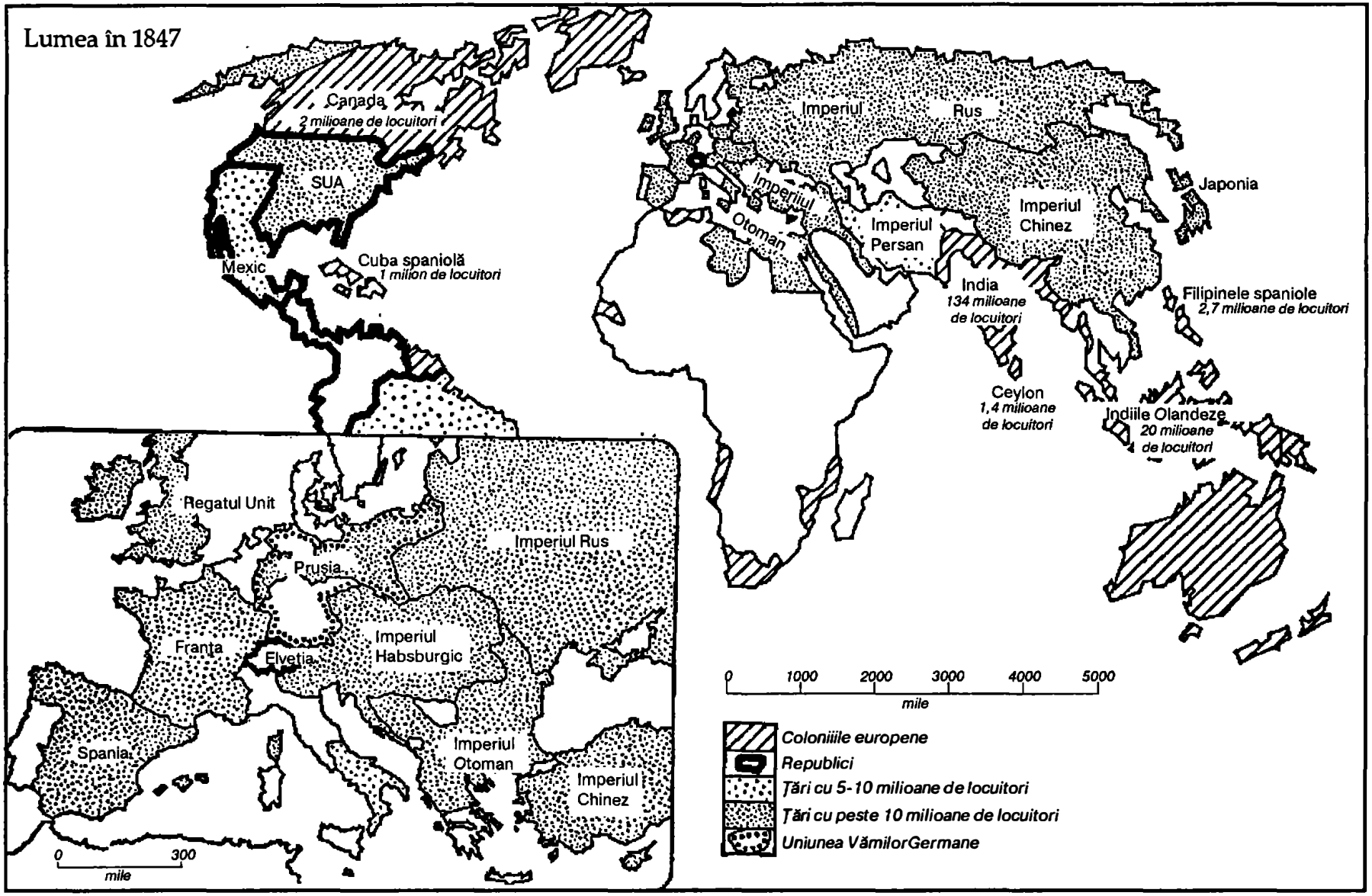
Lumea în 1847
Canada
2 milioane de locuitori
SUA
Mexic
Cuba spaniolă
1 milion de locuitori
Imperiul Rus
Imperiul Otoman
Imperiul Persan
Imperiul Chinez
Japonia
India
134 milioane de locuitori
Filipinele spaniole
2,7 milioane de locuitori
Ceylon
1,4 milioane de locuitori
Indiile Olandeze
20 milioane de locuitori
Regatul Unit
Prusia
Imperiul Rus
Franța
Elveția
Imperiul Habsburgic
Spania
Imperiul Otoman
Imperiul Chinez
0 300
mile
0 1000 2000 3000 4000 5000
mile
Coloniiile europene
Republici
Țări cu 5-10 milioane de locuitori
Țări cu peste 10 milioane de locuitori
Uniunea VămilorGermane

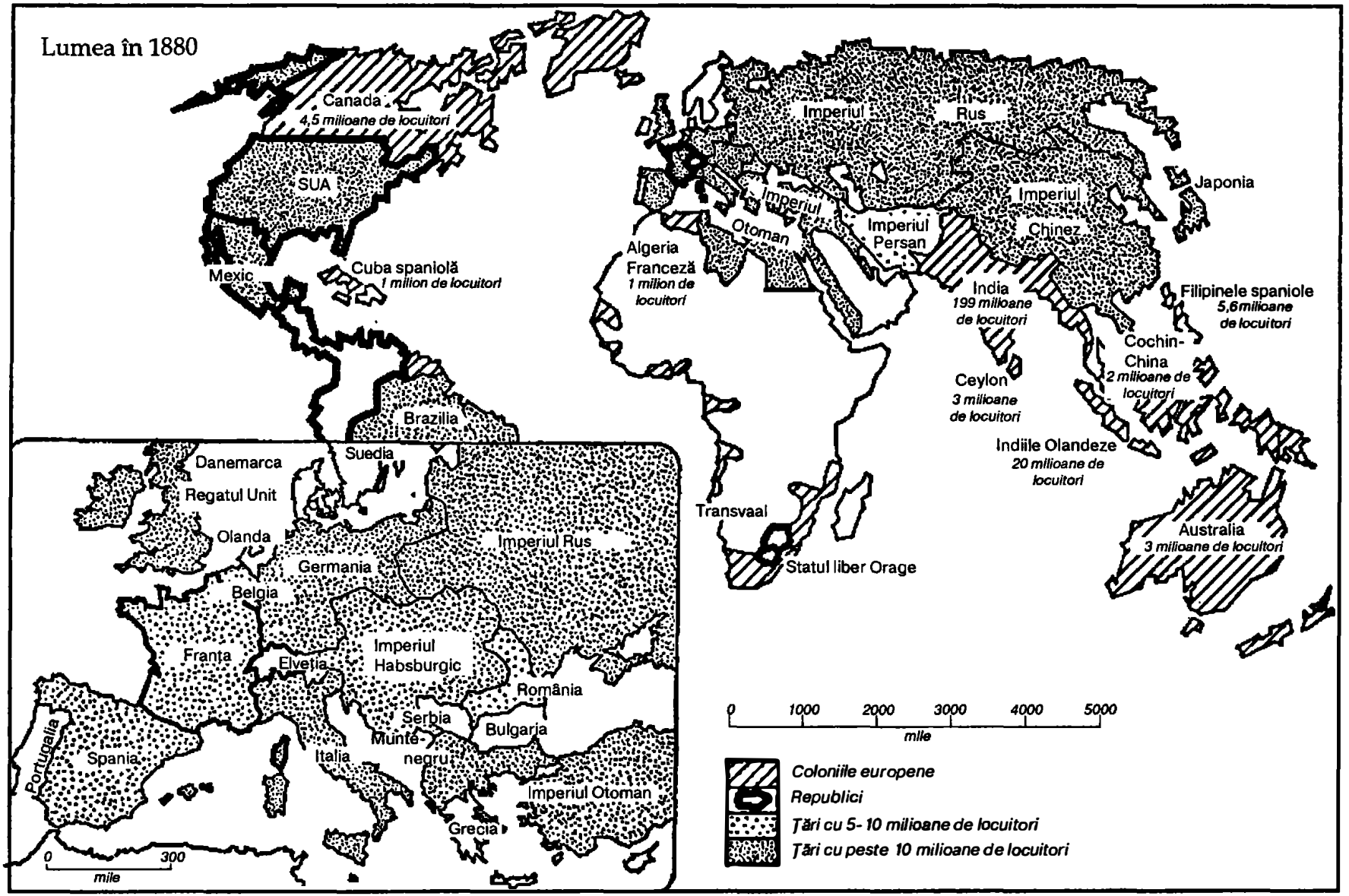
Lumea în 1880
Canada
4,5 milioane de locuitori
SUA
Mexic
Cuba spaniolă
1 milion de locuitori
Brazilia
Imperiul Rus
Imperiul Otoman
Algeria Franceză
1 milion de locuitori
Imperiul Persan
Imperiul Chinez
Japonia
India
199 milioane de locuitori
Filipinele spaniole
5,6 milioane de locuitori
Cochin-China
2 milioane de locuitori
Ceylon
3 milioane de locuitori
Indiile Olandeze
20 milioane de locuitori
Transvaal
Statul liber Orage
Australia
3 milioane de locuitori
Danemarca
Suedia
Regatul Unit
Olanda
Germania
Imperiul Rus
Belgia
Franța
Elveția
Imperiul Habsburgic
România
Serbia
Bulgaria
Muntenegru
Italia
Spania
Portugalia
Imperiul Otoman
Grecia
0 300
mile
0 1000 2000 3000 4000 5000
mile
Coloniile europene
Republici
Țări cu 5-10 milioane de locuitori
Țări cu peste 10 milioane de locuitori

1847 Sclavia şi şerbia în Lumea Occidentală

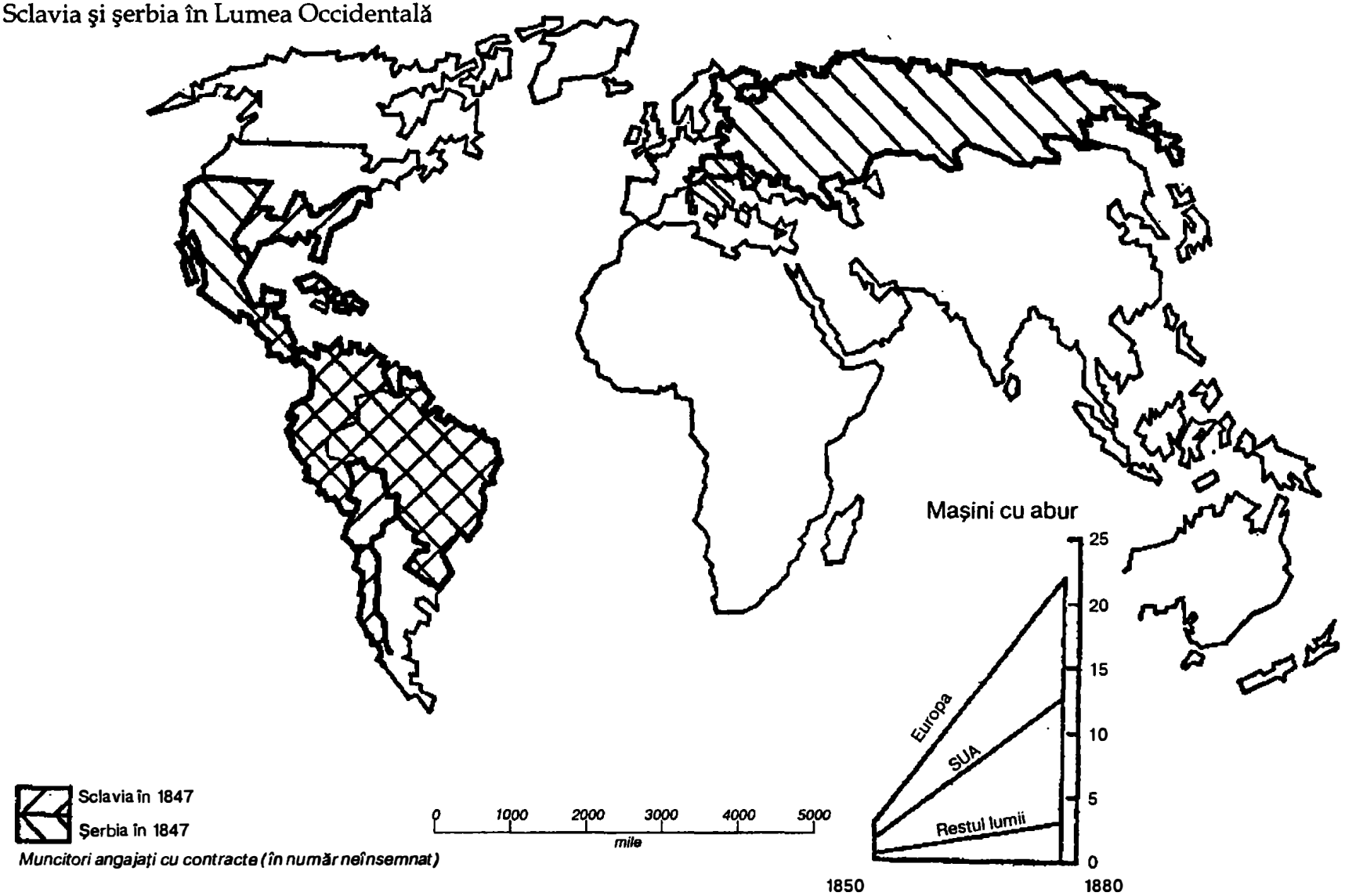

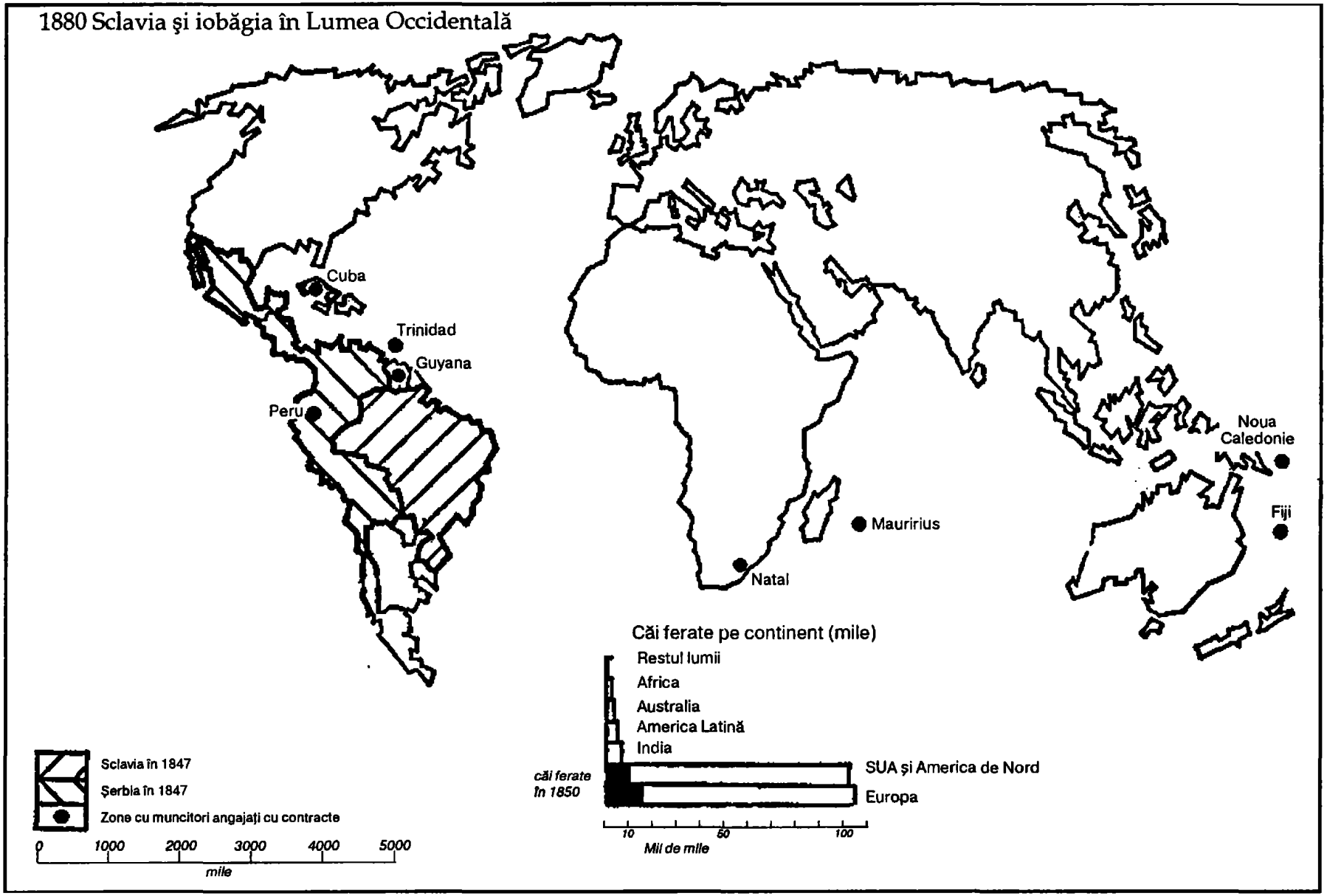
1880 Sclavia şi iobăgia în Lumea Occidentală
Cuba
Trinidad
Guyana
Peru
Natal
Mauririus
Noua Caledonie
Fiji
Căi ferate pe continent (mile)
Restul lumii
Africa
Australia
America Latină
India
SUA şi America de Nord
Europa
căi ferate în 1850
10
50
100
Mil de mile
Sclavia în 1847
Şerbia în 1847
Zone cu muncitori angajaţi cu contracte
0
1000
2000
3000
4000
5000
mile

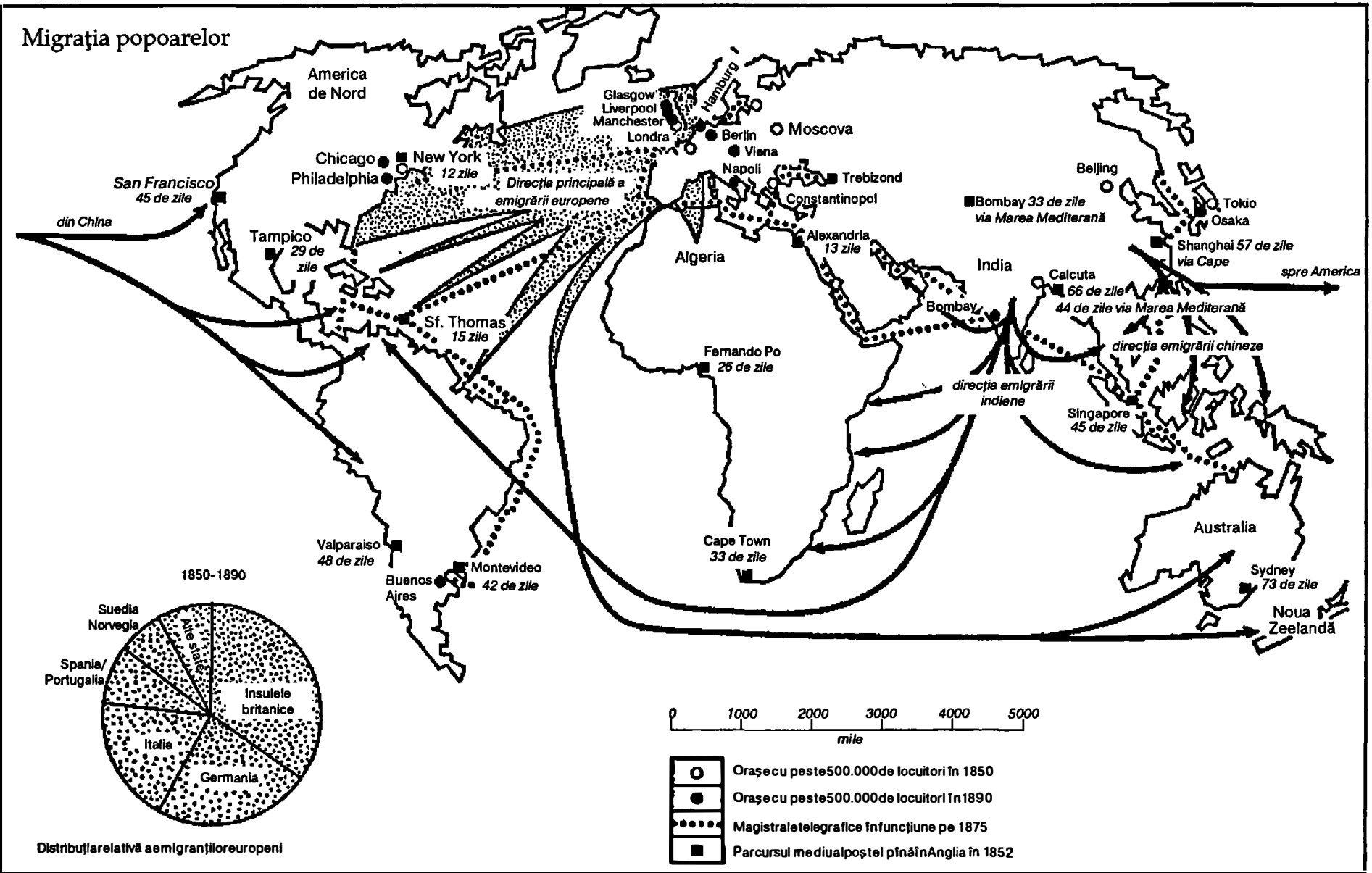
Migraţia popoarelor
America de Nord
Glasgow
Liverpool
Manchester
Londra
Hamburg
Berlin
Moscova
Viena
Chicago
New York
12 zile
Philadelphia
San Francisco
45 de zile
din China
Direcţia principală a emigrării europene
Napoli
Trebizond
Constantinopol
Beljing
Bombay 33 de zile via Marea Mediterană
Tokio
Osaka
Shanghai 57 de zile via Cape
spre America
Tampico
29 de zile
Alexandria
13 zile
Algeria
India
Calcuta
66 de zile
44 de zile via Marea Mediterană
Bombay
Sf. Thomas
15 zile
Fernando Po
26 de zile
direcţia emigrării chineze
direcţia emigrării indiene
Singapore
45 de zile
Valparaiso
48 de zile
Montevideo
42 de zile
Buenos Aires
Cape Town
33 de zile
Australia
Sydney
73 de zile
Noua Zeelandă
1850-1890
Suedia
Norvegia
Alte state
Spania/
Portugalia
Insulele britanice
Italia
Germania
Distribuţia relativă a emigranţilor europeni
0 1000 2000 3000 4000 5000
mile
Oraşe cu peste 500.000 de locuitori în 1850
Oraşe cu peste 500.000 de locuitori în 1890
Magistralele telegrafice în funcţiune pe 1875
Parcursul mediu al poştei până în Anglia în 1852

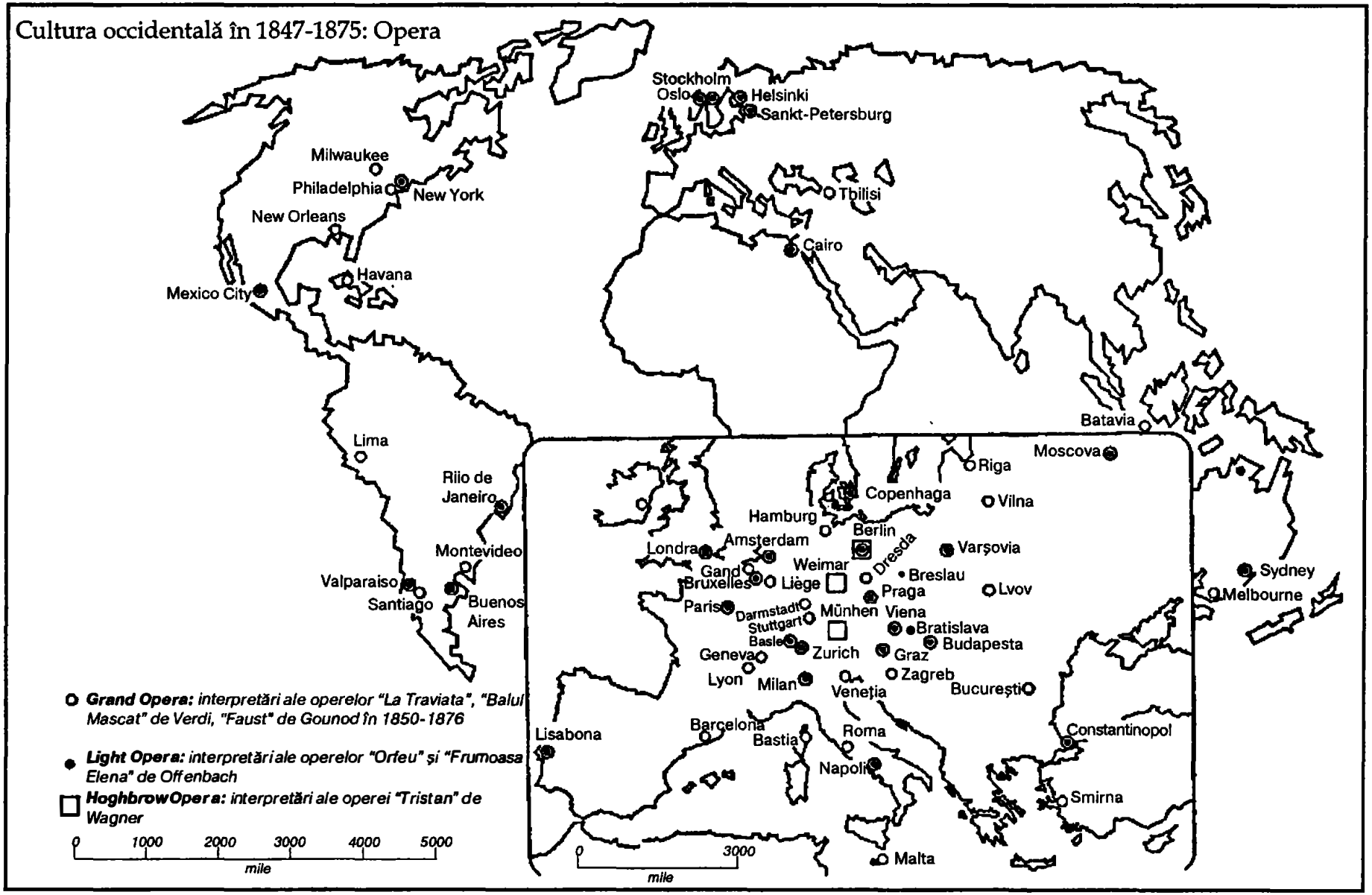
Cultura occidentală în 1847-1875: Opera
Stockholm
Oslo
Helsinki
Sankt-Petersburg
Milwaukee
Philadelphia
New York
New Orleans
Havana
Mexico City
Tbilisi
Cairo
Batavia
Lima
Rilo de Janeiro
Montevideo
Valparaiso
Santiago
Buenos Aires
Moscova
Riga
Copenhaga
Vilna
Hamburg
Berlin
Amsterdam
Londra
Varşovia
Dresda
Weimar
Gand
Bruxelles
Liège
Breslau
Praga
Lvov
Paris
Darmstadt
Stuttgart
Münhen
Viena
Bratislava
Basle
Budapesta
Geneva
Zurich
Graz
Lyon
Milan
Zagreb
Veneţia
Bucureşti
Barcelona
Bastia
Roma
Lisabona
Napoli
Constantinopol
Smirna
Malta
Sydney
Melbourne
Grand Opera: interpretări ale operelor "La Traviata", "Balul Mascat" de Verdi, "Faust" de Gounod în 1850-1876
Light Opera: interpretări ale operelor "Orfeu" şi "Frumoasa Elena" de Offenbach
HoghbrowOpera: interpretări ale operei "Tristan" de Wagner
0 1000 2000 3000 4000 5000
mile
0 3000
mile

NOTE

INTRODUCERE

1. Vezi J. Dubois, *Le Vocabulaire politique et social en France de 1869 à 1872* (Paris, 1963).

2. D. A. Wells, *Recent Economic Changes* (New York, 1889), p. 1.

Capitolul 1: "PRIMĂVARA POPOARELOR"

1. P. Goldammer (ed.), *1848, Augenzeugen der Revolution* (Berlinul de Est, 1973), p. 58.

2. Goldammer, *op. cit.*, p. 666.

3. K. Repgen, *Märzbewegung und Maiwahlen des Revolutionsjahres 1848 im Rheinland* (Bonn, 1955), p. 118.

4. *Rinascità, Il 1848, Raccolta di Saggi e Testimonianze* (Roma, 1948).

5. R. Hoppe şi J. Kuczynski, "Eine... Analyse der Märzgefallenen 1848 in Berlin", *Jahrbuch für Wirtschaftgeschichte* (1964), IV, p. 200-276; D. Cantimori in F. Fejtö, ed., *1848 – Opening of an Era* (1948).

6. Roger Ikor, *Insurrection ouvrière de juin 1848* (Paris, 1936).

7. K. Marx şi F. Engels, *Cuvîntarea la Liga Comunistă* (martie 1850) (*Werke* VII, p. 247).

8. Paul Gerbod, *La Condition universitaire en France au 19e siècle* (Paris, 1965).

9. Karl Marx, *Class Struggles in France 1848-1850* (*Werke*, VII, p. 30-31).

10. Franz Grillparzer, *Werke* (Munchen, 1960), I, p. 137.

11. Marx, *Class Struggles in France* (*Werke*, VII, p. 44).

Capitolul 2: MARELE AVÎNT ECONOMIC

1. Citat în *Ideas and Beliefs of the Victorians* (Londra, 1949), p. 51.

2. Îi sînt îndatorat pentru această referinţă prof. Sanford Elwitt.

3. "Philoponos", *The Great Exbition of 1851; or the Wealth of the World in its Workshops* (Londra, 1850), p. 120.

4. T. Ellison, *The Cotton Trade of Great Britain* (Londra, 1886), p. 63 şi 66.

5. Horst Thieme, "Statistische Materialien zur Konzessionierung der Aktiengesellschaften in Preussen bis 1867", *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (1960), II, p. 285.

6. J. Bouvier, F. Furet şi M. Gilet, *Le Mouvement du profit en France au 19e siècle* (Haga, 1955), p. 444.

7. Engels către Marx (5 noiembrie 1857) (*Werke*, XXIX, p. 211).

8. Marx către Danielson (10 aprilie 1879) (*Werke*, XXXIV, p. 370-75).

9. Calculată din Ellison, *op. cit.*, Tabelul II, folosind multiplicarea de la p. 111.

10. F. S. Turner, *British Opium Policy and its Results to India and China* (Londra, 1876), p. 305.

11. B. R. Mitchell şi P. Deane, *Abstract of Historical Statistics* (Cambridge, 1962), p. 146-147.

12. C.M. Cipolla, *Literacy and Development in the West* (Harmondsworth, 1969), Tabelul I, Anexele II, III.

13. F. Zunkel, "Industriebürgertum in Westdeutschland", în H.U. Wehler (ed.), *Moderne Deutsche Sozialgeschichte* (Köln-Berlin, 1966), p. 323.

14. L. Simonin, *Mines and Miners or Underground Life* (Londra, 1868), p. 290.

15. Daniel Spitzer, *Gesammelte Schriften* (Munchen şi Leipzig, 1912), II, p. 60.

16. J. Kuczynski, *Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus* (Berlinul de Est, 1961), XII, p. 29.

Capitolul 3: LUMEA UNIFICATĂ

1. K. Marx şi F. Engels, *Manifesto of the Communist Party* (Londra, 1848).

2. U. S. Grant, Inaugural Message to Congress (1873).

3. I. Goncearov, *Oblomov* (1859).

4. J. Laffey, "Racines de l'imperialisme français en Extrème-Orient", *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine* XVI (aprilie-iunie 1969), p. 285.

5. Multe din aceste date sînt preluate din W.S. Lindsay, *History of Merchant Shipping*, 4 volume (Londra, 1876).

6. M. Mulhall, *A Dictionary of Statistics* (Londra, 1892), p. 495.

7. F. X. von Neumann-Spallart, *Ubersichten der Weltwirtschaft* (Stuttgart, 1880), p. 336; "Eisenbahnstatistik", *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* (ediţia a doua) (Jena, 1900).

8. L. de Rosa, *Iniziativa e capitale straneiro nell' Industria metalmeccanica del Mezzogiorno, 1840-1904* (Neapole, 1968), p. 67.

9. Sir James Anderson, *Statistics of Telegraphy* (Londra, 1872).
10. Engels către Marx (24 august 1852) (*Werke*, XXVIII, p. 118).
11. *Bankers Magazine*, V (Boston, 1850-1851), p. 11.
12. *Bankers Magazine*, IX (Londra, 1849), p. 545.
13. *Bankers Magazine*, V (Boston, 1850-1851), p. 11.
14. Neumann-Spallart, *op. cit.*, p. 7.

Capitolul 4: CONFLICTE ŞI RĂZBOI

1. Prince Napoléon Louis Bonaparte, *Fragments Historiques, 1688 et 1830* (Paris, 1841), p. 125
2. Jules Verne, *From the Earth to the Moon* (1865).

Capitolul 5: CREAREA NAŢIUNILOR

1. Ernest Renan, "What is a Nation", în A. Zimmern (ed.), *Modern Political Doctrines* (Oxford 1939), p. 191-192.
2. Johann Nestroy, *Häuptling Abendwind* (1862).
3. Şatov în F. Dostoievski, *The Possessed* (1871-1872).
4. Gustave Flaubert, *Dictionnaire des idées reçues* (cca 1852).
5. Walter Bagehot, *Physics and Politics* (Londra, 1873), p. 20-21.
6. Citat în D. Mack Smith, *Il Risorgimento Italiano* (Bari, 1968), p. 422.
7. Tullio de Mauro, *Storia Linguistica dell'Italia unita* (Bari, 1963).
8. J. Koralka, "Social problems in the Czech and Slovak national movements", în: Commission Internationale d'Histoire des Mouvements Sociaux et des Structures Sociales, *Mouvements Nationaux d'Indépendence et Classes Populaires* (Paris, 1971), I, p. 62.
9. J. Conrad, "Die Frequenzverhältnisse der Universitäten der hauptsächlichsten Kulturländer", *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* (1891) 3rd ser. I, p. 376 şi următoarele.
10. Îi sînt îndatorat pentru aceste date dr. R. Anderson.

Capitolul 6: FORŢELE DEMOCRAŢIEI

1. H.A. Targé, *Les Déficits* (Paris, 1868), p. 25.
2. Sir T. Erskine May, *Democracy in Europe* (Londra, 1877), I, p. lxxi.
3. Karl Marx, *The Eighteen Brumaire of Louis Bonaparte* (*Werke*, VIII, p. 198-199).
4. G. Procacci, *Le elezioni del 1874 e l'opposizione meridionale* (Milano,

1956), p. 60; W. Gagel, *Die Wahlrechtsfrage in der Geschichte der deutschen, liberalen Parteien 1848-1918* (Düsseldorf, 1958), p. 28.

5. J. Ward, *Workmen and Wages at Home and Abroad* (Londra, 1868), p. 284.

6. J. Deutsch, *Geschichte der österreichischen Gewerkschaftsbewegung* (Viena, 1908), p. 73-4; Herbert Steiner, "Die internationale Arbeiterassoziation und die österr. Arbeiterbewegung), *Weg und Ziel* (Viena, Sondernummer, Jänner, 1965), p. 89-90.

Capitolul 7: ÎNVINŞII

1. Erskine May, *op. cit.*, I, p. 29.

2. J. W. Kaye, *A History of the Sepoy War in India* (1870), II, p. 402-403.

3. Bipan Chandra, *Rise and Growth of Economic Nationalism in India* (Delhi, 1966), p. 2.

4. Chandra, *op. cit.*

5. E. R. J. Owen, *Cotton and the Egyptian Economy 1820-1914* (Oxford, 1969), p. 156.

6. Nikki Keddie, *An Islamic Response to Imperialism* (Los Angeles, 1968), p. 18.

7. Hu Sheng, *Imperialism and Chinese Politics* (Pekin, 1955), p. 92.

8. Jean A. Mayer, în *Annales E.S.C.* 25, 3 (1970), p. 796-797.

9. Karl Marx, "British Rule in India", *New York Daily Tribune* (25 iunie 1853) (Werke, IX, p. 129).

10. B. M. Bhatia, *Famines in India* (Londra, 1967), p. 68-97.

11. Ta Chen, *Chinese Migration with Special Reference to Labour Conditions* (US Bureau of Labor Statistics, Washington, 1923).

12. N. Sanchez Albornoz, "Le Cycle vital annuel en Espagne 1863-1900", *Annales E.S.C.* 24, 6 (noiembrie-decembrie 1969); M. Emerit, "Le Maroc et l'Europe jusqu'en 1885", *Annales E.S.C.* 20, 3 (mai-iunie 1965).

13. P. Leroy-Beaulieu, *L'Algérie et la Tunisie*, ediţia a doua (Paris, 1897), p. 53.

14. *Almanach de Gotha*, 1876.

Capitolul 8: ÎNVINGĂTORII

1. Jakob Burckhardt, *Reflections on History* (Londra, 1943), p. 170.

2. Erskine May, *op. cit.*, p. 25.

3. Citat în Henry Nash Smith, *Virgin Land* (New York, ediţia 1957), p. 191. Lui îi sînt îndatorat pentru acest valoros studiu asupra descendenţei agrar-

utopice în Statele Unite, ca şi lui Eric Foner, *Free Soil, Free Labor, Free Men* (Oxford, 1970).

4. Herbert G. Gutman, "Social Status and Social Mobility in Nineteenth Century America: The Industrial City, Patterson, New Jersey' (mimeo) (1964).

5. Martin J. Primack, "Farm construction as a use of farm labor in the United States 1850-1910", *Journal of Economic History*, XXV (1965), p. 114 şi următoarele.

6. Rodman Wilson Paul, *Mining Frontiers of the Far West* (New York, 1963), p. 57-81.

7. Joseph G. McCoy, *Historic Sketches of the Cattle Trade of the West and South-west* (Kansas City, 1874; Glendale, California, 1940). Autorul a fundat Abilene ca un centru pentru creşterea vitelor şi a devenit acolo primar în 1871.

8. Charles Howard Shinn în *Mining Camps, A Study in American Frontier Government*, ed. R. W. Paul (New York, Evanston şi Londra, 1965), capitolul XXIV, p. 45-46.

9. Hugh Davis Graham şi Ted Gurr (eds.), *The History of Violence in America* (New York, 1969), capitolul 5, în special p. 175.

10. W. Miller (ed.), *Men in Business* (Cambridge, [Mass.], 1952), p. 202.

11. Îi sînt îndatorat dr. William Rubinstein pentru datele pe care se bazează această presupunere.

12. Herbert G. Gutman, "Work, Culture and Society in Industrializing America 1815-1919", *American Historical Review*, 78, 3 (1973), p. 569.

13. John Whitney Hall, *Das Japanische Kaiserreich* (Frankfurt, 1968), p. 282.

14. Nakagawa, Keiichiro şi Henry Rosovsky, "The Case of the Dying Kimono", *Business History Review*, XXXVII (1963), p. 59-80.

15. V. G. Kiernan, *The Lords of Human Kind* (Londra, 1972), p. 188.

16. Horace Capron, "Agriculture in Japan", în *Report of the Commissioner for Agriculture, 1873* (Washington, 1874), p. 364-374.

17. Kiernan, *op. cit.*, p. 193.

Capitolul 9: SCHIMBAREA SOCIETĂŢII

1. Erskine May, *op. cit.*, I, p. lxv-vi.
2. *Journaux des Frères Goncourt* (Paris, 1956), II, p. 753.
3. *Werke*, XXXIV, p. 510-511.
4. *Werke*, XXXII, p. 669.
5. *Werke*, XIX, p. 296.
6. *Werke*, XXXIV, p. 512.

7. M. Puşkin, "The professions and the intelligentsia in nineteenth century Russia", *University of Birmingham Historical Journal*, XII, I (1969), p. 72 şi următoarele.

8. Hugh Seton Watson, *Imperial Russia 1861-1917* (Oxford, 1967), p. 422-423.

9. A. Ardao, "Positivism in Latin America", *Journal of the History of Ideas* XXIV, 4 (1963), p. 519, remarcă faptul că actuala Constituţie a lui Comte a fost impusă statului Rio Grande do Sul (Brazilia).

10. G. Haupt, "La Commune comme symbole et comme exemple", *Mouvement Social*, 79 (aprilie-iunie 1972), p. 205-226.

11. Samuel Bernstein, *Essays in Political and Intellectual History* (New York, 1955), capitolul XX, "The First International and a New Holy Alliance", în special p. 194-195 şi 197.

12. J. Rougerie, *Paris Libre 1871* (Paris, 1971), p. 256-263.

Capitolul 10: PĂMÎNTUL

1. Citat în Jean Meyer, *Problemas campesinos y revueltas agrarias (1821-1910)* (Mexico, 1973), p. 93.

2. Citat în R. Giusti, "L'agricoltura e i contadini nel Mantovano (1848-1866", *Movimento Operaio* VII, 3-4 (1955), p. 386.

3. Neumann-Spallart, *op. cit.*, p. 65.

4. Mitchell şi Deane, *op. cit.*, p. 356-357.

5. M. Hroch, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas* (Praga, 1968), p. 168.

6. "Bauerngut", *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* (ediţia a doua), II, p. 441 şi 444.

7. "Agriculture" în Mulhall, *op. cit.*, p. 7.

8. I. Wellman, "Histoire rurale de la Hongrie", *Annales E.S.C.* 23, 6 (1968), p. 1203; Mulhall, *loc. cit.*

9. E. Sereni, *Storia del paesaggio agrario italiano* (Bari, 1962), p. 351-352. Nici despădurirea industrială nu trebuie neglijată. "Marea cantitate de combustibil necesară [pentru cuptoarele din Lake Superior, USA] a afectat deja foarte puternic pădurea din jur", scria H. Bauermann în 1868 (*A Treatise on the Metallurgy of Iron* [Londra, 1872], p. 227); aprovizionarea zilnică a unui singur cuptor ducea la defrişarea unui hectar de pădure.

10. Elizabeth Whitcombe, în *Agrarian Conditions in Northern India, I, 1860-1900* (Berkeley, Los Angeles şi Londra, 1972), p. 75-85, discută în mod critic consecinţele acţiunilor de irigaţii pe scară largă în Provinciile Unite.

11. Irwin Feller, "Inventive activity in agriculture, 1837-1900", *Journal of Economic History*, XXII (1962), p. 576.

12. Charles McQueen, *Peruvian Public Finance* (Washington, 1926), p. 5-6. Guano asigura 75 la sută din veniturile de tot felul ale guvernului peruvian în 1861-1866, 80 la sută în 1869-1875. (Heraclio Bonilla, *Guano J. burguesia en el Peru* [Lima, 1974], p. 138-139, citîndu-l pe Shane Hunt.)

13. "Bauerngut", *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* (ediţia a doua), II, p. 439.

14. Vezi nuvela lui G. Verga, "Liberty", bazată pe revolta de la Bronte, care se află printre cele discutate în D. Mack Smith, "The peasants' revolt in Sicily in 1860", în *Studi in Onore di Gino Luzzatto* (Milano, 1950), p. 201-240.

15. E. D. Genovese, *In Red and Black, Marxian Exploration in Southern and Afro-American History* (Harmondsworth, 1971), p. 131-134.

16. Pentru cea mai minuţioasă versiune asupra acestei dispute vezi R. W. Fogel şi S. Engermann, *Time on the Cross* (Boston şi Londra, 1974).

17. Th. Brassey, *Work and Wages Practically Illustrated* (Londra, 1872).

18. H. Klein, "The Coloured Freedman in Brazilian Slave Society", *Journal of Social History* 3, I (1969), p. 36; Julio Le Riverend, *Historia economica de Cuba* (Havana, 1956), p. 160.

19. P. Lyashchenko, *A History of the Russian National Economy* (New York, 1949), p. 365.

20. Lyashchenko, *op. cit.*, p. 440 şi 450.

21. D. Wells, *Recent Economic Changes* (New York, 1889), p. 100.

22. Jaroslav Purs, "Die Entwicklung des Kapitalismus in der Landwirtschaft der böhmischen Lander 1849-1879", *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (1963), III, p. 38.

23. I. Orosz, "Arbeitskräfte in der ungarischen Landwirtschaft", *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (1972), II, p. 199.

24. J. Varga, *Typen und Problems des bäuerlichen Grundbesitzes 1767-1849* (Budapesta, 1965), citat în *Annales E.S.C.* 23, 5 (1968), p. 1165.

25. A. Girault şi L. Milliot, *Principes de Colonisation et de Législation Coloniale. L'Algérie* (Paris, 1938), p. 383 şi 386.

26. Raymond Carr, *Spain 1808-1939* (Oxford, 1966), p. 273.

27. José Termes Ardevol, *El Movimiento Obrero en Espana. La Primera Internacional (1864-1881)* (Barcelona, 1965), nepaginată. Anexa: Sociedades Obreras creadas en 1870-1874.

28. A Dubuc, "Les sobriquets dans le Pays de Bray en 1875", *Annales de Normandie* (august 1952), p. 281-282.

29. Purs, *op. cit.*, p. 40.

30. Franco Venturi, *Les Intellectuels, le peuple et la revolution. Histoire du populisme russe au XIX siècle* (Paris, 1972), II, p. 946-948. Această minunată carte, din care există, în traducere engleză, o ediţie anterioară (*Roots of Revolution* [Londra, 1960]), este lucrarea standard asupra acestui subiect.

31. M. Fleury şi P. Valmary, "Les Progrès d'instruction élementaire de Louis XIV à Napoleon III", *Population* XII (1957), p. 69 şi următoarele; E. de Laveleye, *L'Instruction du Peuple* (Paris, 1872), p. 174, 188, 196, 227-228 şi 481.

Capitolul 11: DEPLASAREA OAMENILOR

1. Şalom Alehem, *Aus dem nahen Osten* (Berlin, 1922).

2. F. Mulhauser, *Correspondence of Arthur Clough* (Oxford, 1957), II, p. 396.

3. I. Ferenczi, ed. F. Willcox, *International Migrations*; Vol. 1 *Statistics*, National Bureau of Economic Research (New York, 1929).

4. Ta Chen, *Chinese Migration with Special Reference to Labor Conditions*, United States Bureau of Labour Statistics (Washington, 1923), p. 82.

5. S. W. Mintz, "Cuba: Terre et Esclaves", *Etudes Rurales*, 48 (1972), p. 143.

6. *Bankers Magazine*, V (Boston, 1850-1851), p. 12.

7. R. Mayo Smith, *Emigration and Immigration, A Study in Social Science* (Londra, 1890), p. 94.

8. M-A. Carron, "Prélude à l'éxode rural en France: les migrations anciennes des travailleurs creusois", *Revue d'histoire economique et sociale*, 43 (1965), p. 320.

9. A. F. Weber, *The Growth of Cities in the Nineteenth Century* (New York, 1899), p. 374.

10. Herbert Gutman, "Work, Culture and Society in industrializing America, 1815-1919", *American History Review*, 78 (3 iunie 1973), p. 533.

11. Barry E. Supple, "A Business Elite: German-Jewish Financiers in Nineteenth Century New York", *Business History Review*, XXXI (1957), p. 143-178.

12. Mayo Smith, *op. cit.*, p. 47; C.M. Turnbull, "The European Mercantile Community in Singapore, 1819-1867", *Journal of South East Asian History*, X, I (1969), p. 33.

13. Ferenczi, ed. Willcox, *op. cit.*, vol. II, p. 270 n.

14. K. E. Levi, "Geographical Origin of German Immigration to Wisconsin", *Collections of the State Historical Society of Wisconsin*, XIV (1898), p. 354.

15. Carl F. Wittke, *We who built America* (New York, 1939), p. 193.

16. Egon Erwin Kisch, *Karl Marx in Karlsbad* (Berlinul de Est, 1968).

17. C. T. Bidwell, *The Cost of Living Abroad* (Londra, 1876), Anexă. Elveţia a fost obiectivul principal al acestui tur de orizont.

18. Bidwell, *op. cit.*, p. 16.

19. Georg v. Mayr, *Statistik und Gesellschaftslehre*; II, *Bevoelkerungsstatistik*, 2. Lieferung (Tübingen, 1922), p. 176.

20. E. G. Ravenstein, *The Laws of Migration*, Journal of the Royal Statistical Society, 52 (1889), p. 285.

Capitolul 12: ORAŞUL, INDUSTRIA ŞI CLASA MUNCITOARE

1. J. Purš, "The working class movement in the Czech lands", *Historica*, X (1965), p. 70.

2. M. May, *Die Arbeitsfrage* (1848), citat în R. Engelsing, "Zur politischen Bildung der deutschen Unterschichten, 1789-1863", *Hist. Ztschr.* 206, 2 (aprilie 1968), p. 356.

3. *Letters and Private Papers of W. M. Thackeray*, ed. Gordon N. Ray, II, 356 (Londra, 1945).

4. J. Purš, "The industrial revolution in the Czech Lands", *Historica*, II (1960), p. 210 şi 220.

5. Citat în H.J. Dyos şi M. Wolff (eds.), *The Victorian City* (Londra şi Boston, 1973), I, p. 110.

6. Dyos şi Wolff, *op. cit.*, p. 5.

7. A.F. Weber (1898), citat în Dyos şi Wolff, *op. cit.*, I, p. 7.

8. H. Croon, "Die Versorgung der Staedte des Ruhrgebietes im 19. u. 20. Jahrhundert" (mimeo) (International Congress of Economic History, 1965), p. 2.

9. Dyos şi Wolff, *op. cit.*, I, p. 341.

10. L. Henneaux-Depooter, *Misères et Luttes Sociales dans le Hainaut 1860-1896* (Bruxelles, 1959), p. 117; Dyos şi Wolff, *op. cit.*, p. 134.

11. G. Fr. Kolb, *Hanbuch der vergleichenden Statistik* (Leipzig, 1879).

12. Dyos şi Wolff, *op. cit.*, I, p. 424.

13. Dyos şi Wolff, *op. cit.*, I, p. 326.

14. Dyos şi Wolff, *op. cit.*, I, p. 379.

15. J. H. Clapham, *An Economic History of Modern Britain* (Cambridge, 1932), II, p. 116-117.

16. Erich Maschke, *Es entsteht ein Konzern* (Tübingen, 1969).

17. R. Ehrenberg, *Krupp-Studien* (Thünen-Archiv II, Jena, 1906-1909), p. 203; C. Fohlen, *The Fontana Economic History of Europe, 4: The Emergence*

of Industrial Societies (Londra, 1973), I, p. 60; J.P. Rioux, *La Révolution Industrielle* (Paris, 1971), p. 163.

18. G. Neppi Modona, *Sciopero, potere politico e magistratura 1870-1922* (Bari, 1969), p. 51.

19. P.J. Proudhon, *Manuel du Spéculateur à la Bourse* (Paris, 1857), p. 429 şi următoarele.

20. B. Gille, *The Fontana Economic History of Europe, 3: The Industrial Revolution* (Londra, 1973), p. 278.

21. J. Kocka, "Industrielles Management: Konzeptionen und Modelle vor 1914", *Vierteljahrschrift für Sozial – und Wirtschaftsgesch.* 65/3 (octombrie 1969), p. 336, citînd din Emminghaus, *Allgemeine Gewerbslehre.*

22. P. Pierrard, "Poésie et chanson... à Lille sous le 2e Empire", *Revue du Nord*, 46 (1964), p. 400.

23. G. D. H. Cole şi Raymond Postgate, *The Common People* (Londra, 1946), p. 368.

24. H. Mottek, *Wirtschaftsgeschichte Deutschlands* (Berlinul de Est 1973), II, p. 235.

25. E. Waugh, *Home Life of the Lancashire Factory Folk during the Cotton Famine* (Londra, 1867), p. 13.

26. M. Anderson, *Family Structure in Nineteenth Century Lancashire* (Cambridge, 1973), p. 31.

27. O. Handlin (ed.), *Immigration as a Factor in American History* (Englewood Cliffs, 1959), p. 66-67.

28. J. Hagan şi C. Fisher, "Piece-work and some of its consequences in the printing and coal mining industries in Australia, 1850-1930", *Labour History*, 25 (noiembrie 1973), p. 26.

29. A. Plessis, *De la fête imperiale au mur des Fédérés* (Paris, 1973), p. 157.

30. E. Schwiedland, *Kleingewerbe und Hausindustrie in Österreich* (Leipzig, 1894), II, p. 264-265 şi 284-285.

31. J. Saville şi J. Bellamy (eds.), *Dictionary of Labour Biography*, I, p. 17.

32. Engelsing, *op. cit.*, p. 364.

33. Rudolf Braun, *Sozialer und kultureller Wandel in einem ländlichen Industriegebiet im 19. u. 20. Jahrundert* (Erlenbach-Zürich şi Stuttgart, 1965), p. 139, utilizează termenul în mod special pentru această perioadă. Recomandăm cu multă căldură nepreţuitele lui cărţi (vezi şi *Industrialisierung und Volksleben* [1960]).

34. *Industrial Remuneration Conference* (Londra, 1885), p. 27.

35. *Industrial Remuneration Conference*, p. 89-90.

36. Beatrice Webb, *My Apprenticeship* (Harmondsworth, 1938), p. 189 şi 195.

37. *Industrial Remuneration Conference*, p. 27 şi 30.

Capitolul 13: LUMEA BURGHEZĂ

1. Citat în L. Trénard, "Un Industriel roubaisien du XIX siècle", *Revue du Nord*, 50 (1968), p. 38.

2. Martin Tupper, *Proverbial Philosophy* (1876).

3. Vezi Emanie Sachs, *The Terrible Siren* (New York, 1928), în special p. 174-175.

4. G. von Mayr, *Statistik und Gesellschatslehre III Sozialstatistik*, Erste Lieferung (Tübingen, 1909), p. 43-45. Pentru neseriozitatea statisticilor asupra prostituţiei, *ibid.* (5. Lieferung), p. 988. Pentru relaţia evidentă dintre prostituţie şi infecţiile venerice, Gunilla Johansson, "Prostitution Stockholm the latter part of the 19th century" (mimeo) (1974). Pentru estimările prevalenţei şi mortalităţii din cauza sifilisului în Franţa, vezi T. Zeldin, *France 1848-1945* (Oxford, 1974), I, p. 304-306.

5. Libertatea fetelor americane aflate în vizită este remarcată în revelatoarea secţiune din capitolul referitor la străinii din Paris în superbul *Paris Guide 1867* (2 vol.).

6. Pentru Cuba, Verena Martinez Alier, "Elopement and seduction in 19th century Cuba", *Past and Present*, 55 (mai 1972); pentru America de Sud, E. Genovese, *Roll Jordan Roll* (New York, 1974), p. 413-430 şi R.W. Fogel şi Stanley Engermann, *op. cit.*

7. Din "Maxims for Revolutionists", în *Man and Superman*: "Un om potrivit de cinstit, cu o soţie potrivit de credincioasă, amîndoi potrivit de băutori, într-o casă potrivit de sănătoasă: aceasta e adevărata celulă a clasei mijlocii".

8. Zunkel, *op. cit.*, p. 320.

9. Zunkel, *op. cit.*, 526 n. 59.

10. Tupper, *op. cit.*: "Of Home", p. 361.

11. Tupper, *loc. cit.*, p. 362.

12. John Ruskin, "Fors Clavigera", în E.T. Cook şi A. Wedderburn (eds.), *Collected Works* (Londra şi New York, 1903-1912), vol. 27, scrisoarea 34.

13. Tupper, *op. cit.*: "Of Marriage", p. 118.

14. H. Bolitho (ed.), *Further Letters of Queen Victoria* (Londra, 1938), p. 49.

15. "Părerea mea este că, dacă o femeie e obligată să lucreze, dintr-o dată (deşi poate fi creştină şi bine crescută) ea îşi pierde poziţia specială

pe care o desemnează, în mod convenţional, cuvîntul *doamnă*" (Scrisoare către *Englishwoman's Journal*, VIII (1866), p. 59).

16. Trénard, *op. cit.*, p. 38 şi 42.

17. Tupper, *op. cit.*: "Of Joy", p. 133.

18. J. Lambert-Dansette, "Le Patronat du Nord. Sa période triomphante", în *Bulletin de la Société d'histoire moderne et contemporaire*, 14, Série 18 (1971), p. 12.

19. Charlotte Erickson, *British Industrialists: Steel and Hosiery, 1850-1950* (Cambridge, 1959).

20. H. Kellenbenz, "Unternehmertum in Sudwestdeutschland", *Tradition*, 10, 4 (august 1965), p. 183 şi următoarele.

21. *Nouvelle Biographie Générale* (1861); articole: Koechlin, p. 954.

22. C. Pucheu, "Les Grands notables de l'Agglomération Bordelaise du milieu du XIXe siècle à nos jours", *Revue d'histoire et sociale*, 45 (1967), p. 493.

23. P. Guillaume, "La Fortune Bordelaise au milieu du XIX siècle", *Revue d'histoire économique et sociale*, 43 (1965), p. 331, 332 şi 351.

24. E. Gruner, "Quelques reflexions sur l'élite politique dans la Confédération Helvetique depuis 1848", *Revue d'histoire économique et sociale*, 44 (1966), p. 145 şi următoarele.

25. B. Verhaegen, "Le groupe Libéral à la Chambre Belge (1847-1852)", *Revue Belge de Philologie et d'histoire*, 47 (1969), 3-4, p. 1176 şi următoarele.

26. Lambert-Dansette, *op. cit.*, p. 9.

27. Lambert-Dansette, *op. cit.*, p. 8; V. E. Chancellor (ed.), *Master and Artisan in Victorian England* (Londra, 1969), p. 7.

28. Serge Hutin, *Les Francs-Maçons* (Paris, 1960), p. 103 şi următoarele, 114 şi următoarele; P. Chevallier, *Histoire de la Francmaçonnerie française*, II (Paris, 1974). Pentru lumea iberică, raţionamentul: "Francmasoneria acelei perioade nu era altceva decît conspiraţia universală a clasei de mijloc revoluţionare împotriva tiraniei feudale, monarhice şi divine. Era Internaţionala acelei clase", citat în Iris Zavala, *Masones, Comuneros y Carbonarios* (Madrid, 1971), p. 192.

29. T. Mundt, *Die neunen Bestrebungen zu einer wirtschaftlichen Reform der unteren Volsklassen* (1855), citat în Zunkel, *op. cit.*, p. 327.

30. Rolande Trempé, "Contribution à l'étude de la psychologie patronale: le comportement des administrateurs de la Societé des Mines de Carmaux (1856-1914)", *Mouvement Social*, 43 (1963), p. 66.

31. John Ruskin, *Modern painters*, citat în W. E. Houghton, *The Victo-*

rian Frame of Mind (Newhaven, 1957), p. 116. Samuel Smiles, *Self Help* (1859), capitolul 11, p. 359-360.

32. John Ruskin, "Traffic", *The Crown of Wild Olives* (1866), *Works* 18, p. 453.

33. Trempé, *op. cit.*, p. 73.

34. W. L. Burn, *The Age of Equipoise* (Londra, 1964), p. 244 n.

35. H. Ashworth în 1953-1954, citat în Burn, *op. cit.*, p. 243.

36. H. U. Wehler, *Bismarck und der Imperialismus* (Köln-Berlin, 1969), p. 431.

Capitolul 14: ŞTIINŢA, RELIGIA, IDEOLOGIA

1. Francis Darwin şi A. Seward (eds.), *More Letters of Charles Darwin* (New York, 1903), II, p. 34.

2. Citat din Engelsing, *op. cit.*, p. 361.

3. *Antropological Review*, IV (1866), p. 115.

4. P. Benaerts et. al., *Nationalité et Nationalisme* (Paris, 1968), p. 623.

5. Karl Marx, *Capital*, I, postfaţă la a doua ediţie.

6. În *Electromagnetic Theory* a lui Julius Stratton de la MIT. Dr. S. Zienau, căruia îi sînt extrem de îndatorat pentru referinţele la ştiinţele fizice, îmi spune că aceasta s-a produs într-un moment norocos pentru efortul anglo-saxon de război în domeniul radarului.

7. J. D. Bernal, *Science in History* (Londra, 1969), II, p. 568.

8. Bernal, *op. cit.*

8a. Lewis Feuer a sugerat de curînd că nu Marx, ci Edward Aveling a fost cel care l-a abordat pe Darwin, dar acest lucru nu afectează argumentaţia.

9. Marx către Engels (19 decembrie 1860) (*Werke*, XXX, p. 131).

10. H. Steinthal şi M. Lazarus, *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*.

11. F. Mehring, *Karl Marx, The Story of his Life* (Londra, 1936), p. 383.

12. E. B. Taylor, "The Religion of Savages", *Fortnightly Review* VI (1866), p. 83.

13. *Anthropological Review* IV (1866), p. 120.

14. Kiernan, *op. cit.*, p. 159.

15. W. Philips, "Religious profession and practice in New South Wales 1850-1900", *Historical Studies* (octombrie 1972), p. 388.

16. *Haydn's Dictionary of Dates* (1889 ed.): Missions.

17. Eugene Stock, *A Short Handbook of Missions* (Londra, 1904), p. 97.

18. *Catholic Encyclopedia*; articolele: Missions, Africa.

Capitolul 15: ARTELE

1. R. Wagner, "Kunst und Klima", *Gesammelte Schriften* (Lepzig, 1907), III, p. 214.

2. Citat în E. Dowden, *Studies in Literature 1789-1877* (Londra, 1892), p. 404.

3. Th. v. Frimmel, *Lexicon der Wiener Gemäldesammlungen* (A-L 1913-1914); articolul: Ahrens.

4. G. Reitlinger, *The Economics of Taste* (Londra, 1961), capitolul 6. M-am bazat mult pe această lucrare valoroasă, care aduce în studiul artei un realism financiar pragmatic, potrivit cu perioada de care ne ocupăm.

5. Asa Briggs, *Victorian Cities* (Londra, 1963), p. 164 şi 183.

6. Reitlinger, *op. cit.*

7. R. D. Altick, *The English Common Reader* (Chicago, 1963), p. 355 şi 388.

8. Reitlinger, *op. cit.*

9. F. A. Mumby, *The House of Routledge* (Londra, 1934).

10. M. V. Stokes, "Charles Dickens: A Customer of Coutts & Co.", *The Dickensian*, 68 (1972), p. 17-30. Îi sînt îndatorat lui Michael Slater pentru această referinţă.

11. Mulhall, *op. cit.*; articolul: Biblioteci. O notă specială ar trebui făcută asupra mişcării britanice pentru biblioteci publice. Nouăsprezece oraşe au inaugurat asemenea biblioteci gratuite în anii '850, unsprezece în anii '860, cincizeci şi unu în anii '870 (W.A. Munford, *Edward Edwards* [Londra, 1963]).

12. T. Zeldin, *France 1848-1945* (Oxford, 1974), I, p. 310.

13. G. Grundman, "Schlösser und Villen des 19. Jahrhunderts von Unternehmern in Schlesien", *Tradition*, 10, 4 (august 1965), p. 149-162.

14. R. Wischnitzer, *The Architecture of the European Synagogue* (Philadelphia, 1964), capitolul X, în special p. 196 şi 202-206.

15. Gisèle Freund, *Photographic und bürgerliche Gesellschaft* (Munchen, 1968), p. 92.

16. Freund, *op. cit.*, p. 94-96.

17. Citat în Linda Nochlin (ed.), *Realism and Tradition in Art* (Englewood Cliffs, 1966), p. 71 şi 74.

18. Gisèle Freund, *Photographie et Société* (Paris, 1974), p. 77.

19. Freund, *op. cit.* (1968), p. 111.

20. Freund, *op. cit.* (1968), p. 112-113.

21. Pentru problema "artiştii şi revoluţia" în această perioadă, vezi T.J. Clark, *The Absolute Bourgeois* (Londra, 1973) şi *Image of People: Gustave Courbet* (Londra 1973).

22. Nochlin, *op. cit.*, p. 77.
23. Nochlin, *op. cit.*, p. 77.
24. Nochlin, *op. cit.*, p. 53.
25. Chiar în acel centru mai mic din Boemia, Munich, München Kunstverein avea aproape 4.500 de membri la jumătatea anilor '870. P. Drey, *Die wirtschaftlichen Grundlagen der Malkunst. Versuch einer Kunstökonomie* (Stuttgart şi Berlin, 1910).
26. "În artă meşteşugul este aproape totul. Inspiraţia — da, inspiraţia e un lucru foarte frumos, dar puţin *banal;* e atît de răspîndit. Orice burghez e mai mult sau mai puţin afectat de un răsărit sau de un apus de soare. El are inspiraţie, într-o anumită măsură." Citat din Dowden, *op. cit.*, p. 405.

Capitolul 16: ÎNCHEIERE

1. Johann Nestroy, *Sie Sollen Ihn Nicht Haben* (1850).
2. D.S. Landes, *The Unbound Prometheus* (Cambridge, 1969), p. 240-241.
3. Burckhardt, *op. cit.*, p. 116.
4. Burckhardt, *op. cit.*, p. 171.

LECTURI SUPLIMENTARE

Cu foarte puţine excepţii, notele următoare se referă numai la cărţi, şi la cărţi în limba engleză. Acest lucru nu înseamnă că ele sînt cele mai bune care există, deşi adesea sînt. E o concesie făcută necunoaşterii limbilor străine de către majoritatea cititorilor din lumea vorbitoare de engleză.

Bibliografia perioadei este atît de vastă, încît nu poate fi făcută nici o încercare de a-i acoperi toate aspectele, chiar selectiv, iar alegerile sugerate sînt personale şi, uneori, fortuite. Ghiduri de lectură asupra majorităţii subiectelor sînt cuprinse în *A Guide to Historical Literature* al Asociaţiei Istorice Americane, revizuit periodic. Bibliografia din *Cambridge Economic History of Europe*, vol. VI, e mai largă decît sugerează titlul. J. Roach (ed.), *A Bibliography of Modern History* (1968) poate fi, de asemenea, consultată, cu precauţie. Majoritatea cărţilor înşiruite mai jos conţin referinţe bibliografice fie în note de subsol, fie separat.

Printre lucrările generale de referinţă istorică, *Encyclopedia of World History* a lui W. Langer dă principalele date, aşa cum face şi *Chronology of the Modern World* (1966) a lui Neville Williams. Alfred Mayer, *Annals of European Civilization 1500-1900* (1949), se ocupă de arte şi ştiinţe. M. Mulhall, *A Dictionary of Statistics* (1892), rămîne cel mai bun compendiu al cifrelor. Pentru referirile generale la secolul al nouăsprezecelea, cea de-a unsprezecea ediţie a *Encyclopaedia Britannica*, încă disponibilă în bibliotecile universitare bune, e mult superioară succesoarelor ei, aşa cum este — pentru scopurile noastre — *Encyclopaedia of Social Sciences* (1931) faţă de succesoarea ei din 1968. Compendiile şi lucrările de referinţă bibliografică asupra unor subiecte speciale sînt prea numeroase pentru a fi menţionate. Dintre atlasele istorice, sînt recomandate J. Engel *et al.*, *Grosser Historischer Weltatlas* (1957), Rand-McNally, *Atlas of World History* (1957) şi *Penguin Historical Atlas* (1974).

G. Barraclough, *An Introduction to Contemporary History* (1967), şi C. Morazé, *The Triumph of the Middle Classes* (1966) — ultima cu hărţi strălucit desenate — pot servi ca o introducere la istoria globală. Eleganta şi

erudita *The Lords of Human Kind* (1969, 1972) a lui V. G. Kiernan cercetează atitudinile europene faţă de lumea din afară. Atît *New Cambridge Modern History*, vol. X (J. P. T. Bury [ed.], *The Zenith of European Power 1839-1870*), cît şi cele două părţi din *Cambridge Economic History*, vol. VI (*The Industrial Revolutions and After*) trec dincolo de Europa. Ambele pot fi consultate constant cu folos. Cît priveşte cercetările strict europene, M. S. Anderson, *The Ascendancy of Europe 1815-1914* (1972), şi E.J. Hobsbawm, *The Age of Revolution, Europe 1789-1848* (1962), trec dincolo de continent. W. E. Mosse, *Liberal Europe 1848-1875* (1974), acoperă exact aceeaşi perioadă ca şi cartea de faţă. William L. Langer, *Political and Social Upheaval 1832-1852* (1969) — o bibliografie utilă — este de departe cea mai bună dintre volumele relevante din punct de vedere cronologic din seria *The Rise of Modern Europe*, editată de acelaşi autor.

Dintre lucrările generale asupra unor domenii mai specializate, C. Cipolla (ed.), *The Fontana Economic History of Europe* (1973, vol. 3, 4i şi 4ii) sînt extrem de potrivite, dar de departe cea mai bună introducere în istoria economică a perioadei este superba *The Unbound Prometheus* (1969) a lui D.S. Landes, o dezvoltare a contribuţiei acestui autor la *Cambridge Economic History*. Volumele relevante de C. Singer *et al.*, *A History of Technology*, sînt de referinţă. G. L. Mosse, *The Culture of Western Europe: the nineteenth and twentieth centuries* (1963), reprezintă o introducere potrivită în subiectul acesteia. J. D. Bernal, *Science in History* (1965), e strălucită, dar capitolele ei asupra perioadei de care ne ocupăm n-ar trebui preluate necritic. Aşa cum n-ar trebui preluate cele din A. Hauser, *The Social History of Art* (1952). Diferite volume din *Penguin History of Art* acoperă secolul al nouăsprezecelea. Peter Stearns, *European Society in Upheaval* (1975 ed.) e o încercare, poate prematură, de a cerceta istoria socială a continentului. Două lucrări datorate lui C. Cipolla, *The Economic History of World Population* (1962) şi *Literacy and Development in the West* (1969), reprezintă scurte introduceri valoare. A. F. Weber, *The Growth of Cities in the 19th century* (1899 şi reeditări), a fost un compendiu de nepreţuit de la prima lui apariţie.

Nu toate ţările au istorii naţionale cuprinzătoare, de o întindere potrivită, în engleză, pentru perioada de care ne ocupăm. Anglia nu dispune de aşa ceva, deşi H. Perkin, *The Origin of Modern English Society 1780-1880* (1969), şi Geoffrey Best, *Midvictorian Britain 1850-1875* (1971), sînt bune în privinţa istoriei sociale, iar J. H. Clapham, *An Economic History of Modern Britain*, II (*1850-1880*) (1932), e încă remarcabilă. De departe cea mai bună istorie a Franţei este (netradusă) *Nouvelle Histoire de la France Contemporaine*,

vol. 8 şi 9, de M. Agulhon (*1848 ou l'apprentisage de la Republique*) şi Alain Plessis (*De la fête imperiale au mur des fédérés*) (amîndouă din 1973). Hajo Holborn, *A History of Modern Germany 1840-1945* (1979) e bună, dar, pentru perioada de care ne ocupăm, *Restoration, Revolution, Reaction, Economics and Politics in Germany 1815-1871* (1958) şi *Social Foundations of German Unification* (1969) ale lui T.S. Hamerow sînt în mare măsură revelatoare. C.A. Macartney, *The Habsburg Empire 1790-1918* (1969), şi impresionanta *Spain 1808-1939* (1966) a lui Raymond Carr cuprind tot ce majoritatea dintre noi doresc să afle despre ţările lor, B. J. Hovde, *The Scandinavian Countries 1720-1865*, 2 vol. (1943), mai mult decît atît. Istoriile Rusiei reflectă opinii bine susţinute. Hugh Seton Watson, *Imperial Russia 1801-1917* (1967) e plină de informaţii; la fel P. Lyashchenko, *A History of the Russian National Economy* (1949). G. Procacci, *History of the Italian People*, II (1973) e o introducere bună, dar foarte comprimată; D. Mack Smith, *Italy, A Modern History* (1959), o lucrare timpurie datorată specialistului de căpetenie asupra acestei perioade din istoria italiană. L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453* (1958) e o excelentă cercetare.

În privinţa lumii neeuropene, majoritatea cititorilor vor avea nevoie nu de istorii ale perioadei, ci de introduceri generale în medii nefamiliare. Pentru China, aceasta poate fi găsită în China Readings 1, Franz Schurmann şi O. Schell (eds.), *Imperial China* (1967); pentru Japonia, în Japan Reader 1, J. Livingston, J. Moore şi F. Oldfather (eds.), *Imperial Japan 1800-1945* (1973); pentru lumea islamică, G. von Grunebaum (ed.), *Unity and Variety in Muslim Civilization* (1955); pentru America Latină, unele aparţinînd lui Lewis Hanke (ed.), *Readings in Latin American History II: Since 1810* (1966); pentru India, Elizabeth Whitcombe, *Agrarian Conditions in Northern India, I: The United Provinces under British Rule* (1972); pentru Egipt, E. R. J. Owen, *Cotton and the Egyptian Economy 1820-1914* (1969). Pentru principalele evenimente din ţările lor respective, M. Franz, *The Taiping Rebellion* (1966) şi W. G. Beasley, *The Meiji Restoration* (1972).

Bibliografia istoriei americane e fără limite. Orice istorie generală le va sluji celor total nefamiliarizaţi cu acea ţară, de exemplu E.C. Rozwenc, *The Making of American Society I; to 1877* (1972), suplimentată de R.B. Morris, *Encyclopaedia of American History* (1965). Toate rămîn în urma progreselor cercetării.

Tema principală a cărţii de faţă este crearea unei singure lumi sub hegemonia capitalistă. Pentru procesele de explorare, vezi J.N.L. Baker, *A History of Geographical Discovery and Exploration* (1931); pentru hărţi,

Cdr L.S. Dawson RN, *Memoirs of Hydrography II* (acoperă anii 1830-1880) (retipărită în 1969); pentru transport, o scurtă introducere de M. Robbins, *The Railway Age* (1962), şi o amplă şi triumfătoare cronică, W. S. Lindsay, *History of Merchant Shipping*, 4 vol. (1876). Expansiunea colonizării şi întreprinderii e inseparabilă de istoria migraţiei (vezi capitolul 11); vezi Brinley Thomas, *Migration and Economic Growth* (1954); pentru latura umană, M. Hansen, *The Immigrant in American History* (1940) şi C. Erikson, *Invisible Immigrants: The Adaptation of English and Scottish immigrants in 19th century America* (1972), în timp ce Hugh Tinker, *A New System of Slavery* (1974), se ocupă de exportul forţei de muncă prin contract. Pentru deplasarea frontierei, R.A. Billington, *Westward Expansion* (1949), şi Rodman Wilson Paul, *Mining Frontiers of the Far West* (1963). Pentru întreprinderea capitalistă în străinătate, splendidul *Bankers and Pashas: International Finance and Modern Imperialism in Egypt* (1958) al lui D.S. Landes, L.H. Jenks, *The Migration of British Capital to 1875* (1927), H. Feis, *Europe, The World's Banker* (1930), A.T. Helps, *The Life and Labours of Mr Brassey* (1872, retipărită în 1969), şi W. Stewart, *Henry Meiggs, A Yankee Pizarro* (1946). Ultimele două se ocupă de titani ai construcţiei de căi ferate. O privire interesantă asupra atitudinilor contemporane este Jean Chesneaux, *The Political and Social ideas of Jules Verne* (1972), autor al *Ocolului Pământului în 80 de zile.*

Istoria burgheziei, clasa-cheie a perioadei de care ne ocupăm, rămîne să fie scrisă în mod adecvat, desigur în engleză şi într-o formă general accesibilă. Asa Briggs, *Victorian People* (1955), e o introducere utilă, dar cel mai bun ghid trebuie găsit în seria de romane Rougon-Macquart a lui Émile Zola, care analizează societatea Celui de-al Doilea Imperiu Francez şi care se bazează în mare măsură pe documente. Vezi şi introducerea lui Marion Praz la G.S. Métraux şi F. Crouzet (eds.), *The Nineteenth-Century World* (1968). Printre monografii, trebuie menţionate Adeline Daumard, *La Bourgeoisie parisienne 1815-1848* (versiunea prescurtată din 1970), A. Tudesq, *Les Grands Notables en France*, 2 vol. (1964), bună pentru formarea conştiinţei politice în timpul revoluţiei de la 1848, şi F. Zunkel, "Industriebürgertum in Westdeutschland", în H.U. Wehler (ed.), *Modern Deutsche Sozialgeschichte* (1966). Pentru aspiraţiile părţii inferioare a clasei mijlocii şi considerată potrivită pentru toate, Samuel Smiles, *Self Help* (1859 şi numeroase alte ediţii). W. L. Burn, *The Age of Equipoise* (1964), este o excelentă secţiune transversală a societăţii burgheze (engleze), iar T. Zeldin, *France 1848-1945*, vol. 1 (1974), un foarte bun ghid pentru societatea bur-

gheză franceză, inclusiv pentru familie şi sex. J.R. Vincent, *The Formation of the British Liberal Party 1857-1868* (1972) e stimulativă.

Deşi există cărţi excelente asupra oraşului secolului al nouăsprezecelea, alături de A.F. Weber (de exemplu, Asa Briggs, *Victorian Cities* [1963] şi enciclopedica H.J. Dyos şi M. Wolff [ed.], *The Victorian City*, 2 vol. [1973]), ghidurile generale pentru lumea muncitorilor manuali — ca distinctă faţă de istoriile organizaţiilor lor — sînt puţine. John Burnett (ed.), *Useful Toil* (1974), adună autobiografiile muncitorilor britanici, cu introduceri adecvate, iar *London Labour and the London Poor*, 4 vol. (prima ediţie: 1861-1862) a lui Henry Mayhew este un reportaj de geniu despre cele mai mari dintre oraşele occidentale. E.J. Hobsbawn, *Labouring Men* (1964), cuprinde unele studii revelatoare. Numeroase studii valoroase pentru ţări speciale, mai ales pentru Franţa, sînt, din nefericire, netraduse. S-ar putea selecţiona Michelle Perrot, *Les Ouvriers en grève, 1871-1890*, vol. 2 (1974), Rolande Trempé, *Les Mineurs de Carmaux* (1971) şi Rudolf Braun, *Sozialer und kultureller Wandel in einem landlichen Industriegebiet* (1965), a cărui semnificaţie e mult mai mare decît ar sugera îngusta bază locală (din Elveţia). Masivul *Geschichte der Lage Arbeiter unter dem Kapitalismus*, 40 vol. (1960-1972), al lui J. Kuczynski trebuie menţionat. Vol. 2, 3 şi 18-20 se ocupă de muncitorii germani din această perioadă.

Alături de lucrările generale deja menţionate, pămîntul, agricultura şi societatea agrară pot fi studiate în T. Shanin (ed.), *Peasants and Peasant Societies* (1971), Jerome Blum, *Lord and Peasant in Russia* (1961), Geroid T.Robinson, *Rural Russia under the Old Regime* (1932), F.M.L. Thompson, *English Landed Society in the 19th Century* (1963) şi F.A. Shannon, *The Farmer's Last Frontier* (1945). Pentru mult dezbătuta chestiune a ultimei epoci de sclavie, vezi Eugene G. Genovese, *The World the Slaveholders made* (1969), *Roll, Jordan Roll: the World the Slaves Made* (1974), şi R.W. Fogel şi S.Engermann, *Time on the Cross*, 2 vol. (1974) o lucrare controversată. Pentru economia mai puţin cunoscută a forţei de muncă pe contract, Alan Adamson, *Sugar without Slaves* (1972). *La Terre* a lui Zola îmbină acurateţea şi prejudecata urbană despre ţărani. Pentru ţăranii dezrădăcinaţi, O.Handlin (ed.), *Immigration as a Factor in American History* (1959).

A.J.P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918* (1954) şi W.E. Mosse, *The European Powers and the German Question 1848-1871* (1969) vor servi ca o introducere în istoria relaţiilor internaţionale; A. Vagts, *A History of Militarism* (1938), E.A. Pratt, *The Rise of Rail Power in War and Conquest* (1915), şi H. Nickerson, "Nineteenth Century Military Techniques", *Journal of World History*, IV (1957-1958), în aceea a răz-

boaielor. Michael Howard, *The Franco-Prussian War* (1962), e o monografie-model.

Pentru atitudinile contemporane asupra celor două mari probleme ale guvernării naţionale şi populare, vezi Walter Bagehot, *Physics and Politics* (1873), şi *The British Constitution* (1872: numeroase reeditări). Istoriografia şi discuţia asupra naţionalismului sînt nesatisfăcătoare. Ernest Renan, "What is a Nation?", în A. Zimmern (ed.), *Modern Political Doctrines* (1939), este un punct de plecare. Cea mai bună carte este M. Hroch, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas* (Praga, 1968); cf. şi Comission Internationale d'Histoire des Mouvements Sociaux et des Structures Sociales, *Mouvements nationaux d'Indépendance et Classes Populaires aux 19e et 20e siècles*, vol. 1 (1971). Asupra extinderii votului în Anglia, în 1867, Royden Harrison, *Before the Socialists* (1965), capitolele III-IV; pentru Germania, G. Mayer, "Die Trennung in Deutschland 1863-1870", în *Grünberg's Archiv*, II (1911), p. 1-67. Vezi şi lucrările lui J.R. Vincent, T.S. Hamerow şi T. Zeldin, *The Political System of Napoleon III* (1958). Pentru revoluţiile perioadei, V.G. Kiernan, *The Revolution of 1854 in Spanish History* (1966), C.A.M. Hennessy, The *Federal Republic in Spain 1868-1874* (1962) şi, dintr-o vastă literatură asupra Comunei din Paris, inclusiv celebra *Civil War in France* a lui Marx, J. Rougerie, *Paris Libre 1871* (1971). W.L. Langer, *Political and Social Upheaval 1832-1852* (1969) şi Peter Stearns, *The 1848 Revolution* (1974) îi pot introduce pe cititori în cea mai mare revoluţie din perioada de care ne ocupăm, despre care Marx a scris două broşuri contemporane (*Class Struggles in France* şi *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*), Engels una (*Revolution and Counter-Revolution in Germany*), iar A. de Tocqueville cîteva pasaje remarcabile în ale sale *Mémoirs*. Cel mai mare luptător pentru libertate al perioadei este subiectul cărţii lui J. Ridley, *Garibaldi* (1974), dar şi revoluţionarii ruşi dintr-o lucrare clasică, *Roots of Revolution* (1960) a lui F. Venturi.

H.K. Girvetz, *From Wealth to Welfare: The Evolution of Liberalism* (1963), descrie semnificaţiile în schimbare ale ideologiei burgheze prevalente; Henry Nash Smith, *Virgin Land* (1957), e un ghid excelent pentru ideologia radicalismului, care şi-a găsit expresia cea mai pură la frontieră (vezi şi Eric Foner, *Free Soil, Free Labor, Free Men* [1970]). G. Lichtheim, *The Origins of Socialism* (1969), reprezintă cea mai bună introducere în acest subiect. G.D.H. Cole, *A History of Socialist Thought, II: Marxism and Anarchism 1850-1890* (1954), e încă relatarea generală cea mai cuprinzătoare. Pentru critica nesocialistă a capitalismului, vezi, poate, cel mai mare dintre criticii con-

temporani, J. Burckhardt, *Reflexions on World History* (1945). E. Roll, *A History of Economic Thought*, e concisă şi inteligentă, deplasîndu-se între ediţii ale poziţiilor radicale mai timpurii ale autorului. W.M. Simon, *European Positivism in the 19th Century* (1963), e despre un curent ideologic dominant al acestei perioade. Franz Mehring, *Karl Marx, The Story of His Life* (1936), e preferabilă unor introduceri ulterioare în viaţă şi gîndire, deoarece autorul reflectă ce a însemnat Marx pentru generaţia discipolilor şi adepţilor săi imediaţi. A.D. White, *A History of the Warfare of Science and Technology* (1896), merită consultată din aceleaşi motive. Despre darwinism, J. Burrow, *Evolution and Society: A Study in Victorian Social Theory* (1966), introducerea aceluiaşi autor la ediţia Penguin a *The Origin of Species* (1968), R. Hofstadter, *Social Darwinism in American Thought* (1955), şi W. Bagehot, *Physics and Politics* (1873).

J.T. Merz, *A History of European Thought in the 19th Century* (4 vol. 1896-1914), rămîne esenţială pentru un studiu al ştiinţei secolului al nouăsprezecelea. S.P. Thompson, *The Life of William Thompson* (2 vol., 1910) se ocupă de o figură centrală. J.D. Bernal, *Science and Industry in the 19th Century* (1953), e o strălucită monografie. *Science in History* a aceluiaşi autor a fost menţionată mai sus. A. Findlay, *A Hundred Years of Chemistry* (1948), e o tratare potrivită pentru o ştiinţă crucială. Pentru arte, alături de lucrările generale menţionate, G. Reitlinger, *The Economics of Taste* I şi II (1961, 1963), discută despre natura pieţei de artă, T.J. Clark, *The Absolute Bourgeois* şi *Image of the People* (1973) despre artă şi revoluţie, Linda Nochlin, *Realism* (1971) e autoexplicativă (vezi şi "The invention of the Avant-Garde: France 1830-1880" în *Art News Annual* 34), aşa cum este şi Gisèle Freund, *Photographie und bürgerliche Gesellschaft* (1968). Walter Benjamin, "Paris — Capital of the 19th Century" (în *New Left Review* 48, 1968) e scurtă, dar profundă. G. Lukacs, *Studies in European Realism* (1950) este opera unui remarcabil critic de proză, Georg Brandes, *Main Currents in Nineteenth Centruy Literature* (6 vol. 1901-1905), dă o imagine aproape contemporană. Bryan Magee, *Aspects of Wagner* (1972), apără un compozitor mare, dar dezagreabil. Cyril Ehrlich, *The Piano: A History* (1976), e excelentă în tratarea aspectelor sociale, ca şi a celor tehnice ale instrumentului muzical principal al perioadei date.

Asupra crizei care încheie perioada de care ne ocupăm, Hans Rosenberg, *Grosse Depression und Bismarckzeit* (1967), şi David Wells, *Recent Economic Changes* (1889).

O lucrare generală de un interes considerabil poate fi menţionată în încheiere: Barrington Moore, *Social Origins of Dictatorship and Democracy* (1967, Penguin 1973).

INDICE DE NUME

Abbe, Ernst, 58
Afganistan, 141, 152
Africa, 18, 65, 67, 68, 70-72, 75, 78, 86, 140, 141, 142, 146, 168, 225, 317, 379
Ahrens, 323, 380
Aix-les-Bains, 237
Al Afghani, Jamal ad-din, 152
Alaska, 95, 162
Albert, 29
Albert, Prinţul-Consort, 275
Alehem, Şalom, 224, 374
Alexandria, 75, 76
Algeria, 70, 87, 146, 150, 220, 229, 357
Allan, William, 260
Alma-Tadema, Sir Lawrence, 326
Alpi, 72, 109, 238
Antarctica, 68
Anzengruber, Ludwig, 348
Argentina, 70, 73, 98, 119, 144, 202, 206, 227, 243, 352, 357, 359
Arizona, 162
Armour, Philip, 172, 204
Arnold, Matthew, 288
Asia, 65, 66, 71, 75, 86, 141, 147, 164, 212, 225, 309, 317, 358, 374
Astor, familia, 173
Auersperg, 281
Australia, 18, 49, 50, 65, 66, 70, 75, 79, 80, 82, 83, 116, 132, 137, 140, 146, 204, 206, 208, 209, 226, 227, 230, 233, 235, 240, 243, 252, 258, 316, 352, 357-359, 376
Austria, 22, 23, 25, 27, 30, 31, 34, 51, 56, 58, 74, 76, 77, 89, 93, 94, 97, 100, 101, 109, 116, 126, 129,196, 302, 312, 330, 351, 353, 355, 356,359

Bach, Alexander, 33, 309
Bachofen, J.J., 309
Baden, 355
Baden-Baden, 237
Baedeker, Karl, 238, 239
Bagehot, Walter, 16, 104, 131, 369, 387, 388
Bain, A., 237, 302
Baker, S. W., 67, 315, 384
Bakunin, Mihail, 37, 113, 134, 186, 188-190, 194, 262
Balcani, 93, 103, 106, 205, 236, 310
Balzac, Honoré de, 345
Barcelona, 14, 330, 373
Barmen, 135, 243
Barnes, William, 348
Barth, H., 67
Baudelaire, Charles, 320, 336, 341, 344
Bavaria, 22, 261, 323, 344, 355
Bayreuth, 3329
Bebel, August, 115, 135
Beethoven, Ludwig van, 320
Belgia, 22, 23, 44, 51, 56, 58, 76, 85, 116, 125, 126, 136, 207, 223, 239, 242-244, 247, 318, 330, 352, 356, 357, 359
Belinski, V., 195
Bengal, 49, 73, 149, 203
Berlin, 10, 22, 28, 29, 35, 228, 230, 240, 243, 244, 254, 270, 278, 288, 302, 367, 368, 374, 376, 379, 381
Berlioz, Hector, 334
Bernal, J.D., 295, 379, 383, 388
Bernard, Claude, 272, 293, 298, 336
Bessemer, convertor, 57
Biarritz, 237
Birmania, 141, 225
Bismarck, contele Otto von, 16, 39, 90-93, 97, 109, 122, 127, 130, 135, 139, 179, 196, 289, 313, 353, 379, 388
Bizet, Georges, 335

Blanc, Louis, 37, 131, 187
Blanqui, L.A., 37, 131, 187
Bleichroeder, familia, 230
Boemia, 118, 218, 241, 344, 347, 381
Boito, Arrigo, 334
Bolckow, 323
Bolivia, 219
Bolton, 67, 73
Boltzmann, Ludwig, 295, 296
Bonheur, Rosa, 326
Bonn, 59, 367
Bordeaux, 81, 279
Born, familia, 206
Born, Stefan, 29, 35, 77
Bosnia, 112
Boston, 80, 81, 204, 224, 226, 369, 373-375
Bournemouth, 237
Brahms, Johannes, 320, 321, 328
Brassey, Thomas, 73, 214, 252, 373, 385
Brazilia, 22, 70, 98, 119, 143, 145, 161, 168, 203, 214, 372, 373
Bremen, 81, 89, 230
Bright, John, 46
Brindisi, 69, 72
Brougham, lord, 238
Browning, Robert, 320
Bruck, K. von, 33, 321
Bruckner, Anton, 321
Buendia, colonel Aureliano, 128
Bulgaria, 93, 103, 112
Bulwer-Lytton, Sir Edward, 326
Bunge, familia, 206
Burckhardt, Jacob, 352, 370, 381, 388
Burton, Sir Richard, 78
Busch, Wilhelm, 335

Cabet, Ettienne, 131, 187
Calabria, 23
California, 18, 49, 50, 79-81, 162, 165, 176, 204, 371
Callao, 73, 75
Canada, 140, 146, 167, 208, 226, 227, 357, 359
Cannes, 238
Canton, 69, 82, 154
Cantor, G., 294
Caraibe, 203, 225
Carbonari, 122, 378
Carnegie, Andrew, 172, 316, 329
Carr, Raymond, 220, 271, 335, 373, 374, 384
Carroll, Lewis, 271, 335
Cavaignac, Louis, 40
Cavour, contele Camillo, 16, 28, 30, 91-93, 108, 122, 337
Ceaikovski, Piotr Ilici, 320, 328, 334, 344
Cehov, Anton Pavlovici, 217
Cernîşevski, N., 195, 339
Ceylon, 70, 203, 357
Cézanne, Paul, 322, 342
Chicago, 16, 60, 163, 166, 204, 230, 240, 244, 380
Chile, 70, 80, 143, 209, 351, 357
China, 8, 10, 49, 65, 66, 80, 94, 95, 101, 141, 151, 153, 155-160, 170, 175, 176, 180, 212, 225, 308, 317, 368, 384
Chotek, contele, 281
Clemenceau, Georges, 343
Clough, A.H., 224, 374
Cluseret, Gustave Paul, 115
Colorado, 162, 166
Columb, Cristofor, 22, 48, 53, 128, 162, 163, 203
Columbia, 53, 162, 203
Comte, Auguste, 145, 187, 195, 291, 301, 303, 307, 310, 315, 341, 372
Connemara, 70
Conrad, J., 211, 369
Cook, Thomas, 76, 236, 239, 377
Copenhaga, 14, 53
Courbet, Gustave, 322, 335, 338-342, 344, 380
Cournot, A.A., 290, 302
Creusot, 247
Crocker, Charles, 172
Cuba, 70, 77, 144, 146, 162, 168, 214, 225, 357, 373, 374, 377
Custer, George, 167

Danemarca, 22, 51, 52, 58, 76, 126, 127, 137, 208, 244, 352, 355, 357, 359
Darwin, Charles, 145, 181, 290, 292, 293, 298, 299, 300, 310-312, 314, 379, 388
Daumier, Honoré, 320, 322
David, Jacques Louis, 67, 78, 338, 388
Davitt, Michael, 114
Dedekind, R., 294
Degas, Edgar, 322, 339, 342
Diaz, Porfirio, 163

Dicey, A.V., 349
Dickens, Charles, 85, 267, 319, 327, 328, 345, 346, 380
Disraeli, Benjamin, 91, 130, 137, 333
Dobroliubov, N., 195
Dollfus-Mieg, 278
Dominicană, Republica, 161
Donnersmarck, prinţul Henckel von, 332, 333
Dostoievski, Feodor Mihailovici, 102, 190, 320, 328, 345, 369
Dresda, 330
Ducasse, Isidor, 343
Dunărea, 51, 331
Düsseldorf, 243, 369
Dutt, R.C., 150
Dvořák, Antonin, 320, 328, 329, 344

Eddy, Mary Baker, 315
Edison, Thomas Alva, 58
Egipt, 64, 70, 87, 100, 151, 152, 157, 158, 203, 208, 238, 304, 357, 384
Eichborn, von, 332
Eichendorff, Joseph von, 21
Eiffel (Turnul), 333
Eliot, George, 328, 345
Elveţia, 22, 55, 58, 76, 88, 124, 189, 238, 239, 280, 330, 356, 357, 359, 374, 386
Engels, familia, 274
Engels, Friedrich, 10, 21, 37, 38, 50, 64, 79, 108, 131, 135, 184-186, 204, 367-369, 375, 376, 379, 387
Europa, 7, 8, 15, 22, 23, 26, 33, 37, 38, 45, 47, 51, 53, 58, 60, 65, 70, 71, 80-83, 86, 87, 97, 98, 100, 104, 107, 111, 112, 116, 121, 125, 127, 132, 137, 140, 144, 146, 153, 163, 168, 175, 186, 190, 202, 208, 212, 218, 221, 222-225, 229, 231, 232, 237, 243, 244, 248, 249, 255, 258, 282, 288, 310, 311, 318, 324, 329, 330, 346, 347, 350, 355, 358, 359, 372, 383, 387

Faraday, Michael, 76, 340
Farr, William, 302
Favre, Jules, 123
Ferry, Jules, 123
Finlanda, 357
Fischhof, Adolf, 34
Fisk, Jim, 73, 171, 172
Flatou, 326
Flaubert, Gustave, 102, 327, 335, 341, 343, 345, 369
Forster, E.M., 268
Fourier, François, 187
Franţa, 7, 14, 15, 22, 23, 26, 27, 30, 34-37, 39, 49, 51, 55, 56, 58, 61, 76, 90, 93-97, 100, 103-105, 109, 115-117, 121, 122, 124, 127, 131, 133, 136, 138, 152, 156, 162, 184, 187, 189, 195, 196, 212, 221, 223, 228, 238, 239, 244, 247, 248, 251, 252, 261, 280, 282, 298, 301-303312-314, 316, 318, 320, 327, 336, 337, 341, 355, 357, 359, 377, 386
Fraunhofer, Joseph, 295
Freiligrath, F., 34
Freud, Sigmund, 272
Freytag, Gustav, 345
Frith, William Powell, 326

Gaj, 32
Galdós, Benito Pérez, 345
Gale, Franz Joseph, 330, 333, 341
Gama, Vasco da, 48
Gambart, 326
Gambetta, Léon Michel, 123
Garibaldi, Giuseppe, 16, 38, 93, 115, 184, 188, 195, 221, 346, 387
Gastein, 237
Gautier, Théopile, 343
Geigy, familia, 278
Gelsenkirchen, 235
Germania, 22, 24, 25, 27, 34-36, 47, 51, 55-58, 62, 76, 89, 90, 97, 100, 103, 105-107, 116, 126, 127, 129, 134-136, 138, 139, 178, 196, 208, 212, 227, 231, 233, 235, 244, 245, 247-250, 252, 261, 267, 273, 280, 290, 296, 301, 303, 305, 312, 313, 321, 335, 351, 353, 355, 357, 359, 387
Gibbs, Willard, 311
Giffen, Sir Robert, 263, 265
Gilchrist-Thomas, 58
Gintl, 76
Gladstone, William Ewart, 91, 331, 346, 353
Glasgow, 58, 244, 245
Goethe, Johann Wolfang, 329, 334
Goncearov, I., 64, 368
Goncourt, fraţii, 183, 343, 371
Görgei, 32

Gould, Jay, 73, 171, 172
Gounod, Charles François, 334
Grant, Ulysses S., 64, 368
Grecia, 23, 76, 103, 356
Greeley, Horace, 187
Grieg, Edvard, 344
Grillparzer, F. von, 38, 367
Grimm, Jakob, 306
Gros, Baron, 340, 382, 388
Guggenheim, familia, 230
Guyana, 225

Haiti, 143, 161
Halévy, Jacques, 331
Hamburg, 81, 86, 206, 230
Hanovra, 102, 355
Hart, Robert, 97, 156
Haussman, George Eugène, 321
Hawthorne, Nathaniel, 320
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, 290
Helmholtz, Hermann von, 293, 295, 296, 302
Hertford, Marchiza de, 324
Herwegh, G., 34
Herzen, Alexandr, 195
Hickok, Wild Bill, 167
Hildebrand, 338
Hispaniola, 161
Hitler, Adolf, 92, 122
Holloway, 323
Holyhead, 70
Hopkins, Mark, 172
Hudson, George, 73
Hugo, Victor, 34, 122, 328
Huntington, Collis P., 172
Hyndman, H.M., 48

Ibsen, Henrik, 321, 328
India, 8, 49, 66, 71, 86, 87, 141, 146-150, 152, 158-160, 208, 211, 225, 226, 288, 304, 351, 357, 368, 370, 372, 384
Indochina, 317
Indonezia, 146, 162
Ingersoll, Robert Green, 316
Ingres, J.A.D., 336, 338
Irlanda, 68, 103, 107, 114, 119, 139, 221, 233, 234, 243, 353
Irving, Sir Henry, 330
Italia, 16, 22-28, 30, 31, 39, 45, 58, 76, 89, 92, 93, 97, 103, 105, 106, 109, 110, 116, 117, 127, 129, 132, 136, 188, 189, 208, 212, 219, 221, 234, 238, 244, 247, 282, 301, 312, 321, 330, 342, 355, 357, 359, 369, 384
Iugoslavia, 22

Jacoby, C. G., 34
Jamaica, 77, 357
Japonia, 8, 65, 66, 70, 80, 100, 104, 141, 174-179, 181, 318, 384
Java, 70, 357
Jellacic, baronul, 32
Jones, Ernest, 45
Juarez, Benito, 219, 315
Juglar, Clement, 62

Kagoshima, 174
Kansas, 162, 165, 166, 371
Karlsbad, 237, 374
Kaulbach, Wilhelm von, 338
Kautsky, Karl, 301
Kaye, J.W., 140, 370
Kekulé, F.A., 297
Keller, Gottfried, 345
Kingsley, Charles, 275
Koch, Robert, 298
Koechlin, Andre, 278, 378
Köln, 29, 243, 273, 368, 379
Koppitz, 332
Kossuth, Lajos, 32, 34, 37, 38, 93, 222
Krause, Karl, 195
Kronecker, H., 294
Kropotkin, Prinţul, 235
Krupp, 247, 249, 250, 273, 277, 283, 284, 375
Krupp, familia, 277
Kugelmann, dr., 237
Kuhn, familia, 230

Labiche, Eugène, 331
Lamartine, A. de, 34
Lancashire, 29, 242, 244, 256, 376
Landseer, Sir Edwin, 326, 346
Lassalle, Ferdinand, 134, 135
Lavater, Johann Kaspar, 341
Lear, Edward, 335
Ledru-Rollin, 37, 38
Leeds, 324
Lefebvre, familia, 278

Lehmann, familia, 230
Lenin, V.I., 37, 194, 196, 216
Lepzig, 379
Lesseps, F.M. de, 74, 82
Liberec, 241
Liebig, Justus, 204

Macaulay, T. B., 147
Madagascar, 317
Maine, Sir Henry, 242
Malaezia, 225, 351
Manet, Edouard, 272, 322, 336, 338, 339, 342
Manin, Daniele, 31
Mann, Thomas, 271
Marcroft, William, 260
Margall, F., 189
Marienbad, 237
Maroc, 66, 87, 141, 157, 370
Marquez, Garcia, 128
Marshall, James, 79
Marx, Karl, 10, 13, 16, 18, 21, 29, 34, 36-38, 40, 48, 50, 53, 64, 80, 86, 98, 108, 114, 122, 124, 131-135, 137-139, 153, 158, 159, 184-186, 188, 193, 195-197, 204, 234, 237, 253, 261, 269, 288, 291, 292, 299, 300, 301, 303, 304, 312, 314, 367-370, 373, 374, 379, 387, 388
Maximilian, Împăratul Mexicului, 95
Max-Muller, F., 306
Maxwell, James Clerk, 293-295, 297, 302
May, Sir T. Erskine, 120, 140, 142, 161, 183, 214, 241, 262, 337, 369, 370, 371, 374, 375, 377, 382, 386, 387
Mayhew, Henry, 262, 386
Mazzini, Giuseppe, 31, 37, 38, 106, 107, 108
Meiggs, Henry, 72, 73, 385
Meilhac, Henry, 331
Melbourne, 244
Melgarejo, 219
Melville, Herman, 174, 320, 345
Mendel, 323
Mendel, Gregor, 308
Mendeleev, D.I., 297
Mendelssohn, Felix, 334
Metternich, Prinţul Clemens, 24, 39, 109
Mexic, 70, 79, 80, 82, 95, 142, 144, 145, 158, 162, 176, 219, 288, 314, 315, 372
Meyer, Lothat, 297
Miechowitz, 332
Mieg, familia, 278
Milano, 22, 28, 31, 334, 369, 373
Mill, John Stuart, 79, 145, 252, 290, 291, 302, 326, 335, 371, 373
Millais, Sir John Everett, 326
Millet, J-F., 335
Minnesota, 162
Mitsui, 175
Mogul, Imperiul, 149
Monet, Claude, 52, 339, 340, 342
Moravia, 222, 308
Morgan, J.P., 173, 174
Morgan, Lewis, 309
Morris, William, 327, 384
Motte-Bossut, 266
Mozart, Wolfang Amadeus, 320
Mulhouse, 278
Murger, Henry, 342
Mussolini, Benito, 314
Mussorgski, Modest, 334, 344

Nadar, 336
Nanking, 155
Napoleon III, 122, 131, 248
Napoli, 129, 238, 368
Nebraska, 162, 165, 166
Neceaev, Serghei Ghenadievici, 190, 194
Nestroy, Johann, N., 102, 266, 349, 369, 381
Nevada, 162, 166
Newton, Isaac, 293, 340
Nicolai I, 96, 190
Nisa, 238, 239
Normandia, 222, 237
Norvegia, 73, 76, 111, 127, 226, 232, 243, 344, 355, 357, 359
Novara, 31

Odesa, 116, 206
Offenbach, Jacques, 331
Olanda, 51, 56, 76, 88, 102, 126, 184, 223, 244, 330, 352, 356, 357, 359
Oldham, 243, 260
Oregon, 82, 162
Osborn, căpitanul, 308
Oudh, 149
Overweg, A., 67
Owen, Robert, 187, 260, 300, 370, 384

Pacific, 50, 68, 69, 72, 78-81, 143, 157, 161-163, 165, 172, 174, 176, 225, 226, 309, 358
Padiham, 244
Palacky, profesorul L., 25
Palermo, 14, 23, 129, 330
Palmerston, Vicontele, 94, 337
Panama, Canalul, 74, 82, 144, 163
Pancras, St., 333
Paris, 15, 22, 26, 29, 30, 36, 37, 39, 45, 47, 90, 97, 115, 136, 138, 151, 152, 183, 184, 186, 187, 190, 196-198, 205, 228, 230, 236, 238, 240, 244, 246, 249, 262, 270, 271, 273, 282, 287, 301, 302, 321, 327, 330, 331-333, 342, 349, 367, 369-380, 387, 388
Pasteur, Louis, 58, 293, 297-299
Paterson, New Jersey, 164
Pekin, 156, 370
Pelletan, Eugene, 319
Pereire, Emile, 74, 248
Pereire, Isaac, 74, 248
Pernambuco, 22, 214
Perry, Comodorul, 174
Persia, 66, 141, 160
Peru, 70, 72, 74, 82, 144, 209, 225, 357, 372, 373
Petöfi, S., 28, 34
Petrie, Flinders, 304
Pissaro, Camille, 339, 342
Pizarro, Francisco, 385
Polk, James Knox, 79
Polonia, 22, 103, 105, 109, 111, 213, 244
Portugalia, 56, 76, 104, 143, 244, 330, 355, 357, 359
Potter, Beatrix, 264, 265
Praga, 27, 112, 119, 372, 387
Preston, 256
Proudhon, Pierre-Joseph, 37, 124, 131, 134, 188, 189, 341, 376
Prouvost, Amedée, 278
Prusia, 15, 23, 24, 27, 30, 34, 44, 51, 76, 89, 91, 92, 94, 100, 109, 127, 130, 178, 243, 270, 281, 355

Quatrefages, Jean Louis Armand de, 302

Ralston, W., 82
Raspail, François, 34, 38
Ray, Satyajit, 73, 220, 373, 375, 376, 384
Reichenberg, 241
Renan, Ernest, 23, 24, 29, 33, 59, 102, 207, 369, 387
Renania, 23, 24, 29, 33, 59, 207
Renoir, Auguste, 339, 342
Reuter, Fritz, 77, 348
Richardson, J., 67
Riemann, Georg Bernhard, 293
Rimbaud, Arthur, 320, 335, 341-344
Rimski-Korsakov, Nicolai, 344
Rockefeller, John D., 59, 173, 174
Rodin, Auguste, 322
Roma, 31, 47, 73, 105, 109, 124, 129, 213, 313, 314, 321, 245, 367
România, 22, 27, 76, 96, 103, 112, 215, 219, 244, 356, 357
Romanov, dinastia, 213
Rosas, Juan Manuel de, 144
Rossetti, Dante Gabriel, 344
Rósza, Sandor, 32
Rothschild, familia, 44, 74, 230, 248, 277
Rothschild, James de, 44
Roubaix, 36, 67, 243
Rowntree, Seebohm, 275
Ruhr, 227, 247, 273, 375
Rusia, 23, 27, 51, 52, 58, 76, 77, 90, 94-96, 100, 104, 105, 113, 125, 136, 139, 152, 156, 162, 185, 186, 190, 191, 192-194, 196, 202, 203, 208, 212-219, 222, 244, 281, 299, 311, 319, 320, 323, 330, 339, 344, 345, 351, 255, 357, 359
Ruskin, John, 275, 285, 340, 377, 278

Sachs, familia, 230, 377
Saint-Simon, Contele Claude de, 248
Sankt-Petersburg, 136
Sardinia, 355
Sarrasin, familia, 278
Saxonia, 23, 36, 214, 243, 355
Scandinavia, 83, 86, 90, 127, 205, 227, 311, 384
Schaubach, F., 290
Schiller, J.C.F. von, 329, 334
Schleicher, August, 305, 306, 310
Schliemann, H., 304
Schlumberger et Cie., 278
Schmidt, 306
Schneider, 247
Schubert, Franz, 320

Scott, Sir Walter, 217, 345, 385
Seaton Delaval, 286
Seligmann, familia, 230
Selvatico, Pietro, 332
Semmering, trecătoarea, 72
Serbia, 103, 356
Shakespeare, William, 21, 105, 106, 334
Shaw, Bernand, 272
Sheffield, 243
Siam, 66, 141, 142
Siberia, 162, 227
Sicilia, 23, 93, 109, 110, 213, 221
Siemens şi Halske, 278
Siemens, Carl, 278
Siemens, Werner, 278
Siemens, William, 278
Siemens-Martin, cuptorul, 57
Silezia, 332
Simcox, Edith, 263
Sionism, 110, 118
Siria, 95
Smetana, Bedrich, 320, 329, 344
Smiles, Samuel, 251, 260, 272, 285, 378, 385
Southampton, 82, 230
Spa, 235
Spania, 45, 52, 58, 76, 87, 96, 104, 105, 109, 125, 136, 142, 144, 160, 162, 189, 190, 205, 212, 219, 220, 221, 223, 236, 237, 244, 330, 351, 355, 357-359, 368, 369, 372, 373, 384, 387
Speke, John Hanning, 67, 78
Spencer, Herbert, 181, 189, 190, 291, 301, 303
Spurzheim, Johann Caspar, 341
Stanford, Leland, 172
Stanley, Henry Morton, 67, 78, 377
Stark, 76
Steinthal, H., 305, 379
Stephenson, George, 57
Stowe, Harriet Beecher, 327
Strauss-Fiul, Johann, 331
Strousberg, Barthel, 73
Suedia, 23, 51, 52, 58, 76, 126, 127, 208, 355, 357, 359
Suez, Canalul de, 16, 69, 74-76, 82, 151, 238
Sullivan, Sir Arthur, 331
Sumitomo, 175
Suppé, Franz von, 331
Svatopluk, Regele, 222
Swift, 204
Swinburne, A.C., 344

Tafilelt, 87
Tahiti, 70
Taine, Hippolyte, 290, 291
Talabot, P.F., 74
Targé, Henri Allain, 120, 369
Tasmania, 357
Tennyson, Lord Alfred, 320, 328, 330
Thackeray, William Makepeace, 241, 328, 345, 375
Thiers, Adolphe, 123
Thomas, Ambroise, 334
Thompson, William, Lord Kelvin, 58, 291, 293-296, 311, 386, 388
Thoré, Théophile, 339
Tiţian, 338
Tocqueville, Alexis de, 21
Toennies, Ferdinand, 242
Tolstoi, Contele Lev, 192, 217, 327, 328, 345
Tombuctu, 87
Transilvania, 23
Triest, 33, 72
Trinidad, 225, 357
Tunisia, 87, 357
Tupper, Martin, 266, 274, 377
Turcia, 66, 76, 77, 96, 125, 152, 158, 357, 359
Turgheniev, Ivan, 190, 237, 328, 345
Twain, Mark, 320, 328, 348
Tylor, E.B., 307

Uffizi, Florenţa, 330
Ungaria, 22, 26, 27, 30-32, 32, 103, 105, 111, 116, 129, 136, 202, 208, 218, 219, 243, 244, 305, 355, 357
Uruguay, 98, 144, 357, 359
Utah, 162, 165

Vacherot, Etienne, 341
Vanderbilt, Cornelius, 73, 82, 170, 172, 269
Vatican, 288, 313, 318, 353
Veneţia, 31
Venezuela, 203
Ventnor, 237
Verdi, Giuseppe, 151, 321, 328, 329, 334, 346
Verlaine, Paul, 237
Verne, Jules, 58, 68, 88, 369, 385
Vichy, 237

Victoria, Regina Angliei, 375
Viena, 22, 26, 27, 32, 34, 36, 47, 60, 72, 86, 136, 227, 230, 243, 244, 259, 288, 321, 324, 330, 333, 370
Vietnam, 141
Vinogradov, P., 195
Virchow, Rudolf, 293
Volapük, 84

Wagner, Richard, 284, 319, 320, 321, 328, 329, 331, 334, 335, 344-246, 379, 388
Wallace, Alfred Russel, 300
Walras, L., 302
Weerth, Georg, 21
Wertheimstein, K., 230, 281
Westfalia, 207
Wey, Francis, 336
Wheatstone, C., 58, 76
Whewell, William, 43
Whitman, Walt, 320
Whymper, Edward, 238
Wichelhaus, Friedrich, 274
Wilde, Oscar, 70
Wilson, Thomas Woodrow, 106, 371, 385
Wisconsin, 81, 162, 230, 231, 374
Woodhull, Victoria, 187, 269
Wundt, W., 302

Yucatan, 142, 214

Zeiss, 58
Zienau, dr. S., 10, 294, 295, 379
Zola, Emile, 246, 273, 286, 328, 335, 336, 338, 339, 342, 345, 385, 386

Eric HOBSBAWM

O istorie mondială de la 1789 pînă la 1991

ERA REVOLUȚIEI (1789 –1848)

ERA CAPITALULUI (1848 –1875)

ERA IMPERIULUI (1875 – 1914)

ERA EXTREMELOR (1914 – 1991)

Revoluția industrială (engleză) înghițise revoluția politică (franceză).

Istoria perioadei de care ne ocupăm este, în primul rînd, aceea a progresului masiv al economiei mondiale a capitalismului industrial, a ordinii sociale pe care o reprezenta, a ideilor și convingerilor care păreau s-o legitimeze și s-o valideze: în rațiune, știință, progres și liberalism. Este epoca burgheziei triumfătoare, deși burghezia europeană ezita încă să se angajeze în conducerea politică publică. În această — și poate numai în această — privință, epoca revoluției n-a fost moartă. Clasele de mijloc ale Europei erau și au rămas înspăimîntate de popor: "democrația" era considerată încă a fi preludiul sigur și rapid al "socialismului". Oamenii care se aflau în fruntea treburilor ordinii burgheze victorioase la momentul ei de triumf erau: un nobil de țară profund reacționar din Prusia, o imitație de împărat în Franța și o succesiune de moșieri aristocrați în Anglia.

ISBN 9975-79-135-2

9 789975 791359

CODEX 2000

CARTIER® istoric